આ ગ્રંથ શ્રી મુંબઈમાં નીચે લખેલ ઠેકાણેથી મળશે.

પંડિત જયેષ્ઠારામ મુકુંદજીની દુકાનેથી.

ઇશ્વરદાસ લાઇબ્રેરીવાળા પાસેથી.

શાસ્ત્રીજી ભગવાનજી પ્રભુરામ, ધોબીતળાવ મુંબઈ વર્તમાન પ્રેસ.

ભટ્ટ ફૂલશંકર અમરજી, કાળબાદેવીરોડ હનમાનગલીમાં "શ્રી શિવ-પુરાણું ભાષાંતર"ની ઑફીસમાં.

વ્યાસ રૂપજી જયકૃષ્ણ, ધોબીતળાવ મુંબઈ વર્તમાન પ્રેસ.

બહાર ગામ વાળાને પોસ્ટેજ આના ૬ વધારે પડશે.

ॐ

श्रीप्रमाणसहस्री.

સર્વ જનના હિતને અર્થે

રચી—છપાવી—પ્રસિદ્ધ કરનાર

યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજી.

પ્રતિજ્ઞા.

प्रमाणसहस्रीं ये नीत्या पठन्ति यदि प्रीत्या नित्यं ।
वदामि हि ते सर्वे रीत्या भवंति सुविद्वांसः सत्यं ॥ १ ॥

અર્થ.

જે આ પ્રમાણસહસ્રી ગ્રંથ જે નીતિ તથા પ્રીતિથી નિત્ય ભણે, તો તે સર્વે, રીતિથી સારા વિદ્વાન થાય, એ હું સત્ય કહું છું.

મુંબઈ,

"નિર્ણયસાગર" છાપખાનામાં છાપ્યું.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૩. સન ૧૮૮૭.

કિંમત રૂ ૨.

॥ ॐतत्सद्ब्रह्मणेनमः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।
येनेदं धार्यते चैव तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ १ ॥

शंकर.

જે થકી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં લીન થાય છે,
ને જેણે કરી ધારણ કરાય છે, તે વિશ્વના અંતર્યામિને નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

કોઇ પણ કાર્યમાં પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ નથી, એ નિયમ પ્રમાણે આ ગ્રંથ રચવામાં પણ કંઇ પ્રયોજન હોવું જોઇએ. તો તે વિષે જાણવું જે, ઘણા વર્ષ થયા મારા વાંચવામાં સંસ્કૃત ગ્રંથો આવતા જવાથી, પ્રાચીન આર્ય પુરૂષોના સાર્વજનિક ઉત્તમ વિચારો જાણવામાં આવ્યા. જે ઉપરથી મેં વિચાર્યું કે, સાંપ્રત કાળમાં એ ઉત્તમ વિચારો એક ગ્રંથ રચી તેમાં પ્રમાણ દાખલ જણાવવા સારા છે, કેમકે મનુષ્ય જેટલો ઉપદેશથી સુધરતો નથી, તેટલો પ્રમાણ વાક્ય વાંચેથી સુધરે છે. વળી એ વિચારો અર્વાચિન પ્રજાના વાંચવામાં આવે તો તેને જણાય કે, પ્રાચીન આર્યોયે હમણાના જેવાં સાધન ન છતાં અનેક વિષય સંબંધી કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું? વળી કોઇ પણ વિષય લિધા વગર ગ્રંથની રચના થવાનો સંભવ નથી, માટે કંઇ વિષય લેવો જોઇએ એમ વિચારતાં મેં ધાર્યું કે, કોઇ ચોક્કસ વિષય લેવા કરતાં જો સાર્વજનિક અનેક વિષયો લીધા હોય, તો ગ્રંથ સર્વને ઉપયોગી થાય. કેમકે ચોક્કસ વિષયના ગ્રંથો તો જુદા જુદા લખાયલા છે, જેથી જેને જે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા થાય, તેને તે જ્ઞાન તે તે વિષય સંબંધી લખાયલા ગ્રંથ વાંચવાથી મળી શકે છે. પણ અનેક વિષયોને જો એક ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી સમાવ્યા હોય, તો તે એકજ ગ્રંથ વાંચવાથી ઘણાક વિષયનાં મૂળતત્વોનું વાંચનારને જ્ઞાન થાય, ને તે સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે પોતાની મેળે પ્રવર્તે. એવા વિચારથી આ ગ્રંથમાં સૃષ્ટિ, આચાર તથા વિચાર નામે ત્રણ પ્રકરણના પેટામાં, ગ્રંથ બહુ વધી ન જાય તે રીતે સંક્ષેપથી સાર્વજનિક વિષય સંબંધી લખાણ કર્યું છે. જો કે એ ત્રણે પ્રકરણમાં ઘણા વિષય છે, તોપણ તે સર્વનો સમાવેશ આ પ્રમાણે થઇ શકે છે.

ॐतस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः इति सृष्टिः ॥ २ ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણિથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધિ, ઓષધિથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો છે, એ રીતે સૃષ્ટિ ॥ ૨ ॥

ॐसत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं माव्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणीत्याचारः ॥ ३ ॥

સાચું બોલ, ધર્માચરણ કર, વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યા ગુરૂને પ્રિય ધન આપી પ્રજાતંતુનો ઉચ્છેદ મ કર, તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સમૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે અનિંદિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં નહિ, અને જે અમારાં સારાં આચરણ હોય તે તારે ગૃહણ કરવાં બીજાં નહિ, એ રીતે આચાર ॥ ૩ ॥

ॐकिं कारणं ब्रह्म । कुतः स्म जाता जीवामः केन । क्व च संप्रतिष्ठिताः । केन सुखेतरेषु वर्तामह इति विचारः॥४॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેણે જીવિયે છિયે? ક્યાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી સુખદુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ રીતે વિચાર ૪

એ રીતે આખા ગ્રંથનો સમાવેશ એ ત્રણ શ્રુતિ વાક્યમાં થઇ શકવાથી આખા ગ્રંથનો આરંભ તથા ઉપસંહાર પણ એથીજ જાણવો. અને જેને અનેક વિષય સંબંધી જ્ઞાન મેલવવા ઇચ્છા હોય તે આ ગ્રંથના અધિકારી જાણવા, ને તેમને તે વિષય સંબંધી જે જ્ઞાન થવું, તે રૂપ આ ગ્રંથમાં સંબંધ છે. હાથ વિના લીપિ લખાય નહીં, ને વાણી વિના ભાષા બોલાય નહીં; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કંઇ ગ્રંથો રચાયલા છે, તે સર્વે મનુષ્ય રચિત છે; અને મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી જે જે વિષય સંબંધી લખાણ કરે તેમાં તેની ભૂલ થવાનો સંભવ છે. માટે શ્રીમદ્ભાગવંતના એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીદત્તાત્રય મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः । सर्वतः सारमाद्द्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ ५ ॥

કુશળ મનુષ્યે સર્વ નાના મોટા શાસ્ત્રમાંથી, પુષ્પથી ભ્રમરની પેઠે સાર ગૃહણ કરવો ॥ ૫ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણુના અઢારમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ મહામુનિયે શ્રીરામને કહ્યું છે કે,

**अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्ति-
बोधकम् । अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं
भाव्यं न्यायैकसेविना ॥ ६ ॥**

અપક્ષપાતિ મનુષ્યે, યુક્તિ બોધક શાસ્ત્ર સાધારણ પુરૂષે રચેલું હોય, તથાપિ સ્વીકારવું; પણ યુક્તિ વિનાનું ઋષિયે કહેલું હોય, તોય પણ ત્યાગ કરવું ॥ ૬ ॥

**युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बाल-
कादपि । अन्यत्तृणमिव त्याज्य-
मप्युक्तं परमेष्ठिना ॥ ७ ॥**

કેમકે યુક્તિયુક્ત વચન બાળકથી પણ ગૃહણ કરવા લાયક છે, ને યુક્તિ વિનાનું કદી પ્રજાપતિયે કહેલું હોય, તોપણ તૃણની પેઠે ત્યાગ કરવા લાયક છે ॥ ૭ ॥

**योऽस्मत्तातस्यकूपोऽयमिति कौपं
पिबेत्पयः । त्यक्त्वा गांगं पुरस्थं
तं कोऽनुशास्त्यतिरागिणम् ॥ ८ ॥**

એમ છતાં પણ જે "આ મારા બાપનો કુવો છે," એવા હઠથી, પાસે રહેલું ગંગાનું મીઠું જળ મૂકી કુવાનું ખારૂં પાણી પીએ, તેવા અતિ રાગીને કોણ ઉપદેશ કરે ॥ ૮ ॥

માટે જેમાંથી થોડા શ્રમે કરી ઘણું જ્ઞાન મળે એવો આ પ્રમાણુસહસ્રી ગ્રંથ, સુજ્ઞ જનો શુદ્ધ મનથી સુધારી વાંચશે, એવી આશા રાખું છું.

ता० १० माहे फेब्रुआरी सन १८८७. ग्रंथकर्ता.

॥ इति प्रस्तावना ॥

॥ अनुक्रमणिका ॥

સૃષ્ટિપ્રકરણ.

આચાર પ્રકરણ.

૨

	आरंभ पृष्ठ.	आरंभ पंक्ति.
ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણ...	૮૩	૩૦
મળમૂત્રાદિ વેગ રોકવા નહિ	૮૩	૩૪
મળમૂત્રનાં દ્વાર સ્વચ્છ રાખવાં	૮૪	૨૨
દાતણ કરવાનું કારણ	૮૫	૧
સુરમાનું અંજન ...	૮૬	૩
વાળ કતરાવવા પણ છોંટાવવા નહિ ને તેલથી કોમળ રાખવા ...	૮૬	૭
કસરત કરવાથી લાભ તથા અતિ કરવાથી ગેર લાભ અને તે કોણે ન કરવી.	૮૬	૧૮
શરીરે તેલને અભ્યંગ કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું ...	૮૭	૧૯
શરીર ઉપરનો મેલ કાઢી સ્નાન કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું	૮૮	૨૦
સ્વચ્છ વસ્ત્ર પેહેરવાં	૮૯	૧૮
ભૂખ લાગે ત્યારે જમવું	૮૯	૨૫
૭ પ્રકારનો આહાર	૯૧	૨૮
૭ પ્રકારના રસ તથા તેના ગુણ દોષ	૯૨	૧૨
પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત ગુણ વીર્યાદિ શક્તિ હોય છે...	૯૪	૧૮
અસદતું ન ખાવું...	૯૪	૨૩
વાત, પિત્ત અને કફ તથા તેનાં સ્વરૂપ ...	૯૪	૩૧
નાનપણથીજ બધા પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડવી સારી છે ...	૯૫	૧૪
તૃષા લાગતાં પાણી પીવું તથા તે પાણી કેવું જોઇએ..	૯૫	૨૯
જમ્યા પછી મુખપ્રક્ષાલન તથા તાંબુલાદિ ભક્ષણ કરી શતપદી કર્યા પછી થોડીવાર ડાબે પડખે સુવું ...	૯૬	૧૭
દિવસે નિદ્રા ન કરવી પણ કોણે કરવી જોઇએ...	૯૭	૯
દિવસે સ્ત્રીસેવનનો નિષેધ...	૯૭	૨૪
બહાર જવા ટાણે પાઘડી, જોડા, લાકડી તથા છત્રી ધારણ કરવાથી થતા લાભ.	૯૮	૭
બપોરના સમયનું વર્ણન ...	૯૮	૨૭
સાંજના સમયનું વર્ણન ...	૯૯	૧૦
રાત્રિચર્યા.. ...	૧૦૦	૬
રાત્રિયે હલકું ભોજન કરવું..	૧૦૦	૧૬
સ્ત્રીસેવન વિષે નિયમ	૧૦૦	૧૯
વખતસર સુવું ...	૧૦૩	૧૪
ઋતુચર્યા...	૧૦૩	૩૮
સ્ત્રીજાતિને પુરૂષ કરતાં વિશેષ પાળવાના નિયમ	૧૦૬	૪
બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાં	૧૦૭	૨૫
વૈદ્ય કેવો જોઇએ...	૧૧૦	૧૧
રોગની ઉપેક્ષા કરવી નહિ ...	૧૧૧	૭
રોગીએ પથ્ય પાળવું	૧૧૧	૧૮
શસ્ત્રવૈદ્ય કેવો જોઇએ	૧૧૧	૨૯

વિચાર પ્રકરણ.

इत्यनुक्रमणिका.

॥ ॐतत्सद्ब्रह्मणेनमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ सृष्टिप्रकरणप्रारंभः ॥

उत्पत्तिवर्णन.

यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमोनमः ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्

જે દેવ અગ્નિ તથા પાણીમાં છે, જે સમસ્ત લોકને વ્યાપી રહ્યોછે,
જે ઓષધિ તથા વનસ્પતિમાં છે, તે દેવને વારંવાર નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

આ અનંત આકાશમાં આધાર વિના રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ અસંખ્ય તેજસ્વી ગોલ, વાયુ, અગ્નિ તથા જલ અને પૃથિવી ઉપરના પર્વત, વન, નદી, સમુદ્ર તથા નાના પ્રકારના અનેક સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિવર્ગાદિ અપાર ચમત્કારવાળા સૃષ્ટ પદાર્થોને જોઇને, કોઈપણ વિદ્વાન્ પુરૂષ તેની ઉત્પત્તિ સંબંધિ વિચાર કરે, તો આશ્ચર્ય પામ્યાવગર રહે નહીં; તેના મનમાં આ સૃષ્ટ પદાર્થરૂપ કાર્યનું કંઇપણ કારણ હોવું જોઇએ એવો વિચાર આવે. કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં પેહેલા અધ્યાયના બીજા આન્હિકના આરંભમાં કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

कारणाभावात्कार्याभावः ॥ २ ॥ કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી ॥ ૨ ॥

અનુભવ પણ સર્વને એમજ થયેલ છે, તો આ આશ્ચર્યકારક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કારણ વિના થઇ હોય એમ સંભવતું નથી. માટે સૂક્ષ્મ બીજરૂપ કારણથી જેમ મહાન્ વટ વૃક્ષરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ મનથી જેનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવી શકતું નથી એવાં કંઈ પણ અદ્ભુત કારણથી આ મહા સૃષ્ટિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એમ સંભવે છે. એવિષે આર્ય પ્રજાના અતિ પ્રાચીન ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અંત ભાગમાં સારી રીતે વિચાર કરેલ છે. ઋગ્વેદના ઐત્તરેયારણ્યકના ઉપનિષદ ભાગના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ॥ ३ ॥ — સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ એક આત્મરૂપજ હતું. ॥ ૩ ॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકમાં ઉપનિષદ ભાગના પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

आत्मैवेदमग्रआसीत् ॥ ४ ॥ — આ જગત્ પૂર્વે આત્માજ હતું ॥ ૪ ॥

વળી સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥५॥ — હે સૌમ્ય, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ એકજ અદ્વિતીય સત્‌સ્વરૂપ હતું ॥ ૫ ॥

અથર્વ વેદના ગોપથ બ્રાહ્મણના આરંભમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,

ब्रह्म हवा इदमग्र आसीत् ॥ ६ ॥ — પૂર્વે આ જગત્ બ્રહ્મજ હતું ॥ ૬ ॥

એ પ્રમાણે વેદમાં સૃષ્ટિનું કારણ એક અદ્વિતીય પરમાત્માજ કહેલ છે, ને તેજ સર્વજ્ઞ સર્વ શક્તિમાન્ પરમાત્મા આ કાર્યરૂપ અખિલ જગતમાં કારણરૂપે સર્વત્ર ગુપ્ત રહેલ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના છઠા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ७ ॥

એકજ દેવ સર્વ પ્રાણીનેવિષે ગુપ્ત રહેલ, સર્વ વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીનો અંતરાત્મા, કર્મનો અધિષ્ઠાતા, સર્વ ભૂતમાં વસનાર, સર્વનો સાક્ષી અને સર્વને ચેતન આપનાર કેવળ નિર્ગુણ છે ॥ ૭ ॥

તેમજ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પાંચમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

જે સર્વ ભૂતમાં રેહેતાં સર્વ ભૂતથી જુદો છે, જેને સર્વ ભૂત જાણતા નથી, જેનું સર્વ ભૂત શરીર છે, જે જુદો રહીને સર્વ ભૂતને નિયમમાં રાખેછે, એ તારો અંતર્યામી આત્મા અમર છે ॥ ૮ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ કહેલ છે કે,

दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः॥९॥

તે તેજસ્વી તથા મૂર્ત્તિ રહિત પુરૂષ, બાહાર તથા માંહે રેહેનાર, અજન્મા પ્રાણ તથા મનની ઉપાધિ રહિત, શુદ્ધ અને માયાથી પર છે ॥ ૯ ॥

તેજ પરમાત્માથી આકાશાદિ પંચમહાભૂત સૃષ્ટિ ક્રમેકરી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયુંછે. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नं, अन्नाद्रेतः, रेतसः पुरुषः ॥ १० ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધી, ઓષધીથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય, અને વીર્યથી પુરૂષ ઉત્પન્ન થયોછે ॥ ૧૦॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

यथाग्नेर्विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरंति ॥ ११ ॥

જેમ અગ્નિથી તણખા ઉડેછે, તેમજ આ આત્માથી સર્વપ્રાણ, સર્વલોક, સર્વદેવ તથા સર્વ ભૂત નીકળેછે ॥ ૧૧ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ १२ ॥

આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇંદ્રિય, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૧૨ ॥

પણ પરમાત્મા નિરાકાર છે, ને સૃષ્ટિ આકારવાળી છે, અને નિરાકારમાંથી આકારવાળી વસ્તુની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ગૌતમમુનિના ન્યાય દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમાં કહ્યુંછે કે,

व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ १३ ॥

દેખાતી વસ્તુથી દેખાતી વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે ॥ ૧૩ ॥

એજ દર્શનના એજ અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહેલ છે કે,

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयव सद्भावः ॥ १४ ॥

મૂર્તિમાન્ પદાર્થોની સ્થિતિ હોવાથી પરમાણુરૂપ અવયવનો સદ્ભાવ છે ॥ ૧૪ ॥

વળી કણાદમુનિપ્રણીત વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમ કહ્યું છે કે,

कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥१५॥

કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ જોયો છે ॥૧૫॥

એ નિયમ પ્રમાણે આ પરિદૃશ્યમાન જગતરૂપ કાર્ય અવયવવાળું છે; તો તેનું કારણ પણ અવયવવાળું હોવું જોઇયે. માટે સચ્ચિદાનંદરૂપ નિરવયવ પરમાત્માના એક દેશમાં જડરૂપ માયાની સ્થિતિ કહીછે. રૂગ્વેદના દશમા મંડલના નેવુમા સૂક્તમાં કહ્યું છે કે,

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ १६ ॥

આ પરમાત્માના સ્વપ્રકાશરૂપમાં એક અંશ સર્વ વિશ્વ છે, ને ત્રણ અંશ અમૃત છે ॥૧૬॥

શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહેલ છે કે,

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च ॥ १७ ॥ જગતરૂપે મૂર્ત્તિમાન્ અને આત્મરૂપે અમૂર્ત્તિમાન્ એમ બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે ॥ ૧૭ ॥

અથર્વ વેદના નૃસિંહ ઉત્તરતાપનીમાં કહ્યું છે કે,

अनुभूतेर्माया च तमोरूपा अनुभूतेस्तदेतज्जडं मोहात्मकम् ॥ १८ ॥ અનુભવથી માયા તમોરૂપ છે, ને તેનું સ્વરૂપ જડ તથા મોહાત્મક છે ॥ ૧૮ ॥

વૈશેષિક દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમાં કહેલ છે કે,

सदकारणवन्नित्यम् ॥ १९ ॥ કારણ વગરનું પરમાણુરૂપ સત નિત્ય છે ॥૧૯॥

तस्य कार्यं लिंगम् ॥ २० ॥ તે પરમાણુંનું કાર્ય દશ્ય વસ્તુ છે ॥ ૨૦ ॥

कारणभावात् कार्यभावः ॥ २१ ॥ કારણ હોવાથી કાર્ય થાયછે ॥ ૨૧ ॥

એ જડરૂપ માયા નિરંતર નિર્વિકાર પરમાત્માના સાન્નિધ્યથી કાળેકરી બીજમાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વિસ્તાર તથા સંકોચને પામેછે. વિસ્તાર સમય આ દશ્ય જગતરૂપ થાય છે, ને સંકોચ સમય અદશ્ય પરમાણુરૂપે રહે છે. મુંડકોપનિષદના પ્રથમ ભાગમાં કહેલ છે કે,

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवंति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम् ॥ २२ ॥ જેમ કરોલિયો તંતુને સૃજેછે, ને ગૃહણ કરેછે, જેમ પૃથિવીમાં ઓષધી ઉત્પન્ન થાયછે, જેમ જીવતા પુરૂષથી કેશ તથા લોમ ઉત્પન્ન થાયછે, તેમ અક્ષર માયાથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થાયછે ॥ ૨૨ ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૯ મા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनानेनकौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥२३॥ મારા આત્મસ્વરૂપના સાન્નિધ્યથી માયા ચરાચર વિશ્વને ઉત્પન્ન કરેછે, હે અર્જુન, એજ હેતુથી વારંવાર જગત્ ઉત્પન્ન થાયછે ॥ ૨૩ ॥

તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मायांतु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् २४ માયાને પ્રકૃતિ જાણવી અને માયાવીને મહેશ્વર જાણવા. તે મહેશ્વરના અવયવે કરી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૪ ॥

પણ એ માયા સ્વભાવે જડ હોવાથી સ્વતંત્ર રહી કંઈ પણ કરી શકતી નથી, તથાપિ નિત્ય સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે, તેથી વિસ્તાર તથા સંકોચને પામી શકેછે; માટેજ આ દશ્ય જગત્ પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ હતું, ને બ્રહ્મથીજ થયુંછે, એમ વેદના ઉપનિષદોમાં કહેલ છે. માટે તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યા પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ સંભવેછે. એજ ઉપનિષદની એજ વલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥ २५ ॥ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે ॥૨૫॥

અને કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ રહી શકતી નથી, એ નિયમ પ્રમાણે જેના સ્વરૂપનો અંત નથી એવા પરમાત્માવિના આકાશની સ્થિતિ સંભવતી નથી. કેમકે આકાશ અનંત છે, તે અનંત આત્માવિના રહી શકે નહીં; માટે આત્માથી આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાયછે. જો કે આકાશ કંઇ પરમાત્માથી જુદી વસ્તુ નથી, તોપણ કોઈ બે અથવા તેથી વધારે વસ્તુની વચ્ચેનો અવકાશ પ્રકાશ અને તિમિરની ઉપાધિવડે દેખાય છે, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ કહીછે. આકાશમાં સૂક્ષ્મ બીજરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મના સાન્નિધ્યથી વૃદ્ધિ પામીને પ્રથમ વાયુરૂપ થઈ. તે વાયુ આકાશવિના રહી શકતો નથી, માટે તેની આકાશથી ઉત્પત્તિ કહીછે. તેમ અગ્નિ વાયુવિના ઠરી જાયછે, જેમ કે દીવા ઉપર માટી અથવા ધાતુનું પાત્ર ઢાંકવામાં આવે, તો તે તરત પાત્રની પોલાણમાંનો વાયુ બળીજતાં, બીજો બાહારનો વાયુ ન મળવાથી ઠરી જાયછે; પણ જો પાત્રમાં છિદ્ર હોય, તો તે દ્વારા બાહારનો વાયુ પ્રાપ્ત થવાથી ઠરી જતો નથી, માટે અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થએલો ભાંસેછે; અર્થાત્ વાયુમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અગ્નિ વિશેષ રૂપ થએલ છે. તેમજ અગ્નિવિના જલ પણ પ્રવાહિરૂપે રહી શકે નહીં, ને ઘટ્ટ બની રૂપાંતરને પામી જાય, માટે તે અગ્નિનું કાર્ય જણાયછે; અર્થાત્ અગ્નિમાંજ બાષ્પરૂપે રહેલ જલ શીતતાને પામી વિશેષતાને પામેલ છે. એજ રીતે જલવિના પૃથિવીની સ્થિતિ પણ રહી શકતી નથી, કેમકે તે વિના ભીનાસનો નાશ થતાં, સૂર્ય તથા પૃથિવીના પેટમાંની ઉષ્ણતાવડે પૃથિવીના ગોળનો સમગ્ર નાશ થાય, માટે પૃથિવી જલનું કાર્ય ઘટેછે; અર્થાત્ જલમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પૃથિવી વિશેષપણાને પામેલ છે. જેમ દહીમાંનો ફીણરૂપ કઠિણ ભાગ હણાવાથી માખણ થાયછે, તેમ જલથી પૃથિવી થયેલી છે. શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પેહેલા અધ્યાયના બીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत् ॥ २६ ॥ પાણીમાં જે કઠણ ભાગ હતો તે હણાયાથી ઘટ્ટ બની પૃથિવી થઇછે ॥ ૨૬ ॥

અનુભવમાં પણ આવેછે કે, પક્ષીના ઇંડાંમાં પાણી જેવો રસ હોયછે, તે ઘટ્ટ બની પક્ષીનું શરીર થાયછે; તેમ પાણીમાં રહેલ પૃથિવીના સૂક્ષ્મ પરમાણુ ઘણેક કાળે ઘટ્ટ બની પૃથિવીરૂપ થએલ સંભવેછે. હવે પૃથિવીથી વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે; કોઇપણ ક્ષાર વગરના સ્થાનથી સુકી માટી લઇ તેઉપર પાણી સીંચ્યા કરયું હોય, ને તે માટી હવા તથા પ્રકાશમાં રાખી હોય, તો કાળેકરી તેમાં વનસ્પતિ થાયછે. તો પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાન ઉપર વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે, હવા ભેદે કરી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ થઇ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વનસ્પતિની સ્થિતિ પૃથિવી વિના રહી શક્તિ નથી, માટે તે પૃથિવીનું કાર્ય છે; અર્થાત્ પૃથિવીમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વનસ્પતિ વિશેષતાને પામેલ છે. તેમ અન્નની સ્થિતિ વનસ્પતિ વિના બની શકે નહીં, ને અન્ન વનસ્પતિથી થાયછે એ પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ વનસ્પતિમાંજ

સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અન્ન વિશેષરૂપ થાયછે. તેજ પ્રમાણે વીર્યની સ્થિતિ અન્ન વિના બની શક્તિ નથી એ સર્વના જાણવામાં છે, માટે અન્નથી વીર્ય થાયછે; અર્થાત્ અન્નમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વીર્ય વિશેષપણાને પામેછે. અને વીર્ય વિના પુરૂષની સ્થિતિ રહી શક્તી નથી ને વીર્યથી પુરૂષની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે, માટે પુરૂષ વીર્યનું કાર્ય છે; અર્થાત્ વીર્યમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પુરૂષ વિશેષતાને પામેલ છે. હમણાં જેમ સર્પ, વીછી, ખજુરા, દેડકા તથા મત્સ્યાદિ નાહાના મોહોટા અનેક પ્રકારના જીવજંતુઓ, પ્રથમ પદાર્થોનો સંયોગ બની તે સડવાથી ઉત્પન્ન થાયછે, ને તે પછી તેમનામાં મૈથુન ધર્મ જોવામાં આવેછે, તેમ પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી નાના પ્રકારના મનુષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોના જોડલાં પણ પદાર્થોનો સંયોગ થઇ તે સડવાથી ઊત્પન્ન થયાં હશે. તેમ થવાને તે સમયના હવા, પ્રકાશ તથા પાણી અનુકૂલ હશે. પછી તે ઉત્પન્ન થએલ જંગમ પ્રાણિયોમાં મૈથુનધર્મ હોવાથી, તેમની વસ્તીનો વધારો થયેલો છે. હવે પ્રથમ પ્રત્યેક જાતિના મનુષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનું એક એક જોડલું ઉત્પન્ન થયું કે, પૃથિવીના જુદાજુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી અનેક જોડલાં થયાં, તેવિષે કંઇ નિશ્ચય કેહેવાતું નથી. કેમકે શાંત સમુદ્રમાં આવેલા ઘણા છેટેના ટાપુઓમાં પણ ત્યાંની હવા પ્રમાણે નાના પ્રકારના જંગમ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થયેલા દેખાયછે, જેવાં અહીં થતાં નથી. તે જો એક એક જોડલાંથી પૃથિવી ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ થઈ હોય, તો તે ટાપુઓમાં પૂર્વે તેમને કોણ મુકવા ગયો હશે! ને પૃથિવી ઉપર સર્વત્ર એક સરખાં પ્રાણિયો કેમ દેખાતા નથી! એ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલા ક્રમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એવિષે હમણાના વિદ્વાનો પણ આ પ્રમાણે કહેછે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ પૃથિવી વાયુરૂપ હતી. તે વાયુ અગ્નિરૂપ થઇ અતિ ઉષ્ણ પ્રવાહ પિંડરૂપે પૃથિવી થયો. તે સમય કોઈ પણ પ્રાણી અથવા વનસ્પતિ પૃથિવી ઉપર ન હતાં. પછી સમય જતાં તેમાં રહેલી ઉષ્ણતા કિરણેકરી અનંત આકાશમાં પ્રસરી જવાથી અને તે વારંવાર જલની વૃષ્ટિવડે હણાયાથી કંઈ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં, પ્રથમ એક આવરણરૂપ પુટવાળી થઇ. તે પછી વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે તે ઉપર અનેક પ્રકારના વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયા ને નાશ પામ્યા. એમ વારંવાર થવાથી ઘણે કાળે તેમના રૂપાંતરે કરી પૃથિવી અનેક આવરણવાળી થઇને પ્રાણિયોને વસવા યોગ્ય થઇ. તેથીજ હમણા કોઇ પણ ઠેકાણે પૃથિવીને ખોદી જોતાં અનેક જાતિના પાષાણ મૃત્તિકાદિના થરો જોવામાં આવેછે. પૃથિવી ઉપર મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રાણિયોથી છેલ્લી થયેલીછે. જે ક્રમે આ પૃથિવી વાયુથી થયેલી છે, તે ક્રમે વા તેથી કંઇ ફેરફારથી આ અનંત આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ અસંખ્ય ગોળ વાયુથી થયેલા છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः ॥ २७ ॥ વાયુજ પ્રથક્‌રૂપ તથા વાયુજ અખિલરૂપ છે ॥ ૨૭ ॥

તેમ શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૧૩ અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરે યક્ષને કહ્યું છે કે,

वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ २८ ॥ આ સર્વ જગત્ વાયુ છે ॥ ૨૮ ॥

હવે જેમ આ પૃથિવી ઉપર હવા ભેદેકરી અનેક પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલીછે, તેમ આકાશમાં દેખાતા અસંખ્ય તેજસ્વી ગોળ ઉપર પણ ત્યાંની હવા પ્રમાણે પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી હશે. જ્યારે આ પૃથિવી ઉપરની થોડામાં થોડી જગ્યા પણ કોઇપણ જાતિના સૂક્ષ્મ જીવ વગરની નથી, તો આ પૃથિવીથી કેટલાક ઘણા મોહોટા, કેટલાક નાના તથા કેટલાક તેના જેવડા ગોળો પ્રાણિઓની વસ્તિ વગરના હોય એમ મનાતું નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસી સુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં પેહેલું ઉત્પત્તિ વર્ણન.

॥ पृथिवी वर्णन ॥

હવે જેની ઉપર આપણે વસિયે છૈયેં, એવી આ પૃથિવીવિષે પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પૃથિવી ગોળાકાર છે. રૂગ્વેદના પેહેલા મંડલના તેતરીશમા સૂક્તની આઠમી રૂચામાં કહ્યું છે કે,

चक्राणासः परीणहं पृथिव्याः ॥ २९ ॥ પૃથિવીની પરિધિને ફરતાં ફરત ॥ ૨૯ ॥

વળી સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मध्ये समंतादंडस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ।
बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकां ३०

ચોમેરથી બ્રહ્માંડની મધ્યે રહેલો ભૂગોળ, બ્રહ્મની પરમ એવી ધારણાત્મક શક્તિને ધારણ કરતાં આકાશમાં રહેછે ॥ ૩૦ ॥

તેમ આર્ય સિદ્ધાંતના ગોળ પાદમાં કહ્યું છે કે,

वृत्तभपंजरमध्ये कक्ष्या-
परिवेष्टितः खमध्यगतः ।
मृज्जलशिखिवायुमयो भूगोलः
सर्वतो वृत्तः ॥ ३१ ॥

ગોળ એવાં નક્ષત્ર પંજરની મધ્યમાં ચંદ્રાદિના માર્ગે કરી વિંટાયલો અને આકાશની વચમાં રહેલો પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુમય ભૂગોળ ચોમેરથી ગોળ છે ॥ ૩૧ ॥

તેમજ ભાસ્કરાચાર્યકૃત સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

भूमेः पिंडः शशांकज्ञकविरविकुजेज्यार्कि-
नक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलस-
लिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः
स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य-
पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजा-
दित्यदैत्यं समंतात् ॥ ३२ ॥

ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગલ, ગુરૂ, શનિ તથા નક્ષત્રોના વર્તુલ માર્ગે કરી વિંટાયલો અને કોઇ બીજાના આધાર વગરનો, પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશમય આ ભૂમિનો પિંડ, ગોળાકાર થઇ પોતાની શક્તિવડેજ આકાશમાં નિરંતર રહેછે. એના આ પૃષ્ઠ ઉપર દાનવ, માનવ, દેવ તથા દૈત્યો સહિત વિશ્વ ચોમેર રહેલું છે ॥ ૩૨ ॥

એજ પ્રમાણે જ્યોતિષના બીજા બ્રહ્મ સિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં પૃથિવી ગોળ કહીછે. વિચાર કરિયે તો પ્રતિ દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોળ પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમ દિશામાં જઇને પાછા પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામેછે, માટે પૃથિવી અનંત નથી, પણ એક પરિછિન્ન એટલે હદવાળો પદાર્થ છે, ને આકાશમાં નિરાધાર રહેલ ભાસેછે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

भपंजरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या कुरिति प्रतीतिः ॥ ३३ ॥

નક્ષત્ર પંજરનું ભ્રમણ દેખાવાથી પૃથિવી આધાર વગરની છે, એમ જણાય છે ॥૩૩॥

જો આધાર હોય તો આ પ્રમાણે ભાસ્કરે ત્યાં શંકા કરેલ છે,

मूर्तो धर्ता चेद् धरित्र्यास्ततोऽन्य-
स्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था ।
अंत्ये कल्प्या चेत्स्वशक्तिः किमाद्ये
किं नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः ॥ ३४ ॥

પૃથિવીને ધારણ કરનાર કોઈ મૂર્તિમાન્ પદાર્થ હોય, તો તે પદાર્થને ધરનાર કોઇ બીજો હોવો જોઇયે, અને તેને ધરનાર ત્રીજો, ને એ રીતે વળી તેને ધરનાર ચોથો હોવો જોઇયે! એમ થતાં અનવસ્થા એટલે જેનો છેડો આવે નહીં એવો દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. માટે શું છેલ્લામાં સ્વશક્તિ કલ્પવી! એમ હોય તો પેહેલામાં શું કામ નહીં! અર્થાત્ પૃથિવીનીજ સ્વશક્તિ છે, કારણ તે ઇશ્વરની આઠ મૂર્તિમાંની એક મૂર્તિ છે ॥ ૩૪ ॥

એ ઉપરથી પૃથિવીનું પરિછિન્નપણું સિદ્ધ થતાં ગોળાકારપણું પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થાયછે. કોઈ યાત્રાલુ પુરૂષ પૃથિવીના કોઈ પણ સ્થાનથી પૂર્વ દિશામાં સન્મુખ જતાં પ્રવાસ કરે, તો તે પાછો તેજ સ્થાને આવેછે, એમ સાંપ્રત એટલે હમણાના કાળમાં અનુભવ કરાયછે, તેથી પૃથિવી પૂર્વ પશ્ચિમ ગોળાકાર લાગેછે. દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી પણ પૃથિવી ગોળ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यतः ।
निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते ३५

પૃથિવીની ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ટોચની સન્મુખ જનારા પુરૂષને, તે તે દિશાનો ધ્રુવનો તારો ઉંચે અને નક્ષત્રમંડળ નીચે થતાં દેખાયછે. તેમ ત્યાંથી પૃથિવીની વર્તુલ મધ્યરેખાના પ્રદેશ સન્મુખ આવનારને તેથી ઉલટું દેખાય છે અર્થાત્ ધ્રુવ નીચે ને નક્ષત્રમંડળ ઉંચે થતાં દેખાય છે ॥ ૩૫ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्नतमृक्षमंडलम् ।
उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेः ॥ ३६ ॥

જેમ જેમ પુરૂષ ઉત્તર દિશામાં જાયછે, તેમ તેમ નક્ષત્ર મંડળને આકાશથી નમતું અને ઉત્તર ધ્રુવના તારાને પૃથિવીથી ઉંચે દેખે છે ॥ ૩૬ ॥

પૃથિવી દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી ગોળ હોય તોજ એમ દેખાય, બીજી રીતે હોય તો દેખાય નહીં. વળી સપાટ પ્રદેશમાં ઉભેલો પુરૂષ, કોઈ પણ દિશાથી દૂરના ગૃહ વૃક્ષાદિને જોય તો, તેને પ્રથમ તેમના ઉપલા ભાગ જોવામાં આવે છે. પછી જેમ જેમ તે પુરૂષ તે ગૃહ વૃક્ષાદિની પાસે જતો જાય, તેમ તેમ તેને તેમના નીચલા ભાગ જોવામાં આવે છે. તેમ પૃથિવીની કોઈ પણ દિશામાં સમુદ્રના કિનારા પાસે આવેલ વાહાણમાંના કુવા ઉપર બેસનારા મનુષ્યને, વાહાણના તુતક ઉપર બેસનાર મનુષ્યથી પ્રથમ કિનારા ઉપરના પર્વત વૃક્ષાદિ દેખાય છે; પૃથિવી સપાટ હોય તો એમ થવું ન જોઇયે, પણ સર્વને એક સરખી રીતે દૂરના પદાર્થો દેખાવા જોઇયે. વળી ઘણે છેટના ઉંચા પર્વત વૃક્ષાદિપણ દૃષ્ટિયે પડવા જોઇયે. લલ્લ સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

समता यदि विद्यते भुव-
स्तरवस्तालनिभा बहूच्छ्रयाः ।
कथमेव न दृष्टिगोचरं नुरहो
यांति सुदूरसंस्थिताः ॥ ३७ ॥

પૃથિવી જો સપાટ હોય તો ઘણે દૂર રહેલા તાલ વૃક્ષ સમાન ઘણા ઉંચા વૃક્ષો મનુષ્યની દૃષ્ટિયે કેમ પડતા નથી! ॥ ૩૭ ॥

તેમ સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

यदि समा मुकुरोदरसन्निभा
भगवती धरणी तरणिः क्षितेः ।
उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्
किमु नरैरमरैरिव नेक्ष्यते ॥ ३८ ॥

જો ભગવતી પૃથિવી દર્પણના ઉદર જેવી સપાટ હોય, તો તેની ઉપર ફરતો સૂર્ય દૂર ગયેલો હોય તોપણ ઉત્તર ટોંચવાસી જનોની પેઠે મધ્યપ્રદેશવાસી જનોને કેમ દેખાતો નથી ! ॥ ૩૮ ॥

यदि निशाजनकः कनकाचलः
किमु तदंतरगः स न दृश्यते ।
उदगयं ननु मेरुरथांशुमान्
कथमुदेति च दक्षिणभागके ॥ ३९ ॥

જો રાત્રિ ઉત્પન્ન કરનાર મેરૂપર્વત હોય, ને સૂર્ય તેણેકરી ઢંકાયલો હોય, તો તે મેરૂ કેમ દેખાતો નથી ! જો એ મેરૂ ઉત્તર દિશામાં હોય, તો સૂર્ય દક્ષિણ ભાગમાં કેમ ઉદય પામેછે ! ॥ ૩૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, પૃથિવી સર્વ દિશાથી ગોળછે, તથાપિ સમાન અને ચક્રાકાર દેખાયછે, તેનું કારણ સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

**अल्पकायतया लोकः स्वस्थानात्सर्वतोमुखम् ।
पश्यंति वृत्तामप्येतां चक्राकारां वसुंधराम् ॥४०॥**

પૃથિવી ગોળછે તથાપિ એને શરીરના અલ્પપણાયેકરી લોકો પોતાના સ્થાનથી ચારેકોર ચક્રાકાર દેખેછે ॥ ૪૦ ॥

તેમ સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે—

**समो यतः स्यात्परिधेः शतांशः
पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ।
नरश्च तत्पृष्ठगतस्य कृत्स्ना समेव
तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥ ४१ ॥**

પૃથિવી મોહોટી છે ને મનુષ્ય અતિ નાહાનું છે, અને પૃથિવીના ઘેરાવાનો સૈકડામો અંશ સરખોછે, માટે પૃથિવીની પીઠ ઉપર વસનાર મનુષ્યને સમગ્ર એટલે આખી પૃથિવી સરખી હોય એમ દેખાયછે ॥૪૧॥

એ પ્રમાણે પૃથિવી ચોમેરથી ગોળ છે ખરી, પણ તેઉપર પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો હોવાથી ઉંચીનીચી છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોંચ આગળ ચપટી છે, અને મધ્યમાં ઉપસેલીછે. પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરેછે કે, પૃથિવીના પેટમાં ગંધક તથા સુરોખાર વિગેરે જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થો છે, તેમની સાથે કોઇ યોગથી ઉષ્ણતાનો સંબંધ થતાં તે વરાળરૂપ થઈ, અથવા જલના પરમાણુ પણ પૃથિવીના પડોને ભેદીને તેના પેટમાંના ઉષ્ણરસ સાથે સંયોગ પામવાથી વરાળરૂપ થઇ, પોતાની પ્રસરણ શક્તિવડે પૃથિવીના પૃષ્ઠને કંપાવી એટલે ભૂકંપ કરીને જ્યાં ત્યાં ઉંચો નીચો કરી નાખેછે, જેથી પર્વતાદિ થાયછે. કોઈ ઠેકાણે તે વરાળ સંકોચાયાથી પૃથિવીના પૃષ્ઠને ભેદી નાખેછે, જેથી તોપ ફુટવા જેવો મોહોટો શબ્દ થઈ, તે વરાળ સાથે પૃથિવીમાંનો ઉષ્ણરસ બાહાર આવેછે, જે ઠરીજતાં ગોળ પત્થર રૂપ ટેકરા બની જાયછે, અને ભેદ પામી છિદ્રરૂપ થયેલ ભૂપૃષ્ઠ જ્વાલા મુખી કેહેવાયછે. એ પ્રમાણે કાળેકરી ભૂકંપથી પૂર્વના પર્વત, ટેકરા, જ્વાલામુખી, ખાડા તથા ખીણો થયેલીછે, જેવાં કાર્ય થવાનો હમણા પણ કોઈ કોઈ વેળા અનુભવ થાયછે. જ્યારે ભૂકંપ જોરમાં થાયછે, ત્યારે જલ ત્યાં સ્થલ ને સ્થલ ત્યાં જલ કરી નાખેછે. વળી પર્વતાદિ ઉંચા ભાગ ઉપર પ્રતિવર્ષે વૃષ્ટિ થવાથી, નીચાણ પ્રત્યે વેહેવાના સ્વભાવને લીધે, જલની નાનાપ્રકારના પ્રવાહરૂપ નદિયો બની આગળ જતાં મળી જઇ મોહોટી નદીરૂપ થઇને સમુદ્રમાં મળી જાયછે; તેના પ્રવાહના પ્રતિવર્ષે નાનાપ્રકારના આઘાતવડે તથા કંઇ કારણમાટે મનુષ્યથી પણ પૃથિવી ખાડાવાળી થયેલીછે, જેમ હમણા પણ થતું જોવામાં આવેછે. પૃથિવી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોંચ આગળ ચપટી અને મધ્યમાં ઉપસેલી થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ કહેછે કે, જેમ કોઇ થોડા નરમ પદાર્થને ફેરવ્યો હોય, તો તે બાજુમાંથી ચપટો થઇ મધ્યમાં ઉપસી આવેછે, તેમ પૃથિવી પણ પૂર્વે જ્યારે નરમ હશે ત્યારે તેને સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાના અંગ ઉપર ફરવાની ગત્તિ પ્રાપ્ત થવાથી, મધ્યમાં ઉપસેલી તથા બાજુમાંથી ચપટી થઇછે. એવા પ્રકારના ભૂગોળની પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિ થાયછે, કેમકે એના ઉપર સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણિયોના

વારંવાર ઉત્પત્તિ લય થવાથી એના પરમાણુમાં વધારો થાયછે; ઉપરાંત આકાશમાંના અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પ્રતિવર્ષે આકર્ષણથી એને આવી મળેછે, જેથી જાણુવામાં આવતું નથી એવી રીતે ચોમેરથી એનું કદ વધતું જાયછે. ભૂગર્ભશાસ્ત્ર જાણુનારા કહેછે કે, પૃથિવીના પૃષ્ઠથી આસરે દશથી પંનર કોશ નીચે એટલી તો ગરમી છેકે પૃથિવીની સપાટી ઉપરની કંઇ પણ વસ્તુ તે ઠેકાણે પીગળી શકેછે. માટે પૃથિવીના ગર્ભમાં ઉષ્ણરસ છે, જે કંઇ કારણથી ગંધકાદિ જ્વાળાગ્રાહી પદાર્થના સંયોગને લીધે ભૂકંપ તથા પાણીના ઉષ્ણ ઝરા થવાનું પણ કારણ છે, તે ઉપર કાળેકરી થરો થઇ પૃથવી વધીને હમણાની સ્થિતિયે પોંહોંચી છે. આર્ય સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

ब्रह्मदिवसेन भूमे-
रुपरिष्टाद्योजनं भवति वृद्धिः ।
दिनतुल्ययैव रात्र्या
मृदुपचितायास्तदिह हानिः ॥ ४२ ॥

બ્રહ્માના દિવસે એટલે ચાર અબજને બત્રીશ ક્રોડ વર્ષે કરી પૃથિવીની ઉપર એક યોજન વૃદ્ધિ થાયછે; અને પાછી તે દિવસ જેવડીજ રાત્રિયેકરી આ માટીથી વધેલી પૃથિવીની તેટલીજ હાનિ થાયછે ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યુંછે કે,

वृद्धिर्विधेरन्हि भुवः समंतात्
स्याद्योजनं भूभवभूतपूर्वैः ।
ब्राह्मे लये योजनमात्रवृद्धे र्नाशो
भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः ॥ ४३ ॥

બ્રહ્માના દિવસમાં, પૂર્વે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થાવર જંગમાત્મક શરીરોવડે ચોમેરથી પૃથિવીની એક યોજન વૃદ્ધિ થાય છે, ને બ્રહ્માની રાત્રિસંબંધી લયમાં, તે યોજન માત્ર વૃદ્ધિનો નાશ થાયછે; પણ આખી પૃથિવીનો નાશ મહાપ્રલયમાં થાયછે ॥ ૪૩ ॥

એવા ભૂગોલની પીઠ ઉપર નાના પ્રકારના વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગની વસ્તી થયેલી છે. આર્ય ભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યુંછે કે,

यद्वत् कदंबपुष्पग्रंथिः
प्रचितस्समंततः कुसुमैः ।
तद्वद्धिसर्वसत्वैर्जलजै-
स्थलजैश्च भूगोलः ॥ ४४ ॥

જેમ કદંબ પુષ્પની ગ્રંથી ચોમેરથી પુષ્પે વ્યાપ્ત છે, તેમજ ભૂગોલ જલ તથા સ્થલજન્ય સર્વ પ્રાણિયોથી વ્યાપ્તછે ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

सर्वतः पर्वताराम ग्रामचैत्यचयैश्चितः ।
कदंबकुसुमग्रंथिः केसरप्रसरैरिव ॥४५॥

જેમ કદંબ વૃક્ષના ફુલની ગાંઠ કેસરના પ્રસારેકરી વ્યાપ્તછે, તેમ ભૂગોલ ચોમેરથી પર્વત, બગીચા, ગામ તથા યજ્ઞ શાળા સમૂહેકરી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૫ ॥

એરીતે પૃથિવીની પીઠઉપર સર્વે પ્રાણી રહેલાં છે, ને પૃથિવીજ સર્વને આધાર છે. માટે ૠગ્વેદના મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪માં કહ્યું છે કે,

बंधुर्मे माता पृथिवी महीयम् ॥४६॥	આ મોહોટી પૃથિવી મારી બંધુ તથા માતા છે ॥ ૪૬ ॥

પૃથિવિયે સર્વને ધારણ કરી રાખવાનું કારણ કે તેનામાં ખેંચવાની શક્તિ છે, તેથી તે પદાર્થોને પોતાની તરફ ખેંચીને ધરી રાખેછે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

आकृष्टशक्तिश्च महीतया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समंतात् क्व पतत्वियं खे ॥ ४७ ॥	પૃથિવી આકર્ષણ શક્તિવાળી છે. તે આકાશમાં રહેલ જે ભારી વસ્તુને પોતાની તરફ સ્વશક્તિયે કરી ખેંચે છે, તે પડેછે, એમ ભાસેછે. ચોમેરથી સમાન આકાશમાં આ પૃથિવી ક્યાં પડે ! ॥ ૪૭ ॥

યુક્તિમાં પણ આવેછે કે, એક માટીનો મોહોટો પિંડ આસરે દશ અથવા બાર હાથના ઘેરાવાનો બનાવ્યો હોય, ને તેની એક ધરી કરી હોય; પછી તે પિંડ ઉપર તેની શક્તિ પ્રમાણે ઝીણી વનસ્પતિ વાવી હોય, તેમાં ઘણાજ નાહાના ખાડા કરી માંય પાણી ભરયું હોય, ને તેની પીઠ ઉપર ઝીણા કીટ પતંગાદિ પ્રાણિયોની વસ્તી કરી હોય, અને પછી તેને ફેરવ્યો હોય, તો કંઇ પણ વસ્તુ, જો કે તેના ઉપર પાસેની પૃથિવીનું મહત્ આકર્ષણ છતાં પણ તે માટીના પિંડના આકર્ષણને લીધે તે ઉપરથી નીચે પડશે નહીં, પણ તેને વળગી રેહેશે; તો જેની પાસે બીજા કોઇનું મહદાકર્ષણ નથી એવી પૃથિવી ઉપર આકર્ષણથી વસ્તુ માત્ર વળગી રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વૈશેષિક દર્શન સંબંધિ તર્કસંગ્રહ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

गंधवती पृथिवी सा द्विविधा नित्याऽनित्या चेति । नित्या परमाणुरूपा अनित्या कार्यरूपा ॥ ४८ ॥	પૃથિવી ગંધવતી છે. તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારની છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૪૮ ॥

જે અલ્પ વસ્તુથી પણ અલ્પ છે, તે પરમાણુ કેહેવાય છે. ન્યાય દર્શનમાં ચોથા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે,

यतो हि नाल्पतरमस्ति स परमाणुः ॥४९॥	જેનાથી વધારે અલ્પ નથી તે પરમાણુ કહેવાય છે ॥ ૪૯ ॥

એ પરમાણુ માત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, જેથી તેમની સાથે જલ જેવા દ્રવ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી તેઓ પરસ્પરે ખેંચાઇ એકઠા મળી પદાર્થરૂપ થાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

चूर्णादिपिंडीभावहेतुर्गुणः स्नेहः ॥ ५० ॥ ચૂર્ણાદિનું પિંડરૂપ થવું તેમાં સ્નેહ ગુણ કારણ છે ॥ ૫૦ ॥

ગૌતમ મુનિના ન્યાય દર્શનમાં ત્રિજા અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં કહેલ છે કે,

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ५१ ॥ અનેક દ્રવ્યના દૃઢ સંબંધથી રૂપ વિશેષે કરી રૂપની પ્રાપ્તિ થાયછે ॥ ૫૧ ॥

કણાદ મુનિયે પણ વૈશેષિક દર્શનમાં ચોથા અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં કહ્યું છે કે,

महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः ५२ મોહોટા પદાર્થને વિષે અનેક દ્રવ્યવાનપણાથી રૂપની પ્રાપ્તિ છે ॥ ૫૨ ॥

એ રીતે પદાર્થ માત્ર પરમાણુના સંયોગથી બનેલા છે, ને પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તો "કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ હોય છે," એ નિયમ પ્રમાણે પદાર્થમાં પણ આકર્ષણ શક્તિ છે. પણ તે શક્તિ પૃથિવી ઉપર પડેલા પદાર્થોમાં દેખવામાં આવતી નથી, કારણ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પદાર્થો પૃથિવી સાથે વળગી રહેલા છે, જેથી પરસ્પરે ખેંચાય છે, તોપણ પૃથિવીનું આકર્ષણ તોડી ન શકવાથી ત્યાંજ પડયા રહેછે. પણ પાણી જેવા દ્રવ પદાર્થમાં પદાર્થોમાંની આકર્ષણ શક્તિ જાણવામાં આવી શકેછે. પાણીથી ભરેલું એક વાસણ લેવું અને જ્યાં વાયુ વાતો ન હોય તેવા સ્થાનમાં મુકવું; પછી જ્યારે પાણી સ્થિર થાય ત્યારે તેમાં તરીશકે એવા પદાર્થના કટકા છુટા છુટા મુકવા. થોડી વારમાં તે કટકા એક બીજા પાસે જતા દેખાઇને સાથે વલગી જશે, અથવા તે વાસણની કીનારી પાસે હશે, તો તે સાથે જઇ અથડાશે. પાસે આવતી વેળા તેઓ વેગથી દોડેછે, કારણ આકર્ષણ શક્તિનું બળ દીપકના તેજની પેઠે પાસેથી વધારે ને છેટેથી થોડું હોય છે, એ અનુભવ સિદ્ધછે. સમુદ્રની મધ્યમાં ભાંગેલા વાહાણનો તરીશકે એવો માલ તથા ડુબેલા પ્રાણિયો પાસેના કિનારા ઉપર ખેંચાઈ આવેછે, તેનું કારણ પણ કિનારાની આકર્ષણ શક્તિ છે. વળી લોહચુંબક સોઇને પોતાની તરફ ખેંચેછે એ પ્રસિદ્ધ છે; અને સમુદ્રમાં ફરનારા નાવિકો દિશા જાણવામાટે વાહાણમાં હોકાયંત્ર રાખેછે, જેની સોઇના છેડા નિરંતર ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવની તરફ રહેછે; ને જેમ જેમ તે ધ્રુવો પાસે જવામાં આવેછે, તેમ તેમ તે સોઇના છેડા પૃથિવીની સપાટી ભણી નમતા જાયછે. અને છેક ઉત્તર ધ્રુવ સમીપ સોઇનો ઉત્તર છેડો ને દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ સોઇનો દક્ષિણ છેડો પૃથિવીની સપાટી ભણી થઇ સોઇ ઉભી થઇ જાયછે. એ ઉપરથી અનુમાન થાયછે કે, પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોંચો લોહચુંબક ધાતુનો ગુણ ધરાવે છે. એ પ્રમાણે વિશેષ આકર્ષણ શક્તિ સ્પષ્ટ દેખવામાં આવેછે, ને સામાન્ય શક્તિ પણ પાણીમાં મુકેલા પદાર્થોમાં દેખાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પદાર્થ માત્રમાં ખેંચવાની શક્તિછે, ને તેજ શક્તિ, આ ભૂગોલ પદાર્થોથી થયેલો છે, માટે એમાં પણ રહેલી છે. તેથીજ એની પીઠ ઉપર સ્થાવર તથા જંગમાત્મક સર્વે પદાર્થ રહેલા છે, પણ જંગમ પ્રાણીમાં એનું આકર્ષણ

તોડીં ગતિ કરવાની શક્તિ હોયછે. આ ભૂગોલના બે ભાગ જલથી તથા એક ભાગ સ્થલથી રોકાયલા છે. એના ઉત્તર ભાગમાં પૃથિવી વિશેષ છે ને દક્ષિણ ભાગમાં જલ વિશેષ છે. એની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેની પૃથિવી નિરંતર ઠંડીને લીધે થીજી ગયેલા ખારા સમુદ્રથી ઘેરાયલીછે. ઉત્તર તરફના સમુદ્રને ઉત્તર સમુદ્ર, ને દક્ષિણ તરફના સમુદ્રને દક્ષિણ સમુદ્ર કહેછે. તે પછી પૂર્વ અર્ધ ગોલમાં પરસ્પરે જોડાયલા એશિયા, આફ્રીકા તથા યુરોપખંડ અને આસ્ટ્રેલિયાદિ મોહોટા તથા ઘણાક નાહાના દ્વીપોછે, તેમાં આફ્રીકા ખંડ તથા આસટ્રેલિયા મહાદ્વીપના દક્ષિણ છેડા દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ લંબાયલા છે. પશ્ચિમ અર્ધ ગોલમાં ઉત્તર ધ્રુવ પાસેથી આરંભી દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ પર્યંત અમેરીકા ખંડ તથા ઘણાક નાના મોહોટા દ્વીપો છે. બન્ને અર્ધ ગોલની પૃથિવીને પૂર્વ પશ્ચિમ મહાન્ ક્ષાર સમુદ્રથી અંતર પડેલોછે, તેથી એક બીજામાં જવું હોય તો જલ માર્ગે જવાયછે. પણ પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનનો ઈશાન કોણ તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનનો વાયવ્ય કોણ એટલા તો પાસે પાસે આવી ગયા છે કે, તેમની વચ્ચે માત્ર અઢાર કોશ પોહોળી સમુદ્રની ખાડીછે; તો તે રસ્તે એક અર્ધગોલની જમીનમાંથી બીજા અર્ધગોલની જમીનમાં, સ્થલમાર્ગે જવાયછે. પૂર્વાર્ધગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને શાંત સમુદ્ર કહેછે. અને પશ્ચિમાર્ધગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પૂર્વાર્ધગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને આટ્લાન્ટીક સમુદ્ર કહેછે. બન્ને સમુદ્રો ઉત્તર તથા દક્ષિણ સમુદ્રને મળેલા છે. શાંત સમુદ્ર વધુમાં વધુ ચાર હજાર કોશ પોહોળો અને આટ્લાનટીક સમુદ્ર વધુમાં વધુ બે હજાર કોશ પોહોળોછે. પૂર્વાર્ધ ગોલનો એશિયાખંડ ભૂમંડલના સર્વખંડોથી મોહોટોછે. એની લંબાઇ એમાં આવેલા આરબસ્થાન દેશના નૈરૃત કોણના છેડાથી તે એની ઉત્તરમાં આવેલા સાઇબીરિયા દેશના ઇશાન કોણના છેડાસુધી ત્રણ હજાર ચારસો કોશ તથા પોહોળાઇ એના વાયવ્ય કોણની સીમામાં આવેલ યુરલ પર્વતથી તે ચીન દેશના અગ્નિ કોણના છેડાસુધી અઢારસો કોશછે. અગ્નિકોણમાં આઠસો કોશસુધી એક બીજાને લગતા અનેક દ્વીપોદ્વારા એ ખંડ આસ્ટ્રેલિયાનામે મહાદ્વીપ સાથે સંબંધ ધરાવેછે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીના પર્વતો કરતાં ઉંચામાં ઉંચો હિમાલય પર્વત ભરત ખંડની ઉત્તરેછે, જેનાં ગૌરી શંકર, કિંચિનગંગા તથા ધવલગિરિનામે ત્રણ શિખરો આશરે ત્રણત્રણ કોશ સીધીલીટીમાં ઉંચાંછે. એ ખંડમાં મોહોટામાં મોહોટી અઢારસો કોશ લાંબી યાંગ્ટ્સીકિઆંગ નામે નદી ચીનદેશમાં છે. આ ભરત ખંડ એ ખંડના દક્ષિણ છેડામાં છે, ને તેની દક્ષિણે લંકાનામે મહાદ્વીપ છે. વળી એ ખંડની પશ્ચિમ સીમામાં મોહોટામાં મોહોટું ખારા પાણીનું કાસ્પિયન નામે સરોવર છે, જે ત્રણસો પચાસ કોશ લાંબું તથા સોથી બસો કોશ પોહોળુંછે. મીઠા પાણીનું બેકલ નામે સરોવર એકસો ને નેવું કોશ લાંબુ તથા વીશથી ત્રીશકોશ પોહોળું એની ઉત્તરમાં સાઈબીરિયા દેશમાં છે. એ ખંડના ભરત ખંડ, સીયામ તથા બ્રહ્મદેશાદિ દક્ષિણ દેશો ગરમછે, તોય પણ તેઓ ભૂમંડળની વર્તુલ મધ્યરેષા પાસે હોવાથી ત્યાં વર્ષાત્ ઘણો પડેછે, જેથી ઘણા

ફલદ્રૂપ છે. ઉત્તરના દેશો ધ્રુવ નજીક હોવાથી ઘણા થંડા છે, ને દક્ષિણના દેશો જેવા ફલદ્રૂપ નથી. એ ખંડમાં ધવરાવનારા પ્રાણિયો એટલે પશુવર્ગની ત્રણસો અડતાલીશ જાતિછે, જેમાં બસો ચોવીશ જાતિ નવાઇનીછે, જે બીજા ખંડોમાં દેખાતી નથી. એ નવાઇની જાતિમાં તેત્રીશ જાતતો ફક્ત વાંદરાઓનીછે. પક્ષિયોની નવસો ને સાડત્રીશ જાતિછે, જેમાં છસો ને એકવીશ નવાઇનીછે. પેટે ચાલનાર પ્રાણિયોની છોતેર જાતિછે, જેમાં ઓગણપચાશ નવાઈની છે. એ ખંડમાં સુમારે પંચોતેર કોટી મનુષ્ય વસેછે, જેમના શરીરના ઘાટ તથા વર્ણ હવા ભેદે કરી નાના પ્રકારના થયેલા છે. એશિયા ખંડથી નાહાનો આફ્રીકા ખંડછે, જે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈમાં બે હજાર પાંચસો કોશ તથા પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઇમાં સુમારે એકથી બે હજાર કોશછે. એ ખંડના વાયવ્ય કોણમાં રેતીના મોહોટાં વેરાન મેદાનો છે, ને મધ્યભાગમાં મોહોટાં જંગલો છે. એની દક્ષિણે માડાગાસ્કર નામે મહાદ્વીપછે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત જંગબારે દેશની પશ્ચિમે કેન્યિા નામે છે, જે બે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી નાઇલ નામની બે હજાર કોશ લાંબી મીસર દેશમાં છે. એ ખંડમાં મીઠા પાણીના મોહોટા સરોવરો નિયાનઝા, નિયાસા તથા ટાંગનિકા નામના છે, જેમાંનો છેલો સરોવર બસો પચીશ કોશ લાંબો છે. એ ખંડમાં ધવરાવનાર પ્રાણિયોની ચારસો ને છેતાલીશ જાતિછે, જેમાંની ત્રણસો ને ઓગણ ચાલીશ જાતિ બીજા ખંડમાં દેખાતી નથી. એમાં અનેક જાતિના પક્ષીછે ને પેટે ચાલનારી ઘણીક સર્પ જાતિછે. એમાંસુમારે બાર કોટી મનુષ્ય વસેછે, જે ત્યાં નિરંતર ઉષ્ણ હવા હોવાને લીધે શરીરે શ્યામ થાયછે. એ બન્ને ખંડોથી નાહાનો ત્રિજો યુરોપ ખંડ, લંબાઈમાં તેના નૈરૃત કોણમાં આવેલ પોર્ટુગલ દેશના દક્ષિણ છેડાથી તે તેના ઈશાન કોણમાં આવેલા યુરલ પર્વત સુધી સત્તરસો કોશ તથા પોહોળાઈમાં તેના અગ્નિકોણમાં આવેલ ખારાપાણીના કાસ્પિયન સરોવરથી તે તેના વાયવ્ય કોણમાં આવેલ નાર્વે દેશના છેડાસુધી અગ્યારસો કોશછે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત બ્લાંક નામે ફ્રાન્સ દેશમાં છે, જે સીધી લીટીમાં આસરે દોઢ કોશ ઉંચોછે. એમાં મોહોટી નદી વાલ્ગા નામે બારસો કોશ લાંબી રૂશિયા દેશમાંછે. એ ખંડ ઉત્તર ધ્રુવ સમીપેં આવ્યાથી ઘણો થંડોછે, ને તેમાં થંડા દેશને લગતી વનસ્પતિ થાયછે. પશુ વર્ગની ત્યાં કંઇ ઘણી જાતિ નથી, પણ પક્ષી તથા પેટે ચાલનારા પ્રાણિયોની ઘણી જાતિછે. એ ખંડમાં ત્રીશ કોટી મનુષ્ય વસેછે, જેમનાં શરીર ત્યાં ઉષ્ણતા થોડી હોવાને લીધે કદમાં ઉંચાં, દૃઢ તથા શ્વેત વર્ણનાં હોયછે. એ ત્રણે ખંડોથી નાહાનો મહાદ્વીપ આસ્ટ્રેલિયા પૂર્વ પશ્ચિમ સાડાબારસો કોશ લાંબો તથા ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર કોશ પોહોળોછે. એમાં સૌથી ઉંચો કુકનામે પર્વત એના ઇશાન કોણમાં છે, જે સુમારે એક કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મરે નામની મોહોટી નદી બારસો કોશ લાંબીછે તથા આમેડીઅસ, એઈર, ગેર્ડનર તથા ટોરેન્સ નામે મોહોટા સરોવરો સુમારે સો સો કોશ લાંબાછે. એ મહાદ્વીપનો મધ્યભાગ હજીપૂર્ણ શોધમાં આવ્યો નથી, એમાં મોહોટામાં મોહોટાં જંગલોછે. એની જુનીવસ્તિજંગલી શ્યામવર્ણનીછે. એમાં વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગ ઘણા નવાઇના છે. કેટલાક બે પગવાળા પક્ષિયોને

રૂંવાટીને કેટલાક ચાર પગવાળા પશુઓને ચાંચ હોયછે. પક્ષિયોની આસરે છસો જાતછે, જેમાં પાંચસો પચાસ નવાઇની છે. એ મહાદ્વીપ ઉપરાંત પૂર્વાર્ધ્ર ગોલમાં એથી ઉતરતા માડાગાસ્કર, લંકા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, સેલીબીસ, જાવા, ન્યુગીનિ તથા ટાસ્માનિયા નામે મોહોટા અને ઘણાક બીજા નાહાના દ્વીપોછે, જે સર્વમાં હવા ભેદે કરી નાનાપ્રકારની વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કીટ તથા મનુષ્યની વસ્તિ થયેલી છે. હવે પશ્ચિમાર્ધ્ર ગોલમાં અમેરિકા ખંડ છે, જેના ઉત્તર તથા દક્ષિણ એવા બે ભાગ કલ્પેલા છે. ઉત્તર ભાગનો દક્ષિણ છેડો દક્ષિણ ભાગના ઉત્તર છેડા સાથે ઓછામાં ઓછી પચીશ કોશની પોહોળી જમીનથી મળેલો છે; એમ ન હોત તો બન્ને ભાગ જુદા દ્વીપો વા ખંડો કેહેવાત. ઉત્તર અમેરિકાની લંબાઇ ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર સાતસો ત્રીશ કોશ તથા પોહોળાઇ પૂર્વ પશ્ચિમ એક હજાર છસો પાંસઠ કોશછે. એમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત પોપોકેટિપેઠ નામે પોણાબે કોશસીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીમાંની નદિયોમાં સૌથી મોહોટી નદી મીસીસીપી નામની બે હજાર બસો કોશ લાંબી છે. એમાં સુપીરિયર, હુરન, મીચીગન ઇરી તથા આન્ટેરિયો નામે મોહોટા સરોવરો છે, જેમાં સુપીરિયર તથા મીચીગન બન્ને મળી આસરે સાડા ચારસો કોશ લાંબા છે. એ ખંડનો ઉત્તર ભાગ ધ્રુવપાસે આવ્યાથી ઘણો થંડો તથા દક્ષિણ ભાગ મધ્યરેષા પાસે આવ્યાથી ગરમછે, ત્યાં ઘણી જાતિની વનસ્પતિ, અનેક તરેહના પશુ પક્ષી તથા સર્પાદિ પ્રાણિઓની વસ્તિ છે. ત્યાંના અસલી રેહેવાસી જંગલી છે, જે ઉત્તર તરફના શ્વેત તથા દક્ષિણ તરફના ધંઉલા વાર્ણના છે. એમાં પોણાપાંચ ક્રોટી મનુષ્યોની વસ્તિં છે. દક્ષિણ અમેરિકા ત્રિકોણાકારે દ્વીપ કલ્પ જેવોછે. એ ઉત્તર દક્ષિણ બે હજાર ત્રણસો કોશ લાંબો છે, અને પૂર્વ પશ્ચિમ વધુમાં વધુ એક હજાર છસો કોશ તથા ઓછામાં ઓછો દોડસો કોશ પોહોળો છે; એમાં ઉંચામાં ઉંચો આકનકાગુઆ નામે પર્વત સીધી લીટીમાં અઢીકોશ ઉંચો છે. એમાં મોહોટામાં મોહોટી નદી એમેઝાન નામની બે હજાર કોશ લાંબી છે. એ ખંડમાં વનસ્પતિ પણ ઘણી જાતિની શ્રેષ્ઠ થાયછે, જેમાં કેટલીક જાતિ તદન નવાઇની છે. ત્યાં ધવરાવનારા પ્રાણિયોની પાંચસો સાડત્રીશ જાતિછે, જેમાં ચારસો એંસી તો બીજા ખંડમાં દેખાતી પણ નથી. પક્ષિયોની જાતિ પણ ઘણી છે, જેમાંની એક હજાર જાતિતો અત્યંત નવાઈની છે. એ ખંડના અસલી રેહેવાસી જંગલી છે. એમાં સવાકોટિ મનુષ્યની વસ્તીછે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાની અસલની વસ્તી પૂર્વે એશિયા ખંડના ઈશાન કોણમાંથી ગયેલી લાગેછે, ને તે સુધરેલી હોવી જોઇયે, કેમકે એ ખંડના કેટલાક ભાગમાં ખોદી જોતાં સુધરેલી બાંધણીનાં ઘરો નીકળે છે; પણ કાળેકરી એ લોકો જેમ ચતુર પુરૂષના પુત્રો મૂર્ખ થાયછે, તેમ જંગલી થઈ ગયા હશે. પશ્ચિમ ગોલાર્ધમાં એ ઉપરાંત ઘણા નાહાના તથા મોહોટા દ્વીપોછે, જે સર્વમાં હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેલા છે. એ સઘળા ખંડો તથા દ્વીપોમાં કુલ મનુષ્યની વસ્તી આસરે એક અબજ ત્રીશ કોટિની ધારવામાં આવેછે. એ પ્રમાણે ભૂગોલના સ્થલ ભાગ ઉપર જેમ નાનાપ્રકારના પ્રાણિયોની વસ્તી થઇ છે, તેમ જલ ભાગમાં પણ હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના મત્સ્યાદિ લઈ અનેક

જાતિનાં પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેછે; જેમાં દરિયાઇ મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, વાઘ, સર્પ, કાચબા તથા પોપટ ઇત્યાદિ પ્રાણિયો કેટલેક અંશે સ્થલભાગ ઉપરના તેજ જાતિના પ્રાણિયો સરખા હોયછે. એવો આ ભૂગોલ પોતાના અંગે ચક્રની પેઠે પશ્ચિમથી પૂર્વમાં મધ્યભાગ ઉપર કલાકે પાંચસો કોશના વેગથી ચોવીશ કલાકમાં ફરી રેહેછે. જેથી એમાં દિવસ તથા રાત્રિ થાયછે, ને આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોલ નિત્ય ઉદય પામી અસ્ત થતા દેખાય છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યુંછે કે,

**अनुलोमगतिर्नौस्थः
पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत् ।
अचलानि भानि तद्वत्
समपश्चिमगानि लंकायाम् ॥ ५३ ॥**

જેમ સન્મુખ ગતિયે જતો વાહાણમાં બેઠેલો પુરૂષ, અચલ એવી કિનારાપરની વૃક્ષ પર્વતાદિ વસ્તુને ઉલટી ગતિયે જતાં દેખેછે, તેમ પૃથિવીના પૂર્વ તરફ ફરવાથી અચલ એવા નક્ષત્રોને મનુષ્ય લંકાને વિષે પશ્ચિમદિશામાં સરખાં જતાં દેખેછે ॥ ૫૩ ॥

તેમ બૃહદાર્ય સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

भपंजरः स्थिरो भूरेवावृत्यावृत्य प्रातिदैवसिकौ । उदयास्तमयौ संपादयति ग्रहनक्षत्राणाम् ॥ ५४ ॥

નક્ષત્રમંડળ સ્થિર છે, અને પૃથિવીજ પોતાના અંગે વારંવાર ભ્રમણ કરીને ગ્રહ તથા નક્ષત્રના પ્રતિ દિવસના ઉદય અને અસ્તને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૫૪ ॥

આર્ય ભટ્ટ પછીના જ્યોતિષિયોએ, પૃથિવી પોતાના અંગે ફરેછે તે વિષે આ પ્રમાણે શંકા કરીછે. બ્રહ્મગુપ્ત કહેછે કે,

आवर्तनमुर्व्याश्चेन्नपतंति समुच्छ्रयाः कस्मात् ॥ ५५ ॥

પૃથિવી ફરતી હોય તો ઉંચા પદાર્થો કેમ પડી જતા નથી! ॥ ૫૫ ॥

લલ્લે પણ કહ્યુંછે કે,

**यदि च भ्रमति क्षमा तदा
स्वकुलायं कथमाप्नुयुः खगाः ।
इषवोऽभिनभः समुज्झिता
निपतंतः स्युरपांपतेर्दिशि ॥ ५६ ॥**

જો પૃથિવી ફરતી હોય તો પક્ષિયો પોતાના માળા પ્રત્યે કેમ આવી શકેછે! વળી આકાશમાં ઉંચે ફેંકેલા બાણ પશ્ચિમ દિશામાં પડવા જોઇયે! ॥ ૫૬ ॥

**पूर्वाभिमुखे भ्रमे भुवो
वरुणाशाभिमुखो व्रजेद्घनः ।
अथ मंदगमात् तथा भवेत्
कथमेकेन दिवा परिभ्रमः ॥ ५७ ॥**

પૃથિવીનું પૂર્વ દિશામાં ભ્રમણ હોય તો, વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જવાં જોઇયે! પણ કદિ પૃથિવીનું ભ્રમણ મંદ હોય ને તેને લીધે વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જતાં દેખાય નહીં, એમ હોય તો એક દિવસમાં પૃથિવીનું ભ્રમણ કેમ થાય! ॥ ૫૭ ॥

શ્રીપતિયે પણ એમજ કહેલછે કે,

यद्येवमंबरचरा विहगाः स्वनीड-
मासादयंति न खलु भ्रमणे धरित्र्याः ।
किंचांबुदा अपि नभूरिपयोमुचः स्यु-
र्देशस्य पूर्वगमनेन चिराय हंत ॥ ५८ ॥

જો એરીતે પૃથ્વીનું ભ્રમણ હોય તો, આકાશમાં ઉડનારાં પક્ષિયો જરૂર પોતાના માળાપ્રત્યે આવી શકે નહીં ! વળી ભૂભ્રમણ સાથે દેશનું પણ પૂર્વમાં ભ્રમણ હોવાને લીધે વાદળાં ઘણા કાળ સુધી ઘણું પાણી વર્ષનારાં કેમ થતાં નથી ! ॥૫૮॥

भूगोलवेगजनितेन समीरणेन
केत्वादयोऽप्यपरदिग्गतयः सदा स्युः ।
प्रासादभूधरशिरांस्यपि संपतंति
तस्माद्भ्रमत्युडुगणस्त्वचलाऽचलैव ॥५९॥

વળી ભૂગોલના ફરવાના વેગેકરી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુવડે ધ્વજાદિ નિરંતર પશ્ચિમ દિશા ભણી ઉડવા જોઇયે, ને મંદિર તથા પર્વતના શિખરો પણ પડીજવા જોઇયે ! માટે નક્ષત્ર સમૂહ ફરેછે, ને પૃથિવી અચળજ છે. ॥ ૫૯ ॥

પણ પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તેથી ઉંચા શિખરાદિ પડતા નથી, ને પૃથિવી પોતાના વાતાવરણ સહિત ફરેછે, તેથી પક્ષી, બાણ, મેઘ તથા ધ્વજાદિ વિષે શંકા કરયા પ્રમાણે થતું નથી. જો કોઇ ચાલતી બળદની, ઘોડાની વા આગની ગાડીમાં અથવા ચાલતા વાહાણ વા આગબોટમાં બેઠેલો પુરૂષ કંઇપણ વસ્તુને સીધિ લીટીમાં ઉંચે ફેંકશે, તો તે વસ્તુ ફરી તેના હાથમાંજ આવશે, પણ પછવાડે પડશે નહીં. વળી ઉડનારાં મક્ષિકાદિ ઝીણાં જંતુઓ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં આવ્યા પછી તેની આસપાસ ઉડેછે, તોપણ પછવાડે રહિજતા નથી. કારણ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણનો વેગ તે વસ્તુ તથા જંતુઓમાં આવેછે, ને તે વસ્તુ તથા જંતુઓ તે ગાડી અથવા વાહાણ કરતાં અલ્પ હોવાથી તેના વેગમાંથી છુટી શકતા નથી, માટે તેની સાથેજ રેહેછે; એ અનુભવ સિદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે આ ભૂગોલનો ફરવાનો વેગ તેની આસપાસ ફરતા વાતાવરણમાં તથા વાતાવરણમાં રહેલા પક્ષ્યાદિ પદાર્થોમાં આવેછે, તેથી તે પૃથિવીની સાથેજ નિરંતર ફરયા કરેછે. માટે પૃથિવીના ફરવાથી વાતાવરણમાં કંઈ ઉલટો વેગ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી શિખરો પડતા નથી, પક્ષિયો પણ ગાડી અથવા વાહાણમાંની માંખીની પેઠે પોતાના નિત્ય સ્થાનમાં આવી શકેછે; ઉંચે ફેંકેલો બાણ પશ્ચિમ દિશામાં જતો નથી પણ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં ઉછાળેલા પદાર્થની પેઠે પાછો ત્યાંજ પડેછે; અને વાદળ તથા ધ્વજાદિ પણ નિત્ય પશ્ચિમ તરફ જતા નથી. માટે આર્યભટ્ટે કહ્યા પ્રમાણે ભૂગોલ ફરેછે, ને નક્ષત્રો સ્થિર છે, પણ ભૂના ભ્રમણથીજ તેમનો નિત્ય ઉદયાસ્ત દેખાયછે; અને તેથીજ દિવસ તથા રાત્રિ થાયછે. વળી પૃથિવી ફરતી ન હોય તો ઉંચેથી મુકી દીધેલો કોઇ પણ ભારી પદાર્થ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પોતાના પડવાના સ્થાનની નીચેના બિંદુ ઉપરજ પડવો જોઇયે, પણ તેમ ન થતાં તે નિત્ય નીચેના બિંદુથી પૂર્વમાં થોડેક દૂર પડેછે; માટે પૃથિવી પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ફરેછે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલ છે. જેમ કોઇ ચાલ-

તી ગાડીના ચક્રના ઘેરાવા ઉપરના બિંદુ તે ચક્રની ધરી પાસેના બિંદુ કરતાં વધારે વેગથી ફરેછે, કારણ પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુને વધારે પ્રદેશ ફરવો પડેછે: જેથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, ફરતી વસ્તુના પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુમાં વધારે વેગ આવે છે; તેજ પ્રમાણે આ ફરનારી પૃથિવીના પાસેના બિંદુ કરતાં ગિરિ, મંદિર તથા મેહેલના શિખરાદિ ઉંચા ભાગના બિંદુનો વેગ વધારે હોયછે, જે તે ઠેકાણેથી મૂકી દીધેલા પદાર્થમાં તેના પૃથ્વી ઉપર આવતા સુધી ચાલુ રહેછે, તેથી તે પદાર્થ પોતાની નીચેના બિંદુથી પૂર્વમાં થોડેક દૂર નિત્ય પડેછે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે માટે પૃથિવી ફરેછે. વળી આકર્ષણ શક્તિના નિયમ પ્રમાણે મોહોટા પદાર્થ નાહાના પદાર્થને ફરતા નથી, તો સૂર્ય તથા નક્ષત્રો પૃથ્વીના ગોલકરતાં ઘણા મોહોટા હોવાથી તેને ફરવા ન જોઇયે, પણ પૃથિવીના ફરવાથીજ ફરતા ભાસવા જોઇયે. પૃથિવીનો અર્ધગોળ સૂર્યકિરણોથી એકજ સમય પ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં દિવસ કહેવાય છે; ને જેમ જેમ પૃથિવી ફરતી જાય છે, તેમ તેમ તેનો પશ્ચિમ ભાગ સૂર્યની સામે આવતાં પ્રકાશિત થતો જાય છે, ને પૂર્વ ભાગ પૃથિવીનુંજ અંગ સૂર્યની આડે આવ્યાથી અપ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં રાત્રિ કેહેવાય છે. પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે જે સ્થાને સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ થાયછે, તે તે સ્થાનથી પૂર્વ પશ્ચિમે છ હજાર કોશ ઉપર સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્ય રાત્રિ થાયછે. એશિયાખંડના આ હીંદુસ્થાન દેશથી અમેરિકાખંડનો મેક્સિકો દેશ છ હજાર કોશ પૂર્વ પશ્ચિમ દૂર છે, તેથી કહ્યા પ્રમાણે તે એક દેશમાં જો સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ હોયછે, તો બીજા દેશમાં સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્યરાત્રિ હોયછે, એમ હમણાં વિજળીના તારથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. આર્ય સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યુંછે કે,

उदयो यो लंकायां
सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे ।
मध्यान्हो यमकोट्यां
रोमक विषयेऽर्धरात्रिस्स्यात् ॥ ६० ॥

લંકામાં જે સૂર્યનો ઉદય, તેજ સિદ્ધપુરમાં અસ્ત, યમકોટિમાં મધ્યાન્હ અને રોમક દેશમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૦ ॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યુંછે કે,

लंकापुरेऽर्कस्य यदोदयःस्या-
त्तदादिनार्धं यमकोटिपुर्याम् ।
अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः
स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव ॥६१॥

લંકાપુરીમાં જ્યારે સૂર્યનો ઉદય હોયછે, ત્યારે યમકોટિ પુરીમાં મધ્યાન્હ, નીચેના સિદ્ધપુરમાં અસ્તસમય અને રોમક પુરમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

પૃથિવી ઉપરની એ ચારે પુરીના સ્થાન તથા બન્ને ધ્રુવની વસ્તી વિષયમાં ભાસ્કરાચાર્યે ગોલાધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહ્યુંછે:—

लंकाकुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनं च।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च ॥६२॥

લંકા પૃથિવીની મધ્યમાં છે, એની પૂર્વે યમકોટી પશ્ચિમે રોમક શહેર તથા નીચે સિદ્ધપુર છે. અને ઉત્તરમાં સુમેરૂ એટલે પૃથિવીની ઉત્તર ટોંચ તથા દક્ષિણમાં વડવાનળ એટલે પૃથિવીની દક્ષિણ ટોંચ છે ॥ ૬૨ ॥

कुवृत्तपादांतरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदंति।
वसंति मेरौ सुरसिद्धसंघा
और्वे चसर्वे नरकाः सदैत्याः ॥६३॥

તે છ સ્થાન પૃથિવી ગોલના ચોથા ચોથા ભાગને અંતરે છે, એમ ભૂગોલ જાણનારા કહેછે. ઉત્તર ટોંચમાં દેવતા તથા સિદ્ધના સમૂહ વસેછે અને દક્ષિણ ટોંચમાં દૈત્યો સહિત સર્વ નરકો છે ॥ ૬૩ ॥

આ ભૂગોલ ઉપર રેહેનારા મનુષ્યોને પરસ્પરે આ પ્રમાણે લાગેછે. સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલછે કે,

उपर्यात्मानमन्योन्यं
कल्पयंति सुरासुराः।
अन्येऽपि समसूत्रस्था
मन्यंतेऽधः परस्परम् ॥ ६४ ॥

ઉત્તર ટોંચવાસી દેવ અને દક્ષિણ ટોંચ વાસી દૈત્ય પોતપોતાને એક બીજાની ઉપર કલ્પેછે. બીજા પણ ભૂગોલના સમસૂત્રમાં રેહેનારા પરસ્પરે નીચે માનેછે ॥ ૬૪ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પણ ગોલપાદમાં કહ્યુંછે કે,

स्वर्मेरूस्थलमध्ये
नरको वडवामुखश्च जलमध्ये।
अमरमरा मन्यंते
परस्परमधःस्थितान्नियतम् ॥ ६५ ॥

સ્વર્ગરૂપ ઉત્તર ટોંચ સ્થલના મધ્યમાં, ને નરકરૂપ દક્ષિણ ટોંચ જલના મધ્યમાં છે. દેવ અને દૈત્યો નિત્ય પરસ્પરે નીચે રહેલા માનેછે ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યુંછે કે,

यो यत्र तिष्ठत्यवनींतलस्था-
मात्मानमस्या उपरि स्थितं च।
समन्यतेऽतः कुचतुर्थसंस्था
मिथश्च ते तिर्यगिवामनंति ॥ ६६ ॥

જે જ્યાં રહેછે, તે ત્યાં પૃથિવીને પોતાના પગની નીચે અને પોતાને તેની ઉપર રહેલો માનેછે. માટે પૃથ્વી ગોલના ચોથા ચોથા ભાગને અંતરે રેહેનારા મનુષ્યો પરસ્પરે જાણે વાંકા રહ્યા હોય તેમ માનેછે ॥ ૬૬ ॥

अधःशिरस्काःकुदलांतरस्था
श्छायामनुष्या इव नीरतीरे ।
अनाकुलास्तिर्यगधःस्थिताश्च
तिष्ठंति ते तत्र वयं यथात्र ॥ ६७ ॥

પૃથિવીના બીજા અર્ધગોલમાં રેહેનારા મનુષ્ય, પાણીના કીનારા ઉપર ઉભેલા મનુષ્યની પાણીમાં દેખાતી છાયાની પેઠે જાણે ઉંધે મસ્તકે રહેલાં છે, અને એ રીતે નીચે તથા વાંકા રહેલ તેઓ, કંઈપણ આકુળતા વગર આપણે જેમ અહીં રહિયે છૈયે, તેમ ત્યાં રહેછે ॥ ૬૭ ॥

પણ ભૂગોલ ચોમેરથી ગોલછે, ને તેને ફરતું આકાશ છે, તેથી તેના કોઈ પણ સ્થાન ઉપર ઉભેલા મનુષ્યના માથા ઉપર નિરંતર આકાશ હોયછે, માટે નીચે ઉંચેની કલ્પના વ્યર્થ છે. સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

सर्वत्रैव महीगोले
स्वस्थानमुपरि स्थितम् ।
मन्यंते खे यतो गोल
स्तस्यक्वोर्ध्वं क्वावाप्यधः ॥ ६८ ॥

પૃથિવી બધી બાજુથી ગોલજ છે, માટે મનુષ્ય પોત પોતાના સ્થાનને ઉપર રહેલું માને છે. પણ આકાશમાં ગોલ છે, તેનું ઉંચાપણું અથવા નીચાપણું ક્યાં છે? અર્થાત્ નથી ॥ ૬૮ ॥

આ ભૂગોલની વર્તુલ મધ્યરેષા તથા તેની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ જે ઉત્તર તથા દક્ષિણ અયનની વચમાં આવેલ છે, ત્યાં સૂર્યકિરણ સીધાં પડવાથી ઉષ્ણતા અધિક હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને ઉષ્ણ કટિબંધ કેહેછે, ને ત્યાંની વસ્તી કદે નાહાની અને રંગે શ્યામ તથા ધંઉલા વર્ણે થાયછે. ઉત્તર અયન તથા ઉત્તર ધ્રુવની વચે અને દક્ષિણ અયન તથા દક્ષિણ ધ્રુવની વચે આવેલા દેશો ઉપર સૂર્યકિરણો વાંકાં પડવાથી ત્યાં ઉષ્ણતા ન્યૂન હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને સમશીતોષ્ણ કટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંના લોક શરીરે દઢ, ઉંચા તથા શ્વેત થાયછે. અને છેક ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેના દેશોમાં સૂર્યકિરણ તદન આડાં પડેછે, જેથી ત્યાં ઉષ્ણતા નહીં જેવી હોવાથી તે શીત કટિબંધ કેહેવાય છે; ને ત્યાંના મનુષ્યો શરીરે ઠીંગણા, ભરેલા તથા શ્વેત થાયછે. એ સર્વ ઠેકાણે વસનારા મનુષ્યોને પૃથિવી ગોલ હોવાથી તથા તેના ફરવાથી સૂર્ય તથા નક્ષત્રો આ પ્રમાણે ફરતા દેખાયછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

सव्यं भ्रमति देवाना
मपसव्यं सुरद्विषाम् ।
उपरिष्टाद्भ गोलोऽयं
व्यक्षेपश्चान्मुखः सदा ॥ ६९ ॥

આ નક્ષત્રમંડલ ઉત્તર ટોચવાસી દેવોને સુલટી રીતે એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, તથા ઉત્તર દિશાના ક્રમથી અને દક્ષિણ ટોચવાસી દૈત્યોને એથી ઉલટા એટલે પૂર્વ, ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ દિશાના ક્રમથી ફરેછે. પણ મધ્ય પ્રદેશવાસી મનુષ્યોને સદા માથે રહી પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાતરફ ફરેછે ॥ ૬૯ ॥

देवासुरा विषुवति
क्षितिजस्थं दिवाकरम् ।
पश्यंसन्योन्यमेतेषां
वामसव्ये दिनक्षपे ॥ ७० ॥

દિવસ રાત્રિ સરખાં થવાના સમયે દેવ અને દૈત્યો સૂર્યને, ક્ષિતિજ એટલે જ્યાં પૃથ્વી અને આકાશ મળેલાં ભાસેછે, તે વૃત્તમાં રહેલો દેખેછે; એમનાં દિવસ રાત્રિ એક બીજાથી ઉલટાં થાયછે ॥ ૭૦ ॥

બ્રહ્મગુપ્તે પણ આ પ્રમાણે કહેલછેઃ—

सौम्यमपमंडलार्धं
मेषाद्यं सव्यगं सदा देवाः ।
पश्यन्ति तुलाद्यर्धं
दक्षिणमपसव्यगं दैत्याः ॥ ७१ ॥

રાશિચક્રના મેષથી કન્યા રાશિપર્યંત ઉત્તર તરફના અર્ધભાગને સદૈવ દેવો સુલટી રીતે અને તુલાથી મીન રાશિપર્યંત દક્ષિણ તરફના અર્ધભાગને દૈત્યો ઉલટી રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૧ ॥

આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહેલછે કે,

देवाः पश्यंति भगोलार्ध-
मुदङ्मेरुसंस्थिताः सव्यम् ।
अपसव्यगं तथार्धं
दक्षिणवडवामुखे प्रेताः ॥ ७२ ॥

ઉત્તર ટોંચમાં રહેનારા દેવો નક્ષત્ર મંડળના અર્ધભાગને સુલટી રીતે અને બાકીના અર્ધભાગને દક્ષિણ ટોંચમાં રહેનારા દૈત્યો ઉલટીરીતે ફરતો દેખેછે ॥૭૨॥

સિદ્ધાંત શિરોમણિમાં પણ કહ્યુંછે કે,

निरक्षदेशे क्षितिमंडलोपगौ
ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
तदाश्रितं खेजलयंत्रवत्तथा
भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि ॥ ७३ ॥

પૃથ્વીની વર્તુલ મધ્યરેષા ઉપર રેહેનાર મનુષ્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તર ધ્રુવના તારાને પૃથ્વીગોલની સાથે લાગેલા દેખેછે અને આકાશમાં જાણે તે બન્ને ધ્રુવના આધારે રહેલ નક્ષત્રમંડળને પોતાના માથાઉપર પાણીના રાંહાંટની પેઠે ફરતું દેખેછે ॥૭૩॥

सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये
याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्ध्वे ।
सव्यापसव्यं भ्रमदृक्षचक्रं
विलोकयंतिक्षितिजप्रसक्तम् ॥ ७४ ॥

પૃથિવીની ઉત્તર ટોંચમાં રહેલા દેવ, ઉત્તર ધ્રુવના તારાને આકાશની મધ્યમાં અર્થાત્ પોતાના માથાઉપર તથા દક્ષિણ ટોંચમાં રહેલા દૈત્ય દક્ષિણ ધ્રુવના તારાને પોતાના માથાઉપર દેખેછે. અને તે બન્ને લોકો એક બીજાથી ઉલટી રીતે નક્ષત્રમંડળને પૃથિવી સાથે લાગેલું તથા ફરતું દેખેછે ॥ ૭૪ ॥

उत्तरगोले क्षितिजा
दूर्ध्वे परितो भ्रमंतमादित्यम् ।
सव्यं त्रिदशाः सततं
पश्यंत्यसुरा असव्यगं याम्ये ॥ ७५ ॥

ઉત્તર ગોલમાં દેવ તથા દક્ષિણ ગોલમાં દૈત્ય, પરસ્પરે ઉલટીરીતે સૂર્યને ક્ષિતિજથી ઉપર ચારે દિશામાં નિરંતર ફરતો દેખેછે ॥ ૭૫ ॥

विषुवद्वृत्तं तुसदां
क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम् ।
उत्तरयाम्यौ क्रमशो मूर्ध्वो-
र्ध्वगतौ ध्रुवौ यतस्तेषाम् ॥ ७६ ॥

દેવ તથા દૈત્યોને ખગોળની વર્તુલ મધ્ય-રેષા પૃથિવી સાથે લાગેલી દેખાય છે, કારણ ક્રમથી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવના તારા તેમના માથા ઉપર હોયછે ॥૭૬॥

यो हि प्रदेशोऽपममंडलस्य
तिर्यक्स्थितो यात्युदयं तथास्तम् ।
सोऽल्पेन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थोऽ-
नल्पेन सोऽस्मादुदयानतुल्याः ॥ ७७ ॥

રાશિચક્રનો જે ભાગ અર્થાત્ તારા વાંકા રહેલા ભાસેછે, તે થોડા વખતે અને જે ભાગ એટલે તારા ઉંચે રહેલા ભાસેછે, તે ઘણા વખતે ઉદય તથા અસ્તને પામેછે માટે તારાઓનો ઉદય એકસરખો નથી ॥ ૭૭ ॥

त्र्यंशयुङ्नवरसाः पलांशका
यत्र तत्र विषये कदाचन ।
दृश्यते नमकरो न कार्मुकं
किंच कर्कि मिथुनौ सदोदितौ ॥ ७८ ॥

પૃથિવીની વર્તુલ મધ્ય રેષાથી ઉત્તરે જ્યાં, પૃથિવીની ઉત્તર દક્ષિણ પરિધિના કલ્પેલા ૩૬૦ અંશમાંના ૬૯ ૧/૩ અંશ આવેછે, તે દેશમાં કોઇ કાળે મકર તથા ધનુષ્ રાશિના તારા દેખાતા નથી, પણ કર્ક તથા મિથુન રાશિના તારા સદા ઉદય પામેલા હોયછે ॥ ૭૮ ॥

यत्रसांघ्रिगजवाजिसंमिता
तत्र वृश्चिकचतुष्टयं नच ।
दृश्यतेऽथ वृषभाच्चतुष्टयं
सर्वदासमुदितंच लक्ष्यते ॥ ७९ ॥

અને જ્યાં ૭૮ ૧/૪ અંશ આવેછે, તે દેશમાં વૃશ્ચિકથી કુંભ પર્યંત ચાર રાશિના તારા દેખાતા નથી, પણ વૃષભથી સિંહ પર્યંત ચાર રાશિના તારા સદા ઉદય પામેલા જણાય છે ॥ ૭૯ ॥

यत्रतेऽथ नवतिः पलांशक ।
स्तत्र कांचनगिरौ कदाचन ।
दृश्यते न भदलं तुलादिकं
सर्वदा समुदितं क्रियादिकम् ॥ ८० ॥

તેમ જ્યાં તે ૯૦ અંશ આવેછે, તે ઉત્તર ટોચ સંબંધી દેશમાં કોઇ કાળે તુળાથી મીન પર્યંત નક્ષત્ર મંડલનું અર્ધ દેખાતું નથી, પણ સદા કર્કથી ધનુષ્ પર્યંત અર્ધ નક્ષત્ર મંડળ ઉદય પામેલું દેખાય છે ॥૮૦॥

આ ભૂગોલ પણ અનંત આકાશમાં દેખાતા બુધ શુક્રાદિ ગ્રહ જેવો એક ગ્રહ છે. એ સર્વ ગ્રહ ચક્રની પેઠે પોતાના અંગે ફરેછે, જેથી તેમના ઉપર દિવસ તથા રાત્રિ

થાયછે. અને પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં તેઓ સૂર્યને ફરી આવેછે, તેવા એક ફેરાનો તેમનો વર્ષ કેહેવાય છે, ને તેટલા વખતમાં તેમના ઉપર ઋતુઓ થાયછે. કેટલાક ગ્રહને ફરનારા ઉપગ્રહો છે, જે ચંદ્રો કેહેવાય છે; તેમના પણ પોતાના અંગે ફરવાથી દિવસ રાત્રિ થાયછે, અને પોતાના ગ્રહ સાથે રહી સૂર્યને ફરવાથી વર્ષ તથા ઋતુઓ થાયછે. સર્વ ગ્રહો પોતાની વચમાંના એક ગોલને મધ્યમાં રાખી તેને ફરેછે, અને મધ્ય ગોલથી જે ગ્રહ પાસે હોયછે, તેને આકાશમાં થોડો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, એટલે તે થોડા વખતમાં રાશિ ચક્ર ફરી રહેછે; પણ જે ગ્રહ દૂર હોયછે, તેને ઘણો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, જેથી બારે રાશિ ફરી રેહેતાં તેને ઘણો વખત લાગેછે. સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

उपरि स्थस्य महती
कक्षाल्पाधः स्थितस्य च ।
महत्याकक्षया भागा
महांतोऽल्पास्तथाल्पया ॥ ८१ ॥

ઉંચેના ગ્રહનો ફરવાનો માર્ગ મોહોટો તથા નીચેના ગ્રહનો નાહાનો હોયછે. અને મોહોટા માર્ગે કરી રાશિચક્રના મોહોટા તથા નાહાનાએ કરી નાહાના ભાગ થાયછે ॥ ૮૧ ॥

कालेनाल्पेन भगणं
भुंक्तेऽल्प भ्रमणाश्रितः ।
ग्रहः कालेन महता
मंडले महति भ्रमंन् ॥ ८२ ॥

નાહાના માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ રાશિ ચક્રને થોડો કાલ અને મોહોટા માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ ઘણો કાળ ભોગવેછે ॥ ૮૨ ॥

સર્વ ગ્રહો પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જઇ લંબ ગોલ માર્ગે કરી સૂર્યને ફરેછે, પૃથિવીને ફરતા નથી, કેમકે જો પૃથિવીને ફરતા હોય, તો પૃથિવીના ચંદ્રની પેઠે તેઓ એક સરખી રીતે ફરવા જોઇયે. પણ તેમ ન થતાં તેઓ કોઇ સમય જલદી તથા કોઈ વેલા આસ્તે જતા જણાયછે. કોઇ વેલા પાછા હઠતા તથા કોઈ સમય સ્થિર ભાસેછે. વળી કોઇ વેળા પૃથિવીથી ઘણા દૂર જાયછે, ને કોઇ સમય ઘણા પાસે આવેછે; માટે તેઓ પૃથિવીને ફરતા નથી, પણ પૃથિવી સહિત તે સર્વ સૂર્યને ફરેછે, તેથીજ એમ દેખાયછે. બુધ તથા શુક્રગ્રહ નિરંતર સૂર્યની આગળ પાછળ દેખાયછે, કોઇ કાલે પણ સૂર્યની સામે દેખાતા નથી, એટલે તેમની તથા સૂર્યની વચે પૃથિવી આવતી નથી. કેમકે તેઓ સૂર્યની પાસેના ગ્રહ છે, ને પૃથ્વી તે પછીનો ગ્રહછે, તેથી તેમના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગની અંદર આવેલા છે. જ્યારે તેઓ ફરતા ફરતા સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાંથી જાયછે, ત્યારે પાછા હઠતા દેખાયછે, ને પૃથિવીની પાસે આવેછે. પણ જ્યારે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાયછે, ત્યારે આગળ જતા દેખાય છે, ને પૃથ્વીથી છેટા થાયછે. જ્યારે પોતાના માર્ગમાં વળીને પૃથિવીના માર્ગની પાછળથી સામે આવતા હોય અથવા આગળથી સામે જતા હોય, ત્યારે પ્રથમ સ્થિર ભાસી પછી આસ્તે જતા જણાઇ બાજુએ આવવાથી જલદી જતા જણાય છે. તેમ જેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગથી બાહેર છે, એવા પૃથિવી પછીના મંગળાદિ ગ્રહમાંના કોઈ ગ્રહના માર્ગની પાછલથી

પૃથ્વી સામે જતી હોય, તો તે ગ્રહ પ્રથમ સ્થિર ભાસેછે. પછી જેમ જેમ પૃથ્વી પોતાના માર્ગમાં વળતી જાયછે, તેમ તેમ તે ગ્રહ પાછો હટતો દેખાયછે; પછી સ્થિર દેખાઈ જ્યારે પૃથિવી વધારે વળેછે, ત્યારે ફરી પૂર્વમાં પ્રથમ આસ્તે જતો જણાઇ બાજુમાં આવવાથી જલદી જતો દેખાયછે. વળી પૃથિવી પોતાથી બાહારના ગ્રહ કરતાં સૂર્યને જલદી ફરી રહેછે, તેથી ફરતી ફરતી જ્યારે તે ગ્રહ અને સૂર્યની વચ્ચે આવેછે, ત્યારે તે ગ્રહ પૃથિવીની પાસે અને સૂર્યની સામે હોયછે, તેથી વધારે પ્રકાશિત દેખાયછે. પણ જ્યારે પૃથિવી સૂર્યની બીજી તરફ જાયછે, ત્યારે તે ગ્રહ પૃથિવીથી ઘણો દૂર અને સૂર્યની તરફ હોયછે; જેથી ઓછો પ્રકાશિત દેખાયછે. ભાસ્કરાચાર્ય સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे
नीचस्थितः स्यान्निकटे धरित्र्याः ।
अतोऽणुबिंबः पृथुलश्च भाति
भानोस्तथा सन्नसुदूरवर्ती ॥ ८३ ॥

જ્યારે ગ્રહ ઉચ્ચનો થાયછે, ત્યારે પૃથિવીથી દૂર અને જ્યારે નીચનો થાયછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસે હોયછે; તેથી નાહાનો તથા મોહોટો અને સૂર્યની સમીપ તથા દૂર ભાસેછે ॥ ૮૩ ॥

એથી એમ જણાયછે કે, પૃથિવી સહિત સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરેછે; અને તેને ફરનારા હરકોઇ ગ્રહઉપરથી તે ગ્રહના ફરવાના માર્ગની અંદર જેમના માર્ગછે એવા ગ્રહ, પૃથિવી ઉપરથી બુધશુક્રની પેઠે દેખાયછે. વળી જેમના ફરવાના માર્ગ તે ગ્રહના માર્ગથી બાહેર છે એવા ગ્રહ, પૃથિવી ઉપરથી મંગલાદિ ગ્રહની પેઠે દેખાયછે. પણ સૂર્યઉપરથી તો બધા ગ્રહ એકજ રીતે પોતપોતાના માર્ગમાં ફરતા દેખાયછે, કારણ તે સર્વની મધ્યમાં છે. સર્વ ગ્રહ પરમાણુનાં કાર્ય છે, ને પરમાણુ તેમના કારણ છે. પરમાણુ માત્રમાં પરસ્પરે ખેંચવાની શક્તિ છે, જે "કારણ ગુણપૂર્વક કાર્ય ગુણ હોયછે" એ નિયમ પ્રમાણે તે સર્વ ગ્રહોમાં પણ વર્તમાન છે. પણ સૂર્ય સર્વ કરતાં મોહોટો હોવાથી તેનામાં સર્વ કરતાં વધારેછે, જેથી તે પોતે મધ્યમાં રહી સર્વ ગ્રહોને ધારણ કરી પોતાની આસપાસ ફેરવેછે. ઋગ્વેદનાં ત્રીજા મંડળના ૫૯ સૂક્તની પેહેલી રૂચામાં કહ્યું છે કે,

मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ॥ ८४ ॥

સૂર્યે પૃથિવી અને ગ્રહોને ધારણ કરેલા છે ॥ ૮૪ ॥

એજ વેદના ચોથા મંડલના સૂક્ત ૫૩ ની બીજી ઋચામાં કહેલ છે કે,

दिवो धर्त्ता भुवनस्य प्रजापतिः॥ ८५ ॥

પ્રકાશ તથા વૃષ્ટયાદિયે કરી પાળન કરનાર સૂર્ય, ગ્રહો તથા ભૂલોકને ધારણ કરનાર છે ॥ ૮૫ ॥

વળી એજ વેદના દશમા મંડળના સૂક્ત ૧૪૯ ની પેહેલી ઋચામાં કહ્યું છેકે,

सविता यंत्रैः पृथिवीमरम्णात् ।
अस्कंभने सविता द्यामदृंहत् ॥ ८६ ॥

નિરાધાર પ્રદેશમાં સર્વના મધ્યસ્થાનમાં રહેલા સૂર્યે યંત્રેકરી પૃથિવીને રમાડીછે, ને ગ્રહોને દૃઢ કર્યાછે ॥ ૮૬ ॥

એજ આકર્ષણ શક્તિવડે ચંદ્ર તથા સૂર્ય સમુદ્રના પાણીને ખેંચેછે, જેથી તેમાં ભરતી તથા ઓટ થાયછે. અમાવાસ્યાયે તે બન્ને એકજ બાજુ હોવાથી સમુદ્રઉપર તેમનું બેવડું આકર્ષણ હોયછે, જેથી ભરતી મોહોટી થાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યથી છેટો થઇ પૃથિવીની બીજી બાજુમાં આવતો જાયછે, તેમ તેમ ભરતી ઓછી થતી જાયછે. એ ક્રમ શુક્લ પક્ષની સાતમ આઠમ સુધી રેહેછે; એ બન્ને દિવસે ભરતી ઓછામાં ઓછી થાયછે, કારણ ચંદ્ર સામે હોયછે, ને સૂર્ય બાજુમાં હોયછે, તેથી એકનું સામેથી ને બીજાનું બાજુમાંથી આકર્ષણ થવાને લીધે ભરતી વંટાઇ જાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યની સામે આવતો જાયછે, તેમ તેમ પાછી ભરતી મોહોટી થતી જાયછે. એ ક્રમ પૌર્ણિમાસુધી રહી તે દિને ભરતી મોહોટી થાયછે, કારણ સમુદ્ર ઉપર એક તરફથી ચંદ્રનું ને બીજી તરફથી સૂર્યનું પૂર્ણ આકર્ષણ હોયછે. તે પછી ચંદ્ર પાછો સૂર્યની તરફ જાયછે, તેથી શુક્લ પક્ષની પેઠે કૃષ્ણ પક્ષમાં પણ સાતમ આઠમ સુધી ભરતી ઓછી થવાનો ક્રમ તથા તે પછી અમાવાસ્યા પર્યંત વધવાનો ક્રમ ચાલુ રેહેછે. આકર્ષણ સમસૂત્રમાં થાયછે, તેથી પૃથિવીના જે ભાગઉપર ભરતી હોયછે, તે ભાગથી પૂર્વ પશ્ચિમ છ હજાર કોશે પણ ભરતી થાયછે. જો કે સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્નેના આકર્ષણથી ભરતી થાયછે, તોયપણ ચંદ્ર પૃથિવીથી ઘણો નજીક છે, ને સૂર્ય ઘણો છેટેછે, તેથી ભરતીનો બધો આધાર ચંદ્રઉપર છે. માઘકાવ્યના બીજા સર્ગમાં કહ્યુંછે કે,

पूर्णश्चंद्रोदयाकांक्षी दृष्टांतोऽत्र महार्णवः ॥ ८७ ॥	પૂર્ણ સમુદ્ર ચંદ્રોદયની ઇચ્છા રાખેછે એ દૃષ્ટાંત ॥ ૮૭ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે પંચતંત્રના બીજા તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

नदीशः परिपूर्णोऽपि चंद्रोदयमपेक्षते ८८ સમુદ્ર પરિપૂર્ણછતાં ચંદ્રોદયને ઇચ્છે છે ॥૮૮॥

ભૂગોલના ચંદ્રની સન્મુખના ભાગઉપર જે વખતે પાણી વધેછે, તેજ વખતે બાજુના ભાગ ઉપર પાણી ઘટેછે. જ્યાં પાણી વધેછે, ત્યાં ભરતી ને જ્યાં ઘટેછે, ત્યાં ઓટ કેહેવાય છે, પણ મૂલ પાણીમાં કંઇ વધારો કે ઘટારો થતો નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં પૃથિવીવર્ણન.

॥ तेजोवर्णन ॥

હવે ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોમાં જે પ્રકાશ દેખાય છે, તે તેમનો પોતાનો નથી પણ સૂર્યનો છે, કેમકે તેમના ઉપર સૂર્યનો જે પ્રકાશ પડેછે, તેજ પ્રતિફલિત થઇને દેખાયછે. માટે તેઓ પરપ્રકાશ અને સૂર્ય સ્વપ્રકાશ ગોલ કેહેવાય છે. ઋગ્વેદનાં મંડલ ૪ સૂક્ત ૫૩ ઋચા ૪માં કહ્યું છે કે,

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशत् ॥ ८९ ॥	અવિનાશી સૂર્ય ગ્રહ તથા ઉપગ્રહાદિ લોકોને પ્રકાશ કરનારો છે ॥ ૮૯ ॥

વળી એજ વેદનાં મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૮૪ ઋચા ૧૫ માં પણ કહ્યુંછે કે,

अत्राहगोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।
इत्थाचंद्रमसो गृहे ॥ ९० ॥

પૃથિવીને ફરનારા આ ચંદ્રમંડલમાં રાત્રીની વખતે જે તેજ છે, તે સૂર્યનું છે એમ પ્રાચીન પુરૂષોએ માન્યું છે ॥ ૯૦ ॥

આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહ્યુંછે કે,

भूग्रहभानां गोलार्धानि
स्वच्छायया विवर्णानि ।
अर्धानि यथासारं
सूर्याभिमुखानि दीप्यंते ॥ ९१ ॥

પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષત્રોના અર્ધગોલ પોતાની છાયાયે કરી પ્રકાશહીન હોયછે, ને અર્ધગોલ જે સૂર્યની સન્મુખ હોયછે, તે પોતપોતાના કદ પ્રમાણે પ્રકાશે છે ॥ ૯૧ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે પણ સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલછે કે,

तरणिकिरणसंगादेष पीयूषपिंडो
दिनकरदिशि चंद्रश्चंद्रिकाभिश्चकास्ति ।
तदितरदिशि बाला कुंतलश्यामल श्री-
र्घट इव निजमूर्तिच्छाययैवातपस्थः ॥९२॥

તડકામાં રાખેલા ઘડાની પેઠે સૂર્યકિરણના સંગથી આ અમૃત પિંડરૂપ ચંદ્ર, પોતાના સૂર્ય તરફના ભાગમાં ચંદ્રિકાયે કરી પ્રકાશે છે, ને બીજા ભાગમાં પોતાના અંગનીજ છાયાયે કરી કુમારી સ્ત્રીના ગુછલિયાળા કેશ જેવી શ્યામ શોભાવાળો હોયછે ॥ ૯૨ ॥

શ્રીપતિયે પણ એમજ કહ્યુંછેઃ—

धाम्ना धामनिधेरयं जलमयो
धत्ते सुधादीधितिः
सद्यः कृत्तमृणालकंदविशद-
च्छायां विवस्वद्दिशि ।
हर्म्ये घर्मघृणेः करैर्घट इवा-
न्यस्मिन् विभागे पुन-
र्बालाकुंतलकालतां कलयति
स्वच्छां तनोश्छायया ॥ ९३ ॥

જેમ ઘરમાં રાખેલો ઘડો સૂર્યકિરણે કરી અર્ધ પ્રકાશિત તથા અર્ધ અપ્રકાશિત થાયછે, તેમ આ જલમય અમૃત કિરણવાળો ચંદ્ર, સૂર્યના પ્રકાશે કરી પોતાના સૂર્ય તરફના અર્ધ ભાગમાં તત્કાળ છેદેલા કમલકંદ જેવી શ્વેત કાંતિને ધારણ કરેછે, ને ફરી બીજા અર્ધ ભાગમાં પોતાની છાયાવડે કુમારી સ્ત્રીના કેશ જેવી સ્વચ્છ શ્યામતાને ધારણ કરેછે ॥ ૯૩ ॥

સૂર્યનો પ્રકાશ ગ્રહ વા ઉપગ્રહોના અર્ધગોલ જે સૂર્યની સામે હોયછે, તેના ઉપર નિરંતર પડેછે, તેથી જ્યારે ચંદ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી હોયછે, ત્યારે ચંદ્રનો પૃથિવી ઉપરથી દેખાતો અર્ધગોલ સૂર્યની સામે હોયછે, જેથી તે પૂર્ણ પ્રકાશવાળો દેખાયછે, ને તે દિવસે પૌર્ણિમા કેહેવાયછે. પછી કૃષ્ણપક્ષમાં જેમ જેમ ચંદ્ર પૃથિ-

વીની બીજી બાજુમાં અર્થાત્ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં આવતો જાયછે, તેમ તેમ તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો થઇ, બીજી તરફના અર્ધગોલ ઉપર વધતો જાયછે. તે અમાવાસ્યા પર્યંત એ ક્રમ ચાલુ રહી, તે દિને ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલ હોયછે, એટલે તેનો સૂર્ય તરફનો અર્ધભાગ પ્રકાશિત અને પૃથિવી તરફનો પ્રકાશ વગરનો હોયછે. ફરી શુક્લપક્ષમાં પૌર્ણિમા પર્યંત ચંદ્ર ફરતાં ફરતાં પૃથિવીને પોતાની અને સૂર્યની વચ્ચે આણતો જાયછે, તેથી પ્રતિદિવસે તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ વધતો જઈ બીજી તરફના અર્ધગોલ ઉપર ઓછો થતો જાયછે. ચંદ્રના એક તરફના અર્ધગોલનો જેટલો ભાગ પ્રકાશિત હોયછે, તેટલોજ તેની બીજી તરફના અર્ધગોલનો ભાગ પ્રકાશ રહિત હોયછે. વરાહમિહિરે પોતાની સંહિતાના ચોથા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યુંછે કે,

નિત્યમધસ્થસ્યેંદો-
र्भाभिर्भानोः सितं भवत्यर्धम् ।
स्वच्छाययान्यदसितं
कुंभस्येवातपस्थस्य ॥ ९४ ॥

તડકામાં મુકેલા ઘટની પેઠે સૂર્યના તેજેકરી, નીચે રહેલા ચંદ્રનો અર્ધભાગ સદા શ્વેત થાયછે, ને બીજો અર્ધભાગ તેની પોતાનીજ છાયાયે કરી શ્યામ થાયછે ॥૯૪॥

सलिलमये शशिनि रवे-
र्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम् ।
क्षपयंति दर्पणोदर-
निहता इव मंदिरस्यांतः ॥ ९५ ॥

જેમ દર્પણમાં પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઇને ગૃહમાંના અંધકારને નાશ કરેછે, તેમ જલમય ચંદ્રને વિષે પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઇને રાત્રિ સંબંધી અંધકારને નાશ કરેછે ॥ ૯૫ ॥

त्यजतोऽर्कतलंशशिनः
पश्चादवलंबते यथा शौक्ल्यम् ।
दिनकरवशात्तथेंदोः
प्रकाशतेऽधः प्रभृत्युदयः ॥ ९६ ॥

જેમ સૂર્યની નીચેના ભાગને મુકતા ચંદ્રનું શ્વેતપણુ તેની પછવાડેની બાજુમાં હોયછે, તેમ સૂર્યનાજ પ્રકાશથી ચંદ્રના પૃથિવી તરફના અર્ધભાગનો ઉદય નીચેથી આરંભી થાયછે ॥ ૯૬ ॥

प्रतिदिवसमेवमर्कात्
स्थानविशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धिः ।
भवति शशिनोऽपराह्णे
पश्चाद्भागे घटस्येव ॥ ९७ ॥

ત્યાર કેડે જેમ મધ્યાન્હ પછી ઘટની પછવાડેના ભાગમાં પ્રકાશ વધતો જાયછે, તેમ પ્રતિ દિવસે સૂર્યથી સ્થાન વિશેષે કરી ચંદ્રની શ્વેતતા વધતી જાયછે ॥૯૭॥

વળી સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

सूर्यादधःस्थस्य विधोरधस्थ-
मर्धं नृदृश्यं सकलासितं स्यात् ।
दर्शेऽथभार्धान्तरितस्य शुक्लं
तत्पौर्णिमास्यां परिवर्तनेन ॥ ९८ ॥

અમાવાસ્યાયે સૂર્યથી નીચે રહેલા ચંદ્રનું મનુષ્ય તરફનું અર્ધ સમગ્ર શ્યામ હોયછે, ને ભ્રમણે કરી પૌર્ણિમાયે સૂર્યથી છ રાશિના અંતરે આવેલા તેનું તેજઅર્ધ શ્વેત હોયછે ॥ ૯૮ ॥

उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिंदो- स्त्यजत इनं व्रजतश्च मेचकत्वम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्य ॥ ९९ ॥	સૂર્યથી છેટે જતાં ચંદ્રની શ્વેતતા ને પાસે જતાં શ્યામતા વધતી જાયછે; અને જલથી ઉત્પન્ન થયેલા જલમય ચંદ્રનું ગોલપણું હોવાથી એનો બીજને દિવસે ઝીણો શિંગડા જેવો આકાર થાયછે ॥ ૯૯ ॥

પૃથિવીના અંતર્ગ્રહ બુધ તથા શુક્ર પણ નલિકાથી જોયા હોય, તો ચંદ્રની પેઠે ઓછા વધતા પ્રકાશિત દેખાયછે. તેનું કારણ એકે, જ્યારે તેઓ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં આવતા જાયછે, ત્યારે તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થઇ બીજી તરફના અર્ધગોલ ઉપર વધતો જાયછે. તે જ્યારે પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં આવેલ હોયછે, ત્યારે પૃથિવી તરફનો તેમનો આખો અર્ધગોલ પ્રકાશ રહિત થાયછે, ને બીજી બાજુનો અર્ધગોલ પ્રકાશિત થાયછે. પછી જેમ જેમ તેઓ સૂર્યની પેલી બાજુએ જાયછે, એટલે સૂર્યને પોતાની અને પૃથિવીની વચમાં આણતા જાયછે, તેમ તેમ તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ચાલુ થઇ વધતો જાયછે, ને બીજા અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થતો જાયછે. પછી ફરતાં ફરતાં જ્યારે તેઓ પોતાની અને પૃથિવીની વચમાં સૂર્યને લાવેછે, ત્યારે તેમનો પૃથિવી તરફનો અર્ધગોલ આખો પ્રકાશિત હોયછે. એજ રીતે સૂર્યને ફરનાર હરકોઇ ગ્રહ ઉપરથી તેના અંતર્ગ્રહ ન્યૂનાધિક પ્રકાશવાળા દેખાયછે. સર્વ પ્રકાશનું મૂલ અગ્નિછે. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમાં ચોથા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલછે કે,

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः ॥ १०० ॥	અગ્નિજ પ્રકાશ છે ને પ્રકાશ અગ્નિછે ॥૧૦૦ ॥

અગ્નિ પદાર્થ માત્રમાં રહેલછે, માટેજ ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના ૭૦ મા સૂક્તની બીજી ઋચામાં કહ્યુંછે કે,

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भ श्चरथां गर्भश्च स्थाताम् ॥ १०१ ॥	જે અગ્નિ પાણી, વન, જંગમપ્રાણી તથા સ્થાવર વસ્તુમાં ગર્ભરૂપે રહેલ છે ॥ ૧૦૧ ॥

તે પોતાના સામાન્યરૂપે હોવાથી ભાસતો નથી, પણ જ્યાં પદાર્થો પરસ્પરે ઘસાયછે, ત્યાં વિશેષરૂપ થઈ ભાસેછે. મેઘરૂપ જલમાં રહેલ સામાન્ય અગ્નિ, વર્ષાઋતુમાં મેઘો પરસ્પરે ઘસાયછે, ત્યારે વિશેષપણાને પામી વિજલીરૂપ થાયછે. એજ સામાન્ય અગ્નિ વનમાં વાયુના જોરથી વૃક્ષો ઘસાયછે, ત્યારે વિશેષપણાને પામી વનને બાળી નાખેછે. તેજ અગ્નિ પર્વતોને આઘાત કરવાથી પ્રત્યાઘાતમાં તણખારૂપે વિશેષરૂપ જણાયછે; અને જંગમ પ્રાણિયોમાં જઠરાગ્નિરૂપે પ્રસિદ્ધછે, ને તેમના શરીર પણ પરસ્પરે ઘસ્યાં હોય તો તે વિશેષપણાને પામેછે. અગ્નિ સર્વત્ર છે, તેથીજ પદાર્થોના સંયોગવડે વિજલી ઉત્પન્ન થાયછે, જેની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ દૂરશ્રવણ તથા દૂરસંકેતાદિ ઘણા ચમત્કારી યંત્રો સિદ્ધ કર્યાંછે, ને હવે પછી પણ ઘણા થવાની

આશા રાખેછે. એજ સામાન્ય અગ્નિ સૂર્ય બિંબમાં વા તેના વાતાવરણમાં નિરંતર રસાયની ક્રિયા થવાથી વિશેષપણાને પામી પ્રજ્વલિત થાયછે. તેનોજ પ્રકાશ સૂર્યને ફરનાર સર્વે ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ ઉપર, એક સેકંડ એટલે અઢી વિપલમાં આસરે ૯૩ હજાર કોશના વેગથી પડેછે. પ્રકાશનો વેગ આ પ્રમાણે શોધી કાહાડેલ છેઃ— બૃહસ્પતિના ચંદ્રોના ગ્રહણ થવાનો વખત હમણાના જ્યોતિષિયો ગણિતથી સિદ્ધ કરેછે. તે જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિની પાસેમાં પાસે હોયછે, ત્યારે તેના ચંદ્રગ્રહણ પૃથિવી ઉપરથી દૂરદર્શક યંત્રવડે બરાબર ગણી કાઢેલા વખતે દેખાયછે. પણ જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિથી છેટામાં છેટી હોયછે, ત્યારે ગણી કાઢેલા વખતથી તે ગ્રહણ ૧૬$\frac{7}{}$ મીનીટ મોડા દેખાયછે; બૃહસ્પતિથી પાસેના કરતાં પૃથિવીનું છેટેનું અંતર આસરે નવ કરોડ પચાશ લાખ કોશ વધારે હોયછે, કારણ પૃથિવીના સૂર્યને ફરવાના માર્ગનો વ્યાસ તેટલા કોશનો છે. તેટલે અંતરે ગ્રહણ દેખાવાને જે વખત લાગેછે, તે વખત પ્રકાશને આવતાં થાયછે એમ સમજવું. પ્રકાશમાં સામાન્ય રીતે તેજસ્વી શુક્લરૂપ અને ઉષ્ણ સ્પર્શ એવા બે ગુણછે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પહેલા આન્હિકમાં કહ્યુંછે કે,

तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ १०२ ॥

તેજ રૂપ અને સ્પર્શવાળું છે ॥ ૧૦૨ ॥

પણ એ તેજ કાર્ય હોવાથી તિરોભાવને પામેછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્ય અગ્નિ તેનું કારણ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યુંછેકે,

तच्च द्विविधं नित्यमनित्यं च नित्यं परमाणुरूपं अनित्यं कार्यरूपम् ॥ १०३ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એવા બે પ્રકારનું છે; પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૧૦૩ ॥

અગ્નિ નિરંતર પોતાના સામાન્ય રૂપમાં હોયછે, પણ ઉપાધિથી વિશેષરૂપ થાયછે; જે ટળીજતાં ફરી પોતાના મૂળરૂપે રહેછે, પણ કોઈકાળે તેનો નાશ થતો નથી. પ્રકાશનું સ્વરૂપ સાધારણ દૃષ્ટિયે શ્વેત જણાયછે, પણ તેમ નથી. તેમાં સાત પ્રકારના રંગછે, જે મિશ્રિત થઇને એકરૂપે ભાસેછે. પણ જો ત્રિકોણાકાર કાચમાંથી પ્રકાશના કિરણ પસાર થવા દઇ જોયાં હોય, તો તેઓ પૃથક્તાને પામી સાત રંગના જણાયછે. તેમ જળથી ભરેલ કાચનું ગોલપાત્ર પોતાના મસ્તકથી ઊંચા સ્થાને મૂકી, તે પાત્ર અને સૂર્યની વચમાં ઉભી તે પાત્ર તરફ જોયું હોય, તો તેમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્તાને પામી અનેક રંગના દેખાયછે. એજ રીતે વર્ષાકાળમાં પડતા જલબિંદુ સમૂહમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્ પૃથક્ થઇ જુદા જુદા રંગના ભાસેછે, જેને ઇંદ્રધનુષ કહેછે. વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ૩૫ મા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છેકે,

सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः साभ्रे । वियति धनुः संस्थाना ये दृश्यंते तदिंद्र धनुः ॥ १०४ ॥

સૂર્યના નાનાપ્રકારના કિરણો, જે વાદળવાળાં આકાશમાં વાયુવડે વિશીર્ણ થઈ ધનુષ્ આકારે દેખાયછે, તે ઇંદ્રધનુષ્ કેહેવાયછે ॥ ૧૦૪ ॥

તેમ વર્ષાઋતુમાં સૂર્ય અને ચંદ્રને ફરતા કુંડાળા જેવું થઈ રેહેછે તેનું કારણપણ બૃહત્સંહિતાના ૩૪ મા અધ્યાયના આરંભમાં વરાહમિહિરે કહ્યુંછેકે,

संमूर्छिता रवींद्वोः
किरणाः पवनेन मंडली भूताः ।
नानावर्णा कृतय-
स्तन्वभ्रे व्योम्निपरिवेषः ॥ १०५ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં કિરણો જે અલ્પ વાદળાંવાળાં આકાશમાં ચોમેરથી પ્રસરવાને લીધે પવનેકરી મંડલાકાર તથા નાનાવર્ણાકૃતિવાળા થાયછે, તે કુંડાલારૂપ ભાસેછે ॥ ૧૦૫ ॥

વળી પ્રકાશ કિરણોના સાત રંગવિષે ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના સૂક્ત ૧૦૫ ની નવમી ઋચામાં કહ્યુંછેકે,

अमी ये सप्तरश्मयस्तत्रामेनाभिरातता१०६

આ જે સૂર્યના સાત કિરણોછે, તેમાં મારી નાભી બાંધેલી છે ॥ ૧૦૬ ॥

એજ વેદના ૮ મા મંડલમાં સૂક્ત ૭૨ ની ઋચા ૧૬ મી માં કહ્યુંછે કે,

सूर्यस्य सप्तरश्मिभिः ॥ १०७ ॥

સૂર્યના સાત કિરણોએ કરી ॥ ૧૦૭ ॥

એ સાત રંગ આ પ્રમાણે છેઃ-જાંબલો, નીલો, આસ્માની, ગુલાબી, પીળો, નારંગી તથા લાલ. પ્રકાશ કિરણોમાં પરાવર્તન પામવાનો સ્વભાવછે, તેથીજ દર્પણમાં મુખ દેખાયછે ને રત્નાદિ સ્વચ્છવસ્તુઓ ચકચકેછે, પણ અંધારાંમાં તેમ થતું નથી; કારણ ત્યાં પ્રકાશનો અભાવછે. એમ છતાંપણ જે જે પદાર્થમાં અગ્નિ વિશેષ અંશેછે તે અંધારામાં પણ સેજ પ્રકાશેછે. પ્રકાશ કિરણો પદાર્થઉપર પડીને પાછા વળેછે, તેથીજ તેમની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ છબી પાડવાદિ યંત્રો સિદ્ધ કર્યાંછે, ને હવેપછી પણ એજ સહાયતાથી ઘણા થવા ધારેછે. સરલ પડતા પ્રકાશકિરણો તેજ દિશામાં પાછા વળેછે, પણ ડાબી બાજુમાંથી પડતા કિરણો તેવીજ રેષામાં જમણી બાજુએ પાછા વળેછે, તેથીજ દર્પણમાં બાજુની વસ્તુઓ દેખાયછે; આપણું જમણું અંગડાબાની પેઠે ને ડાબું અંગ જમણાંની પેઠે ભાસેછે. અને દર્પણ કદિ નાહાનું હોય તોપણ તેમાં આપણા કદનો મોહોટો ભાગ દેખાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉપરથી કિરણો પાછા વળવાને બદલે તેમાં ચુસાઇ જાયછે, ને કેટલાકપરથી થોડા કિરણો વિખરાઈ જઇ અથવા ચુસાઇ બાકીના પાછા વળેછે. પારદર્શક વસ્તુમાંથી કિરણો આરપાર જાયછે. જે પદાર્થપરથી કિરણો મુદ્દલ પાછા ફરતા નથી તે કાળો હોયછે, ને જેનાપરથી ઘણુકરી બધા કિરણો પાછા ફરેછે, તે સપેત હોયછે. પણ જેનાપરથી ચોક્કસ રંગના કિરણો પાછા ફરેછે, તે પદાર્થ તે રંગનો હોયછે, ને બાકીના રંગનાં કિરણો તેમાં સમાઇ જાયછે એમ સમજવું. પારદર્શક વસ્તુમાંથી પ્રકાશકિરણો જો સરલ રેષામાં પસાર થાયછે, તો વાંકાં વળતાં નથી, પણ જો વાંકી રેષામાં પસાર થાય, તો વાંકાં વળેછે; તેથીજ પ્યાલામાં મૂકેલો સિક્કો જે પ્યાલાની કોર આડે હોવાથી દેખાતો નથી, તે પ્યાલામાં પાણી રેડ્યાથી દેખાયછે. પાણીમાં વાંકી ધરેલી લાકડી ટુંકી તથા ભાંગ્યા જેવી દેખાયછે તેનું કારણપણ

કિરણોની પાછા ફરવામાં વક્રતા છે. એજ કારણથી નદી તથા તલાવાદિ જલસ્થાનોનાં તળિયાં ઉચાં દેખાયછે, જેથી પાણી ઊંડું હોય તોપણ થોડું ભાસેછે. સૂર્ય તથા ચંદ્રાદિ ગોલપણ ઉદય તથા અસ્ત થવાસમય ક્ષિતિજથી નીચે હોય તોપણ ઉંચા તથા મોહોટા દેખાયછે, તેનું કારણપણ વાતાવરણમાં કિરણોની વક્રતાછે. અને પ્રથમ તેઓ લાલ દેખાયછે, કારણ તેમનાં પ્રકાશનાં લાલકિરણો સૌથી પેહેલાં વક્ર થઇ દષ્ટિયે પડેછે. સાંઝસવાર આકાશમાં લાલાસ દેખાયછે તેનું કારણપણ એ કે, વાતાવરણમાં સૂર્યનાં કિરણો વક્ર થઇ પ્રથમ લાલકિરણ આપણી દષ્ટિયે પડેછે. કોઈ સમય સવારસાંઝ આકાશમાં છુટાં છુટાં થયેલ પાતળાં વાદળાં હોય, તો તેમાં પૃથક્તાને પામેલ સૂર્યકિરણોના વિચિત્ર રંગો દેખાયછે. પણ જો ઘટ્ટ થએલ વાદળ હોય, તો સૂર્યકિરણોથી માત્ર પ્રકાશિત દેખાયછે. સૂર્યઅસ્ત થયાપછી પણ પ્રકાશ રહેછે તેનું કારણ કે, સૂર્યનાં કિરણો વાતાવરણમાં પરાવર્તન પામેછે. સવાર સાંઝ આકાશમાં લાલાસ દેખાવાનું કારણ સિદ્ધાંત શિરોમણિના ૨૬૮ પાને ટિપ્પણમાં આ પ્રમાણે કહેલ છેઃ—

भूम्युत्थितै रजोधूमैर्दिगन्तव्योम्नि संस्थितैः । सूर्याल्पाकिरणैर्मिश्रैरारुण्यमवभासते ॥ १०८ ॥

પૃથિવીથી ઉડેલી, દિશારૂપ અંતવાળા આકાશમાં રહેલી અને સૂર્યના અલ્પ કિરણેકરી મિશ્રિત થયેલી રજરૂપ ધૂમવડે આકાશમાં રતાસ ભાસેછે ॥ ૧૦૮ ॥

विरलावयवं वस्तु यद्दृष्टेर्व्यवधायकम् । तेनाभ्रमरुणीभूतं दृश्यते शक्रचापवत् ॥ १०९ ॥

છુટા પડયાછે અવયવ જેના એવી દષ્ટિને આડે આવનારી જે રજરૂપ વસ્તુ, તેણેકરી ઇંદ્રધનુષ્યની પેઠે વાદળ લાલ થયેલું ભાસેછે ॥ ૧૦૯ ॥

संध्यारागः स विज्ञेयो दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशावक्त्रे तथैवेंदुकरोद्गमे ॥ ११० ॥

દિવસના આદિ તથા અંતમાં, પૌર્ણિમાયે, તથા રાત્રિ મુખમાં તેમજ ચંદ્રકિરણના ઉદય સમયમાં જે રતાસ દેખાયછે, તે તેજ જાણવી ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રકાશના કિરણો જેમ જેમ દૂર જાયછે, તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રસારને પામતા જાયછે. એક હાથને અંતરે જેટલો પ્રકાશ પડેછે તેનો $\frac{1}{4}$ બે હાથને અંતરે $\frac{1}{9}$ ત્રણ હાથને અંતરે અને $\frac{1}{16}$ ચાર હાથને અંતરે પડેછે. એ ઉપરથી જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલાગણો પાસે હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણોનો પ્રસાર ઓછો થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો મોટો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા તેટલાં અધિક પડેછે. તેમ જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલા ગણો દૂર હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણોનો પ્રસાર અધિક થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો ન્હાનો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા તેટલાં ઓછાં પડેછે. પ્રકાશ કિરણો વક્ર થવાના સ્વભાવને લીધે મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચમાં વધારે એકઠા થાયછે, જેથી સાદી આંખ કરતાં તેવા કાચમાં પદાર્થો દેખાડવાનું બળ વધારે હોયછે. તેવડે જોયાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો પાસે

તથા મ્હોટા દેખાયછે, જેથી તેને સૂક્ષ્મદર્શક કહેછે. તેવા કાચોમાં સૂર્યકિરણો એટલા તો એકઠા થાયછે કે, તેમની ગરમીથી પાસે રાખેલ વસ્ત્રાદિ વસ્તુ પણ સલગી ઉઠેછે. જેમ પ્રકાશ કિરણો મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચની સર્વ બાજુથી વક્ર થઇ તેના મધ્ય બિંદુમાં એકઠા થાયછે, તેમ મનુષ્યની આંખના અગ્ર ભાગમાં પણ સ્વચ્છ જલ નિર્મિત નેત્રાંશમાં પ્રકાશ કિરણો વક્ર થઇ એકઠાં થાયછે; જેથી પદાર્થ સ્પષ્ટ દેખાયછે. ઘણુંકરી વૃદ્ધ મનુષ્યના નેત્રમાંનું જલાંશ ઘટીજવાથી ત્યાં પ્રકાશકિરણોની વક્રતા થોડે અંશે થાયછે, જેથી તેની દૃષ્ટિ ઝાંખી પડેછે. પણ ચશ્માની સહાયતાવડે તે મનુષ્યને બરાબર દેખાયછે, કારણ તેના નેત્રમાંની કિરણ વક્રતાનું ન્યૂનપણું ચશ્મામાં થતી કિરણ વક્રતાવડે પૂરાયછે. જો પાતળા ત્રાંબાંનાં પત્રામાં ગોલ છિદ્રકરી તેમાં પાણી ઠેરવ્યું હોય, તો તે મધ્યોન્નત કાચની પેઠે બની સૂક્ષ્મદર્શક થાયછે. વળી દિવસે કોઇ અંધારા ઘરમાં બેસી તે ઘરના દ્વારમાં છિદ્રકરી તેની સામે શ્વેતવસ્ત્ર ધર્યું હોય, તો તેઉપર તે ઘરની બાહાર રહેલ મનુષ્ય, ગૃહ તથા વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ પડેછે. જો તે છિદ્રમાં મધ્યોન્નત કાચ ગોઠવ્યો હોય, તો બાહારની વસ્તુના પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટતાથી પડેછે. એજરીતે નેત્રમાં પણ પ્રતિબિંબ પડવાથી પદાર્થ દેખાયછે. મધ્યમાં પાતલા કરેલ કાચમાં મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચથી ઉલટીરીતે કિરણો વક્રતા પામેછે, જેથી તે મધ્યોન્નત કાચના મધ્યબિંદુમાં જેમ કિરણો એકઠા થઇ પદાર્થ મોટો દેખાડેછે, તેમ તે મધ્યનિમ્ન કાચના મધ્યબિંદુમાં કિરણો ઓછા થઇ પદાર્થ નાનો દેખાડેછે. જેમના નેત્ર એ મધ્યનિમ્ન કાચના જેવાં હોયછે, તેમને પદાર્થ ઘણા પાસે હોય તોજ સ્પષ્ટરીતે દેખાયછે. માટેજ વાંચતી વખતે તેઓ પુસ્તકાદિને પોતાની આંખની અત્યંત પાસે એટલે નાકના અગ્રભાગ આગળ ધરેછે. વાસ્તે દૂરદર્શક યંત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાવામાટે એ બન્ને જાતિના કાચો ગોઠવવામાં આવેછે. હાલના વિદ્વાનોએ સાદી આંખ કરતાં ચારસોથી એક હજાર ગણા સુધી વધારે દેખાય તેવા બલના દૂરદર્શક યંત્રો બનાવેલા છે. પ્રકાશની ઉષ્ણતાવડે મેદાનોમાં પાણીની બાફની પેઠે બાફ નીકળેછે, તેથી મૃગજલ એટલે ઝાંઝવાનું પાણી ભાસેછે. વળી ઉષ્ણતાવડે પદાર્થ વિસ્તારને પામેછે, તેથીજ કાચની નલીમાં પારો ઉંચો ચડેછે, જેથી ઉષ્ણતા માપી શકાયછે. પણ ઉષ્ણતામાં કાંઇ ગુરૂત્વ જણાતું નથી, કેમકે તપાવેલી વસ્તુ વજનમાં વધતી નથી. ઉષ્ણતામાં આકર્ષણ તોડવાનો ધર્મ છે, તેથી જો પદાર્થ ગરમ કર્યા હોય, તો તેમના પરમાણુ છુટા થવામાંડેછે, જેથી તે વિસ્તારને પામ્યા જણાયછે. અધિક ઉષ્ણતા આપ્યાથી ઘટ્ટ પદાર્થપણ પ્રવાહિરૂપ બનેછે, ને જો અત્યંત ઉષ્ણતા આપી હોય, તો તેજ પ્રવાહિરૂપ પદાર્થ વાયુરૂપ થઇ ઉડી જાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉષ્ણતાવડે પ્રવાહિરૂપ બન્યાવગર પણ વાયુરૂપ થઇ જાયછે.

એરીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં તેજવર્ણન.

॥ जलवर्णन ॥

જલની વૃષ્ટિપણ પ્રકાશની ઉષ્ણુતાવડે થાયછે. જેમ હરકોઇ વાસણમાં પાણી ભરી ગરમ કરવા ચુલાઉપર મુકયું હોય, ને તે વાસણઉપર જો કંઇ ઢાંકવામાં આવ્યું હોય, તો તે ગરમ થતા પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વરાળ ઢાંકણ આડે આવવાથી તેને વળગી રહેછે; જે ઢાંકણ ઉપાડતી વેળાયે બાહારના વાયુની શીતતાનો સ્પર્શથતાં પાછી પાણીરૂપ થાયછે, એ ઘણાના અનુભવમાં આવેલ હોયછે. તેમજ સૂર્ય કિરણોની ઉષ્ણુતાવડે પૃથિવી ઉપરનાં સઘળાં જલસ્થાનકોમાંથી નિરંતર પાણી વરાળરૂપ થઇ, એ રૂપમાં વાયુકરતાં હલકું હોવાથી આકાશમાં ઉડી જઇ, જ્યાં વાયુસાથે સમતોલપણાને પામેછે, ત્યાં શીતતાને પામી ઘટ્ટ બની મેઘરૂપે રેહેછે; જે ઘણું એકઠું થવાથી ગુરૂપણાંને પામી ફરી ઉષ્ણુતાવડે પ્રવાહિરૂપ બની પૃથિવી ઉપર પડેછે, જેને વૃષ્ટિ કહેછે. કૃષ્ણુ યજુર્વેદના બીજા કાંડમાં ચોથા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલછે કે,

अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावादित्योन्यङ्र-श्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति ॥ १११ ॥

અગ્નિજ વૃષ્ટિને પ્રેરેછે અર્થાત્ આ પૃથિવીમાંથી વરાળરૂપ પાણી દ્વારા આકાશમાં વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરેછે, તેને વાયુ જુદે જુદે સ્થલે લઇ જાયછે, અને જ્યારે આ સૂર્ય તીવ્ર કિરણોયે કરી અતિશય તાપ કરેછે, ત્યારે વર્ષેછે ॥ ૧૧૧ ॥

વળી એજ વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમાં દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહ્યુંછેઃ—

या भिरादित्यस्तपतिरश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति ॥ ११२ ॥

જે કિરણોયે કરી આદિત્ય તપેછે, તે કિરણોવડે વર્ષાત્ પડેછે ॥ ૧૧૨ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિમાં ત્રીજા અધ્યાયના ૭૬ મા શ્લોકમાં કહ્યુંછે કે,

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ११३ ॥

સૂર્યથી વૃષ્ટિ થાયછે, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજા થાયછે ॥ ૧૧૩ ॥

કણાદ મુનિયે પણ પોતાના દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યુંછે કે,

अपां नाड्यो वायुसंयोगा दारोहणम् ॥ ११४ ॥

વાયુના સંયોગથી સૂર્યકિરણો પાણીને ઉંચે ચડાવે છે ॥ ૧૧૪ ॥

એરીતે પાણીજ ઉષ્ણુતાથી વરાળરૂપ થઈ આકાશમાં જઇ મેઘરૂપ બનેછે. એ મેઘમાં પણ અગ્નિછે. કૃષ્ણુયજુર્વેદના પાંચમા કાંડના પાંચમા અધ્યાયના પેહેલા અનુવાકમાં કહેલછે કે,

या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णाः ॥ ११५ ॥

જે સ્વચ્છ પાણિયે અગ્નિને ગર્ભમાં ધારણ કર્યોછે ॥ ૧૧૫ ॥

પણ જ્યારે એ મેઘો પરસ્પરે ઘસાયછે, ત્યારે ગર્જના થાયછે, ને તેમાં રહેલ સામાન્ય અગ્નિ વિજલિરૂપે વિશેષપણાને પામી ભાસેછે. વૈશેષિક દર્શનમાં કણાદ મુંનિયે પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યુંછે કે,

तत्र विस्फुर्ज्जथुर्लिंगम् ॥ ११६ ॥

મેઘમાં અગ્નિછે, એ વિષયમાં વિજલિ સહિત ગર્જના ચિન્હ છે ॥ ૧૧૬ ॥

अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्नोः॥ ११७ ॥

એ ગર્જના, મેઘના પાણીનો વાયુવડે સંયોગ અને વિભાગ થવાથી થાયછે ॥ ૧૧૭ ॥

વાદલાં વર્ષાકાળમાં ભારી હોવાથી ઘણા નીચે આવેછે; તે સમય તેઓ પૃથિવીથી ઘણુ કરી અર્ધાથી એક કોશ સુધી છેટે હોયછે. બીજા કાળમાં સુમારે ૩ થી ૪ કોશ દૂર હોયછે. પાણીની વરાળ વાયુથી હલકી હોવાને લીધે તેમાં ઉંચે ઉડી જવાનો સ્વભાવછે; તેથી જો કોઈ પદાર્થમાં તે સંકોચ પામી હોય, તો તે એટલું તો બલ કરેછે કે, તે પદાર્થને તોડી નાખી બાહાર નીકળી ઉડી જાયછે. એ જાણવામાં આવ્યાથી હમણાના વિદ્વાનોયે તેને મહાન યંત્રોમાં યોજી અગ્નિરથાદિ અનેક કાર્ય સિદ્ધ કર્યાંછે. પાણીને વરાળરૂપે રેહેવામાં અતિઉષ્ણતાની જરૂર છે, કારણ તે વિના વરાળ થંડી થઈ પાણીરૂપ થઇ જાયછે. એથીજ દિવસની ગરમીથી થયેલી વરાળમાંથી જેટલી વરાળ આકાશમાં પોતાના રેહેવાના સ્થાન સુધી પોહોચતી નથી, તેને રાત્રિની શીતતા લાગવાથી તે પાણીરૂપ થઇ પાછી પૃથિવીઉપર પડેછે, જેને ઝાકળ કહીયે છૈયે. શિયાળામાં સવાર સાંજ બહુ ધુમસ પડેછે, તે વિષે સિદ્ધાંત શિરોમણિના ૨૬૭ તથા ૨૬૮ મે પાને ટિપણમાં કહેલ છે કે,

वर्षांते निर्जला मेघा वायुना विरलीकृताः । इषद्बाष्पावशेषास्तु पतंति वसुधातले ॥ ११८ ॥

વર્ષાકાળના અંતમાં, જેમાં થોડી વરાળ બાકી રહેલીછે, એવા જલ વિનાના મેઘો, વાયુવડે છુટા થઇ પૃથિવીના પૃષ્ટઉપર પડેછે ॥ ૧૧૮ ॥

धूमावयवरूपैस्तैश्छाद्यंते गिरयो द्रुमाः । रामा रामादयस्ते तु पुनरर्कांशुशोभिताः ॥ ११९ ॥

તેમના ધૂમજેવા અવયવેકરી ગિરિ, વૃક્ષ તથા સુંદર બગીચા આદિ ઢંકાઇ જાયછે. ફરી સૂર્યકિરણોવડે શોભિતા તેઓ ॥ ૧૧૯ ॥

भूवायुना विशीर्णास्तु विलीयंते नभस्तले । तद्रजःसंहतिर्धेनुमहिषी क्षीरनाशकृत् ॥ १२० ॥

પૃથિવીના વાયુયેકરી સુકાઇને આકાશ પ્રદેશમાં લીન થઇ જાયછે. તેજ ગાય તથા ભેંસના દુધને નાશ કરનાર ધુમસ કેહવાયછે. ॥ ૧૨૦ ॥

પાણીજ અતિ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં હિમરૂપ બનેછે, જે વર્ષાકાળમાં આકાશમાંથી કરારૂપે પડેછે, ને શીતકાળમાં પૃથિવી ઉપરના પર્વત તથા થંડાદેશમાં બંધાઇ બર-

ફરૂપે ભાસેછે. પર્વતોઉપર બંધાયલું હિમ ઉષ્ણકાળમાં પીગળેછે, જેથી તે તરફની નદિયોમાં તેવા વખતે પણ પૂર આવેછે. હિમ જેટલી ગરમીથી પીગળેછે, તેટલીજ ગરમી જો જલને આપીહોય તો તે બંધાઇ જાયછે; એથી એવું જણાયછે કે પદાર્થોનું પીગળવું અને બંધાઈ જવું એ બન્ને એકજ ઉષ્ણમાને થાયછે. કણાદમુનિયે વૈશેષિક દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યુંછે કે,

अपां संघातो विलयनं च तेचःसंयोगात् ॥ १२१ ॥

પાણીનું બંધાવું તથા પીગળવું તેજના સંયોગથી થાયછે ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીમાં ગુરૂપણુ હોવાથી તેનાથી હલકા પદાર્થો તેમાં તરી શકેછે, કારણ તે પદાર્થ પાણીમાં જેટલી જગ્યા રોકેછે, તેટલી જગ્યાનું પાણી તે પદાર્થ કરતાં ભારી હોય છે. પણ જે પદાર્થ પાણીમાં બુડી જાયછે, તે પદાર્થના આકાર જેટલું પાણી તે પદાર્થથી હલકુ હોયછે; એટલે તે પદાર્થ પાણીથી ભારી કેહેવાયછે. પાણી પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે, માટે ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલનાં સૂક્ત ૨૩ માં કહ્યુ છે કે,

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेपजम् ॥ १२२ ॥ પાણીમાં અમૃત તથા પાણીમાં ઔષધછે ૧૨૨

સામાન્યરીતે પાણીમાં શુક્લરૂપ, મધુર રસ, અને શીત સ્પર્શ એવા ત્રણ ગુણ છે. વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમાં કણાદ મુનિયે કહ્યુંછે કે,

रूपरसस्पर्शवत्य आपः॥ १२३ ॥ પાણી રૂપ, રસ અને સ્પર્શ ગુણવાલું છે.

પણ તે પાણી વિશેષરૂપે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્યરૂપે પરમાણુ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યુંછે કે,

ताश्च द्विविधाः नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपाः अनित्याः कार्यरूपाः ॥ १२४ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારનું છે, પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૧૨૪ ॥

સામાન્યરૂપમાં પાણી બાષ્પરૂપે, ને વિશેષરૂપમાં પ્રવાહિરૂપે હોયછે. બાષ્પરૂપ થયેલ પાણી મેઘરૂપ થઈ આ ભૂગોલને ફરતા વાતાવરણમાંજ રહેછે, ને દૂધમાં મલાઇ તથા પાણીમાં ફીણની પેઠે તેમાં તર્યા કરેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં જલવર્ણન.

॥ वायुवर्णन ॥

વાયુનું આવરણ પૃથિવીથી સુમારે પચાશ કોશ સુધી છે. ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानि
भूवायुरत्रांबुदविद्युदाद्यम् ॥ १२५ ॥

પૃથિવીને ફરતો બારયોજન પર્યંત ઉંચે ભૂવાયુછે, એમાં વાદળ તથા વિજળી આદિ રહેલાં છે ॥ ૧૨૫ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યુંછે કે,

निर्घातोल्काघनसुरधनुर्विद्युदन्तः कुवायोः
संदृश्यंते खनगरपरीवेष-
पूर्वं तथान्यत् ॥ १२६ ॥

ગર્જના, ઉંબાડિયાં, વાદળ, ઈંદ્રધનુષ, વિજલી, ગંધર્વનગર તથા કુડાળાં આદિલઇ અન્ય જે દેખાયછે, તે સર્વ ભૂવાયુની અંદરછે ॥ ૧૨૬ ॥

વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી તે ચક્ષુવડે દેખાતો નથી, પણ તેનો ત્વચા ઈંદ્રિયને સ્પર્શ થાયછે તથા તેના ધક્કાથી વૃક્ષાદિ કંપેછે, જેથી તેનું અસ્તિત્વ જણાયછે. જો તેના પરમાણુ પારદર્શક ન હોય તો આકાશ તથા પૃથિવી ઉપરનો કોઇપણ પદાર્થ દૃષ્ટિયે પડે નહીં. પૃથિવી ઉપરની સર્વ આકાશવાળી જગ્યામાં વાયુ ભરેલો હોય છે, જે સેજ જણાતો નથી, પણ જો પંખાવિગેરે વસ્તુને તે ઠેકાણે હલાવી હોય, તો તેનો ધક્કો વાગવાથી વાયુ ચલાયમાન થાયછે; જે સ્પર્શ થવાથી જણાયછે. વાયુમાં ગુરૂપણુછે, તેથી પૃથિવી ઉપરની સર્વ સ્થાવર જંગમાત્મક વસ્તુ ઉપર તેનું દબાણ થાયછે. જંગમ પ્રાણિયોને તે દબાણ જાણવામાં આવતું નથી, કારણ તેમના શરીરમાં પણ વાયુ હોયછે, જેનું દબાણ અંદરથી હોવાને લીધે બહારનો વાયુ સમતોલપણાને પામેછે. વાયુનું દબાણ ચોમેરથી હોયછે, તેથી પદાર્થો બરાબર સ્થિતિમાં રહી શકેછે. હરકોઈ વસ્તુ ઉપર એક બાજુથી વાયુનું દબાણ હોય ને બીજી બાજુથી ન હોય તો તેની સ્થિતિમાં ફેર પડેછે. વાયુમાં ગુરૂપણુ હોવાથી તેના પરમાણુ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પૃથિવીની નજીક ઘણા એકઠા થાયછે; જેથી પૃથિવી પાસેનો વાયુ જાડો હોયછે. દીવાના પ્રકાશની પેઠે આકર્ષણનું જોર પણ અંતરના પ્રમાણમાં ઓછું થતું જાયછે. તેથી ઉંચે ઉંચેના વાયુઉપર પૃથિવીનું આકર્ષણ ઓછું થતું જાયછે, જેથી તે તે ઠેકાણે વાયુના પરમાણુ ઘણા એકઠા ન થવાથી વાયુ પાતળો હોયછે. એથી પૃથિવી પાસેના વાયુનું જેટલું દબાણ થાયછે, તે કરતાં ઉંચેના વાયુનું દબાણ ઓછું થાયછે. ઘણા ઉંચા પર્વતો ઉપર પ્રાણિયોથી બરાબર શ્વાસ લેવાતો નથી, તેમની ચાંમડી ફાટેછે તથા તેમના નાકમાંથી લોહી નીકળેછે, તેનું કારણકે ત્યાં બાહારના વાયુનું દબાણ ઓછું, ને તેમના શરીરની અંદરના વાયુનું દબાણ વધારે હોયછે. એ રીતે વાયુના સમતોલપણાંમાં ફેર પડવાને લીધે એમ થાયછે. જો મુદલે બાહારના વાયુનું દબાણ ન હોય, તો અંદરના વાયુના દબાણથી પ્રાણિયોના શરીર તદન ફાટી

જઇ નાશ પામેછે! જો કોઈ એક છેદવાળો તથા એક વગર છેદનો એવા બે સરખી ધારવાળા વાટકા લઈ, એક બીજા સાથે અંદર હવા જઇ શકે નહીં એવી રીતે બરાબર બેસાડ્યા હોય, ને તે છેદવાળા વાટકામાંથી બંબાવડે હવાને બાહાર ખેંચી કાહાઢી તે છેદને બુચવડે બંધ કર્યો હોય, તો તે બન્ને વાટકા એવાતો પરસ્પરે ચોંટિજશે કે, ઘણા જોરથી પણ ઉખેડી શકાશે નહીં. એમ થવાનું કારણ એકે, તે વાટકાની અંદરનો વાયુ કાહાઢી લેતાં તેમના ઉપર એકલા બાહારનાજ વાયુનું દબાણ થાયછે. બન્ને બાજુથી છેદવાળી અખંડિત પોકળ નળી લઇ, તે પાણીથી ભરી તેના બન્ને છેદો આંગળિયોથી ઢાંકીને તે નળી ઉભી ધરવી. પછી ઉપરના છેદને ઢાંકેલ આંગળી કાયમ રાખીને, નીચેના છેદઉપર ઢાંકેલ આંગળી ખસાડી લીધી હોય, તો તે નળીમાંનું પાણી પૃથિવીઉપર પડવાને બદલે તેમાંજ ઝીલાઇ રેહેછે. તેનું કારણકે વાયુનું દબાણ તે નળીના પાણીઉપર નીચેના છેદથી થાયછે. ઉપરનો છેદ ઢાંકેલ હોવાથી ત્યાં વાયુનું દબાણ થતું નથી. પણ જો તેના ઉપરની ઢાંકેલ આંગળી ખેસવી લૈયે, તો પાણી તદન પૃથિવી ઉપર પડેછે; કેમકે ઉપરથી વાયુનું દબાણ ચાલુ થાયછે. એક છેડેથી છેદવાળી આસરે બે હાથ લાંબી તથા ¼ આંગળ વ્યાસવાળી કાચની નળીમાં પારો ભરી, તેનો છેદ આંગળીવતે ઢાંકી પારાના વાસણમાં તે નળી ઉંધી રાખી આંગળી ખસાડી લેવી. તો તે નળીમાંનો પારો વાસણમાંના પારાઉપર થતા વાયુના દબાણથી, નળીમાં વાસણના પારાની સપાટીથી ઉંચે ઝીલાઈ રૂહેછે. એ યંત્રથી વાયુના દાબનું માપ નીકળી શકેછે, ને પર્વતોની ઉંચાઇ પણ એથી જણાઇ આવેછે. કેમકે પૃથિવીની સપાટી ઉપરનો વાયુ જાડો હોવાથી તેનો દાબ વધારે હોવાને લીધે, ત્યાં નળીમાંનો પારો જેટલી ઉંચાઇયે રહેછે, તેના કરતાં ઉંચા ઉંચા સ્થાનમાં ઓછી ઉંચાઇયે રહેછે. કારણ તે તે સ્થાને વાયુ પાતળો હોવાથી તેનું દબાણ ઓછું થતું જાયછે. બે છેડેથી છેદવાળી અંકુશ જેવી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, પાણીથી ભરીને તેના બન્ને છેડા આંગળીયોવતે ઢાંકી, એક છેડો પાણીથી ભરેલા ઉંચા વાસણમાં, ને એક છેડો નીચેના વાસણમાં એકજ વખતે છોડી દીધા હોય, તો તે ઉંચા વાસણમાંનું પાણી તે નળી દ્વારા સઘળું નીચેના વાસણમાં વહી આવેછે; કારણ ઉંચા વાસણના પાણી ઉપર વાયુનું દબાણ હોયછે. જ્યારે બન્ને વાસણના પાણીની સપાટી સરખી થશે, ત્યારે પાણી વહેતું બંધ થઇજશે. કેમકે વાયુનું દબાણ બન્ને વાસણના પાણી ઉપર સરખું થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત શિરોમણિના યંત્રાધ્યાયમાં કહ્યુંછે કે,

ताम्रादिमयस्यांकुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य। एकं कुंड जलांतर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः॥ युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुंडाद्बहिः पतति॥ १२७॥

પાણીથી ભરેલા, તામ્રઆદિ ધાતુના અંકુશ જેવા નળનો એક છેડો, કુંડના જલની અંદર અને નીચે જેનું મુખ છે એવો બીજો છેડો બાહાર રાખી એકદમ છોડી દીધા હોય, તો નળે કરી પાણી કુંડમાંથી બાહાર પડેછે ॥ ૧૨૭॥

વાયુ પણ બીજા પદાર્થની પેઠે ઉષ્ણતાથી પાતળો થાયછે, કેમકે તેનાં પરમાણુ

પણ ગરમી લાગવાથી પૃથક્પણાને પામી ઉંચે ચડેછે. એ રીતે જે ઠેકાણે વાયુ પાતળો થાયછે, તે ઠેકાણે ઘટ્ટ વાયુને રેહેવા જગ્યા મળવાથી તે બીજા સ્થાનથી એકદમ આવેછે, એટલે વાયુ જોરમાં વાતો જણાયછે. અને જ્યારે તે ખાલી જગ્યા ઘટ્ટ વાયુથી ભરાઈ જાયછે, ત્યારે જોરનો વાયુ વાતો બંધ પડેછે. ઉષ્ણતામિશ્રિત વાયુ ગરમ હોયછે, ને વરાળમિશ્રિત વાયુ શીત લાગેછે. પાતળા વાયુમાં વજન ઓછું હોયછે, તેથી તે ઉંચે જાયછે. જેમાં દીવો મુકયો હોય એવું કાગળનું ફાંનસ ઉંચે ઉડેછે, તેનું કારણકે દીવાની ગરમીથી ફાનસમાંનો વાયુ પાતળો થાયછે, તેથી બાહારના વાયુ કરતાં હલકો થવાથી ફાનસને ઉંચે લઇ જાયછે. વિમાન આકાશમાં ઉંચે ઉડેછે; તેનું કારણ પણ એજ કે તેમાં પાતળો વાયુ ભરવામાં આવેછે. શબ્દ સંભળાવાનું કારણ પણ વાયુછે. પદાર્થો ઉપર આઘાત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો ધક્કો વાયુના પરમાણુને લાગવાથી, પાણીની પેઠે વાયુરૂપ સાગરમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાયછે; જે કાનને આવી પોહોંચવાથી શબ્દ સંભલાય છે. એજ તરંગ પર્વત ગૃહાદિને અફડાઇને પાછાવળેછે, તેથી શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ થાયછે. સામાન્ય રીતે વાયુ સ્પર્શ ગુણવાળો છે. કણાદમુનિયે વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમાં કહ્યુંછે કે,

स्पर्शवान् वायुः ॥ १२८ ॥ — સ્પર્શ ગુણવાળો વાયુછે ॥ ૧૨૮ ॥

પણ તે બે પ્રકારનો કહેલછે. તર્ક સંગ્રહમાં કહ્યુંછે કે,

स द्विविधो नित्योऽनित्यश्च नित्यः परमाणुरूपो अनित्यः कार्यरूपः ॥ १२९ ॥ — તે બે પ્રકારનો છે, નિત્ય અને અનિત્ય-પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય ॥ ૧૨૯ ॥

વાયુના એકઠા થયેલા પરમાણુ કાર્ય કેહેવાયછે, ને તેનો સ્પર્શ થાયછે, પણ તે ટલી જાયછે, માટે અનિત્ય કેહેવાય છે. તેજ પરમાણુ પોતાના સૂક્ષ્મરૂપે કારણ કેહેવાયછે. જોકે તે ઘણા સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમનો સ્પર્શ જણાતો નથી, તોય પણ કોઈ કાળે તેમનો નાશ થતો નથી, માટે નિત્ય કેહેવાયછે. સામાન્ય વાયુ જોકે એક તત્વ ભાસેછે, પણ રસાયની ક્રિયાથી આૅક્સિજન એટલે પ્રાણપ્રદ, નાઇટ્રોજન એટલે જીવાંતક, હાઈડ્રોજન એટલે જલકર તથા કેરબૉન્ એટલે હરિત એવા ચાર પ્રકારના વાયુ જણાયલા છે. પ્રાણપ્રદ એટલે પ્રાણને દેનાર વાયુવિના પ્રાણી જીવી શકતા નથી. એ વાયુમાં કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી, તેમ એને કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો એનો વર્ણ પણ જણાતો નથી. એ વાયુમાં દહન શક્તિ અતિ હોવાથી એનો સામાન્ય વાયુથી ભેદ જણાયલો છે. લોહ પણ સુકા કાષ્ટની પેઠે એ વાયુમાં બળેછે. પ્રાણિયોના અસ્થિમાંથી મળી આવતો પ્રકાશદ એટલે પ્રકાશ આપનાર ફોસફરસ નામે પદાર્થ એ વાયુમાં બાળ્યો હોયતો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશેછે, પણ સામાન્ય વાયુમાં એટલો પ્રકાશતો નથી. સામાન્ય વાયુમાં પ્રાણ દેનાર વાયુનો સદ્ભાવછે, એટલે તેવડે પ્રાણિયો જીવી શકેછે. પણ પ્રાણપ્રદ વાયુ જેટલી જ્વલન શક્તિ સામાન્ય વાયુમાં નથી, કારણ તે જીવાંતક વાયુથી મિશ્રિત છે. જીવાંતક વાયુમાં પણ કંઇ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી,

તેમ તે કાચપાત્રમાં ભર્યો હોયતો તેનો વર્ણ પણ જણાતો નથી. બળતો પદાર્થ જો શુદ્ધ જીવાંતક વાયુમાં મુકયો હોય તો તરત ઓલ્હાઇ જાયછે. જો સામાન્ય વાયુ એકજ જીવાંતક વાયુરૂપ હોત, તો કોઇ પણ વસ્તુ બળી તથા જીવી શકત નહીં. તેમ તે કદિ એકજ પ્રાણપ્રદ વાયુરૂપ હોત, તો એકજ અગ્નિકણના સ્પર્શથી વસ્તુ માત્ર બળીને ભસ્મ થઇ જાત. પણ બન્ને વાયુના મિશ્રણથી સામાન્ય વાયુ થયેલોછે, તેથી તેમ થતું નથી. જલથી ભરેલા પાત્રમાં સલગતી વર્તિકા એવી રીતે મુકવી કે જલમાં તરતી રહે. પછી તે ઉપર ઘંટા જેવું કાચપાત્ર એવી રીતે ઢાંકવું કે, તે પાત્રની કીનારી કંઇક પાણીમાં બુડે. એમ થવાથી થોડી વારમાં તે બળતી વાટ પાત્રમાંનો પ્રાણપ્રદ વાયુ બળી જતાં ઓલ્હાઈ જાયછે, ને પાણી તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ઉંચે ચડેછે. એથી એવું જણાયછે કે, સામાન્ય વાયુમાં ચાર અંશ જીવાંતક વાયુના તથા એક અંશ પ્રાણપ્રદ વાયુનો છે. કેમકે તે પાત્રમાંના સામાન્ય વાયુમાં જે પ્રાણપ્રદ વાયુ હતો, તે બળીજવાથી પાત્રમાંની તેટલી જગ્યા ખાલી થવાને લીધે તેમાં જલ ભરાઈ જાયછે. તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ભરાયછે, માટે સામાન્ય વાયુમાં તેટલો ભાગ પ્રાણપ્રદ વાયુનો સમજવો. ત્રીજા જલકર વાયુમાં પણ કહેલા બન્ને વાયુની પેઠે રૂપ, રસ તથા ગંધ હોતા નથી. પ્રાણપ્રદ વાયુની સાથે એનો સંયોગ થવાથી જલ ઉત્પન્ન થાયછે, માટે એને જલકર વાયુ કહેછે. રસાયની પ્રયોગથી પાણીમાંના એ બન્ને વાયુ જુદા પાડી કાચપાત્રમાં ભરી શકાયછે, ને પાછા તેજ પાત્રોનાં મુખ સાથે રાખી એક પાત્રમાં મુકયા હોય, તો તે બન્ને વાયુ મળી જઈ પાછા પાણીરૂપ થતા દેખાયછે. દહનકરવામાં એ પ્રાણપ્રદ વાયુથી વિપરીત ધર્મવાળો છે. એમાં સલગતી બતી નાખીયે, તો ઓલ્હાઈ જાયછે, પણ એ પોતે સલગી ઉઠેછે. આજ પર્યંત જેટલા લઘુ પદાર્થ જાણવામાં આવ્યાછે, તે સર્વથી એ વાયુ ઘણોજ હલકો છે, તેથી એને જો અંડાકાર વસ્તુમાં ભર્યો હોય, તો તે વસ્તુ પક્ષિગમ્ય માર્ગથી પણ ઉંચે જાયછે. વિમાન પણ એ વાયુ ભર્યાથી ઉડેછે. ચોથા હરિત વાયુમાં ઘણુ કરી હરિત રૂપ અને અસહ્ય રસ તથા ગંધ હોયછે, એ વાયુ જંગમ પ્રાણિયોનાં જીવનને હાનિ કરનાર તથા વૃક્ષાદિ સ્થાવરોને શુકલ કરનારો છે. વસ્ત્રાદિ શ્વેત કરવામાં તથા દુર્ગંધનો નાશ કરવામાં એ ઘણો ઉપયોગી છે. એ ચારે વાયુમાંનો પ્રાણપ્રદ વાયુ ઘણુ કરી પૃથિવી પરના સર્વ પદાર્થોમાં હોયછે. સૃષ્ટિનો $\frac{2}{3}$ ભાગ એ વાયુથી બનેલો છે. પદાર્થો બળેછે તે પણ તેમાં રહેલ એ વાયુજ બળેછે, તેથી એ સામાન્ય અગ્નિછે એમ અનુમાન કરાયછે. પ્રાણપ્રદ વાયુ તથા જલકર વાયુ મળીને પાણી થયેલછે. બન્ને વાયુ સલગી ઉઠેછે, માટે સામાન્ય અગ્નિરૂપ છે, ને અગ્નિથી જલ થયેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં વાયુવર્ણન.

॥ प्राणिवर्गवर्णन ॥

એ ચાર વાયુ તથા ગંધકાદિ બીજા ૧૧ અધાતુરૂપ અને સુવર્ણાદિ ૪૬ ધાતુરૂપ મળી ૬૧ મૂલતત્વો છે; જેનું અનેક રીતે મિશ્રણ થવાથી આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિ થયેલી છે. એ સર્વ મૂલતત્વોમાં ગંધક તથા હીરકાદિ રત્નો અને સુવર્ણ, રૂપું ત્રાંબુ, લોહ, સીસું તથા પારદાદિ બાર ધાતુઓ પૃથિવીમાંથી સ્વતંત્ર મળી આવેછે, બાકીનાં તત્વો મિશ્રિત પદાર્થોમાંથી પ્રાપ્ત થાયછે. પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતમાં સઘલાં મૂલતત્વોનો સમાવેશ થયેલ છે, ને એ ચારે ભૂત આકાશથી વ્યાપ્ત છે, માટે પંચમહાભૂતથી સૃષ્ટિ કહેલી છે. મનુએ પોતાની સ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः । ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ॥ १३० ॥

પંચ મહાભૂતની પરિણામને પામનારી જે સૂક્ષ્મ તન્માત્રા કહેલી છે, તે સહિત આ સર્વ જગત્ ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થાયછે ॥ ૧૩૦ ॥

એ પંચમહાભૂતના સંયોગથી પ્રાણિયોના શરીર ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થાયછે. કણાદવિવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે,

शरीरं जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जभेदाच्चतुर्विधम् ॥ १३१ ॥

શરીર જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, તથા ઉદ્ભિજના ભેદે કરી ચાર પ્રકારનું છે ॥૧૩૧॥

એ વિષે મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः । रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ १३२ ॥

પશુ, વનચરપશુ, બન્ને બાજુ દાંતવાળા શીકારીપશુ, રાક્ષસ, પિશાચ અને મનુષ્ય, એ જરાયુજ એટલે જેના ગર્ભને સૂક્ષ્મ ચર્મ વિંટાયલું હોયછે, એવા પ્રાણી કેહેવાય છે ॥ ૧૩૨ ॥

अंडजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः । यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ १३३ ॥

પક્ષી, સર્પ, ઝુડ, માછલાં તથા કાચબા, એ રીતનાં સ્થળ તથા જલમાં રેહેનાર જે પ્રાણિયો છે, તે અંડજ એટલે ઇંડાંથી ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् । उष्मणश्चोपजायंते यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ॥ १३४ ॥

ડાંસ, મચ્છર, જું, માંખ, માંકડ તથા એના જેવા જે કંઇ બીજા પ્રાણિયો ગર્મિથી ઉત્પન્ન થાયછે, તે સર્વ સ્વેદજ એટલે પસીનાથી ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાય છે ॥૧૩૪॥

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे
वीजकांडप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकांता
बहुपुष्पफलोपगाः ॥ १३५ ॥

પૃથિવીમાં બીજ અને શાખા વાવવાથી ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્થાવર એટલે વૃક્ષ જાતિ ઉદ્દ્ભિજ એટલે ઉંચે ભેદીને ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાય છે; તેમાં ફલનો પાક આ-વવાથીજ જેનો નાશ થાયછે એવા ઘણા પુષ્પ તથા ફળવાળા જે હોય, તે ઓષધિ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૫ ॥

अपुष्पाः फलवंता ये·ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षा-स्तूभयतः स्मृताः ॥ १३६ ॥

જે ફુલવિનાના પણ ફળવાળા હોય, તે વનસ્પતિ કહેવાય છે; ને ફુલ તથા ફળ એ બન્ને યુક્ત વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૬ ॥

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः । बीजकांडरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥ १३७ ॥

વિવિધ પ્રકારના ગુચ્છ, ગુલ્મ, તેમજ તૃણુજાતિ, વેલા તથા વેલીઓ કોઈ બીજ તથા કોઈ શાખાથી ઉગનારાં છે ॥૧૩૭॥

પૃથિવીમાં રોપેલું બીજ મનુષ્ય શક્તિથી અસાધ્ય ગુણોને વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન કરેછે. તે પોતાના યોગ્ય વખતે પૃથિવીની અંદર તથા બાહેર અંકુર કાહાઢેછે. બાહેરનો અંકુર શાખા ને અંદરનો મૂલ થાયછે. તે પૃથિવીમાંથી નીકળતો અંકુર જાણે પ્રકાશનેજ ઇચ્છતો હોય તેવી રીતે પ્રકાશની સામે વધેછે, ને તે ન મળે તો કરમાઈ જાયછે; પછી વધતાં વધતાં તે વૃક્ષ થાયછે. વૃક્ષો પોતાના શરીરના પોષણ માટે અનુકૂલ પદાર્થોને પૃથિવીમાંથી મૂલવડે, ને વાયુમાંથી પત્રવડે ખેંચી ગૃહણ કરેછે. ઘણુંકરી પ્રાણપ્રદ, જલકર તથા હરિતવાયુ અને પ્રકાશથી વૃક્ષ જાતિ વધેછે. કેમકે તેમને ઉછરવા માટે તેમના મૂળમાં જલના સિંચનની તથા બાહેરથી વાયુ અને પ્રકાશ મળ-વાની અત્યંત જરૂર પડેછે. મૂળમાં સિંચેલા પાણીમાંથી તેમને પ્રાણપ્રદ તથા જલકર વાયુ પ્રાપ્ત થાયછે, ને બાહેરથી સામાન્ય વાયુમાં આવતો હરિત વાયુ તથા સૂર્યથી આવતો પ્રકાશ પત્રદ્વારે મળેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જેમ ફેફસાં, ધમની, રક્તવાહિની તથા સ્નાયુ વિગેરે હોયછે, જેથી તેમણે કરેલા ખાન પાનની ક્રિયા થઈ તેમનું રક્ષણ થાયછે, તેમ વૃક્ષોમાં પણ પાત્રાં, ધમની અને મોહોટી તથા ઝીણી રસ-વાહિની રેખાઓ વિગેરે હોયછે, જેવડે તેમણે પૃથિવી તથા વાયુમાંથી ચુસી લીધેલા પદાર્થો ક્રિયાને પામી તેમના શરીરના સર્વ ભાગોમાં પ્રસરેછે; જેથી તેમનું રક્ષણ થાયછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં ફેફસાંવડે જે કાર્ય થાયછે, તે વૃક્ષોમાં પત્રોવડે થાયછે, જેમ જંગમ પ્રાણી ફેફસાંવડે પ્રાણપ્રદ વાયુને ગૃહણ કરી હરિત વાયુને બાહાર કા-ઢેછે, તેમ વૃક્ષો પત્રોવડે હરિત વાયુને ગૃહણ કરી વધારાના પ્રાણપ્રદ વાયુને બાહાર કાહાઢેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જીવિતનું રક્ષણ થવા માટે જેમ ભેજું તથા મજ્જા હોયછે, તેમ વૃક્ષોમાં તેમના રક્ષણ માટે ગાભો તથા જડ હોયછે. ગાભો સર્વ વૃક્ષોમાં હોયછે, જે તેમની પૂર્વ અવસ્થામાં વધતો જાયછે, ને ઉત્તર અવસ્થામાં

ઘટતો જાયછે. તે જ્યારે વૃક્ષ નાશ પામવા આવેછે, ત્યારે તદન જતો રહેછે. વૃક્ષોમાં કેટલાક નર તથા કેટલાક નારી જાતિના વૃક્ષ હોયછે. નર જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં જે સૂક્ષ્મ રજ હોયછે, તે પવનમાં ઉડી નારી જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં પડેછે, જેથી ફળ ઉત્પન્ન થાયછે; તેમ થયા વિના ફળ થતાં નથી. એ નર જાતિના પુષ્પની ઝીણી રજ છેટેથી પણ વાયુ સાથે આવેછે. કેટલેક ઠેકાણે એમ પણ જોવામાં આવેછે કે, સ્ત્રી જાતિના વૃક્ષની નજર પુરૂષ જાતિના વૃક્ષ સામે થતાંજ તેને ફળ ઉત્પન્ન થવા માંડેછે. જોકે વૃક્ષ જાતિમાં જંગમ પ્રાણિયોની પેઠે બાહ્યજ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી, તોય પણ તેમનામાં અંતર્જ્ઞાન છે એમ અનુમાન કરાય છે. કેમકે તેમના વધવામાં કંઈ આડે આવેછે, તો તેઓ બાજુમાં થઇને વધેછે. વળી તેમને તાડન કરવાથી દુઃખ થાયછે, જે રીસામણીના ઝાડમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે. મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

तमसा वहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अंतःसंज्ञा भवंत्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ १३८ ॥

પ્રારબ્ધ કર્મ જેમનો હેતુ છે એવા વિચિત્ર પ્રકારના તમોગુણે કરી વિંટાયલા વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણિયો, અંતર્જ્ઞાનવાળા હોવાથી સુખ દુઃખે કરી યુક્ત હોયછે ॥ ૧૩૮ ॥

જેમ પૃથિવી ચોતરફ અસંખ્ય ઉદ્ભિજ્જ એટલે વૃક્ષજાતિથી ભરેલી છે, તેમ અસંખ્ય જરાયુજ, અંડજ તથા સ્વેદજ પ્રાણિયોથી પણ સર્વત્ર ભરેલી છે. વનસ્પતિના પ્રત્યેક ફુલ તથા પત્રમાં ઝીણા જંતુઓ હોયછે. તેમજ આપણા પગની નીચેની જમીન પણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભરેલી છે. આપણી આસપાસનું વાતાવરણ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક પર્વત, વન, સાગર, સરોવર, નદી તથા નાલાં સર્વ પ્રાણિયોથી ભરેલાં હોયછે. કોઈ કોઈ ઉષ્ણ પાણીના ઝરામાં પણ કેટલીક જાતિનાં માછલાં તથા કીટ જણાયલા છે. વધારે શું કેહેવું! પ્રત્યેક પાણીનાં ટીપાં તથા તિલ જેટલાં સ્થાનમાં પણ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે જોયાથી જીવો દેખવામાં આવેછે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ત્રિજા પ્રપાઠકમાં કહેલ છે કે,

सर्वमिदमभ्यात्तः ॥ १३९ ॥

આ સર્વને આત્મા વ્યાપિ રહ્યો છે ॥૧૩૯॥

જરાયુજ પ્રાણિયોને સ્તન હોયછે, તેમનામાં બે હાથવાળા મનુષ્ય, ચાર હાથવાળા વાનરો, હાથે ઉડનારાં વાઘલાં, કીટને ખાનાર છછુંદરાદિ, માંસ ખાનાર સિંહ, વ્યાઘ્ર, જરખ, શિયાળ, વરૂ, કુત્રા તથા બિલાડાદિ, જલમાં રેહેનાર શિશુમારાદિ, જાડી ચામડીવાળા ગેંડા, હાથી તથા વરાહાદિ, ઓગાળવાળનારા ઉંટ, ગાય, ભેંસ તથા હરિણાદિ, દાંત વગરના અથવા લઘુ દાંતવાળા સ્લાથ એટલે વજ્રકીટ, આરમાડિલો વીગેરે, કરડી ખાનાર ઉંદર તથા સસલાદિ અને આષ્ટ્રેલિયા મહાદ્વીપમાં વસનાર પેશીવાળા કાંગારૂ તથા મળમૂત્ર કરવાનો જેને એકજ માર્ગ છે એવા ચાર પગ તથા ચાંચવાળા પ્રાણી વિગેરે, પ્રાણિયોના એવા બાર ભેદ છે. અંડજ પ્રાણિયોમાં પક્ષિવર્ગ, સર્પવર્ગ તથા મત્સ્યવર્ગ એવા ત્રણ ભેદ છે. તેમાં પક્ષિયોમાં બીજા પક્ષીને મારી ખાનાર ગૃધ્ર, ગરૂડ,

બાજ તથા ઘુવડ વિગેરે, વૃક્ષોપર વસનાર કાગડા, કોયલ, તથા લક્કડખોદાદિ, ઘુઘનારા કબુતર, હોલા, કુકડા તથા શાહામૃગાદિ, જલમાં ચાલનાર બગલા વિગેરે અને પાણીમાં તરનારા બતક, હંસ તથા રાજહંસાદિ એવા પાંચ ભેદ છે. સર્પવર્ગમાં કાચબા, કાકીંડા, સર્પમાસી, દેડકા તથા સઘળી સર્પજાતિ અને જલ તથા સ્થલપર પેટે ચાલનાર સઘળાં પ્રાણિયોનો સમાવેશ કરેલ છે. મત્સ્યવર્ગમાં સઘળા પ્રકારના મત્સ્યની ગણના કરેલી છે. સ્વેદજવર્ગમાં પણ અસંખ્ય જાતિના પ્રાણિયોનો સમાવેશ થયેલ છે. જોકે તેમની પણ ઈંડાંથી ઉત્પત્તિ થાયછે, પણ તે ઇંડાં ઘણાં સૂક્ષ્મ હોવાથી દૃષ્ટિયે પડતાં નથી, ને તે ગરમીથી થાયછે, માટે સ્વેદજ કેહેવાય છે. માંકડનાં ઇંડાં ઘણી વેળા જોવામાં આવેછે, ને માંકડ સ્વેદજ કેહેવાય છે. એ સઘળાં પ્રાણિયોમાં જેને પીઠમાં બરડો હોયછે, તેની ગણના પૃષ્ઠવંશવિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં થયેલી છે. અને જેને પીઠમાં બરડો હોતો નથી, તેવા પ્રાણિયો પૃષ્ઠવંશહીન અર્થાત્ કોમલ શરીર વિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં ગણેલા છે. વળી એક એવો નિયમ છે કે, જેને કાનને ઠેકાણે છીંડું હોયછે, તે પ્રાણી ઇંડું મૂકેછે, ને જેને કાન હોયછે, તે પ્રાણી બચ્ચાંને જન્મ આપેછે, ને તેને ધવરાવવા માટે થાન હોયછે. અર્થાત્ છીંડાં તેને ઇંડાં, ને કાન તેને થાન હોયછે. એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં જુદી જુદી રીતે આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુનધર્મ જોવામાં આવેછે. જરાયુજ તથા અંડજ• વર્ગમાં જે સ્થલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં તો એ ચારે ધર્મ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વના દેખવામાં આવેછે, અને એ બન્ને વર્ગના જે જલચર•પ્રાણિયો છે, તેમનામાં પણ એ ચારે ધર્મ હોયછે, જે તપાસ કરનારને જણાઇ આવેછે. સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં આહાર, નિદ્રા તથા ભય, એ ત્રણ ધર્મતો સારી રીતે દેખાયછે, પણ મૈથુન ધર્મ મત્કુણ મક્ષિકાદિમાં કોઈ કોઇ વખતે જોવામાં આવેછે; તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, ઉત્પન્ન થયા પછી સર્વ સ્વેદજમાં કોઇ રીતે પણ એ ધર્મ હોવો જોઇયે. ઉદ્ભિજ્જ એટલે વૃક્ષ જાતિમાં પણ એ ચારે ધર્મ છે, કેમકે એ વધેછે ને તાજી રહેછે; તેથી એને આહાર જણાયછે. રાત્રિયે ગ્લાનિ પામેછે, માટે એ નિદ્રાવશ થાયછે, એમ અનુમાન કરાય છે. એના વધવાના માર્ગમાં પત્થરાદિ કંઇ આડે આવેતો એ બાજુમાં થઇને વધેછે, માટે એને ભય થાયછે, એમ ધારવામાં આવેછે. એમાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ જાતિ છે, ને એમના પુષ્પરજનો સંયોગ થાયછે, માટે એ જાતિમાં પણ એવા પ્રકારે મૈથુન ધર્મ રહેલ છે. એ ઉપરથી આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિ તથા પુરૂષના સંયોગથીજ થયેલું છે, એમ જે આર્ય પ્રજાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેલું છે, તે સિદ્ધ થાયછે. જ્ઞાન પણ એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં ન્યૂનાધિકપણાએ જણાયછે. મનુષ્યમાં સર્વ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન છે, તેમનામાં સારાસાર જાણવાનો વિવેક છે. તેઓ જોકે શરીર શક્તિયે સિંહ, વ્યાઘ્ર તથા હસ્તિ આદિ બળવાન્ પ્રાણિયોથી ઘણા ન્યૂન છે, તોપણ તેમનામાં તે પ્રાણિયો કરતાં જ્ઞાનશક્તિ અધિક હોવાથી તેમને વશ કરી શકેછે. સૃષ્ટિમાંના અનેક પદાર્થોને, તેમની જુદીજુદી રીતે યોજના કરીને, તેઓ પોતાના ખાન, પાન, વસ્ત્ર, ઘર તથા વાહનાદિ વૈભવના સાધનો માટે, તેમજ રોગ શમનાર્થે ઓષધાદિ માટે ઉપયોગમાં લાવી, પોતાની

ગરજ પુરી પાડી શકેછે. વિમાનવડે આકાશમાં ગમન કરી શકેછે. અગ્નિરથ તથા અગ્નિનૌકા જેવા વાહનોવડે આખા ભૂગોલ ઉપર સ્હેજ વખતમાં ફરી આવી શકેછે. વિદ્યુદ્યંત્રથી પલ વારમાં દૂરદેશના ખબર જાણી શકેછે. દૂરશ્રવણ યંત્રવડે ઘણે છેટેથી સાંભળી શકેછે અને દૂરદર્શક યંત્રવડે આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય પ્રકાશિત ગોલોની નિરીક્ષા કરી તેમનાં સ્વરૂપ જાણી શકેછે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે સાધારણ દૃષ્ટિયે નહીં ભાસતા સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જોઇ શકેછે. અને ટુંકામાં કહીયેતો આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિની રચનાસંબંધી રસાયન શાસ્ત્રવડે વિચાર કરી એના મૂલતત્વોને જાણી, એના અદ્ભુત કારણ સ્વરૂપ નિરાકાર, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન્, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત અખંડાકાર, સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માને ઓળખી મોક્ષને પામી શકેછે. બીજા પ્રાણિયોમાં એનો સહસ્રાંશ પણ જોવામાં આવતો નથી. જોકે તેમનામાં પણ જ્ઞાન છે, પણ તે ઘણું ઉતરતું ભાસેછે. મનુષ્યથી ઉતરતું જ્ઞાન જરાયુજ જાતિના બીજા પ્રાણિયોમાં જણાયછે. તેમાં પણ કેટલીક વાનર જેવી જાતિમાં વિશેષ, ને કેટલીકમાં ન્યૂન હોયછે. મનુષ્યની પેઠે તેઓમાં પણ દશ ઇંદ્રિય તથા મન હોય એમ જણાયછે. તેમનું બોલવું એકજ રીતનું ભાસેછે, પણ તેમ નથી; તેમાં તેમને પોતાને શુભ, અશુભ, પ્રિય તથા અપ્રિયાદિ સૂચક અનેક રીતના ભેદ હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. તેમને પણ પોતાને અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયનું જ્ઞાન થાયછે; વળી કેલવવાથી તેઓ સુધરીને પોતાના પાલકની આજ્ઞા પાલનાર થાયછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરાયછે કે, તેમનામાં પણ થોડે અંશે વિચાર કરવાની શક્તિ છે. જરાયુજ પ્રાણિયોથી ઉતરતું જ્ઞાન અંડજ પ્રાણિયોમાં હોયછે. તેમાં પણ કેટલીક જાતિમાં ઓછું ને કેટલીકમાં વધતું હોયછે. પક્ષિયોમાં સર્વ અંડજ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન હોય એમ દેખાયછે, કેમકે તેઓ પણ કેલવવાથી સુધરીને આજ્ઞા પાલનાર થાયછે. તેમનું બોલવું પણ પોતાને પ્રિય તથા અપ્રિય સૂચક હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. અંડજથી ઉતરતું જ્ઞાન સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં હોયછે, ને ઉદ્ભિજ્જ વર્ગના પ્રાણિયોમાં તો તેથી પણ ઘણુંજ ઉતરતું જણાયછે. એ રીતે વિચિત્ર પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયો આ પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસેછે, તેમ પૃથ્વીના પેટમાં પણ અનેક રીતના મિશ્રિત તથા અમિશ્રિત પદાર્થો ભરેલા હોયછે; જે ખનન કરવાથી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે ખનિજ કેહેવાયછે. એવી આ પૃથ્વી સામાન્ય રીતે ચાર ગુણવાળી કહેલ છે. કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

रूपरसगंधस्पर्शवती पृथिवी ॥ १४० ॥ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળી પૃથિવી છે ॥ ૧૪૦ ॥

તેમાં રૂપના નીલ, શુક્લ, પીત, રક્ત, હરિત, કપિશ તથા ચિત્રાત્મક એવા સાત ભેદ છે. રસના કષાય, મધુર, લવણ, કટુ, તિક્ત તથા આમ્લ એવા છ ભેદ છે. ગંધના સુગંધ તથા દુર્ગંધ એવા બે ભેદ છે, ને સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ, કઠિણ, તથા કોમળ એવા ચાર ભેદ છે. પૃથ્વીની અંદર તથા બાહેર જળ રહેલ છે, તેજ પણ એના પેટમાં અને બાહેર રહેલ છે, વાયુ પણ એના પરમાણુ વચ્ચેના તથા બાહેરના આકા-

શમાં રહી એને વ્યાપી રહ્યો છે અને આકાશ પણ એના પરમાણુ વચ્ચે તથા બાહેર હોયછે, માટે એ પૃથિવીનો પંચમહાભૂતાત્મક ગોલ કહેલો છે. એના જેવા અસંખ્ય વસ્તિવાળા ગોળ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલા છે. માટેજ ઋગ્વેદ મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र ॥ १४१ ॥ આકાશ મારો પિતા, ઉત્પન્ન કરનાર તથા આદિ કારણ છે ॥ ૧૪૧ ॥

આકાશનો અંત નથી માટે એ અનંત કેહેવાય છે. આકાશમાં શબ્દગુણ કહેલ છે, પણ વસ્તુતાથી જોતાં એ ગુણ વાયુમાં છે, આકાશમાં તો એનો આરોપ કરેલ ભાસેછે. કોઈ પણ એક બાજુથી છિદ્રવાળા ઘડા અથવા હાંડી જેવા પદાર્થોમાંથી બંબાવડે વાયુને ખેંચી લીધો હોય ને પછી તેમાં ઘંટા વગાડી હોય, તો તેનો શબ્દ જાણે ઘણેજ દૂર થતો હોય તેવો ઝીણો સંભળાયછે. એ ઉપરથી શબ્દગુણ વાયુમાં રહેલ ભાસેછે, પણ વાયુ નિઃશેષ ખેંચી શકાતો નથી, ને થોડે અંશે પણ તે પદાર્થમાંના આકાશમાં રહેછે, જેથી ઝીણો પણ શબ્દ સંભળાય છે, માટે શબ્દગુણ આકાશમાં આરોપિત કરેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

शब्दगुणमाकाशम् ॥ १४२ ॥ આકાશ શબ્દગુણવાળું છે ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશનું કંઈ સ્વરૂપ નથી પણ તેમાં કિંચિત્ પ્રકાશ તથા કિંચિત્ તિમિરના મિશ્રિત યોગથી નીલતા ભાસે છે; અને પૃથ્વી ગોળ છે, ને તેની સર્વ બાજુએ આકાશ છે, એટલે તેના અર્ધગોળની સાથે લાગેલું આકાશ ઘુમટ જેવું ભાસેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં પ્રાણિવર્ગવર્ણન.

॥ खगोलवर्णन ॥

વલ્કન્

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરે છે, તેમાં પેહેલો વલ્કન્ નામનો ગ્રહ છે. ઘણા વર્ષો થયા સૂર્યની પાસેનો ગ્રહ બુધજ જણાયલો હતો, પણ તેની ગતિમાં કંઇ અનિયમિતપણું જણાયાથી, તેની અને સૂર્યની વચ્ચે કોઇ બીજો ગ્રહ હોવો જોઇએ, એમ થોડા વર્ષ પેહેલાં હમણાંના જ્યોતિષિયોના ધારવામાં આવ્યું. પછી તેનો શોધ કરવા માંડચો, પણ તે સૂર્યની પાસે હોવાથી તેના પ્રકાશમાં દેખાઇ શકાતો નહીં. છેવટ ઇસ્વીસન ૧૮૭૮ માં ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ થવા વખતે, અમેરિકાના એક જ્યોતિષિયે દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી એ ગ્રહ શોધી કાહાડચો. એ સૂર્યની ઘણેજ પાસે હોવાથી તેણે એનું નામ વલ્કન્ એટલે અગ્નિ પાડચું. એનું કદ હજી યંત્ર વડે માપી શકાયું

નથી, પણ એ સૂર્યથી ૬૫ લાખ કોશ દૂર છે તથા સૂર્યને પૃથ્વીના વીશ દિવસમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાહાડી શકાયો છે. એના ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય આશરે ૫૦ ગણો મોટો દેખાય છે, તેથી પ્રકાશ અને ઊષ્ણતા આપણા કરતાં એના ઉપર તેટલાં વધારે પડેછે; જેને પોહોંચતાં ૧$\frac{2}{7}$ મિનિટ લાગે છે. એની સઘળી ઋતુઓ પણ આપણા વીશ દિવસમાં થાય છે, તો એના ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ એને ઘટતી થઇ હશે.

બુધ.

વલ્કન્ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બુધ છે. તેનો વ્યાસ એટલે સરલ મધ્ય રેષા અર્થાત્ જાડાઇ સુમારે એક હજાર પાંચસો કોશની છે. માટે તે આપણી પૃથ્વી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ પોતાના આખા અંગે ઓગણીશ ગણો નહાનો છે. તે સૂર્યથી આસરે એક ક્રોડ એંશી લાખ કોશ દૂર છે, ને ક્યારેય પણ સૂર્યની આગળ પાછળ દોઢ કલાકથી વધારે વખત ઊગતો વા આથમતો નથી. તેથી તે જો દૃષ્ટિયે પડે તો ક્ષિતિજ આગલજ પડેછે. તે સૂર્ય પ્રકાશના જોરથી ઘણું કરી દેખાતો નથી; પણ વર્ષમાં એક વેળા સૂર્યોદયની પેહેલાં પૂર્વે ને એક વેળા સૂર્યાસ્તની પછી પશ્ચિમે એ રીતે બે વખત આપણા દેશમાં પંદર અથવા વીશ દિવસ સુધી ક્ષિતિજ આગળ દેખાય-છે. તે એક કલાકમાં ચોપન હજાર પાંચશો કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા અઠયાશી દિવસમાં ફરી રેહેછે. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सिंधुसिंधुरनवाष्टगोङ्कषट्-
त्र्यङ्कसप्तशशिनो ज्ञशीघ्रजाः ॥ १४३ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ ક્રોડ સૌર વર્ષમાં બુધની ૧૭૯૩૬૯૯૮૯૮૪ શીઘ્ર પર્યય થાય છે, એ હીસાબે તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૮૮ દિવસ લાગે છે ॥૧૪૩॥

એથી તેનાઉપર વસનારાઓનું આપણા ત્રણ માસ જેટલું વર્ષ હોયછે. તે પોતાના અંગ ઉપર ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહે છે, એમ અનુમાન થયેલ છે, માટે તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પૃથ્વીના દિવસ રાત્રિ જેવડા હોયછે. તે પૃથ્વીનો અંત-ર્ગ્રહ હોવાથી તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે દેખાય છે. પ્રકાશ વિષયમાં કહેલા પ્રકાશ કિરણોના પ્રસરણ ધર્મ પ્રમાણે તે ગ્રહ ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય છથી સાતગણો મોટો દેખાયછે, ને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઊષ્ણતા પણ તેટલાં અધિક પડેછે; જેને પહોંચતાં ૩ મીનીટ લાગેછે. એ ઉપરથી પ્રાણિ-યોની વસ્તિ પણ તેના ઉપર ઘટતી થઇ હશે. કોઇ કોઇ વખત તે સૂર્ય અને પૃથિ-વીની વચમાંથી જતાં સૂર્યબિંબની આડે આવે છે, પણ સૂર્યકદના પ્રમાણમાં તે ઘણો નહાનો હોવાથી દેખાતો નથી; પરંતુ દૂરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યબિંબઊપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઇ રહે છે. જ્યારે તે પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં થઇને જાય છે, ત્યારે પૃથિવીની પાસે ને જ્યારે સૂર્યની પેલી બાજુએ જાય છે ત્યારે પૃથિવીથી છેટે હોયછે.

શુક્ર.

બુધપછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શુક્ર છે. તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણ હજાર આઠસો કોશનો છે, જેથી ઘણું કરી તેનું મહત્વ પૃથિવીના મહત્વ જેવડું છે. સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય આકાશમાંના સર્વ ગોળ કરતાં તે અધિક તેજસ્વી દેખાય છે. જ્યારે તે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાં આવે છે, ત્યારે ચંદ્ર વિના સર્વ ગ્રહ કરતાં તે પૃથિવીની અધિક પાસે હોય છે; કારણ તેના ફરવાના માર્ગની પછી પૃથિવીને ફરવાનો માર્ગ છે, અને જ્યારે તે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાય છે ત્યારે પૃથિવીથી છેટે હોય છે. તે સૂર્યથી ત્રણ ક્રોડ પાંત્રીશ લાખ કોશ દૂર છે, ને એક કલાકમાં આડત્રીશ હજાર આઠસો કોશના વેગથી આપણા બસો ચોવીશ દિવસમાં સૂર્યને ફરી રહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

द्विनन्दवेदाङ्कगजाग्निलोचन-
द्विशून्यशैलासितशीघ्रपर्ययाः ॥ १४४ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ ક્રોડ સૌર વર્ષમાં શુક્રની ૭૦૨૨૩૮૯૪૯૨ શીઘ્ર પર્યય થાય છે, એ હીસાબે તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૨૨૪ દિવસ લાગે છે.

એટલે તે ઉપરના રહેવાસીનું સુમારે આપણા સવાસાત માસનું વર્ષ થાય છે. તેટલા વખતમાં ત્યાં સઘળી ઋતુઓ થવી જોઇએ. તે પોતાના અંગે સવા ત્રેવીશ કલાકમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાહાડી શકાયો છે. જેથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પણ ઘણું કરી આપણા દિવસ રાત્રિ જેવડા હોય છે. તે પણ પૃથિવીથી અંતર્ગ્રહ છે, માટે તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે દેખાય છે. તે જ્યારે સૂર્યની પૂર્વમાં હોય છે ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થયા પછી ૨૯૨ દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સાંજનો તારો કેહેવાય છે. અને જ્યારે સૂર્યની પશ્ચિમે હોય છે ત્યારે સૂર્યોદય થયા પેહેલાં તેટલા દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સવારનો તારો કેહેવાય છે, તે સવારે વા સાંજે ત્રણ કલાકથી વધારે વખત સુધી દેખાતો નથી. તે સૂર્યને આપણા ૨૨૪ દિવસમાં ફરી રહે છે, ને તેની આગળ પાછલ ૨૯૨ દિવસ સુધી દેખાયછે, તેનું કારણ એ કે, આપણી પૃથિવી પણ મંદ ગતિથી તેની પાછલ પાછલ જતાં સૂર્યને ફરે છે; જેથી તે વધારે વખત સુધી દેખાય છે. પૃથ્વી સ્થિર હોય તો એમ થાય નહિ. પ્રકાશ ધર્મ પ્રમાણે શુક્ર ઊપર પ્રકાશ અને ઊષ્ણતા પૃથિવીના કરતાં આશરે બમણાં પડે છે, જેને ત્યાં પહોંચતાં છ મિનિટ લાગે છે. ત્યાંથી સૂર્ય પણ આપણા કરતાં બમણો દેખાય છે, તેથી તેના ઊપર પ્રાણિયોની વસ્તી પણ તેને ઘટતી થઇ હશે. શુક્ર પણ જ્યારે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાં થઇને જાય છે, ત્યારે કોઇ કોઇ વખત સૂર્યની આડે આવે છે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં સૂર્યબિંબ ઊપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહેછે.

પૃથિવી.

શુક્ર પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ આપણી પૃથિવી છે. એ સૂર્યથી સુમારે ચાર ક્રોડ

બાસઠ લાખ કોશ દૂર છે. એનો પૂર્વ પશ્ચિમ વ્યાસ આસરે ત્રણ હજાર નવસો સાઠ કોશ અને પરિધિ અર્થાત્ ઘેરાવો ૧૨૩૭૫ કોશ છે. કેમ કે પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઊપર જે સ્થાને સૂર્ય ઊદય પામે છે, તે સ્થાનથી પશ્ચિમે પાંચશો કોશ ઊપર તેનો ઊદય થવાને નજદીક એક હોરા એટલે કલાકનો વખત લાગે છે. એમ હમણાં વિજળીનો તાર આખી પૃથિવીના ઘેરાવા ઊપર ગોઠવેલ હોવાથી ખબર થઇ સિદ્ધ થયેલું છે. હવે જે સ્થાને સૂર્ય ઊદય પામે છે, તેજ સ્થાને પાછો ઊદય પામવાને તેને નજદીક ચોવીશ કલાક લાગે છે, માટે એક કલાકનો વખત જો પાંચશો કોશે થાય છે, તો ચોવીશ કલાકનો વખત બાર હજાર કોશે થવો જોઇયે. એમ થાય છે, માટે પૃથિવીના પૂર્વ પશ્ચિમ ઘેરાવા વિષે કંઇ શંકા રહેલ નથી. હરકોઇ ગોળનો ઘેરાવો સિદ્ધ થતાં તેની જાડાઈ ભૂમિતિના ગણિતથી તરત શોધી કઢાય છે. માટે પૃથિવીના ગોળની જાડાઇ અર્થાત્ વ્યાસ વિષે પણ કંઇ શંકા રેહેતી નથી. કાશી વિદ્યાસુધાનિધિમાં કાશીના બાપુદેવ શાસ્ત્રિયે જ્યોતિષ સંબંધિ લખી મોકલેલ વિષયમાં કહ્યું છે કે,

व्यासेभनन्दाग्निहते विभक्ते
खबाणसूर्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः ॥ १४५ ॥

હરકોઇ ગોળના વ્યાસને ૩૯૨૭ થી ગુણી ૧૨૫૦ થી ભાગિયે તો તે ગોળની સૂક્ષ્મ પરિધિ નીકળે છે ॥ ૧૪૫ ॥

કારણ ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિમાં ગ્રહગણિતાધ્યાયના ચંદ્રગ્રહણાધિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

भनन्दाग्निमितपरिधेः
खबाणसूर्यैर्मितो व्यासः ॥ १४६ ॥

૩૯૨૭ યોજન પરિધિ એટલે ઘેરાવાનો ૧૨૫૦ યોજન વ્યાસ એટલે જાડાઇ થાય છે ॥ ૧૪૬ ॥

વળી આર્યભટ્ટે પણ આર્યસિદ્ધાંતના ગણિતપાદમાં કહ્યું છે કે,

चतुरधिकं शतमष्टगुणं द्वाषष्टिस्तथा
सहस्राणाम् । अयुतद्वयविष्कंभस्या-
सन्नो वृत्तपरिणाहः ॥ १४७ ॥

ગોળનો વ્યાસ વીશ હજાર યોજન હોય તો તેની પાસે પાસેની પરિધિ એટલે ઘેરાવો ૬૨૮૩૨ યોજન થાય છે ॥ ૧૪૭ ॥

ઊત્તર દક્ષિણ ટોંચ તરફ પૃથિવી ચપટી હોવાથી પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં જાડાઇમાં આસરે ૧૩ ને પરિધિમાં આસરે એકતાલીશ કોશ ઓછી છે. એ રીતનું પૃથિવી ગોળનું મહત્વ ભૂમિતિના ગણિતથી હમણાના જ્યોતિષિયોયે સૂક્ષ્મ યંત્રોની સહાય વડે શોધી કહાડયું છે. જેને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે તેને એ શોધી કહાડેલું મહત્વ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કહાડયું હોય એમ જણાશે. ભાસ્કરાચાર્યાદિ પૂર્વના આર્ય જ્યોતિષિયોયે પણ એજ ગણિતથી પૃથ્વિનું મહત્વ શોધી કાહાડેલ છે, પણ તે સમય હમણાના જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે કાહાડેલા મહત્વમાં કાંઇક ફરક આવેલ છે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરે કહેલ છે કે,

पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्या-
त्तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम् ।
चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या
युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम् ॥ १४८ ॥

કોઈ પણ ઊત્તર દક્ષિણના બે શેહેર વચ્ચેના અક્ષાંશની બાદબાકી કરી જેટલા અંશ બાકી રહે તેટલા અંશ બરોબર જો તે પુરેનો ઊત્તર તરફનો યોજનાત્મક અંતર આટલો છે, તો આખા ભૂગોળ ચક્રના ૩૬૦ અંશે કરી કેટલો? એ ત્રિ-રાશિના હીસાબે ભૂગોલના ઘેરાવાનું જે પ્રમાણ કહ્યું, તે યોગ્યજ છે ॥ ૧૪૮ ॥

निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे
भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् ।
तदन्तरं षोडशसंगुणं स्याद्-
भूमानमस्माद्बहु किं तदुक्तम् ॥ १४९ ॥

ઊજ્જન નગરી વિષુવવૃત્તથી પૃથિવીના સોલમા અક્ષાંસ ઊપર ગણિતે કરી આવે છે, માટે વિષુવવૃત્તથી તેનો યોજનાત્મક અંતર એક અક્ષાંશના યોજનાત્મક અંત-રથી સોલગણો હોય છે. એ ઊપરથી પૃથિવીના ઘેરાવાનું એ પ્રમાણ કહ્યું, બહુ કહેવા વડે શું? ॥ ૧૪૯ ॥

પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલ મધ્યરેષા લંકા ઊપર થઇને જાય છે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયો ધારતા હતા, તેથીજ ઊજ્જન શેહેર વિષુવવૃત્ત અર્થાત્ વર્તુલમધ્ય-રેષાથી ૧૬ અંશને અંતરે કહેલ છે. વસ્તુતાથી પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલમધ્યરેષા લંકાથી સાત અંશ દક્ષિણે છે, તેથી સાંપ્રત ઊજ્જન શેહેર ૨૩ અંશને અંતરે આવેલ છે; પણ લંકાથી તો સોલ અંશને અંતરેજ છે. એ રીતનું ગણિત કરી ભાસ્કરે શિરો-મણિના એજ અધ્યાયમાં પૃથિવીનું ઊત્તર દક્ષિણ મહત્વ આ પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्ग-
नन्दाब्धयस्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवः
सिद्धांशकेनाधिकाः ॥ १५० ॥

પૃથિવીનો ઘેરાવો ૪૯૬૭ યોજન અને વ્યાસ ૧૫૮૧$\frac{1}{२४}$ યોજન કહેલ છે ॥૧૫૦॥

પૃથિવી પોતાના અંગપર આશરે ચોવીશ કલાકમાં ફરી રહે છે, જેટલા વખતમાં એના ઊપર દિવસ રાત્રિ થાય છે; જેને જ્યોતિષિયો સાવન દિવસ કહે છે. ભાસ્ક-રાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયના મધ્યમાધિકારમાં કહેલ છે કે,

इनोदयद्वयांतर तदर्कसावनं दिनम् ।
तदेवमेदिनी दिनं भवासरस्तु भभ्रमः१५१

સૂર્યના બે ઊદયનો જે અંતર તે સૂર્યનો સાવન દિવસ, તેજ પૃથિવીનો દિવસ અને નક્ષત્ર મંડળનો જે ભ્રમ તે નક્ષત્ર સાવન દિવસ કેહેવાય છે ॥ ૧૫૧ ॥

જેમ એક ગોળ દડાની વચમાં સળી પરોવીને તે દડાને તે સળી ઊપર વેગથી

ફેરવ્યો હોય, તો તેના ઊપસેલા મધ્ય ભાગ ઊપર ઘણો વેગ હોય છે, ને સળી સાથે લાગેલા તેના છેડા ઊપર વેગ હોતો નથી, તેમ પૃથિવીની વર્તુલ મધ્યરેષા પાસે એના ફરવાનો વેગ કલાકે પાંચશો કોશનો છે, જે ઊત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવો તરફ જતાં ઘટતો જાય છે, તે છેક ધ્રુવો પાસે તો ભાસતો પણ નથી. એ રીતે પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં પૃથિવી એક કલાકમાં ૩૨૫૦૦ કોશના વેગથી સૂર્યને ફરે છે. તે પોતાના માર્ગમાં સૂર્યને પ્રદક્ષિણા કરતાં પ્રત્યેક માસે આકાશમાંના ચોક્કસ તારા સમૂહ વા રાશિ નીચેથી ખસીને બીજા તારા સમૂહ વા રાશિ નીચે જાય છે. જે રાશિના તારા નીચે પૃથિવી હોય છે તેથી સાતમી રાશિના તારા નીચે સૂર્ય દેખાય છે. જો કે સૂર્ય ખસતો નથી તોય પણ તેની આસપાસ પૃથિવીના ફરવાથી જે જે રાશિ પૃથિવી બદલતી જાય છે તે તે રાશિથી સાતમી રાશિ સૂર્ય બદલતો જણાય છે અને પૃથિવી ઊપરની રાશિનો ઊદય તથા સૂર્ય ઊપરની રાશિનો અસ્ત કેહેવાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

योऽभ्युदेति समयेन येन तत्
सप्तमोऽस्तमुपयाति तेन च ।
राशिरूर्ध्वमपमंडलं कुजा-
दर्द्धमेव सततं यतः स्थितम् ॥ १५२ ॥

જે કાળે જે રાશિ ઊદય પામે છે, તેજ કાળે તેથી સાતમી રાશિ અસ્તને પામે છે, જેથી રાશિચક્રનું અર્ધ મંડળ અર્થાત છ રાશિ નિરંતર ક્ષિતિજથી ઊપર રહે છે ॥ ૧૫૨ ॥

એ રીતે ફરતાં ફરતાં આકાશમાં જે રાશિના તારા નીચેથી પૃથિવી નીકળી હોય તેજ રાશિના તારા નીચે પાછી આવતાં તેને બાર માસ લાગે છે. માટે આકાશની મધ્યમાં દેખાતા તારાઓના પૂર્વ જ્યોતિર્વિયોયે બાર ભાગ કલ્પેલા છે, જેને રાશિ કહે છે. પૃથિવીના ગમનથી જે રાશિમાં સૂર્ય જતો જણાય છે, તે રાશિની સંક્રાંતિ કહેવાય છે; ને એક માસ પર્યંત તે રાશિ સાથે સૂર્ય દેખાય છે, માટે તેટલા વખત સુધી તે રાશીના સૂર્ય કેહેવાય છે, જેને સૌર માસ કહે છે. એવા બાર સૌર માસમાં પૃથિવી સૂર્યને ફરી રહે છે, જેમ થવાને ૩૬૫¼ દિવસ લાગે છે, જેને સૌર વર્ષ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

पंचांगरामास्तिथयः खरामाः
सार्द्धद्विदस्राः कुदिनाद्यमब्दे ।
अस्यार्कमासोऽर्कलवः प्रदिष्ट-
स्त्रिंशद्दिनः सावनमास एव ॥ १५३ ॥

એક સૌર વર્ષમાં પૃથિવીના ૩૬૫ દિવસ ૧૫ ઘડી ૩૦ પલ તથા ૨૨½ વિપળ હોય છે. એનો બારમો ભાગ સૌર માસ કહેલો છે, ને સાવન માસ તો ત્રીશ દિવસનોજ કહેલ છે ॥ ૧૫૩ ॥

ઋતુ.

પૃથિવી ઊપર સઘળી ઋતુ તથા દિવસ રાત્રીની વધઘટ પણ તેના સૂર્યને ફરી આવવાથી એક સૌર વર્ષમાં થાય છે. ઋગ્વેદ મં. ૪ સૂ. ૫૩ ઋચા ૭ માં કહ્યું છે કે,

आगनदेवऋतुभिः ॥ १५४ ॥ સૂર્ય ૠતુએ સહિત આવો ॥ ૧૫૪ ॥

પૃથિવીનો ગોળ સૂર્યની સામે આકાશમાં કંઈક વાંકો રહેલ છે, એટલે તેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગમાં તેની ઉત્તર ટોંચ તેની દક્ષિણ ટોંચથી નિરંતર કંઈક ઊંચી રહે છે. તે જ્યારે આકાશમાં મેષ રાશિના તારાઓ નીચે હોય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્ય તુલા રાશિના તારા સાથે દેખાય છે. તે સમય પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં હોય છે, જેથી તેની બન્ને ટોંચો ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ સરખો પડવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં દિવસ રાત્રી સરખાં હોય છે. તે દિવસથી પૃથિવી મેષ રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કરાશિના તારાઓ નીચે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં આવતી જાય છે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકર રાશિના તારાઓ નીચે દેખાતો જાય છે. અને પૃથિવીની દક્ષિણ ટોંચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઊપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડે છે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસના દિવસનો આરંભ થાય છે. તેમ ઊત્તર ટોંચના વાસિયોને, પૃથિવીનો ઊપસેલો મધ્ય ભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે. દિવસે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાય છે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રી નાની થતી જાય છે. એથી ઊલટું ઊત્તર ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી ઊત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય દક્ષિણમાં ઊગવાથી ઊત્તર ગોલાર્ધમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને થંડી વધારે થતી જાય છે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એથી ઊલટું થાય છે, એટલે સૂર્ય કિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડયાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઊન્હાળાની ૠતુનો આરંભ થાય છે. મકર રાશિના તારાઓ નીચે સૂર્ય દેખાય છે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરે પૃથિવી સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં યથાર્થ આવી રહે છે, જેથી તેની દક્ષિણ ટોંચ સૂર્ય તરફ જેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહે છે, તેથી તે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટો દહાડો ને નાનામાં નાની રાત થાયછે. એથી ઊલટું ઊત્તર ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ ને નાનામાં નાનો દિવસ થાય છે. ત્યાંસુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે તે મટીને ત્યારથી ઊત્તરાયણના થાય છે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી કર્કરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં જવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી કુંભ, મીન અને મેષ રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની દક્ષિણ તથા ઉત્તર બન્ને ટોંચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે, તથા ઊત્તર ગોલાર્ધમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ મોટો થવા માંડે છે. અને નિત્ય સૂર્ય ઊત્તર તરફ ખસતાં ઊગતો જ-

ણાય છે, માટે ઊત્તરાયણનો સૂર્ય કેહેવાય છે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી દીસેંબરથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વર્ષારૂતુ બેસે છે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેંબરથી તે ગોલાર્ધમાં સીધાં પડતાં સૂર્ય કિરણોયે ખેંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડે છે. મેષ રાશિનો સૂર્ય થાય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી માર્ચે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં આવી રહે છે, જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુળ મધ્ય રેષા ઉપર ઉગે છે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોંચો સૂર્યની સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાને લીધે બેઉ ઠેકાણે પાછાં દિવસ રાત્રિ સરખાં થાય છે. તે દિવસથી પૃથિવી તુલા રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકર રાશિના તારા નીચે સૂર્યની નીચલી બાજુમાં આવતી જાય છે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કના તારાઓ સાથે દેખાતો જાય છે. અને પૃથિવીની ઊત્તર ટોંચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઊપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડે છે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસની રાત્રિ પુરી થઇને છ માસના દિવસનો આરંભ થાય છે. તેમ દક્ષિણ ટોંચના વાસિયોને પૃથિવીનો ઉપસેલો મધ્યભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસનો દિવસ પુરો થઇને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે. દિવસે દિવસે ઊત્તર ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાય છે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રિ નાની થતી જાય છે. એથી ઊલટું દક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઊન્હાળાની રૂતુ પુરી થઇને શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની રૂતુનો આરંભ થાય છે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય ઊત્તરમાં ઊગવાથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને થંડી વધારે થતી જાય છે. ઊત્તર ગોલાર્ધમાં એથી ઉલટું થાય છે, એટલે સૂર્યકિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડયાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુ પુરી થઇને વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઊન્હાળાની રૂતુનો આરંભ થાય છે. કર્કરાશિનો સૂર્ય થાય છે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી જુને પૃથિવી સૂર્યની નીચે આવી રહે છે, જેથી તેની ઉત્તર ટોંચ સૂર્ય તરફ જેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહેવાથી તે દિવસે ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટો દહાડો ને નાનામાં નાની રાત થાય છે. એથી ઊલટું દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ તથા નાનામાં નાનો દિવસ થાય છે. ત્યાં સુધી સૂર્ય ઊત્તરાયણનો હોય છે તે મટીને ત્યારથી દક્ષિણાયનનો થાય છે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી મકર રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની નીચલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી કુંભ, મીન તથા મેષ રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની ઊત્તર તથા દક્ષિણ બન્ને ટોંચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી ઊત્તર ગોલાર્ધમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે. તથા દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ

મોટો થતો જાય છે; અને નિત્ય સૂર્ય દક્ષિણ તરફ ખસતાં ઊગતો જણાય છે, માટે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય કહેવાય છે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી જુનથી ઊત્તર ગોલાર્ધમાં વર્ષાઋતુ બેસે છે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ મી માર્ચથી તે ગોલાર્ધમાં સીધાં પડતાં સૂર્યકિરણોયે ખેંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડે છે. તુલા રાશિનો સૂર્ય થાય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેંબરે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવી રહે છે, જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા ઊપર ઊગે છે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોંચો સૂર્યની સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં સૂર્ય પ્રકાશ સરખો પડવાને લીધે બેઊ ઠેકાણે દિવસ રાત્રિ સરખાં થાય છે. તે દિવસથી ઊત્તર ટોંચના વાસિયોનો છ માસનો દિવસ પુરો થાય છે, ને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે; અને દક્ષિણ ટોંચના વાસિયોને તેથી ઊલટું થાય છે. ઊત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ ને વર્ષાના ભેદવાળી ઊન્હાળાની ૠતુ પુરી થાય છે, ને દક્ષિણગોલાર્ધમાં એથી ઊલટું થાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

रवेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टं द्युरात्रं च देवासुराणां तदेव ॥ १५५ ॥

સૂર્યનો રાશિચક્ર ભોગવવાનો કાળ સૌર વર્ષ કહેલ છે, ને તેજ દેવ તથા અસુરોનાં દિવસ રાત્રિ કહેલાં છે ॥ ૧૫૫ ॥

સૂર્ય સિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम् । संचरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम् ॥ १५६ ॥

મેષાદિ રાશિમાં ઊદય પામેલો સૂર્ય ક્રમે કરી ઊત્તરની ત્રણ રાશિમાં જતાં પૃથિવીની ઊત્તર ટોંચવાસી જનોના દિવસનું પેહેલું અર્ધ પુરૂં કરે છે ॥ ૧૫૬ ॥

कर्कादीन् संचरंस्तद्वदन्हः पश्चार्धमेव सः । तुलादींस्त्रीन्मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम् ॥ १५७ ॥

તેની પેઠે કર્કાદિ ત્રણ રાશિમાં જતાં તે દેવોના દિવસનું પાછલું અર્ધ પુરૂં કરે છે; અને તેજ રીતે તુલાદિ તથા મૃગાદિ ત્રણ ત્રણ રાશિમાં જતાં અસુરોના દિવસનું પૂર્વાર્ધ તથા પરાર્ધ પુરૂં કરે છે ॥૧૫૭॥

अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् ॥ १५८ ॥

એથી દેવ તથા દૈત્યોનાં દિન રાત્રિ પરસ્પરે ઊલટાં થાય છે, ને એ દિવસ રાત્રિનું પ્રમાણ સૂર્યના એક વખતના રાશિચક્રભોગથી થાય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વાગ્ભટ્ટે પણ પોતાના અષ્ટાંગ હૃદય નામના વૈદ્યક ગ્રંથના ૠતુચર્યાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षड् ऋतवः स्मृताः । शिशिरोऽथ वसंतश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥ १५९ ॥

ક્રમથી માઘાદિ બબે માસે કરી શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ તથા હેમંત, એ છ ૠતુ કહી છે ॥ ૧૫૯ ॥

એ રીતે મેષના સૂર્યથી તે કન્યાના સૂર્ય સુધી ઊત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા રૂતુના ભેદવાળો ઊન્હાળો અને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર રૂતુના ભેદવાળો શિયાળો થાય છે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્ય સુધી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા રૂતુના ભેદવાળો ઊન્હાળો તથા ઊત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર રૂતુના ભેદવાળો શિયાળો થાય છે. એમ છતાં પણ મકર રાશિથી આરંભી અર્થાત્ પોષ માસથી મિથુનરાશિ પર્યંત અર્થાત્ જ્યેષ્ઠ માસ સુધી સૂર્ય ઊત્તરાયણના હોય છે, તેટલા વખતમાં ઊત્તર ગોલાર્ધમાં કેટલેક ઠેકાણે દર બબે માસે શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મ રૂતુ, ને કર્કરાશિથી આરંભી અર્થાત્ આષાડ માસથી ધનરાશિ પર્યંત અર્થાત્ માગસર માસ સુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે, તેટલા વખતમાં પ્રત્યેક બબે માસે વર્ષા, શરદ્ તથા હેમંત રૂતુ થાય છે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એ બન્ને વખતે એથી ઊલટું સમજવું. સૂર્યસિદ્ધાંતના માનાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम् ॥ १६० ॥

સૂર્યની મકર સંક્રાંતિથી છ માસ ઊત્તરાયણ, તેમજ કર્ક સંક્રાંતિથી છ માસ દક્ષિણાયન કહેવાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

द्विराशिनाथा ऋतव-
स्ततोऽपि शिशिरादयः ।
मेषादयो द्वादशैते
मासास्तैरेव वत्सरः ॥ १६१ ॥

તે મકર સંક્રાંતિથી શિશિરાદિ છ રૂતુઓ બબે માસની થાય છે; અને મેષાદિ બાર રાશિ એ બાર સૌર માસ ને તે બાર સૌર માસે કરી એક સૌર વર્ષ થાય છે ॥ ૧૬૧ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહેલ છે કે,

मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्
षडर्तवः स्युः शिशिरो वसंतः ।
ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्व-
द्धेमंतनामा कथितोऽत्र षष्ठः ॥ १६२ ॥

સૂર્યના મકરાદિ બબે રાશિના ભોગથી છ રૂતુઓ થાય છે, તેમાં શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્ તેમજ હેમંત નામની છઠી રૂતુ કહી છે ॥ ૧૬૨ ॥

વળી મેષથી આરંભી કન્યાના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના ઊત્તર ધ્રુવ વા ટોચ ઊપર વસનાર જનોનો દિવસ તથા દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઊપર વસનારા જનોની રાત્રિ થાય છે. કારણ તેટલા વખત સુધી ઊત્તર ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવે છે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઊપરના વાસિયોનો દિવસ ને ઊત્તર ટોચના વાસિયોની રાત્રિ થાય છે. કારણ તેટલા સમયમાં દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને ઊત્તર ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવે છે. એમ છતાં પણ કેટલાકો એમ

માને છે કે, મકરના સૂર્યથી આરંભી મિથુનના સૂર્ય પર્યંત ઊત્તરાયણ સમયમાં ઊત્તર ટોંચ વાસિ જનોનો દિવસ ને દક્ષિણ ટોંચ વાસિ જનોની રાત્રિ થાય છે. અને કર્કના સૂર્યથી આરંભી ધનના સૂર્ય પર્યંત દક્ષિણાયન સમયમાં દક્ષિણ ટોંચ વાસિયોનો દિવસ ને ઊત્તર ટોંચ વાસિયોની રાત્રિ થાય છે, પણ તેમ થતું નથી. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं
निशेतरत् सांहितिकैः प्रकीर्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं
निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् ॥१६३॥

ઊત્તર અયન દેવોનો દિવસ, ને દક્ષિણ અયન તેમની રાત્રિ એમ જે સંહિતાવાળાઓએ કહ્યું છે, તે માત્ર અયનના ફળ કહેવા માટે છે. પણ તેમનો મત તો જ્યારે દિવસને વધારનાર મેષરાશિના સૂર્ય થાય છે, ત્યારથીજ દેવોનો દિવસ, ને દિવસને ઘટાડનાર તુલા રાશિના સૂર્ય થાય છે, ત્યારથીજ દેવોની રાત્રિ થાય છે, એવો હોવો જોઇએ ॥ ૧૬૩ ॥

द्वन्द्वान्तमारोहति यैः क्रमेण
तैरेव वृत्तैरवरोहतीनः ।
यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवै-
स्तत्रैव तिष्ठन्न विलोक्यते किम् ॥१६४॥

કારણ ક્રમે કરી જે રીતે સૂર્ય બએ રાશિના અંતસુધી ચઢે છે, તેજ રીતે પાછો ઊત્તરે છે; તો જે ઠેકાણે પ્રથમ દેવોને તે દેખાણો તેજ ઠેકાણે રહેલ તે પાછો કેમ ન દેખાય! ॥ ૧૬૪ ॥

ચંદ્ર.

જેમ સૂર્યને ફરનારા ગોલને ગ્રહ કહે છે, તેમ ગ્રહને ફરનારા ગોલને ઊપગ્રહ અથવા ચંદ્ર કહે છે. આપણી પૃથિવી પણ એક ગ્રહ છે, ને તેને ફરનાર ચંદ્ર એનો ઉપગ્રહ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૦૮૦ કોશનો છે. માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પચાસ ગણો નાનો છે. તે પૃથિવીથી મધ્યમ અંતરે આસરે એક લાખ વીશ હજાર કોશ દૂર છે, ને દર કલાકે ૧૧૫૦ કોશના વેગથી સુમારે સવ્વાસત્તાવીશ દિવસમાં પૃથિવીને ફરી રહે છે. પણ તેટલા વખતમાં પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં આગળ વધી જાય છે, જેને પોંહોચી વળતાં તેને બે દિવસ અધિક લાગે છે. માટે તેનો સૂર્ય સાથે યોગ થવાને ૨૯½ દિવસ થાય છે, જેને ચાંદ્રમાસ કહે છે. તે પંદર દિવસ ઊત્તર તરફ તથા પંદર દિવસ દક્ષિણ તરફ ખસતો દેખાય છે, કારણ તેની પૃથિવીને ફરવાની ગતિ સર્પ ગમન પ્રમાણે છે. ચંદ્ર પોતાની એકજ બાજુ પૃથિવી તરફ રાખીને ફરે છે, કોઇ કાળે પણ તેની બીજી બાજુ પૃથિવી ઊપરથી દેખાતી નથી; તેથી એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે, તે પોતાના અંગ ઊપર એક ચાંદ્ર માસમાં એકજ વખત ફરી રહે છે. તેથી તેની એક બાજુ સૂર્ય તરફ સુમારે આપણા પંદર દિવસ સુધી રહેવાથી ત્યાંના વાસિયોને આપણા પંદર દિવસનો દિવસ ને તેટલાજ વખતની રાત્રિ થાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના કાળમાનાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

रवीन्द्वोर्युतेः संयुतिर्यावदन्या
विधोर्मास एतच्च पैत्र्यं त्वहोरात्रम् ॥१६५॥

સૂર્ય અને ચંદ્રના અમાવાસ્યાના યોગથી બીજા અમાવાસ્યાના યોગ પર્યંત ચાંદ્રમાસ કેહેવાય છે, ને એજ પિતૃના દિવસ રાત્રિ છે ॥ ૧૬૫ ॥

એજ ગ્રંથના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कालेन येनैति पुनः शशीनं
क्रामन्भचक्रं वित्वरेण गत्योः ।
मासः स चान्द्रोऽङ्कयमाः कुरामाः
पूर्णेषवस्तत्कुदिनप्रमाणम् ॥ १६६ ॥

ગતિના જુદાપણાયે કરી અર્થાત્ શીઘ્ર ગતિયે ચંદ્ર, નક્ષત્રમંડળ નીચે જતાં જે કાળે સૂર્યને ફરીથી પામે છે, તે ચાંદ્રમાસ કેહેવાય છે ને તેમાં પૃથિવીના ૨૯ દિવસ ૩૧ ઘડી ને ૫૦ પળ થાય છે ॥૧૬૬॥

दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने
तमीतमोहन्तुरदर्शने सति ।
कुपृष्ठगानां तु निशं यथा नृणां
तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम् ॥१६७॥

જે પ્રમાણે પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર મનુષ્યોને, સૂર્યના દર્શન સમય દિવસ ને અદર્શન સમય રાત્રિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ચંદ્રગોલના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર પિતૃઓને પણ દિવસ રાત્રિ થાય છે ॥૧૬૭॥

विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः
स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति ।
पश्यंति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे
दर्शे यतोऽस्माद्द्युदलं तदैषाम् ॥१६८॥

ચંદ્ર ગોલના છેક ઉપલા ભાગમાં રહેનાર પિતૃઓ પોતાની નીચેના ભાગને પૃથિવીનો ચંદ્ર માને છે; તેઓ અમાવાસ્યાયે સૂર્યને પોતાના માથા ઉપર જુએ છે, જેથી તે તેમનો મધ્યાન્હ છે ॥ ૧૬૮ ॥

भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं
तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ।
कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति
शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम् ॥ १६९ ॥

અને પૌર્ણિમાયે ચંદ્રગોલ સૂર્યથી છ રાશિને અંતરે હોવાથી તેના છેક નીચલા ભાગમાં રહેનારાઓને મધ્યાન્હ હોય છે, જે છેક ઉપલા ભાગ વાસિયોનો મધ્યાન્હ નહીં, પણ મધ્ય રાત્રિ હોય છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ચંદ્રગોલના છેક ઉપલા ભાગને વિષે કૃષ્ણ પક્ષના અર્ધમાં સૂર્ય ઉદય પામે છે, ને શુક્લ પક્ષના અર્ધમાં અસ્ત પામે છે ॥ ૧૬૯ ॥

આર્યભટ્ટે ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

रविवर्षार्धं देवाः
पश्यन्त्युदितं रविं तथा प्रेताः ।
शशिमासार्धं पितरः
शशिगाः कुदिनार्धमिह मनुजाः ॥१७०॥

છ સૌર માસ પર્યંત દેવ તથા દૈત્યો, અર્ધા ચાંદ્રમાસ પર્યંત ચંદ્રમાં રહેલા પિતૃઓ તથા અહીં રહેલા મનુષ્યો બાર કલાક પર્યંત, સૂર્યને નિરંતર ઉદય પામેલો દેખે છે. ॥ ૧૭૦ ॥

સૂર્ય સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

सकृदुद्गतमब्दार्धं पश्यन्त्यर्कं सुराऽसुराः । पितरः शशिगाः पक्षं स्वदिनं च नरा भुवि ॥ १७१ ॥

દેવ તથા દૈત્યો અર્ધા વર્ષ પર્યંત, ચંદ્રમાં રહેલા પિતરો પક્ષ પર્યંત તથા ભૂમિમાં રહેલા મનુષ્યો પોતાના દિવસ પર્યંત સૂર્યને એકવાર ઉદય પામેલો જોય છે॥૧૭૧॥

વળી ૨૯½ દિવસનો ચાંદ્રમાસ થાય છે, ને તેવા બાર માસનું એટલે ૩૫૪ દિવસનું એક ચાંદ્રવર્ષ કહેવાય છે. પણ સઘળી રૂતુઓ એક સૌર વર્ષમાં આવી રહે છે, ને તે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનો હોવાથી તેમાં ચાંદ્રવર્ષ કરતાં ૧૧¾ દિવસ વધારે હોય છે. માટે પ્રત્યેક સવા પાંચ સૌરવર્ષમાં ચાંદ્રમાન કરતાં ૫૯ ને કંઈક અધિક દિવસ જે વધે છે, તેના પૂર્વજ્યોતિષિયોયે તેટલા વખતમાં બે વખત ચાંદ્રમાસ ગણી તેમને અધિક માસનાં નામ આપી ચાંદ્રમાનને સૌરમાન સાથે મેળવી દીધેલ છે. એમ ન કર્યું હોત તો સૌરમાન પ્રમાણે થતી રૂતુઓ હમણાં જે ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પણ થતી જોવામાં આવે છે, તે આવત નહીં; પણ જે ચાન્દ્રમાસમાં જે રૂતુ આવી હોત, તેજ રૂતુ બીજે વર્ષે તેજ ચાંદ્રમાસથી ૧૧¾ દિવસ ને ત્રીજે વર્ષે ૨૨½ દિવસ એ રીતે મોડી આવ્યા કરત, જેથી ઘણી ગુંચવણ થાત. સવા પાંચ સૌરવર્ષમાં બે વખત અધિક માસ આવતાં પણ કંઈક અંશ બાકી રહેવાથી ઘણે વર્ષે એક વર્ષમાં બે અધિકમાસ આવે છે.

ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः कार्तिकादित्रयेनान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च ॥ १७२ ॥

જેમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ નથી, એવો ચાંદ્રમાસ સ્ફુટ અધિમાસ થાય છે, ને કોઇક કાળે જેમાં સૂર્યની બે સંક્રાંતિ આવે છે એવો ચાંદ્રમાસ ક્ષયમાસ થાય છે. ક્ષયમાસ કાર્તિકાદિ ત્રણ માસમાં આવે છે, બીજા કોઇ માસમાં આવતો નથી, ને જે વર્ષમાં ક્ષયમાસ આવે છે, તે વર્ષમાં બે આધિમાસ થાય છે. ॥ ૧૭૨ ॥

गतोऽब्ध्यद्रिनन्दैर्मिते शाककाले तिथीशैर्भविष्यस्तथाङ्गाक्षसूर्यैः । गजाद्र्यग्निभूमिस्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दुवर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्च ॥ १७३ ॥

ક્ષયમાસ શાકે ૯૭૪ ના વર્ષમાં આવી ગયો, તેમ, શાકે ૧૧૧૫, ૧૨૫૬ તથા ૧૩૭૮ ના વર્ષમાં થશે. ઘણું કરી એ ૧૪૧ વર્ષે આવે છે, પણ કોઇ કોઇ વેળા ૧૨૨ વર્ષે તથા ૧૯૦ વર્ષે પણ આવેછે. ॥ ૧૭૩ ॥

શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सौरान्मासादैंदवः स्याल्लघीयान् यस्मात्तस्मात्संख्यया तेऽधिकाः स्युः । चान्द्राः कल्पे सौरचान्द्रान्तरे ये मासास्तज्ज्ञैस्तेऽधिमासाः प्रदिष्टाः॥१७४॥	સૌરમાસથી ચાંદ્રમાસ નહાના હોય છે, માટે તે એક કલ્પમાં સંખ્યાયે કરી અધિક થાયછે. તે સૌરમાસથી જેટલા અધિક થાયછે, તેટલા જ્યોતિષ જાણનારાઓએ અધિમાસ કહ્યા છે ॥ ૧૭૪ ॥

ચંદ્ર પણ પૃથિવીની સાથે રહી એક સૌર વર્ષમાં સૂર્યને ફરી રહેછે, તેથી તેના ઉપર પણ સઘળી ઋતુઓ તેટલાજ વખતમાં થવી જોઇયે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ એવો તર્ક કરેલો છે કે ચંદ્રમાં જેટલો જળનો ભાગ છે તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થવાથી પ્રકાશિત ભાસેછે, ને જેટલો સ્થળનો ભાગ છે, તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત ન થવાથી કાળો દેખાયછે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના પેહેલા કાંડના પ્રપાઠક ૧ ને અધ્યાય ૯ માં કહ્યું છે કે,

यामैरयं चंद्रमसि स्वधाभिः ॥ १७५ ॥	જે ભૂમિને ચંદ્રગોલમાં અમૃત કણો સાથે સ્થાપન કરી છે ॥ ૧૭૫ ॥

પણ અર્વાચીન વિદ્વાનોએ ચંદ્રને દૂરદર્શક યંત્રવડે વારંવાર જોઇ તપાસ કરીને એવો તર્ક કર્યો છે કે, ચંદ્રમાં જળ નથી તેમ વાતાવરણ તથા વાદળાં પણ નથી; પણ માત્ર ઊંચા નીચા પર્વતો છે, જેના ઉપર સૂર્ય કિરણો પડવાથી ચંદ્રનો તેટલો ભાગ પ્રકાશિત દેખાયછે, ને તે પર્વતોની છાયા જે મેદાન, કોતર તથા ખીણોમાં પડે છે, તેટલો ભાગ કાળો દેખાયછે. ચંદ્રમાં જળ હોત તો દૂરદર્શક યંત્રવડે તેટલો ભાગ સપાટ લીસો પ્રકાશિત દેખાવો જોઇતો હતો, પણ તેમ ભાસવાને બદલે ઊંચા નીચા પ્રકાશિત ભાગ ભાસેછે, જેથી ત્યાં જળ નથી પણ પર્વતો છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. વળી ચંદ્રની આસપાસ વાતાવરણ તથા વાદળાં હોત તો દૂરદર્શક યંત્રવડે તે જેવો સાફ દેખાયછે તેવો ન દેખાત, પણ તેની આસપાસ ધુમ્મેર જેવું દેખાત, ને તેમાં વાદળાંની થતી હીલચાલ જોવામાં આવત. એ રીતે ચંદ્રમાં જો જળ, વાતાવરણ તથા વાદળાં નજ હોય, તો ત્યાં કાંઈ વનસ્પતિ વા આપણી પૃથિવી પરના પ્રાણી જેવાં કોઇ પ્રાણિયો પણ ન હોવાં જોઈયે! ત્યારે શું ત્યાં માત્ર ઊજ્જડ એવાં ભયંકર પર્વત, ટેકરા, કોતર તથા મેદાનોજ હશે? એમ હોય તો એમજ સમજવાનું કે હજી ચંદ્રગોળ પ્રાણિયોને વસવા લાયક થયો નથી. પણ ચંદ્રપર સૂર્યકિરણો પડે છે, તેજ પ્રતિબિંબ પામવાથી ચંદ્ર આપણને પ્રકાશિત ભાસેછે, એમ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્વાનોએ સારી પેઠે જાણેલું છે. કેમ કે ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થવાનું કારણ તેની પૃથિવી તરફની બાજુનું ક્રમથી સૂર્ય તરફ સન્મુખ તથા વિમુખ થવાપણું છે. ત્યારે જો ચંદ્રમાં વાતાવરણ તથા જળ બન્ને ન હોય, ને માત્ર ઊજ્જડ પર્વતોજ હોય, તો તેમનાપરથી પાછા વળતા સૂર્યકિરણો ઊષ્ણજ રેહેવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપ-

ણને ઊષ્ણ લાગવો જોઇયે. કારણ આપણા ભૂગોળમાં પણ જ્યાં પત્થરની જમીન છે, તે ઊપરથી પાછા વળતા સૂર્ય કિરણો ઊષ્ણજ લાગે છે. કદિ એમ ધારવામાં આવે કે, પૃથિવી ઊપર સૂર્ય કિરણોની ઊષ્ણતાથી દિવસે થતી પાણીની વરાળ, જે પૃથિવી પાસેના ઘટ્ટ વાયુ કરતાં હલકી હોવાથી અંતરીક્ષમાં પોતાની સમતોલ વાયુ સાથે રહેવા ઊંચે જાય છે, તેમાંથી સૂર્ય અસ્ત પામતાં સુધી જેટલી ત્યાં પોહોંચતાં માર્ગમાં રહી જાય છે, તેટલી રાત્રિયે સૂર્ય કિરણોની ઊષ્ણતા બંધ થવાથી ઠંડી થઈ ઝાકળરૂપ થઇને પાછી પૃથિવી ઊપર પડે છે. તેને લીધે આપણું વાતાવરણ શીત થઈ જાય છે, ને તેમાંથી આવતા ચંદ્રકિરણો પણ શીત થઇ જવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને શીત લાગે છે. તો એમ ઘટે નહીં, કેમ કે પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર પૂર્ણ પ્રકાશિત હોય છે, ને સૂર્યાસ્ત થતાંજ લાગલો ઊદય પામે છે; જેથી આપણા વાતાવરણ તથા તેમાં રહેલ પાણીની વરાળને સૂર્યની ઊષ્ણતા બંધ થતાંજ ચંદ્રની ઊષ્ણતા લાગુ પડવાથી રાત્રિયે પણ ગરમી રહેવી જોઇયે. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચંદ્રમાંજ કંઇ વિલક્ષણ રીતે જળ તથા વાતાવરણ બન્ને હોવાં જોઇયે; જેથી તેનાપર પડતાં સૂર્ય કિરણો ત્યાં થંડાં થઈ પાછાં વળે છે, જે પૃથિવી ઊપર આવતાં પૃથિવીના વાતાવરણની ભીનાસ વડે વિશેષ થંડા થવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને અત્યંત શીત ભાસે છે. ક્રમે કરી ચંદ્રની એક બાજુ સૂર્ય તરફ ને એક બાજુ તેથી ઊલટી દિશામાં આપણા પંદર દિવસ સુધી રહેવાથી તેના દિવસે ત્યાં ઘણીજ ઊષ્ણતા તથા તેની રાત્રિયે ત્યાં ઘણીજ શીતતા હોવી જોઇયે. તેવી ઊષ્ણતાને લીધે ત્યાંનું વાતાવરણ પણ ઘણુંજ પાતળું હોવું જોઇયે, ને ત્યાં પર્વતોની છાયા જેમાં પડે છે, એવા કાળા દેખાતા મેદાનોમાં જળ હોય તો, તેમાંથી થતી વરાળ પણ રાત્રિયે, અતિ શીતતાને લીધે જળરૂપ થઇ ગુરૂપણાને પામી, એવા પાતળાં વાતાવરણમાં ન રહી શકવાથી પાછી વર્ષારૂપે પડી જવી જોઇયે. જેથી ત્યાં વાદળાં હોય તોપણ નહીં જેવાંજ હોવાં જોઇયે. વાયુનાં પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી વાતાવરણ દેખાવું ન જોઇયે, પણ વરાળ તથા વાદળાંની ઊપાધિથી તે ધુમેર જેવું દેખાય ખરૂં. જેમ ચંદ્ર ઊપર ન દેખાવાનું કારણ ત્યાં અતિ ઊષ્ણતાને લીધે ત્યાંના વાતાવરણમાં વરાળ તથા વાદળાંની ઊપાધિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવી જોઇયે. માટે કદી ચંદ્ર ઊપર દૂરદર્શક યંત્ર વડે પણ ન અટકલાય એવું, સૂક્ષ્મ વરાળ તથા વાદળાંની ઊપાધિવાળું પાતળું વાતાવરણ તથા જેમ પૃથિવી ઊપર અંધારામાં રહેલું જળ દેખાતું નથી તેમ પર્વતોની છાયારૂપ અંધારામાં આવેલ મેદાનોમાં નહીં દેખાય એવું જળ હોય, તો તેને યોગ્ય એવાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ ત્યાં થવી જોઇયે. જ્યારે આ ભૂમંડળમાં નાનામાં નાનું સ્થાન પણ સૂક્ષ્મ પ્રાણિયોથી ભરેલું છે, તો ચંદ્ર જેવડો ગોલ પ્રાણી વગરનો હોય એમ માનવામાં આવતું નથી. આપણી પૃથિવીમાં પ્રાણિયોનાં શરીર મિશ્રિત પંચમહાભૂતનાં બનેલાં ભાસે છે, તે ઊપરથી જણાય છે કે, પ્રાણિયો થવા માટે પાંચે મહાભૂતની જરૂર છે. તેમ છતાં પણ કોઇ જાતના પ્રાણિયોના શરીરમાં પૃથિવીનો, કોઇના શરીરમાં જળનો, કોઇનામાં અગ્નિનો તથા કોઇ જાતિના પ્રાણિયોના શરીરમાં વાયુનો ભાગ વધારે જોવામાં આવે છે, તેમ કોઈ જાતના

પ્રાણિયોમાં બે ભૂતનો તો કોઇમાં ત્રણ ભૂતનો ભાગ વધારે ભાસે છે. માટે ચંદ્રમંડળમાં કદિ વાયુ તથા જળ, એ બન્ને મહાભૂત થોડે અંશે હોય તો શું થયું? ત્યાં તેવા પ્રકારના પ્રાણિયો થયા હશે. કારણ વિષમાં પણ કીડા થાય છે, ને તે વિષમાં રહીનેજ જીવે છે, એમ જોવામાં આવે છે, તો એવી કંઇ વિલક્ષણતાથી ચંદ્રમંડળમાં પણ તેને યોગ્ય એવાં પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઇ જીવી શકતા હોય, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય ભાસતું નથી. જેમ ચંદ્રગોળ સૂર્યપ્રકાશ વડે રાત્રિયે આપણને પ્રકાશિત થયેલો ભાસે છે, તેમ ચંદ્રગોલ ઉપર જો મનુષ્યની વસ્તિ હશે, તો તેને ત્યાંની રાત્રિયે આપણો ભૂગોળ પણ સૂર્યપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થયેલ ભાસતો હશે. માટે ચંદ્રગોળ જેમ પૃથિવીનો ચંદ્ર છે, તેમ ભૂગોળ ચંદ્રગોળનો ચંદ્ર સમજવો. ચંદ્રગોળ કરતાં ભૂગોળનું ક્ષેત્રફલ ચૌદગણું છે, માટે તેવડા મોટા કદથી તથા તેટલા વધુ પ્રકાશથી એ ચંદ્ર ઉપરથી દેખાતો હશે. ચંદ્રની એકજ બાજુ જે નિરંતર પૃથિવી તરફ રહે છે, તેના ઉપરથી ત્યાંની રાત્રિયે આપણો ભૂગોળ પ્રકાશિત દેખાય છે; પણ તેની બીજી બાજુ જે પૃથિવી ઉપરથી કોઇ કાળે પણ દેખાતી નથી, ત્યાંની વસ્તિને તેની રાત્રિયે આપણો પ્રકાશિત થયેલ ભૂગોળ કોઇ સમય પણ દેખાતો નથી. ચંદ્રની પૃથિવી તરફની બાજુમાં કોઇ કાળે પણ અંધારૂ પડતું નથી, કારણ ત્યાં દિવસે સૂર્યનો ને રાત્રિયે પૃથિવીનો પ્રકાશ હોય છે. પણ તેની બીજી બાજુમાં રાત્રિયે મુદ્દલ પ્રકાશ હોતો નથી, કારણ ત્યાંથી પૃથિવી દેખાતી નથી. જેમ ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થતી આપણે જોઇયે છિયે, તેમ ચંદ્રઉપરથી આપણા ભૂગોળની કળા ઓછી વધતી થતી દેખાતી હશે. વળી જેમ આપણે ચંદ્ર ઉપર પર્વતાદિ દેખિયે છિયે, તેમ ચંદ્રની વસ્તિ પણ આપણી પૃથિવી ઉપરના સ્થલ તથા જળના વિભાગ કદાચ દેખતી હશે. આપણે ચંદ્રની એકજ બાજુ દેખિયે છિયે, કારણ તે પોતાને અંગે એક ચાંદ્રમાસમાં ફરી રહે છે, પણ ચંદ્રઉપરથી આપણા ભૂગોળની સઘળી બાજુ દેખાતી હશે, કારણ એ ચોવીશ કલાકમાં પોતાને અંગે ફરી રહે છે.

ગ્રહણ.

ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવી એ ત્રણે ગોળ જ્યારે એક સમ સૂત્રમાં હોય છે, ત્યારે ગ્રહણ થાય છે. પૌર્ણિમાને દિવસે પૃથિવી વચમાં હોય છે, ને તેની એક બાજુમાં ચંદ્ર ને બીજી બાજુમાં સૂર્ય હોય છે. માટે જે પુનેમે એ ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય, તે પુનેમે ચંદ્રગ્રહણ થાય છે; કારણ જેમ દીપક અને ભીંતની વચમાં મૂકેલા પદાર્થપર દીપકનો પ્રકાશ પડવાથી તે પદાર્થની છાયા ભાંત ઉપર પડેછે, તેમ ચંદ્ર અને સૂર્યની વચમાં પૃથિવી હોવાથી પૃથિવીની ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડવાને લીધે પૃથિવીની છાયા ચંદ્ર ઉપર પડે છે; જેને ચંદ્રગ્રહણ કહે છે. જે સમય પૃથિવી ઉપર ચંદ્રગ્રહણ દેખાય છે, તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસિ જનોને સૂર્યગ્રહણ ભાસે છે, કેમ કે પૃથિવી વચમાં હોવાથી તેમને સૂર્યનું દર્શન થતું નથી. એજ રીતે અમાવાસ્યાયે ચંદ્ર વચમાં હોય છે, ને તેની એક બાજુમાં સૂર્ય ને બીજી બાજુમાં પૃથિવી હોય છે. માટે જે

અમાવાસ્યાયે એ ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય, તે અમાવાસ્યાયે સૂર્યગ્રહણ થાય છે; કારણ જેમ દીપકની વચમાં પદાર્થ આવવાથી દીપક દેખાતો નથી, તેમ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં ચંદ્ર આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી; માટે સૂર્યગ્રહણ કેહેવાયછે. જે સમય પૃથિવી ઉપર સૂર્ય ગ્રહણ દેખાય છે, તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસી જનોને તેમના ચંદ્રનું ગ્રહણ ભાસે છે; કેમ કે ચંદ્રગોળની છાયા પૃથિવી ઉપર પડે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी विशति। तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽस्य निःसरतः ॥ १७६ ॥

ચંદ્ર પૂર્વ પૂર્વમાં જતાં પૃથિવીની છાયામાં પ્રવેશ કરે છે, જેથી તેમાંથી નીકળતા તેને આગળથી ગ્રહણ ને પાછળથી મોક્ષ થાય છે ॥ ૧૭૬ ॥

पश्चाद्भागाज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येत्य चंद्रो भानोर्बिंबं स्फुरदसितयाछादयत्यात्ममूर्त्या । पश्चात्स्पर्शो हरिदिशि ततो मुक्तिरस्मात एव क्वापिच्छन्नः क्वचिदपि हितो नैष कक्षान्तरत्वात् ॥ १७७ ॥

વાદળની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, પાછળથી આવીને સૂર્ય બિંબને, પોતાની સ્ફુરાયમાન થએલી કાળી મૂર્તિવડે ઢાંકે છે, તેથી સૂર્યને પાછળથી ગ્રહણ ને આગળથી મોક્ષ થાય છે, માટેજ ગતિમાર્ગના ભેદથી કયાંક ચંદ્રવડે ઢંકાયલો સૂર્ય દેખાતો નથી, ને કયાંક ઢંકાયલો ન હોવાથી દેખાય છે ॥ ૧૭૭॥

એજ ગ્રંથના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

भूभा विधुं विधुरिनं ग्रहणे पिधत्ते १७८

ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયા ચંદ્રને અને ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંકે છે ॥ ૧૭૮ ॥

આર્યભટ્ટે પણ ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

चन्द्रो जलमर्कोऽग्निर्मृद्भूश्छायापि यातमस्तद्धि। छादयति शशी सूर्यं शशिनं महती च भूच्छाया ॥ १७९ ॥

ચંદ્ર જળમય, સૂર્ય અગ્નિમય તથા પૃથિવી માટીમય છે, ને જે છાયા તે અંધકાર છે. માટે સૂર્યને ચંદ્ર, ને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા ઢાંકેછે ॥ ૧૭૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં પણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કેઃ—

छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥ १८० ॥

મેઘની પેઠે નીચે રહેલ ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંકનારો થાય છે, ને પૂર્વમાં જતો ચંદ્ર ભૂછાયામાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી એને ભૂછાયા ઢાંકનારી થાય છે ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ ગ્રહલાઘવમાં પણ કહ્યું છે કે,

छादयत्यर्कमिन्दुर्विधुं भूमिभा ॥ १८१ ॥

સૂર્યને ચંદ્ર, અને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા ઢાંકે છે ॥ ૧૮૧ ॥

વળી બૃહત્સંહિતાના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

भूच्छायां स्वग्रहणे
भास्करमर्कग्रहेप्रविशतीन्दुः ।
प्रग्रहणमतः पश्चा-
न्नेन्दोर्भानोश्च पूर्वार्धात् ॥ १८२ ॥

ચંદ્ર પોતાના ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયામાં અને સૂર્યગ્રહણ સમય સૂર્યની આડે પ્રવેશ કરે છે, તેથી કોઇ કાળે ચંદ્રનું પાછલા અર્ધથી, ને સૂર્યનું આગલા અર્ધથી ગ્રહણ થતું નથી ॥ ૧૮૨ ॥

सूर्यात् सप्तमराशौ यदि
चोदग्दक्षिणेनंनातिगतः ।
चन्द्रः पूर्वाभिमुखश्छायामौर्वीं
तदा विशति ॥ १८३ ॥

પૂર્વે પૂર્વમાં જનારો ચન્દ્ર, જ્યારે સૂર્યની સાતમી રાશિને વિષે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ગતિયે કરી અતિ ખસી ગયેલો ન હોય, ત્યારે પૃથિવીની છાયામાં પ્રવેશ કરે છે ॥ ૧૮૩ ॥

चंद्रोऽधःस्थः स्थगयति रविमम्बुदवत्स-
मागतः पश्चात्। प्रतिदेशमतश्चित्रं दृष्टिवशा-
द्भास्करग्रहणम् ॥ १८४ ॥

મેઘની પેઠે નીચે રહેલો ચન્દ્ર, સૂર્યને પછવાડેથી આવીને ઢાંકે છે, જેથી દેશ દેશમાં દૃષ્ટિવશથી વિચિત્ર પ્રકારનું સૂર્ય ગ્રહણ દેખાય છે ॥ ૧૮૪ ॥

आवरणं महदिन्दोः
कुण्ठविषाणस्ततोऽर्धसञ्छन्नः ।
स्वल्पं रवेर्यतोऽत-
स्तीक्ष्ण विषाणोरविर्भवति ॥ १८५ ॥

ચન્દ્રને ઢાંકનારી પૃથિવીની છાયા મોટી હોવાથી, ગ્રહણ સમય ચન્દ્ર ઘેરાયલા શીંગડાવાળો તથા અર્ધ ઢંકાયલો, અને સૂર્યને ઢાંકનાર ચન્દ્ર નહાનો હોવાથી સૂર્ય તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળો થાય છે ॥ ૧૮૫ ॥

एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भि-
राचार्यैः । राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः
शास्त्रसद्भावः ॥ १८६ ॥

એ રીતે ખગોલ જાણનારા આચાર્યોયે ગ્રહણનું કારણ કહ્યું છે, માટે ગ્રહણ થવામાં રાહુ કારણ નથી, એમ શાસ્ત્રનો ખરે ખરો અભિપ્રાય કહેલો છે ॥ ૧૮૬ ॥

ઘણું કરી પ્રત્યેક અઢાર વર્ષે ને દશ વા અગિયાર દિવસે એનાએ સૂર્ય તથા ચન્દ્રગ્રહણ ફરીથી થાય છે. કારણ આકાશમાં ફરતાં ફરતાં પૃથિવી તથા ચંદ્ર જે ચોક્કસ સ્થાનથી ખસેલાં હોય, તેજ ચોક્કસ સ્થાને પાછા આવતાં તેમને તેટલો વખત લાગે છે, અને ત્યારથી પાછા પૂર્વ પ્રમાણેજ ગ્રહણો થવા માંડે છે. ચંદ્ર તથા સૂર્ય ગ્રહણ થતી વખતે તેમના વર્ણ આ પ્રમાણે દેખાય છે. શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

स्वल्पे छन्ने धूम्रवर्णः सुधांशो-
रर्धे कृष्णः कृष्णरक्तोऽधिकेऽर्धात् ।
सर्वच्छन्ने वर्ण उक्तः पिशंगो
भानोश्छन्ने सर्वदा कृष्ण एव ॥१८७॥

ચંદ્રનો વર્ણ, સ્વલ્પ ગ્રહણમાં ધૂમ્ર જેવે, અર્ધા ગ્રહણમાં કાળો, અર્ધાથી અધિક ગ્રહણમાં લાલમિશ્રિત કાળો, ને આખા ગ્રહણમાં ભુરો કહેલ છે. અને સૂર્યનો વર્ણ ગ્રહણસમય સર્વદા કાલોજ કહેલ છે ॥ ૧૮૭ ॥

મંગળ.

પૃથિવી પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ મંગળ છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૨૧૦૦ કોશનો છે માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ આખા અંગે સાત ગણો ન્હાનો છે. તે સૂર્યથી આસરે સાત ક્રોડ પાંચ લાખ કોશ દૂર છે. તે જ્યારે સૂર્યાસ્તની વખતે ઉદય પામે છે, ત્યારે પૃથિવીની પાસેમાં પાસે હોય છે, ને તેનું અંતર પૃથિવીથી કેવળ એક ક્રોડ પંચોતેર લાખ કોશનું થાય છે. પણ જ્યારે તે સૂર્યની પેલી બાજુમાં હોઇને સૂર્યની સાથેજ અસ્ત પામે છે ત્યારે પૃથિવીથી છેટામાં છેટે હોય છે, ને તેનું અંતર સુમારે અગિયાર ક્રોડ સીતેર લાખ કોશનું થાય છે. તે દર કલાકે ૨૭ હજાર કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૬૮૭ દિવસમાં ફરી રહે છે. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

युग्मयुग्मशरनागलोचन
व्यालषण्णवयमाश्विनोऽसृजः ॥ १८८ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ ક્રોડ સૌર વર્ષમાં મંગળની ૨૨૯૬૮૨૮૫૨૨ પરિક્રમા થાય છે, એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આપણા ૬૮૭ દિવસ લાગે છે ॥ ૧૮૮॥

જેથી તેના ઉપરના વાસિયોને સુમારે આપણા બે વર્ષ જેવડું વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક રૂતુ પણ આપણા કરતાં બમણા વખતની હોય છે. તે સુમારે સાડી ચોવીશ કલાકમાં પોતાને અંગે ફરી રહે છે, તેથી આપણા કરતાં તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ સ્હેજ મોટાં હોય છે. તેના ઉપર સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં બાર મીનીટ લાગે છે, ને આપણા કરતાં ત્યાં અર્ધું અજવાળું તથા ઉષ્ણતા પડે છે; જેથી ત્યાંનાં પ્રાણિયો પણ તેને ઘટતાં થતાં હશે. ત્યાં સૂર્ય પણ આપણા કરતાં અર્ધો દેખાય છે. એ ગ્રહને ફરનારા બે ઉપગ્રહ અથવા ચંદ્રો છે, જેમાંનો એક સુમારે ૬૧૫૦ કોશ તેનાથી દૂર છે, ને ત્રીશ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. બીજો ઉપગ્રહ કેવળ તેનાથી આસરે અઢારસો કોશ દૂર છે, ને સુમારે ૭⅔ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. એ ઉપગ્રહોનાં મહત્વ હજી શોધી શકાયાં નથી. સારા દૂરદર્શક યંત્ર વડે મંગળ જોયો હોય, તો તેના ઉપરના જળ તથા સ્થળના આકારો ઓળખાઇ આવે છે, ને તેનું વાતાવરણ પણ વાદળાંથી ભરેલું દેખાય છે. એ ગ્રહ લાલ અગ્નિ જેવો પ્રકાશિત ભાસે છે, તે કાંતો એની જમીન લાલ છે, વા કાં તો એના વાતાવરણમાંથી સૂર્યનાં લાલ રંગનાં કિરણો પરાવર્તન પામે છે. એ ગ્રહના વાસિયોને આપણી પૃથિવી, આપણને શુક્ર

જેવડો મોટો દેખાય છે, તેવડી મોટી દેખાતી હશે; ને જેમ કોઇ સમય આપણને બુધ શુક્ર સૂર્ય ઉપર થઇને જતા દેખાય છે, તેમ તેના ઉપરથી બુધ શુક્ર તથા આપણી પૃથિવી, એ ત્રણે ગ્રહો કોઇ સમય સૂર્ય ઉપરથી જતા દેખાતા હશે; કારણ તે એ ત્રણેથી બાહેર રહીને સૂર્યને ફરે છે.

અલ્પગ્રહ.

મંગળ પછી સૂર્યને ફરનાર સીરીસ, પાલાસ, જુનો અને વેસ્ટા આદિ લઈ આસરે બસો અલ્પ ગ્રહો જણાયલા છે, જે સાદી આંખે કોઇ વેળા દેખાતા નથી; પણ દૂરદર્શક યંત્ર વડે જોતાં દેખાઇ આવે છે. તે સર્વે સૂર્યથી સુમારે દશથી તેર ક્રોડ કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા આસરે ત્રણથી છ વર્ષમાં ફરી રહે છે. એ સર્વ ગ્રહો એટલા તો નાના છે કે, તેમનાં કદ તથા અંગે ફરવાના કાળ હજી શોધી શકાયા નથી.

બૃહસ્પતિ.

સર્વ અલ્પ ગ્રહો પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બૃહસ્પતિ છે. સર્વ ગ્રહો કરતાં તે મોટો છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૪૩ હજાર કોશનો છે માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળે અર્થાત્ પોતાના સર્વ અંગે બારસો પચાસ ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી ૨૪ ક્રોડ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૧૪૫૦૦ કોશના વેગથી તેને આશરે આપણા બાર વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપર તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને ત્યાં એક એક રૂતુ પણ આપણા બબે વર્ષની હોવી જોઇયે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पंच पंच युगपदकलोचन- द्व्यब्धिषड्गुणमिता गुरोर्मताः ॥१८९॥	ચાર અબજ બત્રીસ ક્રોડ વર્ષમાં બૃહસ્પતિની ૩૬૪૨૨૬૪૫૫ પરિક્રમા થાય છે, એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આશરે આપણા ૧૨ વર્ષ લાગે છે ॥ ૧૮૯ ॥

તે પોતાને અંગે આપણા દશ કલાકમાં ફરી રહેવાથી તેના ઉપરના વાસિયોને નજદીક આપણા અર્ધાદિવસ જેવડો દિવસ ને અર્ધિ રાત્રિ જેવડી રાત્રિ થતી હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં ૪૦ મીનીટ લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં સત્તાવીશ ગણો નાનો દેખાય છે અને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા પણ તેટલાં ઓછાં પડેછે. માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં એ ગ્રહના અંગ ઉપર ઊભા કાળા પટા દેખાય છે, જેમનાં સ્થાન વારંવાર ખસતાં દેખાવાથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, એ ગ્રહના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાના વેગથી એની આસપાસના વાતાવરણમાં રહેલ વાદળાંના પટા થઇ રહેતા હશે. વળી આપણી પૃથિવીને ફરનાર જેમ આપણો ચંદ્ર છે તેમ દૂરદર્શક યંત્રવડે એ ગ્રહને જોતાં એને ફરનારા ચાર ઉપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાય છે; જેમનાં વારંવાર થતાં ગ્રહણો પણ એ યંત્રવડે જોવામાં આવેછે. એમાંના પેહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે બારસો કોશનો

છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે એક લાખ ચોતરીશ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા એક દિવસ ને અઢાર કલાકમાં બૃહસ્પતિને ફરી રહેછે. બીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સુમારે એક હજાર કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી બે લાખ બાર હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા ત્રણ દિવસ ને તેર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સત્તરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી આસરે ત્રણ લાખ ચાળીસ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા સાત દિવસ ને ચાર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે પંદરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે છ લાખ કોશ દૂર છે; અને આપણા સોલ દિવસ ને સોલ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ સઘળું દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી સિદ્ધ કરેલું છે.

શનિ.

બૃહસ્પતિ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શનિ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૩૫ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે સાતસો ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી આસરે ૪૪ ક્રોડ ને ૫ લાખ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં ૧૦ હજાર ૫ સો કોશના વેગથી તે સૂર્યને આપણા સુમારે ત્રીશ વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપરના રેહેવાસિયોને તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને તેથી તેમની એક એક રૂતુ આપણા પાંચ પાંચ વર્ષની હોવી જોઇયે. ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

भुजङ्गनन्दद्विनगाङ्गबाणषट्
कृतेन्दवः सूर्यसुतस्य पर्ययाः ॥१९०॥

ચાર અબજ બત્રીસ ક્રોડ વર્ષમાં શનિની ૧૪૬૫૬૭૨૯૮ પરિક્રમા થાયછે, એ હીસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આપણાં સુમારે ત્રીશ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૯૦ ॥

શનિ પોતાને અંગે આપણા ૧૦$\frac{1}{4}$ કલાકમાં ફરી રહે છે, જેથી તેના ઉપરનાં દિવસ રાત્રિ આપણા કરતાં અર્ધા વખતનાં થાય છે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણો ૧$\frac{1}{4}$ કલાક લાગે છે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯૦ ગણો નાનો ભાસે છે, તેથી પ્રકાશ અને ઉષ્ણુતા પણ ત્યાં તેટલાં ઓછાં પડે છે; માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઇ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં બૃહસ્પતિની પેઠે શનિના અંગ ઉપર ઉભા પટા ભાસે છે, ને તેને ફરનારા આઠ ઉપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાય છે. જેમાંના પેહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ ૫ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી સુમારે ૬૦ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે. અને તેને આપણા ૨૨$\frac{1}{2}$ કલાકમાં ફરી રહે છે. બીજા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી પણ તે શનિથી ૭૭ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા એક દિવસ ને નવ કલાકમાં ફરી રહે છે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ અઢીસો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૯૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે અને આપણા ૧ દિવસ ને ૨૧ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ પણ ૨૫૦ કોશનો છે, ને તે શનિથી

સુમારે ૧ લાખ ૨૩ હજાર કોશને અંતરે છે અને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. પાંચમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧ લાખ ૭૧ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૪ દિવસ ને ૧૨$\frac{1}{2}$ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. છઠા ચંદ્રનો વ્યાસ ૧ હજાર ૬ સો ૫૦ કોશનો છે, ને તે શનિથી ૩ લાખ ૯૮ હજાર કોશ દૂર છે, અને આપણા ૧૫ દિવસ ને ૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. સાતમા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી, પણ તે શનિથી ૪ લાખ ૬૯ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૨૧ દિવસ ને ૭ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. આઠમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૯ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧૧ લાખ ૫૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૭૯ દિવસ ને ૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. વળી શનિ ઉપર સર્વ ગ્રહોથી એવું એક વિલક્ષણપણું છે કે, તેના અંગને ફરતાં એક પછી એક એમ ત્રણ ગોળ ચપટાં ચક્રો છે, જેમાંનું ઉપલું ચક્ર ૫ હજાર કોશ ને વચલું આઠ હજાર બસો પચાસ કોશ પોહોળું અને જાડાઈમાં આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ કોશ છે. વચલું ચક્ર શનિથી સુમારે ૯ હજાર કોશ દૂર છે. એ બન્ને ચક્રો ઘણાં તેજસ્વિ ભાસેછે, ને તેમની નીચે એક ત્રીજું ઝાંખું ચક્ર દેખાય છે. એ સઘળું દૂરદર્શક યંત્રવડે જોઇને સિદ્ધ કર્યું છે; અને જ્યારે એ રીતે શનિગ્રહને ફરતાં તેજસ્વિ ચક્રો તથા આઠ ચંદ્રો છે, ત્યારે એ સઘળાના પ્રકાશવડે ત્યાંના વાસિયોની રાત્રિ કેવી રળિયામણી થતી હશે!

યુરાનસઃ

શનિ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ યુરાનસ છે. તે સૂર્યથી ૮૮ ક્રોડ ૫૫ લાખ કોશને અંતરે છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૫ હજાર ૮ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે ૬૫ ગણો મોટો છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૭ હજાર ૫ સો ને ૬૦ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૮૪ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક રૂતુ આપણા ચૌદ ચૌદ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં હજી સુધી તેના અંગ ઉપર કોઇ ચોકસ ડાઘ જોવામાં આવ્યો નથી, તેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ નક્કી ન કરી શકાયાને લીધે, તેના ઉપર થતાં દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ત્રણસો સાઠ ગણો નહાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા પણ ત્યાં તેટલાં ઓછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિઓની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૨$\frac{1}{2}$ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક યંત્રવડે જોઇને કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તે ગ્રહને ફરનારા ચાર ચન્દ્રો જણાયલા છે. જેમાંનો પેહેલો ચંદ્ર તેનાથી ૬૧ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે; ને તેને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૨$\frac{1}{2}$ કલાકમાં ફરી રહે છે. બીજો ચંદ્ર તેનાથી સુમારે ૮૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા ૪ દિવસ ને ૩$\frac{1}{2}$ કલાકમાં ફરી રહે છે. ત્રીજો ચંદ્ર તેનાથી આસરે ૧ લાખ ૪૦ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૮ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. ચોથો

ચંદ્ર તેનાથી ૧ લાખ ૮૮ હજાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૧૩ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. આપણા સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ગ્રહોને ફરનાર સર્વે ઉપગ્રહ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જતાં એકજ સામાન્ય રીતે ફરે છે, પણ એ યુરાનસ ગ્રહના ચાર ચંદ્રો તો વિલક્ષણ રીતે પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જતાં તેને ફરે છે.

નેપ્ચ્યુન.

યુરાનસ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ નેપ્ચ્યુન છે. તે સૂર્યથી આસરે ૧ અબજ ૩૮ ક્રોડ ને ૭૫ લાખ કોશ દૂર છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૭ હજાર ૨ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથ્વી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પંચાસી ગણો મોટો છે; ને તે એક કલાકમાં ૬૦૪૮ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૧૬૪½ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક રૂતુ આપણા નજદીક ૨૭½ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં હજી સુધી તેના અંગ ઉપર પણ કોઈ ચોકસ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નથી, જેથી તેના પોતાના અંગ ઊપર ફરવાનો કાળ જાણવામાં ન આવવાથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯ સો ગણો નાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઊષ્ણતા પણ તેટલાં ઓછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૪ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક યંત્ર વડે કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તેને ફરનાર એક ઉપગ્રહ જણાયલો છે. જે તેનાથી ૧ લાખ ૧૯ હજાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૫ દિવસ ને ૨૧ કલાકમાં ફરી રહે છે. એ પણ યુરાનસના ઊપગ્રહો પ્રમાણે ઉલટી દિશામાં ફરે છે. આપણા જેવી જેને જોવાની શક્તિ હોય એવા જનો જો બૃહસ્પતિ, શનિ, યુરાનસ તથા નેપ્ચ્યુન ઉપર વસ્તાં હશે, તો સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહોમાં માત્ર તેમને એ ચારે ગ્રહ પરસ્પરે દેખાતા હશે. પણ જેમાં આપણી પૃથ્વી પણ આવી જાય છે, એવા વલ્કનથી અલ્પગ્રહો સુધીના સર્વગ્રહો દેખાતા નહિ હોય! કારણ તે સર્વે એ ચારે ગ્રહોથી ઘણા દૂર ને તે સાથેના પ્રમાણમાં ઘણાજ ન્હાનલા છે. માટે જો આપણા કરતાં એ ચારેના વાસિયોની જોવાની શક્તિ અધિક હશે, અથવા જો તેમની પાસે આપણા જેવાં દૂરદર્શક યંત્રો હશે, તો તો તેમને સૃષ્ટિમાં આપણી પૃથ્વી જેવા પદાર્થોના અસ્તિત્વનું કંઇક ભાન થતું હશે. નહિતર તેમના મનથી તો વલ્કનથી અલ્પગ્રહ સુધીના સર્વ ગ્રહોનું અસ્તિત્વ ત્રણે કાળમાં નથી! છેલ્લા શોધ પ્રમાણે સૂર્યને ફરનાર ગ્રહોમાં છેલો ગ્રહ નેપ્ચ્યુન જણાયલો છે, તે પછી કોઈ ગ્રહ જણાતો નથી. પણ કદિ હવે પછી હમણાના કરતાં વધારે શક્તિવાળાં યંત્રો થાય તો કદાચિત્ તે પછી પણ કોઇ ગ્રહ જણાઇ આવે! તે વિષે કંઇ કહેવાય નહીં.

ધૂમકેતુ.

ગ્રહો ઉપરાંત સૂર્યને ફરનાર ધૂમકેતુઓ છે, જે પુછડિયા તારા કહેવાય છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેઓ કંઇ નક્કર પદાર્થ ભાસતા નથી, પણ વરાળના ગોટાજેવા

ભાસે છે. માટે તેઓ કંઇ ગ્રહ વા ઉપગ્રહની પેઠે વસ્તિવાળા ગોળ હોય તેમ ભાસતું નથી. તેમની પુછડિયો સૂર્યની સામી બાજુમાં હોય છે, તેથી છાયાની પેઠે જાણે સૂર્યપ્રકાશવડે તેમનાપરની વરાળ વિસ્તાર પામી પ્રકાશતી હોય, તેમ જણાય છે. વળી તે પુછડિયોમાંથી તેમની પેલી મેરના તારા દેખાય છે, તે જો તેઓ નક્કર હોય તો દેખાય નહીં. એ ધૂમકેતુઓ કેટલા છે, તે હજી યથાર્થ જાણી શકાયું નથી, કારણ તેમનું સૂર્યને ફરવું કંઇ ગ્રહોની રીતે નથી. તેઓ ગ્રહોના માર્ગ ભેદી સૂર્યની ઘણેજ પાસે આવીને પાછા ઘણેજ છેટે જાય છે; એ રીતે તેઓ સૂર્યને એક બીજાથી છેટે હોઇને ફરે છે. જેથી જેમના ફરવાના માર્ગ ન્હાનલા છે, તે સૂર્ય પાસે જલદી આવવાથી થોડા વર્ષને અંતરે પાછા દેખાય છે, અને જેમના ફરવાના માર્ગ મોટા છે, તે સૂર્ય પાસે ઘણેક કાળે આવવાથી હજારો વર્ષને અંતરે પાછા દેખાય છે; જેથી તેમનું ગણિત પણ યથાર્થ થઇ શકતું નથી. જો કે ધૂમકેતુઓની સંખ્યા નક્કી કહેવાતી નથી તોયપણ ઘણા પ્રાચીન કાળથી આજદિન સુધી ઘણુંકરી તેઓ બસોથી વધારે જણાયલા નથી. તેઓ આકાશના સઘળા ભાગમાં દેખાય છે, ને સઘળી દિશાએ ફરે છે. એ ધૂમકેતુઓ વિષે વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दर्शनमस्तमयो वा नगणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात् ॥ १९१ ॥

ધૂમકેતુનાં ઉદય તથા અસ્ત ગણિતે કરી જણાઇ શકાતાં નથી, કારણ તે દિવ્ય, અંતરિક્ષ તથા ભૌમ એવા ત્રણ પ્રકારના છે ॥ ૧૯૧ ॥

अहुताशेऽनलरूपं
यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् ।
खद्योतपिशाचालय-
मणिरत्नादीन् परित्यज्य ॥ १९२ ॥

ખદ્યોત, પિશાચનું સ્થાન, મણિ તથા રત્નાદિને છોડીને જે અગ્નિ વિનાના સ્થાનમાં અગ્નિરૂપ ભાસે છે, તે ધૂમકેતુનું સ્વરૂપ કહેલું છે; અર્થાત્ તે વરાળરૂપ છે ॥ ૧૯૨ ॥

शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम् ॥ १९३ ॥

ધૂમકેતુની સંખ્યા કેટલાક એકસો એકની ને કેટલાક હજારની કહે છે, પણ નારદ મુનિ તો, એકજ કેતુ બહુરૂપે ભાસે છે, એમ કહે છે ॥ ૧૯૩ ॥

ખરતા તારા.

વળી જેમ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ આકાશમાં રહેલા અનેક જાતિના સૂક્ષ્મ પરમાણું પરસ્પરે આકર્ષણના ધર્મથી એકઠા મળી, કાળે કરી ન્હાનલા ન્હાનલા ગોળ થાય છે. જેઓ પણ ગ્રહોની પેઠે સૂર્યને ફર્યા કરે છે. તે ફરતાં ફરતાં જે ગ્રહના આકર્ષણમાં આવી જાય છે, તે ગ્રહ ઉપર જઇને પડે છે. પડતાં પડતાં તે ગ્રહના વાતાવરણ સાથે તેનો ઘસારો લાગવાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પડતા

ગોળ ખરતા તારા અથવા ઉલ્કા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૃથિવી ઉપર એવા ઘણા પડે છે, તેમાં મોટામાં મોટો સાતસો ફુટના ઘેરાવાનો તારો પડેલ જણાયલો છે. એ ખરતા તારા વિષે શિરોમણિના પાને ૨૬૭ ટિપ્પણુમાં કહેલ છે કે,

यासां गतिर्दिविभवेद्गणितेन गम्या
तास्तारकाः सकलखेचरतोऽतिदूरे ।
तिष्ठन्ति या अनियतोद्गतयश्चताराश्चन्द्रा-
दधो हिनिवसन्तितदाश्रितास्ताः ॥१९४॥

આકાશમાં જે તારાઓની ગતિ ગણિતે કરી જણાયલી છે, તે તારાઓ સઘળા ગ્રહોથી અતી દૂર રહેલ છે, ને જેની ગતિ જણાઇ નથી એવા જે તારા છે, તે ચંદ્રનો આશ્રય કરી તેની નીચે રહેલ છે ॥ ૧૯૪ ॥

शीतांशुवज्जलमयास्तपनात्स्फुरन्ति
ताश्चावहप्रवहमारुतसंधिसंस्थाः ।
पूर्वानिलैः स्तिमितभावमुपागतेऽस्मि-
स्तारा पतन्ति कुहचिद्गुरुतावशेन ॥१९५॥

તે ચંદ્રની પેઠે જળમય હોવાથી સૂર્ય વડે પ્રકાશે છે, ને આવહ તથા પ્રવહ નામના વાયુની સંધિમાં રહેલા છે, અને પૂર્વ પવને કરી સંધિ ચલાયમાન થતાં ભારી હોવાને લીધે ક્યાંક પડે છે ॥૧૯૫॥

સૂર્ય.

હવે ઉપગ્રહો સહિત ગ્રહ, ધૂમકેતુ તથા ઉલ્કા જેને ફરે છે, એવો સૂર્ય તે સર્વેની મધ્યમાં છે. તે પોતે સ્વપ્રકાશ છે, એટલે તેનામાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરવાની અને તે બીજા પદાર્થો ઉપર નાખવાની સ્વતઃશક્તિ છે. તે પોતાની આકર્ષણ શક્તિવડે ગ્રહાદિને ધારણ કરી પોતાની આસપાસ ફેરવે છે, ને તેમને પ્રકાશ આપે છે. સર્વે ગ્રહો ઉપર રૂતુસંબંધી ફેરફાર તેનાથીજ થાય છે, ને તે વડેજ પ્રાણિ માત્ર જીવી શકે છે. માટે ઋગ્વેદના મંડળ ૧ સૂ. ૧૧૫ ની રૂચા ૧ લીમાં કહ્યું છે કે,

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १९६ ॥ સૂર્ય સ્થાવર તથા જંગમનો આત્મા છે ॥૧૯૬॥

સૂર્યનો વ્યાસ એટલે ઉભી મધ્યરેષા અર્થાત્ જાડાઈ ૪ લાખ ૩૦ હજાર કોશની છે; માટે ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ૧૨ લાખ ૫૦ હજાર ગણો મોટો છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યને જોતાં તેના ઉપર નાનાપ્રકારનાં કાળાં ધાબાં તથા ઉંચા નીચાપણું દેખાય છે. વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

तामसकीलकसंज्ञा
राहुसुताः केतवस्त्रयस्त्रिंशत् ।
वर्णस्थानाकारै-
स्तान् दृष्ट्वाके फलं ब्रूयात् ॥ १९७ ॥

સૂર્યમાં જે કાળાં ધાબાં દેખાય છે, તે તમથી ઉત્પન્ન થનાર તામસકીલક નામના તેંતરીશ કેતુ કલ્પેલા છે; તેમને વર્ણ, સ્થાન તથા આકારે કરી સૂર્યમાં જોઇને ફળ કેહેવું ॥ ૧૯૭ ॥

એ ધાબાં તથા ઊંચા નીચાપણું ખસતાં જણાય છે, માટે એમ અનુમાન થાય છે કે, સૂર્ય પોતાના અંગે ફરે છે. જે ચોક્કસ ઊંચા નીચાપણું એક વખત દેખાયું હોય,

તેજ ફરી દેખાવાને આપણા ૨૫⅞ દિવસ લાગે છે, માટે તેટલા દિવસમાં સૂર્ય પોતાને અંગે ફરી રહે છે, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. સર્વ ગ્રહોનું પોતાના અંગ ઉપરનું ફરવું પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, પણ સૂર્યનું તો પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જણાયલું છે, માટે જેમ કોઈ દાંતાવાળું ચક્ર પોતાની સામે વળગેલા તેવાજ ચક્રને પોતે ફરતાં પોતાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવે છે, તેમ સૂર્ય જાણે આકર્ષણ અથવા પ્રકાશ કિરણરૂપી દાંતા વડે પોતાની સામે વળગેલા ગ્રહોને તેમના અંગ ઉપર પોતાના અંગે ફરવાની દિશાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવે છે. સૂર્ય ઉપરના ડાઘ વિષે એવી અટકળ કરવામાં આવી છે કે, સૂર્યની આસપાસ નિરંતર રસાયનિ ક્રિયાવડે પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરનાર વાતાવરણ છે, તેમાં મોટો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થઇ ખાંચા પડે છે; જેમાંથી સૂર્યનું કાળું અંગ નજરે પડી આપણને ડાઘરૂપે ભાસે છે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ ધારે છે કે, સૂર્યના અંગમાંજ વારંવાર હજારો બળતાં ઉત્પન્ન થઇ પ્રકાશે છે, ને જે સ્થાને બળતું ઠરી જાય છે, તે સ્થાન કાળા દાઘની પેઠે ભાસે છે. સૂર્યની ઉષ્ણતા જોતાં તે ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તી મુદ્દલ સંભવતી નથી, પણ કદિ હોય તો તેવી ઉષ્ણતા ખમી શકે એવી રીતે ઉત્પન્ન થએલી હોવી જોઇયે. એ વિષે માનવી જ્ઞાન ઘણું અલ્પશક્તિવાળું હોવાથી કંઇ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતું નથી. એ સૂર્ય, ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોના અંતર અને કદ ત્રિકોણમિતિના ગણિતથી શોધી કહાઢેલ છે. જેમને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે, તેમને તો એ વિષે કંઈ સંશય રહેશે નહીં, પણ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કાહાડયાં હોય એમ જણાશે. એ ગણિતથી પૃથિવી ઉપરના દૂરના પદાર્થનું અંતર તથા કદ છેટેથી શોધી કાઢયું હોય તો તે યથાર્થ ઉભે છે, ત્યારે આકાશમાં રહેલ દૂરના પદાર્થોના અંતર તથા કદ એજ ગણિતથી શોધી કાહાડયાં છે, તે યથાર્થ હોવાં જોઇયે, ને કંઈ ફેર આવે તો ઘણો આવવો ન જોઇયે. પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષવેત્તાઓએ પણ એજ ગણિતથી ગ્રહોના અંતર તથા કદ શોધી કાહાડયાં છે, પણ તેમની પાસે સૂક્ષ્મ રીતે નિર્ણય કરવા માટે હમણાના જેવાં દૂરદર્શકાદિ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે શોધી કાહાડેલા અંતર તથા કદમાં ફરક આવેલ છે. તેમણે પણ જો કે વાંસની નલિકાઓ કરી તે દ્વારે જોઇને સિદ્ધ કરેલું છે, પણ તે નલિકાઓમાં હમણાની પેઠે કાચની સહાયતા નહિ હોવાથી સાદી આંખ વડે જોયેલું, માટે હમણાના જેવો સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંત થઇ શકયો નથી. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दृगुच्चमूलं नलकं निवेश्य
वंशद्वयाधारमथास्य रंध्रे ।
विलोकयेत्खे खचरं किलैवं
जले विलोमं तदपि प्रवक्ष्ये॥ १९८ ॥

બે વાંસને આધારે રહેલ નલિકાને, ઉંચી દૃષ્ટિ રાખી જોવાય તે રીતે ગોઠવી, તેના મૂલના છિદ્રદ્વારે આકાશમાં ગ્રહને જોવો અને એમજ જળને વિષે તેથી ઉલટી રીતે જોવો તે પણ હું કહું છું ॥ ૧૯૮ ॥

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરે છે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોને પણ ખબર હોવી જોઇયે; કારણ કોઈ બી ગ્રહ પૃથિવીથી છેટેમાં છેટે હોય છે, ત્યારે સૂર્ય તે ગ્રહ અને પૃથિવીની વચમાંજ હોય છે; અને જ્યારે કોઇ પણ ગ્રહ પૃથિવીથી પાસેમાં પાસે

હોય છે, ત્યારે તે ગ્રહ અને પૃથિવી બન્ને સૂર્યની એકજ બાજુમાં હોય છે. જો સૂર્યનેજ સર્વ ગ્રહો ફરતા હોય, તોજ એમ થાય. પૃથિવીને ફરતા હોય તો, તેમના છેટેમાં છેટે હોવા વખતે સૂર્ય વચમાંજ હોવો જોઇયે અને પાસેમાં પાસે હોવા વખતે પૃથિવી અને તે ગ્રહ બન્ને સૂર્યની એકજ બાજુમાં હોવાં જોઇયે, એવો નિયમ રહે નહિ. એ વાતથી પૂર્વ જ્યોતિષિયો અજાણ્યા હોય એમ જણાતું નથી, તથાપિ પ્રત્યક્ષ લોકદૃષ્ટિમાં, સૂર્યસહિત સર્વ ગ્રહો પૃથિવીને જૂદી જૂદી ગતિયે ફરે છે, એમ આવવાથી તેમણે પણ એમજ વર્ણન કર્યું છે; કારણ તેમ કરતાં ગ્રહોનું ગણિત કરવામાં કંઇ ફેર આવતો નથી, ને લોકમતથી વિરૂદ્ધ જવું પડતું નથી, જેમ કરવું અસલના વખતમાં ઘણું મુશ્કેલ હતું. માટે ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कक्षाः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्तांकितास्ता वृत्ते लघ्व्यो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः। तस्मादेते शशिजभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इव शशधराद्भान्ति यान्तः क्रमेण ॥ १९९ ॥

સર્વ ગ્રહોના ફરવાના માર્ગ ચક્રને વિંટાયલાની પેઠે ગોળ છે, ને નહાના વૃત્તમાં નહાના અને મોટા વૃત્તમાં મોટા હોયછે; માટે બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગળ, ગુરૂ તથા શનિગ્રહ ક્રમે કરી ચંદ્રથી મંદ ગતિયે જતા ભાસે છે ॥ ૧૯૯ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના કાળક્રિયાપાદમાં કહ્યું છે કે,

**भानामधश्शनैश्चर
सुरगुरूभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राः ।
तेषामधश्च भूमि-
र्मेधीभूता खमध्यस्था ॥ २०० ॥**

નક્ષત્રોની નીચે ક્રમે કરી શની, ગુરૂ, મંગળ, સૂર્ય, શુક્ર, બુધ તથા ચંદ્ર રહેલા છે, ને તે સર્વની નીચે આકાશના મધ્યમાં ધાણીના થાંભલાની પેઠે પૃથિવી રહી છે ॥ ૨૦૦ ॥

मण्डलमल्पमधस्तात् कालेनाल्पेन पूरयति चन्द्रः । उपरिष्टात्सर्वेषां महच्च महता शनैश्चारी ॥ २०१ ॥

સર્વની નીચે હોવાથી ચંદ્ર, પોતાના અલ્પ માર્ગને થોડા કાળે કરી ફરી રહે છે ને સર્વની ઉપર હોવાથી શનિ પોતાના મોટા માર્ગને ઘણે કાળે કરી ફરી રહેછે ॥ ૨૦૧॥

એ ગ્રહો પૃથિવીથી કેટલા દૂર છે તે વિષયમાં શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં ભાસ્કરે કહ્યું છે કે,

**नगनगाग्निनवाष्टरसा रवे
रसरसेषुमहीषु मिता विधोः ।
निगदितावनि मध्यत उच्छ्रितिः
श्रुतिरियं किल योजन संख्यया ॥२०२॥**

પૃથિવીના મધ્યથી સૂર્યની ઉંચાઈ ૬૮૯૩૭૭ અને ચંદ્રની ૫૧૫૬૬ યોજનની કહી છે, એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૨૦૨ ॥

અને શિરોમણિના પૃષ્ઠ ૧૫૪ ની ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

भौमस्य गोकुरसषण्णवसूर्यसंख्या
दन्ता भ्रषणनृपमिताश्रुतिरिन्दुजस्य ।
पूज्यस्य नागगुणपञ्चरसाद्रिभूमिनागाश्च
सर्पगजखाब्धियमाब्धयोऽथ ॥ २०३ ॥

પૃથિવીથી મંગળની ઊંચાઇ ૧૨૯૬૬૧૯ યોજનની. બુધની ૧૬૬૦૩૨ યોજનની. ગુરૂની ૮૧૭૬૫૩૮ યોજનની. શુક્રની ૪૨૪૦૮૮ યોજનની ॥ ૨૦૩ ॥

शुक्रस्य सूर्यतनयस्य कुसप्तखाङ्क-
भूत्र्यभ्रदस्त्रमितयोजनकर्ण एवम् ।
नागाक्षषड्यमरसाग्निकुवेदसंख्यो
नक्षत्रमण्डलभवश्रवणो निरुक्तः ॥२०४॥

શનિની ૨૦૩૧૯૦૭૧ યોજનની અને નક્ષત્ર મંડળની ૪૧૩૬૨૬૫૮ યોજનની કહી છે ॥ ૨૦૪ ॥

પૃથિવીની આસપાસ ગ્રહોના ફરવાના માર્ગની લંબાઇ વિષે સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

सार्धाद्रिगोमनुसुराब्धिमितार्ककक्षा
चान्द्रीसहस्रगुणिताजिनरामसंख्या २०५

સૂર્યની કક્ષા ૪૩૩૧૪૯૭½ યોજનની. અને ચંદ્રની ૩૨૪૦૦૦ યોજનની કહી છે ॥ ૨૦૫ ॥

બાકીના ગ્રહોની કક્ષાના યોજન શ્રીપતિયે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

अष्टत्र्यङ्कपणमनुगजाः क्षितिनन्दनस्य
ज्ञस्यैशदन्तकृतखेन्दुमिताथ सूरेः ।
रूपाश्विनागयुगशैलगुणेन्दुबाणाः
खाग्न्यङ्कसागररसोत्कृतयः सितस्य २०६

મંગળની કક્ષા ૮૧૪૬૯૧૬ યોજનની. બુધની ૧૦૪૩૨૧૧ યોજનની. ગુરૂની ૫૧૩૭૪૮૨૧ યોજનની. શુક્રની ૨૬૬૪૬૩૦ યોજનની ॥ ૨૦૬ ॥

भूधराहिनगनागरसर्तु
क्ष्माधराश्विशशिनः शनिकक्षा ॥ २०७ ॥

અને શનિની કક્ષા ૧૨૭૬૬૮૭૮૭ યોજનની કહેલ છે ॥ ૨૦૭ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્ર ગોળના વ્યાસ વિષે શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં કહેલ છે કે,

बिंबं रवेर्द्विद्विशरर्तुसंख्या
नीन्दोः खनागाम्बुधियोजनानि ॥२०८॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૨૨ યોજન ને ચંદ્રનો વ્યાસ ૪૮૦ યોજન છે ॥ ૨૦૮ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

व्यासा रवीन्दुक्षितिगोलकानां क्रमेण तेजो
जलमृन्मयानाम् । स्युर्योजनैराकृतिबाणप
ड्भिर्व्योमाष्टवेदैः कुगजेषु चन्द्रैः ॥२०९॥

ક્રમથી તેજ, જળ અને માટીમય એવા સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથિવીના વ્યાસ ૬૫૨૨, ૪૮૦ તથા ૧૫૮૧ યોજનના છે ॥ ૨૦૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં કહ્યું છે કે,

सार्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विव-
स्वतः। विष्कम्भो मन्डलस्येन्दोः सहाशी-
त्या चतुःशतम् ॥ २१० ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૦૦ યોજનનો અને ચંદ્રમંડળનો ૪૮૦ યોજનનો છે ॥ ૨૧૦ ॥

બીજા ગ્રહોના વ્યાસ સૂર્યસિદ્ધાંતના ગ્રહયુત્યધિકારના ૧૩ મા શ્લોકમાં કહેલી ગ-
ણિતની રીતે કાશી વિદ્યાસુધાનિધિમાં બાપૂદેવ શાસ્ત્રિયે આ પ્રમાણે લખી જણાવેલ છેઃ-

क्षितिजस्याब्धिबाणाद्रिप्रमितस्त्रिलवा-
न्वितः। दिगंशोनेषु वेदेन्दुप्रमितः
शशिजस्य च ॥ २११ ॥

મંગળનો વ્યાસ ૭૫૪$\frac{૧}{૩}$ યોજન.
બુધનો વ્યાસ ૧૪૪$\frac{૬}{૧૦}$ યોજન ॥૨૧૧॥

व्यंघ्रीषु दन्तवसवो गुरोरथ भृगोस्तथा।
विंशत्यंशोन सार्धाग्निनन्दाब्धिप्रमित-
स्तथा ॥ २१२ ॥

ગુરૂનો વ્યાસ ૮૩૨૪$\frac{૩}{૪}$ યોજન.
શુક્રનો વ્યાસ ૪૯૩$\frac{૬}{૨૦}$ યોજન ॥૨૧૨॥

शनेः पंचगुणार्काशरसाद्र्यद्रीन्द्रसंयुतिः।
विष्कम्भो योजनैरित्थ-
मर्काद्युक्तिप्रमाणतः ॥ २१३ ॥

તથા શનિનો વ્યાસ ૧૪૭૭૬$\frac{૫}{૧૨}$ યોજનનો છે. એ રીતે સૂર્યસિદ્ધાંતથી યુક્તિ અને પ્રમાણે કરી ગ્રહોના વ્યાસ યોજન કહ્યા છે ॥ ૨૧૩ ॥

એજ વિષય પર આર્યભટ્ટે આ પ્રમાણે કહેલ છેઃ—

नृपि योजनं ञिलाभू
व्यासोऽर्केन्द्वोर्घ्रिञागिणकमेरोः।
भृगुगुरुबुधशनिभौमाश्श-
शिङ ञणनमांशकास्समार्कसमाः॥२१४॥

આઠ હજાર દંડનો એક યોજન, એવા ૧૦૫૦ યોજન પૃથિવીનો, ૪૪૧૦ યોજન સૂર્યનો, ૩૧૫ યોજન ચંદ્રનો તથા એક યોજન મેરૂનો વ્યાસ છે. અને શુક્ર, ગુરૂ, બુધ, શનિ તથા મંગળના વ્યાસ ક્રમે કરી ૫૧૮, ૪૯૯૫, ૬૮, ૬૨૦૬, તથા ૩૧૭ યોજનના છે ॥ ૨૧૪ ॥

સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય બાકીના ગ્રહોના વ્યાસ વિષે ભાસ્કરાચાર્યે આ પ્રમાણે કહેલ છેઃ—

व्यंघ्रीषवः सचरणा ऋतवस्त्रिभागयुक्ता-
द्रयो नव च सत्रिलवेषवश्च। स्युर्मध्यमा-
स्तनुकलाः क्षितिजादिकानाम् ॥ २१५ ॥

મંગળ, બુધ, ગુરૂ, શુક્ર તથા શનિ ગ્રહના બિંબોની મધ્યમકળા ક્રમથી ૪$\frac{૩}{૪}$, ૬$\frac{૧}{૪}$, ૭$\frac{૧}{૩}$, ૯ તથા ૫$\frac{૧}{૩}$ છે તેના ચંદ્રકક્ષા પ્રમાણે સાધતાં ૧૭૯૧, ૩૦૧, ૧૭૪૪૨, ૧૧૧૦, તથા ૩૧૫૨૩ યોજન વ્યાસ થાય છે ॥૨૧૫॥

પણ હમણાના વિદ્વાનોએ સૂક્ષ્મ યંત્રોવડે વારંવાર વેધ કરી ગ્રહોના જે વ્યાસ

નિર્ણય કર્યા છે, તે કાશીના બાપૂદેવ જ્યોતિષિયે કાશીવિદ્યા સુધા નિધિમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છેઃ—

व्यासो भुवः खाद्रयहियोजनानि
रवेः खखाभ्राद्रिनवप्रमाणि ।
सुधाकरस्याभ्रजिनैः समानि
खाक्षाब्धिसंख्यानि महीसुतस्य ॥२१६॥

પૃથિવીનો વ્યાસ ૮૭૦ યોજન, સૂર્યનો ૯૭૦૦૦ યોજન, ચંદ્રનો ૨૪૦ યોજન, મંગળનો ૪૫૦ યોજન ॥ ૨૧૬ ॥

चान्द्रेःखबाणानलयोजनानि
व्यासो गुरोः खेष्विषुगोमितानि ।
भृगोः खबाणेभमितानि सौरेः
खखाश्वनागप्रमितानि नूनम् ॥ २१७ ॥

બુધનો ૩૫૦ યોજન, ગુરૂનો ૯૫૫૦ યોજન, શુક્રનો ૮૫૦ અને શનિનો ૮૭૦૦ યોજન છે ॥ ૨૧૭ ॥

તારા.

હવે ગ્રહ, ઊપગ્રહ, ધૂમકેતુ, ઊલ્કા તથા આપણા સૂર્ય ઊપરાંત આકાશમાં બીજા અનેક તારા જોવામાં આવે છે, જે સર્વે આપણા સૂર્યની પેઠે સ્વપ્રકાશક ગોળ જણાય છે; કારણ તેમનો પ્રકાશ પણ સૂર્ય પ્રકાશવત્ ચકચકે છે. પરપ્રકાશ ગોળ જે ગ્રહ તથા ઊપગ્રહ કહેવાય છે, તેમનો પ્રકાશ ચકચકતો નથી, પણ સ્થિર ભાસે છે; અને ઓછી વધતી કળાવાળો થાય છે. એ રીતે અનંત આકાશમાં પરસ્પરે આકર્ષણ ધર્મવડે નિયમમાં રહેલ એ અનેક ગોળ સ્વયંપ્રકાશ અને પરપ્રકાશ એવા બે પ્રકારના છે. સ્વયંપ્રકાશ ગોળ સૂર્ય સમજવા, ને પરપ્રકાશ ગોળ ગ્રહ તથા ઊપગ્રહ જાણવા. બન્ને પ્રકારના ગોળો પોતાના પ્રકાશની જાતવડે તુરત ઓળખાઈ આવે છે. એ સ્વયંપ્રકાશ ગોળો આપણને ચકચકિત તારારૂપે ભાસે છે; તેમાંના જેટલા તારાસમૂહ અર્થાત્ તારાઓના જથ્થા, ગ્રહોના સૂર્યને ફરવાના માર્ગની ઊપર આવેલા છે, તેમના પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોએ સત્તાવિસ વિભાગ કલ્પી તેમને અશ્વિની, ભરણી આદિ નામ આપી નક્ષત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ફરી તે નક્ષત્રના સવા બે નક્ષત્રનો એક ભાગ, એ રીતે બાર ભાગ કલ્પી મેષ, વૃષભાદિ નામ આપી રાશી નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. એ સિવાય ઊત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવોની આસપાસ ઘણાક તારાસમૂહો દેખાય છે, જેમને પણ ઓળખવા માટે બૃહદક્ષ અર્થાત્ સપ્તઋષિ, ઊત્તરધ્રુવમત્સ્ય તથા દક્ષિણધ્રુવમત્સ્ય ઈત્યાદિ નામ આપેલાં છે. એ બધા સ્વપ્રકાશ તારા આપણો ભૂગોળ પોતાના અંગે નિત્ય ભ્રમણ કરે છે, તેથી પૂર્વમાં ઊદય પામી પશ્ચિમમાં અસ્ત પામતા દેખાય છે. એમ છતાં પણ ઊત્તર ધ્રુવનો તારો મુદ્દલ ખસતો ભાસતો નથી, કારણ તે પૃથિવી ગોળની ઊત્તર ટોંચ ઊપર આવેલ હોવાથી, પૃથિવીભ્રમણના વિકારમાં આવી શકતો નથી. વળી તે એટલો તો દૂર છે કે, તેના અંતરના પ્રમાણમાં પૃથિવીનો સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે; જેથી પૃથિવીની વાર્ષિક ગતિથી પણ તે ખસતો ભાસતો નથી. એજ રીતે દક્ષિણ ધ્રુવના તારા વિષે પણ જાણવું, પણ તે આપણને દેખાતો નથી; કારણ આપણો દેશ પૃથિવીની વર્તુલમધ્ય રેષાથી ઉત્તરમાં આવેલ હો-

વાથી પૃથિવીનો મધ્ય પૃષ્ઠભાગ આપણુને આડો આવે છે. એજ રીતે પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેષાની દક્ષિણે આવેલ દેશવાસિયોને ઉત્તર ધ્રુવ દેખાતો નથી. સાદી આંખે દેખાતા તારા ઊપરાંત આકાશમાં ઝાંખાં ઝાંખાં શ્વેત ધાબાં દેખાય છે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં ધાબાં નથી, પણ ઘણે છેટેના તારા જે નરી આંખે દેખાતા નથી, તેમનો પ્રકાશ છે. એવાં ધાબાં અનેક દેખાય છે, ને તેમાં અનેક તારા જોવામાં આવે છે. સૌથી મોટામાં મોટું શ્વેત ધાબું લાંબા ગોળ પટ્ટાને આકારે આકાશના મધ્યભાગમાં દક્ષિણધ્રુવથી તે ઊત્તરધ્રુવ પર્યંત વાંકુ ગયેલું દેખાય છે, જેને આકાશગંગા કહે છે. દૂરદર્શકયંત્રવડે જોતાં તેમાં લાખો તારા દેખાય છે. વળી સાદી આંખે આકાશનો જે ભાગ તારા વગરનો દેખાતો હોય, તેજ ભાગ દૂરદર્શક યંત્રવડે જોયાથી તેમાં અનેક તારા દેખાય છે. એ ઊપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, જેમ આકાશ અનંત છે, તેમ તેમાં ઊત્પન્ન થઈ રહેલ ગોળોની સંખ્યાનો પણ અંત નથી. પાણીમાં જેમ બરફ બંધાઇને તરે છે, તેમ આકાશમાં રહેલ સૂક્ષ્મ પરમાણુ બંધાઈ ગોળરૂપ થઇને તરે છે. એ અસંખ્ય સ્વયંપ્રકાશ ગોળો જે સૂર્ય છે, તેમની આસપાસ રહેલ ગોળો આપણી પૃથિવીની પેઠે ગ્રહરૂપ થઈ તેમને ફરતા હશે; ને તે ગ્રહો પાસેના ગોળ આપણા ઊપગ્રહોની પેઠે તેમના ઉપગ્રહો થઇ તેમને ફરતા હશે. આપણને તે પ્રત્યેક સૂર્ય તારા જેવો દેખાય છે, પણ તેના ગ્રહ ઉપગ્રહાદિ ગોળ મુદ્દલ દેખાતા નથી, કારણ તેમનું કદ નહાનું હશે ને અંતર ઘણું છે. એજ રીતે તે ગ્રહો ઉપરના વાસિયોને પણ આપણો સૂર્ય તારા જેવો દેખાતો હશે, પંણ તેને ફરનાર આપણા ગ્રહાદિ દેખાતા નહીં હોય. સૃષ્ટિકર્ત્તા ઈશ્વરનિર્મિત આકર્ષણ શક્તિ સર્વ ગોળમાં વ્યાપ્ત હોવાથી એવો નિયમ થએલ છે કે, અનંત આકાશમાં હર કોઇ ન્હાના ગોળે પોતાની પાસેના મોટા ગોળને ફરવું જોઇએ. એ નિયમને લીધે ઉપગ્રહો ગ્રહને ફરે છે, જેની ઉપગ્રહમાળા કેહેવાય છે. ઉપગ્રહે સહિત ગ્રહો સૂર્યને ફરે છે માટે તેમની ગ્રહમાળા કેહેવાય છે. ગ્રહોયે સહિત સૂર્યો પોતાથી મોટા કોઇ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેને સૂર્યમાળા કહે છે. એ સૂર્યો પોતાના મધ્યમાં રહેલ તે મોટા સૂર્ય ગોળથી એટલા તો દૂર છે કે, તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણા ક્રોડો વર્ષ થાય છે. માટે તેમની ગતિ આપણને જાણવામાં આવી શકતી નથી, જેથી તેઓ સ્થિર ભાસે છે. પણ વસ્તુતાથી જોતાં સૃષ્ટિમાંનો કોઇ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. તે મોટો સૂર્ય ગોળ તથા તેના જેવા બીજા ગોળ પોતાને ફરનાર સૂર્યો સહિત કોઇ મહાન્ સૂર્યને ફરે છે, જેમની સૂર્યમાળા સમૂહ કહેવાય છે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણા અબ્જો વર્ષ થાય છે. એવા સૂર્યમાળા સમૂહ ઘણા છે, ને તે પણ પોતાની વચમાંના કોઈ અતિ મહાન્ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેથી નક્ષત્ર જથ્થાની માળાઓ થઇ છે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણા ખર્વથી પણ ઉપરની સંખ્યાના વર્ષો થાય છે, જેથી તે સઘળા સ્થિર ભાસે છે. તે નક્ષત્ર જથ્થાની માળાઓ આપણને તારાઓના જુદા જુદા ઝુમખા રૂપે દેખાય છે. તેમાંનાં ગ્રહો ઉપરથી આપણો સૂર્ય દેખાતો નહીં હોય, ને કદિ દેખાતો હશે તો, તે કોઈ નક્ષત્ર જથ્થાની માળામાં ઘણા સૂક્ષ્મ તારા જેવો દેખાતો હશે.

જ્યારે એવડો મોટો સૂર્ય પણ એવી રીતે દેખાય, ત્યારે ત્યાંથી આપણા ગ્રહો દેખાવાની તો વાતજ કેવી!

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસી સૂત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં ખગોળવર્ણન.

॥ ईश्वरमहिमावर्णन ॥

આહા! સૃષ્ટિનો કેવડો મોટો વિસ્તાર છે! જે જાણવાને માનવીજ્ઞાન બીલકુલ સમર્થ નથી! અનંત આકાશમાં ઈશ્વરનિર્મિત્ત આકર્ષણ શક્તિવડે સૂક્ષ્મ પરમાણુથી પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુની ઉત્પત્તિ, ને એ ચારે મહાભૂતનું ચોક્કસ નિયમમાં રહી પરસ્પરે જોડાઇને રેહેવું ને વળી ગોલરૂપ થવું, એ શું થોડું આશ્ચર્ય છે! વળી તે ગોલ ઉપર મહાન્ આકર્ષણ શક્તિવડેજ એજ મહાભૂતોના કંઇ વિલક્ષણ મિશ્રિત યોગથી વિચિત્રપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોનાં શરીર થવાં, એ શું થોડું વિસ્મયકારિ છે! કોઇ પણ ફળફુળવાળા સ્થાવર પ્રાણી અર્થાત્ વૃક્ષને જોઇયે, તો તેની રચના થવામાં એટલું તો ચાતુર્ય જણાય છે કે, માનવીજ્ઞાન તેનું વર્ણન કરવાને પણ સમર્થ નથી. ક્યાં તે બીજ અને ક્યાં તેમાંથી વૃક્ષ! ક્યાં તે પૃથિવીમાંના રસ અને ક્યાં તે રસોમાંથી, જો કે પાસે પાસે વાવ્યાં હોય તોયપણ પોતાને યોગ્ય એવા રસનું વૃક્ષે ગ્રહણ કરવું! અને પૃથિવીમાંથી મૂળવડે ને વાયુમાંથી પત્રોવડે પોતાને યોગ્ય ખોરાકને ગ્રહણ કરી, રેષાવડે પોતાના સર્વ અંગમાં ફેલાવીને જીવવું! વળી રંગ બેરંગી પત્ર, પુષ્પ તથા ફળો ઉત્પન્ન કરી તેવડે શોભવું, ને પોતાના કોમળ અંગ તથા ફળના ગર્ભની રક્ષા થવા માટે તેમના ઉપર જાડી છાલ ઉત્પન્ન કરવી, ઇત્યાદિ રચનાની વ્યવસ્થા થવામાં કાંઇ વિલક્ષણ ચાતુર્ય ભાસે છે! એજ રીતે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ વિષે પણ જાણવું. વળી જંગમ પ્રાણિયોની રચના પણ કંઇ અગાધ ડહાપણથી થઇ હોય એમ જણાય છે. કારણ ક્યાં તે વીર્ય ને ક્યાં તેનું માતાના ગર્ભમાં પોષાઇને અવયવવાળું રૂધિર, અસ્થિ તથા માંસમય શરીર થવું! અને વળી તેની રક્ષા માટે ત્વચાનું આચ્છાદન! ક્યાં તે અન્નાદિનું ભક્ષણ અને ક્યાં તેથી રૂધિરાદિની ઉત્પત્તિં અને તે વડે શરીરનું જીવવું! ઇત્યાદિ રચનાની વ્યવસ્થા થવામાં શું કાંઇ ઓછું ડહાપણ ભાસે છે! એજ રીતે વિચિત્રપ્રકારના રંગ બેરંગી પશુ, પક્ષી, તથા મત્સ્યાદિ સૂક્ષ્મ જીવ જંતુ વિષે પણ જાણી લેવું. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે રચેલ પંચદશીના ચિત્રદીપ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

एतस्मात्किमिवेंद्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितंरेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकुरम् । पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरा वेषैरनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथागच्छत्यथागच्छति ॥ २१८ ॥

ગર્ભાશયમાં રહેલું વીર્ય, જે હાથ, પગ તથા માથારૂપ અંકુરવાળું શરીર બની, ક્રમે કરી બાળક, યુવા તથા જરારૂપ અનેક વેષે કરી વિંટાઈ, જુએ છે, ખાય છે, સાંભળે છે, સુંઘે છે તથા જાય છે ને આવે છે, એ ઊપરાંત બીજું આશ્ચર્ય શું! ॥૨૧૮॥

देहवद्वटधानादौ सुविचार्यविलोक्यताम् । क्‍धाना कुत्र वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु ॥ २१९ ॥

દેહની પેઠે વટાદિ વૃક્ષોના બીજ વિષે પણ સારી રીતે વિચાર કરી જોવું; ક્યાં તે બીજ અને ક્યાં તે વૃક્ષ! માટે એ ઈશ્વરી શક્તિ છે, એમ નિશ્ચય કર ॥૨૧૯॥

આહા! શું એ ઈશ્વરની શક્તિનો મહિમા! કે આપણા પ્રત્યક્ષ ભૂગોળ સંબંધી રચનાનો વિચાર કરતાં આપણું મન મુંઝાઇ જાય છે, તો તેના જેવા બીજા અસંખ્ય પરોક્ષ ગોળો ઊપર સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોની કેવી રીતની રચના થઈ હશે, તેનો વિચાર કેમજ કરી શકે! જોકે ઊપગ્રહ માળા, ગ્રહમાળા સૂર્યમાળા, સૂર્યમાળાસમૂહ અને નક્ષત્ર જથ્થાની માળા એ સર્વનો હમણાં દૂરદર્શક યંત્રવડે શોધ થયેલો છે, તથાપિ અનંત આકાશમાં સર્વ ગોળની એજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થએલ છે, એમ કંઈ નિશ્ચય કેહેવાતું નથી. કારણ માનવી બુદ્ધિની શક્તિ થોડી, ગોળોની સંખ્યા મોટી અને આપણાથી તે એટલા દૂર કે, એ વિષયપર કંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. જગત્ ઊપર જગત્ અને માળા ઊપર માળા! એ જોઇને સૃષ્ટિના મહત્વનો વિચાર કરવામાં આપણું મન તદ્દન હારી જાય છે! યોગવાસિષ્ઠના ઊત્પત્તિ પ્રકરણના ત્રીશમા સર્ગમાં વસિષ્ઠે શ્રીરામને કહ્યું છે કે,

यथा विंध्यवनाभोगे प्रस्फुरंति करेणवः । तथा तस्मिन् पराभोगे ब्रह्मांडत्रसरेणवः ॥ २२० ॥

જેમ વિંધ્યાચળ પર્વત સંબંધિ વનના, સંપૂર્ણ ઊપચારે કરી પરિપૂર્ણ સ્થાનમાં હાથણિયો વિચરે છે, તેમ તે પરમાત્માના સંપૂર્ણ શક્તિયુક્ત સંસ્થાનમાં બ્રહ્માંડ રૂપી ત્રસરેણુઓ ફરે છે ॥ ૨૨૦ ॥

प्रत्येकस्यांडगोलस्य स्थितः कटकरत्नवत् । भूताकृष्टिकरो भावः पार्थिवः स्वस्वभावतः ॥ २२१ ॥

એ પ્રત્યેક ગોળમાં, પોતપોતાના સ્વભાવથી પદાર્થોને ખેંચનારી પૃથિવી સંબંધી આકર્ષણ શક્તિ રત્ન જડિત કડાની પેઠે ચોમેર હોય છે ॥ ૨૨૧ ॥

यः सर्वविभवोऽस्माकं धियां न विषयस्ततः । तज्जगत्कथने शक्तिर्न ममास्ति महामते ॥ २२२ ॥

હે મહાબુદ્ધિમાન્, પરમાત્માની શક્તિનો જે સર્વ વૈભવ છે, તે મારી બુદ્ધિનો વિષય નથી, માટે એ સર્વ સૃષ્ટિ કહેવાને મારી શક્તિ નથી ॥ ૨૨૨ ॥

भीमांधकारगहने सुमहत्यरण्ये नृत्यंत्यदर्शितपरस्परमेव मत्ताः । यक्षा यथा प्रवितते परमांबरेऽत रेवं स्फुरंति सुबहूनि महाजगंति ॥२२३॥

ભયંકર અંધકારે કરી ગહન એવાં અત્યંત મોટાં અરણ્યમાં જેમ મદોન્મત્ત યક્ષો પરસ્પરે ન દેખાતાં નાચે છે, તેમ અનંત એવા પરમાકાશમાં અસંખ્ય મોટાં જગતો ફર્યા કરે છે ॥ ૨૨૩ ॥

એ રીતે બ્રહ્માંડોની સંખ્યાનો અંત નથી, ત્યારે જે આપણે જોઇએ છેયે તે સર્વ ઉત્પત્તિનો કંઈક ભાગ માત્ર છે! આહા! સૃષ્ટિ કર્તા ઈશ્વરની શક્તિ સાથે સરખાવતાં માનવિશક્તિ અતિ તુચ્છ છે. કારણ આપણો ભૂગોળ જે અનંત આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય ગોળમાંનો એક ગોળ છે, તેના ઉપરના એક ખંડમાં, તે ખંડના પણ એક દેશમાં, તે દેશના પણ એક પ્રાંતમાં, તે પ્રાંતના પણ એક શેહેરમાં, અને તે શેહેરના પણ એક ગૃહમાં અને તે ગૃહના પણ એક ભાગમાં રેહેનાર આપણે શી ગણુતિમાં છેયે! અર્થાત્ કંઇજ નહીં. એટલું છતાં સ્ત્રી પુરૂષોને પોતાના રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધનાદિ સંપત્તિનો ગર્વ આવ્યા વગર રહેતો નથી. પણ જ્યારે એવો ગર્વ આવે ત્યારે તેમણે વિચારવું કે, એવડા મોટા વિસ્તારવાળી સૃષ્ટિમાં તેમના વર્તમાન સમયે તેમના જેવા રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધનાદિ સંપત્તિવાળા કેટલા હશે! વળી ભૂતકાળમાં તેમના જેવા કેટલા થયા હશે! ને ભવિષ્યકાળમાં કેટલા થશે! અને વળી એ બધા નાશવંત! એવો વારંવાર વિચાર કરી સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ ગર્વથી મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન સદા જારી રાખવો, ને કોઇનો તિરસ્કાર કરવો નહીં. કારણ તિરસ્કારથી પ્રાણિમાત્રના અંતરાત્મા દુઃખિત થાય છે. માટે શ્રી મહાભારતના આદિ પર્વના અધ્યાય ૮૭ માં યયાતિ રાજાયે કહ્યું છે કે,

नहीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु किंचन। दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ २२४ ॥

પ્રાણીમાત્રને વિષે દયા, મૈત્રી, દાન તથા મધુર વાણીથી વર્તવું, એના જેવું વશીકરણ ત્રણ લોકમાં બીજું કંઇ નથી ॥૨૨૪॥

એ રીતે વર્તતાં નિત્ય મનુષ્યે સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરસંબંધી વિચાર કરી તેને શરણ રેહેવું. એમ કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, ને પાપમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પ્રાચીન આર્ય ધર્મ પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અંતભાગ અર્થાત્ વેદાંતનામથી પ્રસિદ્ધ આરણ્યકના અંતર્ભૂત ઉપનિષદ્ ગ્રંથોમાં સારી રીતે વિચાર કરી ઇશ્વરના સ્વરૂપ તથા મહિમા આ પ્રમાણે કહેલ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિયારણ્યકના દશમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यचसर्ज्यभूम्याम्। यदोषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि॥२२५॥

જેથકી જગતની ઉત્પત્તિ થઇ છે, ને જે પૃથિવીને વિષે જલવડે જંતુને અને ઓષધિવડે મનુષ્ય તથા પશુને સૃજીને ચરાચર ભૂતમાં વ્યાપક છે ॥ ૨૨૫ ॥

अतः परं नान्यदणीयसंहि परात्परं यन्महतो महान्तम्। यदेकमव्यक्तमनंतरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ॥ २२६ ॥

એનાથી બીજું શ્રેષ્ઠ તથા અતિ સૂક્ષ્મ કંઈ નથી, એ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ, મહતમાં મહત્, એક, અવ્યક્ત, અનંત, વિશ્વરૂપ, અનાદિ તથા અજ્ઞાનથી પર છે ॥ ૨૨૬ ॥

એજ વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् ।
यस्मान्नाणीयो नज्यायोऽस्ति किंचित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ २२७ ॥

જેનાથી શ્રેષ્ઠ, અતિ સૂક્ષ્મ તથા અતિ મોટું બીજું કંઇ નથી, તે એકજ ઇશ્વર પોતાના પ્રકાશરૂપ મહિમામાં વૃક્ષની પેઠે નિશ્ચળ રહે છે, ને તેણે કરી આ સર્વ વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૨૭ ॥

सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं
सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥ २२८ ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણને પ્રકાશકરનાર, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત અને સર્વનો પ્રભુ, નિયંતા, રક્ષણકરનાર તથા બંધુ છે ॥૨૨૮॥

अपाणिपादो जवनो गृहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥ २२९ ॥

તે હાથ અને પગ વિનાનો છતાં ગ્રહણ તથા ગમન કરે છે, ને ચક્ષુ અને કાન વિનાનો છતાં જુએ તથા સાંભળે છે; તે વસ્તુમાત્રને જાણે છે, પણ તેને જાણનાર કોઈ નથી; તેને આદિકારણ, પૂર્ણ તથા મહાન કહે છે ॥ ૨૨૯ ॥

नैनमूर्ध्वं न तिर्यंचं न मध्ये
परिजग्रभत् । न तस्य प्रतिमा
अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ २३० ॥

જેનું મહદ્ યશ નામ છે, એવા એ પરમેશ્વરને ઊંચે, આડે તથા મધ્યે કોઇ ગ્રહણ કરી શકતું નથી, કારણ તેની પ્રતિમા નથી ॥ ૨૩૦ ॥

सर्वादिशऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्
प्रकाशयन् भ्राजते यद्वदनड्वान् ।
एवं स देवो भगवान् वरेण्यो
योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ २३१ ॥

સૂર્ય જેમ સર્વ દિશામાં ઊંચે, નીચે તથા આડે પ્રકાશ કરતાં શોભે છે, તેમ તે પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય સ્વયંપ્રકાશ એકજ પરમેશ્વર જગતના ઉપાદાન કારણ પૃથિવ્યાદિ પંચભૂતોને નિયમમાં રાખે છે ॥ ૨૩૧ ॥

यच्चस्वभावं पचति विश्वयोनिः
पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।
सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको
गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥२३२॥

જે, પદાર્થોમાં સ્વાભાવિક ધર્મ નિર્માણ કરે છે, સર્વ પાકવા યોગ્ય વસ્તુને પરિણામ પમાડે છે, અને સર્વ ગુણોને ઘટતી રીતે યોજે છે, તે વિશ્વના આદિ કારણ એકજ પરમેશ્વર આ સર્વ વિશ્વને નિયમમાં રાખે છે ॥ ૨૩૨ ॥

स्वभावमेके कवयो वदन्ति
कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके
येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥ २३३ ॥

કેટલાક મોહ પામેલા પંડિતો જગતનું કારણ સ્વભાવ, ને કેટલાક કાળ કહે છે; પણ જેણે કરી આ મોટું સૃષ્ટિચક્ર ફરે છે, એ, લોકમાં દેવનોજ મહિમા કેહેવાય છે ॥ ૨૩૩ ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत् समश्चाभ्यधिकश्चद्द श्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ २३४ ॥

તેને શરીર તથા ઇન્દ્રિયો નથી, તેની સમાન તથા તેથી વિશેષ કોઈ દેખાતો નથી; એની ઊત્કૃષ્ટ શક્તિ વિવિધપ્રકારની સંભળાય છે, અને એમાં જ્ઞાન તથા બળની ક્રિયા સ્વાભાવિક છે ॥ ૨૩૪ ॥

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके
न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् ।
स कारणं करणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः २३५

લોકમાં તેનો કોઇ સ્વામી તથા નિયંતા નથી, તેમ તેનું ચિન્હ પણ નથી; તે સર્વેનું કારણ તથા મનનો અધિપતિ છે, ને એનો કોઈ પિતા તથા અધિપતિ નથી ॥ ૨૩૫ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ २३६ ॥

તેને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા આ વિજળી પણ પ્રકાશ કરી શકતાં નથી, ત્યારે આ અગ્નિ તો કયાંથી પ્રકાશ કરી શકે! તે સ્વયંપ્રકાશની પાછળ સર્વ શોભે છે, ને તેના પ્રકાશ વડે આ સર્વ પ્રકાશે છે ॥૨૩૬॥

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनि-
र्ज्ञः कालकारो गुणीसर्वविद्यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबंधहेतुः ॥ २३७ ॥

તે સૃષ્ટિનો કર્તા તથા જ્ઞાતા, સ્વયંભૂ, પ્રજ્ઞાવાન્, કાલનો કર્તા, ગુણી, સર્વજ્ઞ, માયા તથા જીવનો પ્રભુ, ગુણનો નિયંતા, અને સંસારનાં મોક્ષ, સ્થિતિ તથા બંધનું કારણ છે ॥ ૨૩૭ ॥

એવા ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાંજ જોઇ તેની ઉપાસના કરી તેને શરણ રેહેવા એજ ઉપનિષદ્‌માં કહેલ છે કે,

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः
परस्त्रिकालादकालोऽपि दृष्टः ।
तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं
देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ २३८ ॥

તે સર્વનો આદિ, સર્વ સંયોગ નિમિત્તકારણ, ત્રણે કાળથી પર તથા કાળ રહિત જણાયલો છે; તે વિશ્વરૂપ, વિશ્વનાં કારણ, સત્ય સ્વરૂપ, સ્તુતિ કરવા લાયક તથા પોતાના ચિત્તમાં રહેલા દેવને પ્રથમ ઊપાસી ॥ ૨૩૮ ॥

सवृक्षकालाकृतिभिः परोन्यो
यस्मात् प्रपंचः परिवर्तते यम् ।
धर्मावहं पापनुदं भगेशं
ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ २३९ ॥

તથા જેથકી આ પ્રપંચ વારંવાર થાય છે, ને જે પ્રપંચથી જૂદો છે, તે સંસારરૂપ વૃક્ષ, કાળ તથા આકૃતિથી પર, ધર્મને વહન કરનાર, પાપને ટાળનાર, મરણધર્મ રહિત અને વિશ્વના આધારભૂત ઈશ્વરને પોતાના આત્મા વિષે રહેલ જાણીને ॥૨૩૯॥

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद्
विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ २४० ॥

તે નિયમમાં રાખનારાઓને પણ નિયમમાં રાખનાર, પ્રકાશ કરનારાઓને પણ પ્રકાશ કરનાર, સ્વામીના પણ સ્વામી, માયાથી પર, જગતના નિયંતા તથા સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવને જાણિયે છિયે ॥ ૨૪૦ ॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ २४१ ॥

જે પૂર્વે પિતામહને સૃજે છે, ને તેને જ્ઞાન પ્રેરે છે, તે જીવોની બુદ્ધિને પ્રકાશ કરનાર દેવને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હું શરણ જાઉં છું ॥ ૨૪૧ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં ઈશ્વરમહિમા વર્ણન.

॥ इति सृष्टिप्रकरणम् ॥

॥ ॐतत्सद्ब्रह्मणेनमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ आचारप्रकरणप्रारंभः ॥

उपदेश.

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति ।
विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्.

જે એકજ વર્ણરહિત છતાં પ્રાણિયોનાં પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારની શક્તિના યોગથી અનેક વર્ણના પદાર્થોને સૃજે છે, ને જેને વિષે આદિ, મધ્ય તથા અંત સમય વિશ્વ રહ્યું છે, તે સ્વયંપ્રકાશ પરમેશ્વર અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડો અર્થાત્ સારી બુદ્ધિ આપો ॥ ૧ ॥

પેહેલા પ્રકરણમાં સૃષ્ટિ સંબંધી વિચાર કર્યો છે, ને આ બીજા પ્રકરણમાં આચાર વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે. આચારના સદાચાર અને દુરાચાર એવા બે ભેદ છે. સદાચરણથી ઉલટી રીતે વર્તવું તેને દુરાચરણ કહે છે. જેમ સૃષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર જાણી લેવાની ઘણીજ અગત્ય ભાસે છે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિની વિચિત્ર રચનાનું જ્ઞાન થતાં તેના કર્ત્તા સર્વ શક્તિમાન્ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે નિશ્ચય થવાથી મનુષ્ય આસ્તિક બની, તેને શરણ રહી શાંતિરૂપ સુખ પામે છે; તેમ સદાચાર જાણતાં તે પ્રમાણે વર્તવાથી તે જીવતાં સારી પ્રતિષ્ઠાને પામી મરણ પછી સદ્ગતિને પામે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લિમાં આચાર્યે શિષ્યને સદાચરણવિષે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે:—

सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्माप्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । यान्यनवद्यानि कर्म्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि ॥ २ ॥

સાચું બોલ, ધર્માચરણ કર, વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યાગુરૂને પ્રિય ધન આપી પ્રજા તંતુનો ઉચ્છેદ મ કર, તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સમૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે અનિંદિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં નહિ, અને જે અમારાં સારાં આચરણ હોય તે તારે ગૃહણ કરવાં બીજાં નહીં ॥ ૨ ॥

॥ सत्यंवद ॥

હવે પ્રથમ ઉપદેશ સત્ય બોલવા માટે છે, કારણ સર્વ સદાચરણનું મૂળ સત્ય છે. સત્યવડે સર્વ ન્હાના મોટા રાજ્યોની વ્યવસ્થા યથાર્થ રહી શકે છે. કેમકે રાજા, પ્રધાન, કાર્યભારી તથા પ્રજા પરસ્પરે સત્ય રાખી વર્તતાં હોય, તોજ રાજ્યમાં સુખશાન્તિ રહે છે. તેમાંથી કોઈ પણ અસત્ય રીતે વર્તે તો સુખ શાન્તિનો નાશ થતાં કલેશ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જે રાજ્યમાં અસત્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તે રાજ્ય સમૂલ નાશ પામે છે. સર્વ પ્રકારની ખેતી કરનાર, કારીગર તથા વ્યાપારી આદિ લઇ સર્વ પ્રજાનો વ્યવહાર પરસ્પરે સત્યવડે સમાધાનથી ચાલે છે. કયાંય અસત્ય વર્તે તો ત્યાં કલેશ થાય છે, જેને શમાવવા તથા ફરી સત્યને પ્રવર્ત્તાવવા માટે, રાજાએ નિર્માણ કરેલા ન્યાયાધીશ પાસે પ્રજાએ જવું પડે છે. પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુરૂષ, ભાઇયો તથા મિત્રોની પરસ્પરે ગમે એવી પ્રીતિ હોય, તથાપિ અસત્યવડે તુટી જાય છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર સત્યવડે ચાલે છે, માટે સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ સત્ય બોલવું અને સત્ય આચરવું. તેમ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા વધે છે, ને સર્વના વિશ્વાસને પાત્ર થવાય છે. અને જેનો વિશ્વાસ બેઠો તેનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે છે.

વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

विश्वासः संपदां मूलं
तेन यूथपतिर्गजः ।
सिंहो मृगाधिपत्येऽपि
न मृगैः परिवार्यते ॥ ३ ॥

પોતા ઉપર મેળવેલો વિશ્વાસ સંપતનું મૂળ છે; કેમકે વિશ્વાસથી હાથી યૂથપતિ થાય છે, ને સિંહ જોકે વનચર પશુનો પતિ કહેવાય છે, તો પણ વિશ્વાસ વિના તેમનાથી વીંટાતો નથી ॥ ૩ ॥

સર્વેને સત્ય રીતે વર્તાવવા માટે છેક પ્રાચીન કાળથી રાજાઓ નિયમ બાંધતા આવ્યા છે. આર્ય પ્રજાના પ્રથમ નિયમ મનુએ બાંધેલા છે. તે નિયમથી વિરૂદ્ધ વર્તનારને તેણે શિક્ષા કરવા કહેલ છે. કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં તેણે કહ્યું છે કે,

सर्वो दंडजितो लोको
दुर्लभोहि शुचिर्नरः ।
दंडस्यहि भयात्सर्व
जगद्भोगाय कल्पते ॥ ४ ॥

શિક્ષાથી સર્વ જન નિયમમાં રહે છે, કેમકે કેવળ નિરપરાધી મનુષ્ય મળી આવવો કઠિણ છે. દંડના ભયથીજ સર્વ જગત્ ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાય છે ॥ ૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

नियतविषयवर्ती प्रायशो दंडयोगा-
ज्जगति परवशेऽस्मिन्दुर्लभः साधुवृत्तः ।
कृशमपि विकलं वा व्याधितं वा धनं वा
पतिमपि कुलनारी दंडभीत्याभ्युपैति ५

મનુષ્ય ઘણું કરી દંડના યોગથીજ વિષયમાં નિયમથી વર્તનાર થાય છે, કેમકે આ પરવશ જગતમાં સારા આચરણવાળો પુરૂષ દુર્લભ છે. શરીરે દુર્બલ, વિકલ, રોગી વા નિર્ધન પતિને કુળવાન્ સ્ત્રી પણ દંડના ભયથી ભજે છે ॥ ૫ ॥

વળી સત્ય રીતે વર્તવાની એટલી તો અગત્ય છે કે, કદી વડીલ, મિત્ર અથવા સંબંધી વા રાજા પોતે અસત્ય રીતે વર્તતાં હોય, તો તેમને પણ શિક્ષા કરવી, એમ આર્ય શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા છે. મનુસ્મૃતિના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः
पुरोहितः । ना दंड्यो नाम राज्ञो-
ऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ६ ॥

પિતા, ગુરૂ, મિત્ર, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર તથા પુરોહિત, એમાંથી પણ જે સ્વધર્મમાં ન રહે, અર્થાત્ અન્યાયથી વર્તે તેને રાજાએ શિક્ષા કરવી ઘટેછે ॥૬॥

कार्षापणं भवेद्दंड्यो
यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दंड्यः
सहस्रमिति धारणा ॥ ७ ॥

વળી જે અપરાધ માટે કોઇ સાધારણ મનુષ્યને એક રૂપીયો દંડ કરવામાં આવતો હોય, તેવો અપરાધ જો રાજા કરે તો તેનો ન્યાયાધીશે એક હજાર રૂપીઆ દંડ કરવો એમ શાસ્ત્રનો ઠેરાવ છે ॥ ૭ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિ પર્વના ૫૭ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને, તથા આદિ કાવ્ય રામાયણના અયોધ્યાકાંડના એકવીશમા સર્ગમાં લક્ષ્મણે રામને કહ્યું છે કે,

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ॥
उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ८

ઉદ્ધત થઇ ગયેલા, કાર્યાકાર્યને નહીં જાણનાર તથા અવળે માર્ગે ચાલનાર ગુરૂને પણ શિક્ષા કરવી ॥ ૮ ॥

જેમ સત્ય વર્તાવવા માટે રાજાએ બાંધેલા નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યો દંડના ભયથી વર્તે છે, તેમ સૃષ્ટિકર્ત્તા પરમેશ્વરની સ્વતઃસિદ્ધ અદ્દભુત શક્તિવડે બંધાયલા નિયમો પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો જાણે હાનિના ભયથી વર્તતા હોય એમ જણાય છે! કોઇનાથી પણ તે નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી, કારણ તેમ થયાથી તે પદાર્થને મહા હાનિ થાય છે; જે તેને નિયમથી ઉલટી રીતે વર્તવાનો જાણે દંડ હોય એમ ભાસે છે! માટે તેમનું નિયમ પ્રમાણે વર્તવું એ સત્યનોજ મહિમા છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની બ્રહ્માનંદવલ્લીમાં કહ્યું છે કે,

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः ९

ઈશ્વરના ભયથી વાયુ વાય છે, સૂર્ય ઉદય પામે છે, અને અગ્નિ, મેઘ તથા પાંચમો મૃત્યુ દોડે છે ॥ ૯ ॥

તેમ તૈત્તિરીયારણ્યકના ૧૦ મા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन वायुरावाति । सत्येनादित्यो रोचते दिवि । सत्यं वाचः प्रतिष्ठा । सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं । तस्मात्सत्यं परमं वदंति ॥१०॥

સત્યવડે વાયુ વાય છે તથા સૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશે છે, સત્ય વાણીની પ્રતિષ્ઠા છે, સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે, માટે સત્યને શ્રેષ્ઠ કહે છે ॥ ૧૦ ॥

એજ રીતે ચાણાક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ११

સત્યવડે પૃથ્વી ધારણ કરાય છે, સૂર્ય તપે છે, તથા વાયુ વાય છે, માટે સર્વ સત્યમાં રહ્યું છે ॥ ૧૧ ॥

સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે અર્થાત્ તેની સર્વ કાર્યમાં જરૂર પડે છે. તે વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. દુષ્ટ પુરૂષો પણ બીજાને શરીર અથવા સંપત્તિ સંબંધી હાનિ કરવામાં ઉપરથી સત્ય દેખાડે છે. જો તેમ ન કરે તો તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણ પ્રાણિમાત્રને સત્ય પ્રિય છે, કેમકે સત્યમાં તેમનું કલ્યાણ રહ્યું છે. જેથી ઉપર ઉપરના સત્યને ખરૂં માની તેઓ પોતાનું કલ્યાણ થવાના લોભને લીધે વિશ્વાસથી, દુષ્ટોએ રચેલ પાશમાં ફસાઇ જાય છે. સત્ય સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, ને તેનોજ સર્વત્ર જય થાય છે. અથર્વવેદના મુંડકોપનિષદ્દમાં કહ્યું છે કે,

सत्यमेव जयते नानृतं ॥ १२ ॥

સત્યજ જીતે છે, અસત્ય જીતતું નથી॥૧૨॥

વળી સત્ય બોલવાથી પ્રપંચ કરવો પડતો નથી, પણ જો એક અસત્ય બોલાયું હોય તો તેને ઢાંકવા વળી બીજું અસત્ય બોલવું પડે છે. અને એ રીતે જો કોઇ તપાસનાર મળે તો અસત્ય બોલવાનો પાર આવે નહીં, ને છેવટ સત્ય બોલવું પડે છે,

માટે પ્રથમથીજ સત્ય બોલવું. શ્રીમહાભારતના આદિ પર્વના ૭૪ મા અધ્યાયમાં શકુંતલાએ દુષ્યંતને કહ્યું છે કે,

नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परं । नहि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह विद्यते १३

આ લોકમાં સત્ય સમાન ધર્મ નથી, સત્યથી કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી અને અસત્યથી બીજું કંઈ અતિશય ખરાબ નથી ॥ ૧૩ ॥

કારણ કલ્પતરૂમાં કહ્યું છે કે,

नासत्यवादिनः सख्यं न पुण्यं न यशो भुवि । दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्नतः ॥ १४ ॥

જગતમાં જુઠું બોલનારને મિત્રતા, પુણ્ય તથા યશ મળતાં નથી, ને ઝેર ખાનારાની પેઠે તેનું કયાંય કલ્યાણ દેખાતું નથી ॥ ૧૪ ॥

માટે સદા સત્ય બોલવું. પણ કોઇ વેળા એવો પ્રસંગ આવે કે, સત્ય બોલવાથી મહા અનર્થ થવાનો સંભવ હોય, તો તે વેળા ચાલતાં સુધી મૌન રહેવું, પણ કદી બોલવાની જરૂરજ પડે તો યુક્તિથી બોલવું પણ અનર્થ થવા દેવો નહીં. એ પ્રમાણે આચાર્યે શિષ્યને સત્ય બોલવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં પ્રથમ સત્ય બોલવાનો ઉપદેશ.

॥ धर्मंचर ॥

બીજો ઉપદેશ ધર્મ આચરવા માટે કર્યો છે, કારણ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકના દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

**धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा
लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पंति ।
धर्मेण पापमपनुदंति धर्मे सर्वं
प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ॥१५॥**

ધર્મ સર્વ પ્રાણિને આશ્રય છે, જગતમાં ધર્માધર્મ જાણવા માટે લોકો ધર્મિષ્ઠની પાસે જાય છે, ધર્મે કરી પાપને ટાળે છે, ને ધર્મમાં સર્વ રહ્યું છે; માટે ધર્મને શ્રેષ્ઠ કહે છે ॥ ૧૫ ॥

પણ એ ધર્મ શું છે, તે સર્વ મનુષ્યે જાણવું અવશ્ય છે, માટે આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના સાતમા પટલમાં કહ્યું છે કે,

यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मो यं गर्हंते सोऽधर्मः ॥ १६ ॥

જે આચરણને આર્ય પુરૂષો વખાણે, તે ધર્મ, અને જેને નિંદે તે અધર્મ કેહેવાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ વૈશેષિક દર્શનના પેહેલા અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં કહેલ છે કે,

यतोभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः १७

જેનાથી ઉદય તથા કલ્યાણ થાય તેજ ધર્મ ॥૧૭॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૨૦૭ મા અધ્યાયમાં ધર્મવ્યાધે કૌશિક બ્રાહ્મણને કહ્યું છે કે,

आरंभो न्याययुक्तो यः सहि धर्म इति स्मृतः। अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ १८ ॥

જે કાર્ય આરંભથીજ ન્યાય યુક્ત હોય, તેજ ધર્મ, અને જે અનાચાર તે અધર્મ કહેલ છે; એ આર્ય પુરૂષોનું કેહેવું છે ॥ ૧૮ ॥

એ રીતે પ્રાણિમાત્રનું જેથી હિત થાય છે, એવા સદાચરણને ધર્મ કહેલ છે, માટે મનુષ્યે નિરંતર સદાચારે વર્તવું, જેથી તે આ લોકમાં સુખ તથા યશને પામે છે, અને મરણ પછી દુર્ગતિને પામતો નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

नहि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिंतात गच्छति ॥ १९ ॥

હે તાત, શુભાચરણ કરનાર કોઇ પણ, દુર્ગતિને પામતો નથી ॥ ૧૯ ॥

વળી સદાચરણરૂપ ધર્મવડે ઊચ્ચતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મવડે નીચતા પ્રાપ્ત થાય છે. આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના બીજા પ્રશ્નના ચોથા પટલમાં કહ્યું છે કે,

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ २० ॥

જાતિ બદલવામાં હલકો વર્ણ પણ, ધર્માચરણે કરી પોતાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વર્ણપણાને પામે છે ॥ ૨૦ ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ २१ ॥

અને ઉત્તમ વર્ણ પણ, અધર્માચરણે કરી પોતાથી હલકા હલકા વર્ણપણાને પામે છે ॥ ૨૧ ॥

કારણ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

विश्वामित्रो वसिष्ठश्च मतंगो नारदादयः। तपोविशेषैःसंप्राप्ताउत्तमत्वंन जातितः २२

વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ટ, મતંગ, તથા નારદાદિ ઋષિયો, તપોવિશેષે કરી ઉત્તમપણાને પામ્યા પણ જાતિથી નહીં ॥ ૨૨ ॥

કેમકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિ પર્વના ૧૮૮ મા અધ્યાયમાં ભૃગુ ઋષિયે ભારદ્વાજને કહ્યું છે કે,

न विशेषोस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् । ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ २३ ॥

બ્રહ્માએ સરજેલું આ સર્વ જગત્ પૂર્વે બ્રાહ્મણ જાતિવાળું હતું, કંઇ વર્ણભેદ ન હતો; પણ પછી કર્મે કરી વર્ણપણાને પામ્યું ॥ ૨૩ ॥

कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः
क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्तांगा-
स्तेद्विजाः क्षत्रतां गताः ॥ २४ ॥

તેમાં જે બ્રાહ્મણો, કામ તથા ભોગમાં પ્રીતિ રાખનાર, તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળા, ક્રોધી, સાહસિક, સ્વધર્મને છોડી દેનાર તથા રજોગુણવાળા હતા, તે ક્ષત્રિયપણાને પામ્યા ॥ ૨૪ ॥

गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय
पीताः कृष्युपजीविनः ।
स्वधर्मान्नानुतिष्ठंति
ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥ २५ ॥

જે બ્રાહ્મણો, પશુઓને ઉછેરી તેથી પોતાની વૃત્તિ ચલાવનાર, રજોગુણ તથા તમોગુણવાળા, ખેતી કરનાર અને પોતાના ધર્મથી વિમુખ હતા, તે વૈશ્યપણાને પામ્યા ॥ ૨૫ ॥

हिंसानृतप्रिया लुब्धाः
सर्वकर्मोपजीविनः ।
कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टा-
स्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥ २६ ॥

જે બ્રાહ્મણો, હિંસા તથા અસત્યમાં પ્રીતિ રાખનાર, લોભી, હર કોઈ કર્મે કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવનાર તમોગુણી તથા અપવિત્ર હતા, તે શૂદ્રપણાને પામ્યા ॥ ૨૬ ॥

इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः । धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ २७ ॥

એ રીતે કહેલાં કર્મે કરી જુદા થઇ બ્રાહ્મણો વર્ણાન્તરને પામ્યા, પણ તે સર્વે વર્ણને ધર્મ તથા યજન ક્રિયા કરવાની નિરંતર મના નથી ॥ ૨૭ ॥

વળી એજ પર્વના ૧૮૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः२८

જેને વિષે સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અક્રૂરતા, લજ્જા, દયા, તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ દેખાતાં હોય, તે બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૨૮ ॥

क्षत्रजं सेवते कर्म
वेदाध्ययनसंगतः ।
दानादानरतिर्यस्तु
स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ २९ ॥

જે યુદ્ધકર્મ કરનાર, યુદ્ધવિદ્યા શિખેલો અને દાન આપવામાં તથા પ્રજાપાસેથી તેના રક્ષણ બદલ પોતાનો હક લેવામાં પ્રીતિવાળો હોય, તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે ॥ ૨૯ ॥

वाणिज्या पशुरक्षा च कृष्या-
दानरतिः शुचिः । वेदाध्यय-
नसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ ३० ॥

જે વેપારી, પશુ પાળનાર, ખેતીથી નીપજ કરવામાં પ્રીતિવાળો, પવિત્ર તથા વિદ્યાભ્યાસ કરેલો હોય, તે વૈશ્ય કહેલ છે ॥ ૩૦ ॥

सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरो-
ऽशुचिः । त्यक्तवेदस्त्वनाचारः
स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ३१ ॥

જે અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણ કરવામાં પ્રીતિમાન્, નિરંતર બધું કામ કરનાર, અપવિત્ર, મૂર્ખ, તથા આચાર વગરનો હોય, તે શૂદ્ર કહેલ છે ॥ ૩૧ ॥

વળી શુક્રનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

न जात्या ब्राह्मणश्चात्र क्षत्रियो
वैश्य एव न । न च शूद्रो न वै
म्लेच्छो भेदिता गुणकर्मभिः ॥ ३२ ॥

આ લોકને વિષે જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છ નથી, પણ ગુણ તથા કર્મે કરી થયેલ છે ॥૩૨॥

ज्ञानकर्मोपासनाभिर्देवता-
राधने रतः । शान्तो दान्तो
दयालुश्च ब्राह्मणश्च गुणैः स्मृतः ॥ ३३ ॥

જે, જ્ઞાન, કર્મ તથા ઉપાસનાએ કરી ઈશ્વરભજન કરવામાં પ્રીતિ રાખનાર, શાંત, જીતેન્દ્રિય તથા દયાળુ હોય, તે, એવા ગુણે કરી બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥૩૩॥

लोकसंरक्षणे दक्षः शूरो दान्तः
पराक्रमी । दुष्टनिग्रहशीलो यः
स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ३४ ॥

જે, પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવામાં નિપુણ, શૂરવીર, જીતેંદ્રિય, પરાક્રમી તથા દુષ્ટોને દંડ દેવાના સ્વભાવવાળો હોય, તેજ ક્ષત્રિય કેહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

क्रयविक्रयकुशला ये नित्यं प-
ण्यजीविनः । पशुरक्षाः कृ-
षिकरास्ते वैश्याःकीर्तिता भुवि ॥ ३५ ॥

જે, નિત્ય માલ લેવા તથા વેંચવામાં કુશળ વ્યાપારી, પશુ પાળનાર અને ખેતિ કરનાર હોય, તે પૃથિવીને વિષે વૈશ્ય કહેલ છે ॥ ૩૫ ॥

द्विजसेवार्चनरताः
शूराः शान्ता जितेन्द्रियाः ।
सीरकाष्ठतृणवहा-
स्ते नीचाः शूद्रसंज्ञकाः ॥ ३६ ॥

જે, બીજા વર્ણની હલકી ચાકરી તથા તાબેદારી કરવામાં પ્રીતિમાન, કામ કરવામાં સમર્થ, સારા સ્વભાવવાળો, જીતેન્દ્રિય, અને હળ, કાષ્ટ તથા ઘાંસ ઉપાડવાનું હલકું કામ કરતાર હોય, તે શૂદ્ર કહેલ છે ॥ ૩૬ ॥

त्यक्तस्वधर्माचरणा निर्घृणाः पर-
पीडकाः । चण्डाश्च हिंसका नित्यं
म्लेच्छास्ते ह्यविवेकिनः ॥ ३७ ॥

જે, સ્વધર્માચરણ રહિત, નિર્દય, પારકાઓને પીડા કરનાર, ક્રૂર, નિરંતર હિંસા કરનાર તથા અવિવેકી હોય, તે મ્લેચ્છ કેહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

વળી એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

कर्मणोत्तमनीचत्वं
कालतस्तु भवेद्गुणैः ।
विद्याकलाश्रयेणैव
तन्नाम्ना जातिरुच्यते ॥ ३८ ॥

મનુષ્યને કર્મ તથા ગુણવડે કાળે કરી ઉત્તમ તથા નીચપણું પ્રાપ્ત થાય છે; ને જે જે વિદ્યા તથા કળાના આશ્રયથી તે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે, તે તે વિદ્યા તથા કળાના નામથી તેની જાતિ કેહેવાય છે ॥ ૩૮ ॥

પણ જેમાં અસદાચરણ ન હોય એવો કોઇ પણ પ્રકારનો ધંધો કરવામાં હલકાઈ નથી, કેમકે હલકાઇને દેનાર તો કેવળ અસદાચરણજ છે. એ રીતે આપણા આર્ય શાસ્ત્રમાં જ્યારે સદાચરણરૂપ ધર્મ પાળવાવડે ઉત્તમતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મ પાળવાવડે અધમતાની પ્રાપ્તિ કહી છે, ને જોવામાં પણ એમજ છે, ત્યારે સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોયે અસદાચરણનો ત્યાગ કરી સદાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે, માટેજ આચાર્યે શિષ્યને ધર્મ આચરવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર પ્રકરણમાં ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ स्वाध्यायान्माप्रमदः ॥

ત્રીજો ઉપદેશ વિદ્યાભ્યાસમાં સાવધાન રેહેવાનો છે; કારણ જેમ ખેડથી સુધારેલી જમીન, તેમાં રોપેલા બીજને ઉછેરી વૃક્ષરૂપ કરવામાં ઘણી સહાયતા કરે છે, તેમ વિદ્યાભ્યાસથી કેળવાએલી બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ મોટાં કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં ઘણી સહાય થઈ પડેછે. જેની બુદ્ધિ કેળવાયેલી નથી તે વગર ખેડેલી જમીન જેમ છોડને મુંઝવી દેછે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને ગુંચવી નાખે છે. માટે વિદ્યાભ્યાસરૂપ ખેડથી બુદ્ધિરૂપ જમીનને જરૂર સુધારવી જોઇયે. બિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकं ॥ सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यंध एव सः ॥ ३९ ॥

અનેક સંશયને ટાળનારૂં તથા પરોક્ષ અર્થને દેખાડનારૂં શાસ્ત્ર સર્વનું નેત્ર છે, માટે તે જેને નથી, તે આંધળોજ છે ॥ ૩૯ ॥

ભર્તૃહરિયે પણ નીતિશતકમાં કહેલ છે કે,

विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः । विद्या बंधुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं विद्या राजसु पूज्यते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥४०॥

વિદ્યાજ નરનું અધિકરૂપ તથા ઢાંકેલું ગુપ્ત ધન, ભોગ, યશ તથા સુખને આપનારી, ગુરૂની પણ ગુરૂ, પ્રવાસમાં બંધુજન સમાન અને પરમ દૈવતરૂપ છે; રાજદરબારમાં વિદ્યાજ પૂજાય છે, ધન પૂજાતું નથી, માટે વિદ્યાહીનને પશુ સમાન જાણવો ॥ ૪૦ ॥

તેમ ભોજપ્રબંધના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुंक्ते कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदं । लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं किंकिन्न साधयति कल्पलतेव विद्या॥४१॥

વિદ્યા માતાની પેઠે રક્ષા કરે છે, પિતાની પેઠે હિતમાં જોડે છે, સ્ત્રીની પેઠે ખેદને ટાળી આનંદ પમાડે છે, લક્ષ્મીને વધારે છે અને સર્વ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારે છે; માટે તે કલ્પલતાની પેઠે શું શું મેળવી આપતી નથી ! અર્થાત્ બધું મેળવી આપે છે ॥૪૧॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયના ત્રિપ્રશ્નાધિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

विद्यानाम नरस्य कीर्तिरतुला भाग्यक्षये चाश्रयो धेनुः कामदुघा रतिश्च विरहे नेत्रं तृतीयं च सा । सत्कारायतनं कुलस्य महिमा रत्नैर्विना भूषणं तस्मादन्यमुपेक्ष्य हेतुविषयं विद्याधिकारं कुरु ॥ ४२ ॥

વિદ્યા મનુષ્યને અતુલ કીર્તિ આપનારી, પડતી દશામાં આશ્રય રૂપ, કામદુઘાની પેઠે ઇચ્છિત ફળ દેનારી, સ્નેહિયોના વિયોગ સમયે પણ આનંદ આપનારી, ત્રીજા નેત્ર રૂપ, માન અપાવનારી, કુળનો મહિમા વધારનારી તથા રત્ન વિનાનું ભૂષણ છે; માટે બીજું પડતું મેલી વિદ્યા સંપાદન કર ॥ ૪૨ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

न चोरहार्यं न च राजहार्यं
न भ्रातृभाज्यं नच भारकारि ।
व्यये कृते वर्द्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधनप्रधानं ॥ ४३ ॥

વિદ્યારૂપી ધન ચોર તથા રાજાથી હરાતું નથી, ભાઇયોથી વંટાતું નથી, કંઇ ભાર કરતું નથી અને કોઇને આપવાથી ઘટવાને બદલે નિરંતર વધે છે, માટે વિદ્યાધન સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે ॥ ૪૩ ॥

જેમણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નથી, તેમના માટે લોકો ઘણું ઉંચું મત રાખતા નથી, કેમકે વિદ્યા વિના તેમનામાં ડહાપણ ઘણું ઓછું હોય છે. જેથી કંઇ કાર્યપ્રસંગમાં તેમણે આપેલા વિચાર ઉપર ઘણું વજન રાખવામાં આવતું નથી. સભામાં બોલવું હોય તો તેમનાથી કાંઇ બોલાતું નથી, મુંગા બેસી સાંભળ્યા કરવું પડે છે. માટે માતા પિતાયે બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ અવશ્ય કરાવવો જોઇયે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

मातृपितृकृताभ्यासोगुणितामेतिबालकः ।
न गर्भच्युतिमात्रेण पुत्रो भवति पंडितः४४

માતા પિતાયે અભ્યાસ કરાવેલો બાળક ગુણવાન્ થાય છે, જન્મ માત્રથી કંઇ પુત્ર પંડિત થતો નથી ॥ ૪૪ ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः । न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥ ४५ ॥

જેમણે બાળકને ભણાવ્યો નહીં, તે માતાપિતા બન્ને તેનાં શત્રુ જાણવાં; કારણ તે હંસોમાં બગલાની પેઠે વિદ્વાનોની સભામાં શોભતો નથી ॥ ૪૫ ॥

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः । विद्याहीना न शोभंते निर्गंधा इव किंशुकाः ॥ ४६ ॥

રૂપાળા, જુવાન તથા મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પણ જો વિદ્યાહીન હોય, તો સુગંધ વિનાનાં કેશુડાંની પેઠે શોભતાં નથી ॥ ૪૬ ॥

विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनां ।
कोकिलानांस्वरोरूपंस्त्रीणांरूपंपतिव्रतं ४७

કદરૂપાનું વિદ્યા, તપસ્વિનું ક્ષમા, કોયલનું સ્વર, તથા સ્ત્રીનું પતિવ્રત, રૂપ છે ॥ ૪૭ ॥

मूर्खोपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः। यावन्नभाषतेकिंचित्पंडितानांपुरःसवै ४८

સભામાં સુશોભિત વસ્ત્ર પેહેરેલો મૂર્ખ, જ્યાંસુધી પંડિતોની આગળ કંઈ બોલતો નથી ત્યાંસુધીજ શોભે છે ॥ ૪૮ ॥

વળી શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

कृष्णं वपुर्वहतु चुंबतु सत्फलानि रम्येषु संवसतु चाम्रवनांतरेषु। पुंस्कोकिलस्य चरितानि करोतु कामं काकःकलध्वनिविधौसतु काकएव॥४९॥

ભલે કાગડો કાળું શરીર વહન કરે, સારાં ફળ ખાય, તથા મનોહર આંબાના વનમાં રેહેવા રૂપ કોયલનાં ચરિત્ર ઇચ્છા પ્રમાણે કરે, પણ મધુર શબ્દ બોલવા સમયે તો કાગડો તે કાગડોજ ॥૪૯॥

માટે કહ્યું છે કે,

विद्याविनयोपेतो हरति न चेतांसि कस्य मनुजस्य। कांचनमणिसंयोगो नो जनयति कस्य लोचनानंदं ॥ ५० ॥

વિદ્યા તથા વિનયવાન્ પુરૂષ કયા મનુષ્યનાં ચિત્તને હરણ કરતો નથી! કારણ સુવર્ણ તથા મણિનો સંયોગ કેનાં નેત્રને આનંદ પમાડતો નથી ॥ ૫૦ ॥

यःपठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपासयति। तस्यदिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिवविकास्यते बुद्धिः ५१

જે ભણે છે, લખે છે, વિચારે છે, પૂછે છે તથા પંડિતોની સોબત રાખે છે, તેની બુદ્ધિ, સૂર્યકિરણે કરી કમળની પાંખડીની પેઠે પ્રફુલ્લિત થાય છે ॥ ૫૧ ॥

कुत्र विधेयो यत्नो विद्याभ्यासे सदौषधे दाने॥ अवधीरणा क्व कार्या खलपरयोषित्परधनेषु ॥ ५२ ॥

યત્ન કયાં કરવો? તો કે વિદ્યાભ્યાસ, સદૌષધ તથા પરોપકારમાં; તેમ અનાદર કયાં કરવો? તો કે દુર્જન, પારકી સ્ત્રી, તથા પરધનમાં ॥ ૫૨ ॥

માટે બાળકને વિદ્યાધ્યયન કરાવવું, પણ તે અધુરૂં કરાવવું નહીં. કારણ અધુરા અભ્યાસથી તે અધુરા ઘડાની પેઠે છલકાઇ જાય છે, અર્થાત્ તેને વિદ્યા ભણ્યાનો ગર્વ થાય છે; જેથી પોતે પંડિતમન્ય થઇ બેસે છે એટલે કોઇની સારી શિખામણ સ્વીકારતો નથી, ને પોતાના વિચાર મુજબ ચાલવા જાય છે; તેથી ઘણા ખત્તા ખાઇ છેવટ ભવિષ્યમાં સુખી થવું હોય તો ઠેકાણે આવે છે. ચાણાક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्। लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ ५३ ॥

જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી, તેને ઉપદેશ શું કરી શકે! કેમકે નેત્રરહિત મનુષ્યને દર્પણવડે શું? ॥ ૫૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

अज्ञः सुखमाराध्यः
सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं
ब्रह्मापि तं नरं न रंजयति ॥ ५४ ॥

સાવ અજ્ઞાની મનુષ્ય સેહેલી રીતે સમઝાવવા યોગ્ય છે, તેમ વિશેષ જાણનાર પણ વધારે સેહેલાઇથી સમઝાવી શકાય છે; પણ જ્ઞાનના લેશ માત્રથી પોતાને પંડિત માનનાર મનુષ્યને પ્રજાપતિ પણ સમઝાવી શકે નહીં ॥ ૫૪ ॥

शक्योवारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो नागेन्द्रो निशितांकुशेन समदो दंडेन गोगर्दभौ । व्याधिर्भेषजसंग्रहैश्च विविधैर्मंत्रप्रयोगैर्विषं सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधं ॥ ५५॥

અગ્નિ જળવડે, તડકો છત્રવડે, મદોન્મત્ત હસ્તી તીક્ષ્ણ અંકુશવડે, બળદ તથા ગધેડો લાકડીવડે, રોગ વિવિધ પ્રકારનાં ઔષધ સેવવાવડે અને વિષ વિચાર પૂર્વક ઔષધના પ્રયોગ વડે નિવારણ કરી શકાય છે; એ રીતે સર્વનો ઉપાય શાસ્ત્રે કહ્યો છે, પણ પંડિતમન્ય મૂર્ખને સમઝાવવાનો ઉપાય છેજ નહીં ॥ ૫૫ ॥

વળી કલ્પતરૂમાં કહ્યું છે કે,

मूर्खस्य पंच चिन्हानि गर्वो दुर्वचनं तथा क्रोधश्च दृढवादश्च परवाक्येष्वनादरः ५६

પંડિતમન્ય મૂર્ખનાં ગર્વ, દુર્વચન, ક્રોધ, હઠ, તથા પારકાં વચનનો અનાદર, એ પાંચ ચિન્હ હોય છે ॥ ૫૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

संपूर्णकुंभो नकरोति शब्द-
मर्द्धो घटो घोषमुपैति नूनं ॥
विद्वान्कुलीनो न करोति गर्वं
गुणैर्विहीना बहुजल्पयंति ॥ ५७ ॥

સંપૂર્ણ ભરેલો કુંભ જેમ શબ્દ કરતો નથી, પણ અધુરોજ શબ્દ કરે છે; તેમ કુલીન વિદ્વાન ગર્વ કરતો નથી, પણ ગુણહીન મનુષ્યોજ બહુ બકવાદ કરે છે ॥ ૫૭ ॥

પણ તે પંડિતમન્ય પુરૂષ કદી વિદ્વાનોની સભામાં જાય તો તેને પોતાની અપૂર્ણતા જણાઇ આવે છે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

यदा किंचितज्ञोहं द्विप इव मदांधः समभवं तदा सर्वज्ञोस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः । यदा किंचित्किंचिद्बुधजनसकाशादवगतं तदा मूर्खोस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ५८ ॥

જ્યારે હું થોડું જાણતો, ત્યારે હાથીની પેઠે મદાંધ થતો, ને સર્વજ્ઞ છું એમ મારૂં મન ગર્વિષ્ટ થતું; પણ જ્યારે મેં પંડિત જનોની પાસેથી થોડું થોડું વધારે જાણવા માંડ્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ છું એમ મને ભાસ્યું, ને જ્વરની પેઠે મારો મદ જતો રહ્યો ॥ ૫૮ ॥

બાળકને આઠ વર્ષ પુરાં થાય કે તેને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવો યોગ્ય છે, કેમકે તેટલી વય થતાં તેની સ્મરણ શક્તિ શીખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ થાય છે. અને કુ-

મળું ઝાડ જેમ વાળિયે તેમ વળે છે પણ મોટું થઇ દૃઢ થવાથી વળતું નથી, તેમ તે પણ નહાનપણમાં જેમ કેળવિયે તેમ કેળવાય છે, મોટપણે કેળવાઇ શકાતો નથી. માટે આઠથી વીશ વર્ષનો થાય, ત્યાં સુધી તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, કારણ તેટલો કાળ અભ્યાસ કર્યાવિના વિદ્યાજ્ઞાન સારી રીતે સંપાદન થઇ શકતું નથી. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની બાવીશમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

द्वादशवर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं ॥ ५९ ॥

વિદ્યાભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ પર્યંત કહ્યું છે ॥ ૫૯ ॥

હવે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેલ છે, પણ તે સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચાલતાં વેહેલું મરણ પામે છે. તથાપિ કોઇ કોઇ સો વર્ષ વા તેથી પણ કંઇક અધિક કાળ સુધી જીવે છે, માટે ઋગ્વેદ મંડળ ૧ સૂક્ત ૮૯ ઋચા ૯ મીમાં કહ્યું છે કે,

शतमिन्नुशरदो अंति देवाः ॥ ६० ॥

હે દેવ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તમોએ સો વર્ષજ નિર્માણ કર્યું છે ॥ ૬૦ ॥

એજ વેદના મંડળ ૩ સૂક્ત ૩૬ ઋચા ૧૦ મીમાં કહ્યું છે કે,

अस्मे शतं शरदो जीवसेधाः ॥ ६१ ॥

હે દેવ, અમને જીવવા માટે સો વર્ષ આપો ॥ ૬૧ ॥

વળી મંડળ ૭ સૂક્ત ૬૬ ઋચા ૧૬ મીમાં કહ્યું છે કે,

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ६२

અમે સો વર્ષ જોઇયે તથા જીવિયે ॥૬૨॥

તેમ મંડળ ૧૦ સૂક્ત ૧૬૧ ઋચા ૪ થીમાં કહ્યું છે કે,

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमंतान्शतमु वसंतान् ॥ ६३ ॥

વૃદ્ધિને પામનાર તું સો શરદ્ ઋતુ, સો હેમંત ઋતુ, અને સો વસંત ઋતુ જીવ ॥ ૬૩ ॥

વળી ઋગ્વેદના કૌષિતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદના બીજા અધ્યાયમાં પુત્રને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપવા માટે મંત્ર કહેલ છેઃ—

अंगादंगात् संभवसि हृदयादधि-
जायसे आत्मा वै पुत्रनामासि
सजीव शरदः शतम् ॥ ६४ ॥

હે પુત્ર, તું મારા પ્રત્યેક અવયવ તથા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પુત્ર નામથી મારૂંજ સ્વરૂપ છે, તે તું સો વર્ષ જીવ ॥ ૬૪ ॥

સૃષ્ટિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં નહીં હોય; એ નિયમ કોઇને થોડે કાળે તો કોઇને ઘણે કાળે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેને ઘણે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદાર્થ અનાદિ જેવા ભાસે છે, પણ તેમ નથી. સ્થાવર જંગ-

માત્મક સર્વ જીવંત પ્રાણિયોનાં શરીર જુદા જુદા વખત સુધી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં જોવામાં આવે છે; એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, પ્રત્યેક જાતિનાં પ્રાણિયોનાં શરીર જીવવા માટે ચોક્કસ અવધિ નિર્માણ થયેલી છે, જેને આયુષ્ય કહે છે. શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના સાતમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

शतमायुर्मनुष्याणां गजानां परमं स्मृतं ।
मनुष्यगजयोर्बाल्यं यावद्विंशतिवत्सरं ६५

મનુષ્ય તથા હસ્તિયોનું આયુષ સો વર્ષનું કહ્યું છે, ને તેમની બાલ્યાવસ્થા વીશ વર્ષ પર્યંત હોય છે ॥ ૬૫ ॥

नृणां हि मध्यमं यावत् षष्टिवर्षं वयः स्मृतं ।
अशीतिवत्सरं यावद्गजस्य मध्यमं वयः ६६

મનુષ્યની મધ્યમ અવસ્થા સાઠ વર્ષ પર્યંત ને હસ્તિની એંશી વર્ષ પર્યંત કહી છે ॥ ૬૬ ॥

चतुस्त्रिंशत्तु वर्षाणामश्वस्यायुः परं स्मृतं ।
पंचविंशतिवर्षं हि परमायुर्वृषोष्ट्रयोः ॥६७॥

ઘોડાનું આયુષ ચોંત્રીશ વર્ષનું અને બળદ તથા ઉંટનું પચીશ વર્ષનું કહેલું છે ॥ ૬૭ ॥

बाल्यमश्ववृषोष्ट्राणां पंचमं वत्सरं स्मृतं । मध्यं यावत् षोडशाब्दं वार्द्धक्यं तु ततः परम् ॥ ६८ ॥

ઘોડા, બળદ, તથા ઉંટની પાંચ વર્ષ પર્યંત બાલ્યાવસ્થા, સોળ વર્ષ પર્યંત મધ્યમ અવસ્થા ને તે પછી વૃદ્ધ અવસ્થા કહેલી છે ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્ય શરીરને કંઇ વિઘ્ન ન આવે તો વૃદ્ધિનો નિયમ ચાલીશથી પચાસ વર્ષ પર્યંત ને તે પછીનાં પચાસ વર્ષ સુધી ક્ષયનો નિયમ લાગુ પડે છે, તે ઉપરથી તેનું આયુષ્ય સો વર્ષનું નિર્માણ થયેલું ભાસે છે. તે સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકાય માટે પ્રાચીન આર્યોયે તેના ચોથા ભાગ અર્થાત્ પચીશ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવા આજ્ઞા કરેલ છે. કારણ જેમ સારી રીતે ઉછેરી મોટું કરેલું વૃક્ષ તથા ઘણી સંભાળથી ઉછેરી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ પશુ અંગે દૃઢ થવાથી પોતપોતાનું નિર્માણ થયેલું આયુષ્ય કંઇ વિઘ્ન ન આવે તો સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકે છે, તેમ પેહેલી અવસ્થામાં રૂડી રીતે સાચવી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ મનુષ્ય પણ અંગે દૃઢ થવાથી પોતાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય ઘણું કરી કંઈ વિઘ્ન ન આવે તો પૂર્ણપણાથી ભોગવી શકે છે. વળી જો પાયો દૃઢ નાખ્યો હોય તો તે ઘણા કાળ સુધી, કંઈ વિઘ્ન ન આવે તો ઘરને ટેકવી રાખે છે, તેમ જો પેહેલી અવસ્થામાં શરીરનાં ગાત્ર નિયમથી દૃઢ કર્યાં હોય, તો તે શરીરને કંઇ વિઘ્ન ન આવે તો ઘણા કાળ સુધી જીવાડી શકે છે. માટે પચીસ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળી શરીર દૃઢ કરવું, ને તે કાળમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી લેવો. કારણ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

विद्यार्थंब्रह्मचारीस्यात्सर्वेषांपालनेगृही६९

વિદ્યા ભણવામાટે બ્રહ્મચારી અને સર્વનું પાલન કરવા સારૂ ગૃહસ્થ થવું ॥ ૬૯ ॥

હવે વિદ્યાર્થિને બ્રહ્મચર્ય પળાવવા તથા વિદ્યાભ્યાસમાં તત્પર રાખવા માટે આર્ય શાસ્ત્રોમાં કેટલાક નિયમો પાળવાની આજ્ઞા કરી છે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની ૨૨ મી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

दिवा मा स्वाप्सीराचार्याधीनो वेदमधीष्वेति ॥ ७० ॥

દિવસે ઊંઘીશ માં, વિદ્યાગુરૂને આધીન રહી વિદ્યાભ્યાસ કર ॥ ૭૦ ॥

તેમ આપસ્તંબ ધર્મ સૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના પેહેલા પટલમાં કહ્યું છે કે,

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा । उत्सन्नश्लाघः । अनृत्तदर्शी । अजनवादशीलः । रहःशीलः । स्त्रीभिर्यावदर्थसंभाषी । मृदुः । शान्तः । दान्तः । ह्रीमान् । दृढधृतिः । अग्लास्नुः । अक्रोधनः । अनसूयुः ॥७१॥

વિદ્યાર્થિયે વાણીવડે સામે ન બોલતાં વિદ્યાગુરૂના હિતમાં તત્પર રેહેવું, પોતાનાં વખાણ કરવાં નહીં, વિશેષે કરી નાચ રંગ જોવા નહિ, લોકો સાથે વાદ કરવો નહીં, પાઠ કરતી વેળા એકાન્તમાં બેસવું, સ્ત્રિયો સાથે કામ પડતું બોલવું, કઠોર ન બોલવું, શાન્ત રેહેવું, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી, વડીલોની શરમ રાખવી, દૃઢ ધૈર્ય રાખવું, કાયર થવું નહીં, ક્રોધ કરવો નહી, અને કોઈની અદેખાઇ કરવી નહિ ॥ ૭૧ ॥

વળી માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

वर्जयेन्मधुमांसे च गंधं माल्यं रसान्स्त्रियः । शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ ७२ ॥

વિદ્યાર્થિયે મદિરા, માંસ, ગંધ, પુષ્પમાળા, નાનાપ્રકારના રસ, સ્ત્રિયો, સોડવેલા માદક પદાર્થ, પ્રાણિયોની હિંસા ॥ ૭૨ ॥

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतं । स्त्रीणां च प्रेक्षणालंभ मुपघातं परस्य च ॥ ७३ ॥

જુગાર, લોકો સાથે વાદ, નિંદા, જુઠું, ખોટા ભાવથી સ્ત્રિયો સામે જોવું તથા તેમનું આલિંગન અને પારકાની ખરાબી કરવી, એટલાં વાંનાં ત્યાગ કરવાં ॥ ૭૩ ॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धींद्रियमनांसि च । नियम्य प्रांजलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखं ॥ ७४ ॥

વળી શરીર, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને મનને નિયમમાં રાખી, હાથ જોડી ગુરૂનું મુખ જોતાં ઉભા રેહેવું ॥ ૭૪ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः । आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ ७५ ॥

એ રીતે શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા જીતેન્દ્રિય થઈ, નિત્ય હાથ જોડી ઉભો રહે, ને જ્યારે ગુરૂ બેસવાનું કહે, ત્યારે તેની સન્મુખ બેસે ॥ ૭૫ ॥

नीचमेवासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ । गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ७६

પણ ગુરૂની પાસે એનું આસન સદા નીચું હોવું જોઇયે, ને એણે ગુરૂના દેખતાં મર્યાદા મૂકી બેસવું નહિ ॥ ૭૬ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । नचैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ ७७ ॥

વળી ગુરૂની ગેરહાજરીમાં તેનું કેવળ નામ ઉચ્ચારવું નહીં, પણ માનપૂર્વક ઉચ્ચારવું, ને તેની ગતિ, ભાષણ તથા આચરણના ચાળા પાડવા નહીં ॥ ૭૭ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्राह्मणः श्रवणावुभौ । स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत् कदाचन ॥ ७८ ॥

કારણ જે વિદ્વાન્ સદ્વિદ્યાના ઘોષથી બન્ને કાન પૂરે છે, તેને માતા તથા પિતા સમાન જાણવો, ને તેનો કયારે પણ દ્રોહ કરવો નહિ ॥ ૭૮ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मंत्रदः । अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मंत्रदं ॥ ७९ ॥

અજ્ઞાની બાળક અને જ્ઞાન દેનાર પિતા કેહેવાય છે; કારણ ઋષિયો પૂર્વે અજ્ઞાનિને બાળક તથા જ્ઞાન દેનારને પિતાજ કેહેતા ॥ ૭૯ ॥

વળી ચાણુકયનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगारकौतुकम् । आलस्यमतिनिद्रां च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥ ८० ॥

વિદ્યાર્થિયે નાનાપ્રકારની ઈચ્છા, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચરંગ, આલસ્ય તથા અતિ નિદ્રા એ આઠનો ત્યાગ કરવો ॥ ૮૦ ॥

એ રીતના નિયમ પાળવા વડે વિદ્યાર્થિ, દુર્ગુણોથી દૂર રહી, બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા ભણી શકે છે, માટે એ નિયમ પાળવામાં કોઇ પણ વિદ્યાર્થિયે અનાદર કરવો નહિ. કદી અનાદર કરે તો તેને માતાપિતાદિ વડીલોયે સમઝાવી, ધમકાવી પળાવવા, અને કોઇ પણ રીતથી તે કુસંગતમાં પડી શરીરને ખરાબ કરતો હોય તો તેને તરત અટકાવવો. વળી ગુરૂયે પણ શિષ્યને ભણાવવામાં નિરંતર સાવધાન રેહેવું, તેના ઉપર પુત્ર જેવો સ્નેહ રાખી તેને વિદ્યાભ્યાસમાં અભિરૂચિ થાય એવી, શિષ્યોમાં માંહોમાંય સરખા સરખી ઉત્પન્ન કરવારૂપ, ને પરિણામે જે વિદ્યાભ્યાસમાં સરસ ઉતરે, તેને પદવિયે ચઢાવવારૂપ યુક્તિથી ભણાવવો; પણ ક્રૂરતા વાપરવી નહિ. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अहिंसयैव शिष्याणां कार्यं श्रेयोनुशासनं । वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ ८१ ॥

ધર્મને ઇચ્છનાર વિદ્યાગુરૂયે શિષ્યોને માર્યા વિના સારી રીતે શીખામણ દઈ ભણાવવા, ને વાણી પણ ધીમી તથા મધુર બોલવી ॥ ૮૧ ॥

હવે ચોક્કસ જાતિવાળા પાસેથી વિદ્યા શીખવી એવો કંઈ નિયમ રાખવો નહીં, કારણ કદિ તે જાતિમાં વિદ્યા થોડી હોય, તો વિશેષ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે સર્વ પાસેથી વિદ્યા શીખી લેવી. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि । अंत्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ ८२ ॥

ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષે નીચ પાસેથી પણ સારી વિદ્યા, ચંડાલ પાસેથી પણ ઉત્તમ ધર્મ અને હલકાં કુળમાંથી પણ ઉત્તમ કન્યા, હોય તો ગૃહણ કરવાં ॥ ૮૨ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् । अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि कांचनम् ॥ ८३ ॥

વિષમાંથી અમૃત, બાળકથી પણ સારી વાણી, શત્રુ પાસેથી પણ સદાચાર તથા ગંદી વસ્તુમાંથી પણ સુવર્ણ, હોય તો ગૃહણ કરવાં ॥ ૮૩ ॥

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ ८४ ॥

સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા, સુંદર વચન તથા અનેક પ્રકારની કળા, સર્વ પાસેથી ગૃહણ કરવાં ॥ ૮૪ ॥

વળી શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

योऽधीतविद्यः सकलः स सर्वेषां गुरुर्भवेत् । न च जात्यानधीतो हि गुरुर्भवितुमर्हति ॥ ८५ ॥

જે વિદ્યા ભણેલો તથા કળામાં કુશળ હોય, તે સર્વનો ગુરૂ થઇ શકે, પણ વગર ભણેલો કેવળ જાતિવડે ગુરૂ થવા યોગ્ય નથી ॥ ૮૫ ॥

એવા એક વા અનેક વિદ્વાન્ ગુરૂ પાસેથી પાઠશાળામાં વા ખાનગી રીતે વિદ્યા ગ્રહણ કરવી, પણ તે અર્થ સહિત ગ્રહણ કરવી, કેવળ મુખ પાઠ કરતાં શીખવું નહીં. કેમકે અર્થ જાણ્યા વગર વિદ્યા ભણ્યાનો કંઈ લાભ થતો નથી. યાસ્કમુનિયે નિરૂક્તમાં કહ્યું છે કે,

स्थाणुरयं भारवाहः किलाभूदधीत्य वेदान्न विजानाति योऽर्थं । योऽर्थज्ञः इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ ८६ ॥

જે વિદ્યાભ્યાસ કરી તેનો અર્થ જાણતો નથી, તે આ વૃથા ભાર ઉપાડનાર થાંભલા સરખો છે, ને જે અર્થ જાણનાર હોય, તે જ્ઞાને કરી ધોવાઈ ગયેલા પાપવાળો થઇ, ઉત્તમ લોકને પામી સમગ્ર સુખ ભોગવે છે ॥ ૮૬ ॥

તેમ વૈદ્યશાસ્ત્રના સુશ્રુત ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

**यथाखरश्चंदनभारवाही भारस्यवेत्ता न तु चंदनस्य ।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य चार्थेषु मूढाः खरवद्वहंति ॥ ८७ ॥**

જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગધેડો, ભારને જાણનાર પણ ચંદનને જાણનાર હોતો નથી, તેમ જે ઘણાં શાસ્ત્ર ભણી અર્થમાં મૂઢ હોય, તે ગધેડાની પેઠે માત્ર ભાર વહન કરે છે ॥ ૮૭ ॥

હવે અવશ્ય કરી આર્યોયે કઇ કઇ ભાષા ભણવી તે વિષે વિચાર કરિયે. આસરે પાંચ હજાર વર્ષ પેહેલાં આ ભરતખંડમાં સર્વ વ્યવહાર સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલતો હતો. સર્વ આર્યજન સંસ્કૃત બોલતા ને સંસ્કૃત લખતા, કારણ એ તેમની પોતાની ભાષા હતી. વળી રાજ્ય પણ તેમનું પોતાનું હોવાથી તેનો સર્વ વહિવટ પણ એજ ભાષામાં ચાલતો હતો. તેમના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો પણ એજ વાણીમાં રચાતા, એટલે તેમને એકજ ભાષા ભણવી પડતી; ને તેઓ એટલે સુધી ભણીને વિદ્વાન થતા કે, તેમને પદ્યમાંજ રચેલું રૂચતું, ગદ્યતો તેમની ગણનામાં પણ ન્હોતું; માટેજ તે સમયના વિદ્વાનોયે ઘણું કરી તેમના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથ પદ્યમાંજ રચેલા છે. વળી તે સમય આર્યજન ચઢતીના નિયમમાં હોવાથી સારી સમજ ધરાવતા હતા, જેથી આખી પ્રજાને સામાન્ય લાભ તથા સામાન્ય હાનિ શ્યાથી થાય, તે સારી રીતે જાણતા હતા. માટે જેથી સામાન્ય લાભ થાય તેવાં કાર્ય ઉત્સાહથી સિદ્ધ કરતા, પણ જો સામાન્ય હાનિકારક કાર્ય પ્રાપ્ત થાય, તો તેની સામે એક સંપ થઇ તે કાર્યની સિદ્ધિ થવા દેતા નહીં. એ રીતના ઐક્યથી તથા કળાકૌશલ્યમાં અતિ નિપુણ હોવાથી આર્યજન તે સમયના ભૂમંડળના સર્વ જનો કરતાં વિશેષ બળવાન, ચતુર, સુધરેલા તથા સારી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખનારા હતા. તેથી કોઈ પણ પારકા દેશના જનોને પોતા ઉપર ફાવવા દેતા નહિ, પણ ઉલટી તેમના ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડતા, ને તેમના દેશમાં પોતાનો માલ ખપાવી સારો લાભ મેળવતા. જેથી પોતે સુખી થઈ આ ભરતખંડને એટલો તો સમૃદ્ધ કર્યો હતો કે, તેની ખ્યાતિ આખા ભૂમંડળમાં થઈ હતી, જે અદ્યાપિ કાયમ છે. એ તેમના ઐક્યનું ફળ હતું, કારણ શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વના ૩૬ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

अथ ये सहिता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः । ते हि शीघ्रतमान्वातान् सहंतेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥८८॥

જે વૃક્ષો પાસે પાસે રહેલા તથા ચોમેરથી સારી રીતે દૃઢ થયેલા હોય, તે એક બીજાના આશ્રયને લીધે તોફાની વાયુને સહન કરે છે ॥ ૮૮ ॥

એ રીતે આર્યજન પ્રાચીન કાળથી સુખ ભોગવતા હતા, પણ સુખ સદા રેહેતું નથી. કારણ જેમ વૃદ્ધિ પછી ક્ષય તથા ઉદય પછી અસ્ત થવાનો નિયમ છે, તેમ ચઢતી પછી પડતી આવવાનો પણ નિયમ છે. ચઢતા સમયમાં સર્વ અનુકૂલ તથા બુદ્ધિ સારી હોવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાયછે. પણ પડતા સમયમાં સર્વ પ્રતિકૂળ તથા

બુદ્ધિ નઠારી થવાથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના ૭૬ મા અધ્યાયમાં વૈશંપાયને જનમેજય રાજાને કહ્યું છે કે,

असंभवे हेममयस्य जंतो-
स्तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।
प्रायः समासन्नपराभवाणां
धियो विपर्यस्ततरा भवंति ॥ ८९ ॥

સૃષ્ટિમાં સુવર્ણમય પ્રાણીનો અસંભવ છતાં પણ રામ મૃગને સુવર્ણમય માની તેમાં લોભાયા; કારણ ઘણું કરી પડતી જેની પાસે આવી છે એવા પુરૂષોની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે ॥ ૮૯ ॥

એજ અભિપ્રાયનું વાક્ય ચાણાક્ય નીતિમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છેઃ—

न निर्मितः केन न दृष्टपूर्वो
न श्रूयते हेममयः कुरंगः ।
तथापि तृष्णा रघुनंदनस्य
विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥ ९० ॥

સોનાનો મૃગ સૃષ્ટિમાં નિર્માણ થયેલો વા પૂર્વે કોઇયે જોયેલો નથી તેમ સંભળાતો પણ નથી, તો પણ રામને તેની ઇચ્છા થઇ; કારણ વિનાશ કાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાયછે. ॥ ૯૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान् । रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः ॥ अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं । प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ९१ ॥

રાવણે પરસ્ત્રી હરણ કરવામાં દોષ કેમ ન જાણ્યો? રામે સોનાના મૃગનો અસંભવ કેમ ન વિચાર્યો? ને યુધિષ્ઠિર પાસાના દ્યૂતે કરી અકસ્માત્ અનર્થને કેમ પ્રાપ્ત થયા? માટે પાસે આવેલી વિપત્તિવડે મૂઢ થયેલા મનવાળા મનુષ્યોની મતિ ઘણું કરી ક્ષીણ થાય છે ॥ ૯૧ ॥

તેમ આર્યજન પણ અતિ સમૃદ્ધ થઇ જવાથી "આપણા સમાન કોણ છે"? એવું મિથ્યા અભિમાન ધારણ કરી, અનેક પ્રકારના વૈભવમાં પડી આલસુ થવા લાગ્યા; એ તેમની પ્રથમ વિપરીત બુદ્ધિ થઇ. પછી આલસ્યને લીધે પોતાને લાભ કરનાર કાર્યની સિદ્ધિ તથા અલાભ કરનાર કાર્યની અસિદ્ધિ કરવામાં વિલંબ કરવા લાગ્યા, તેથી પડતીનો નિયમ તેમને લાગુ પડ્યો. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः । नास्त्युद्यमसमो बंधुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ ९२ ॥

આલસ્ય મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે, ને ઉદ્યમ સમાન કોઇ બંધુ નથી; કેમકે જે કરવાથી મનુષ્ય દુઃખી થતું નથી ॥ ૯૨ ॥

પછી પોતે ખાનપાન તથા ગાનતાનાદિ વિષય સુખમાં મગ્ન રેહેવાથી પોતાની પ્રજા યથાયોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરે છે કે નહિ, તેની તપાસ રાખવામાં અનાદર કરવા લાગ્યા. એટલે તેમની પ્રજામાં વિદ્યાભ્યાસ ઘટતો ચાલ્યો; જેથી સંસ્કૃત ભાષા શુદ્ધ

બોલવા તથા લખવામાં કાળે કરી ફરક પડવા લાગ્યો, એટલે શબ્દો અપભ્રંશ થઈ નવી ભાષાઓ તથા અક્ષરોની વલણ ફરતાં નવી લીપિયો ઉત્પન્ન થઇ. ત્યારથી આર્યજન તે પોતપોતાની નવી ભાષા તથા લીપિ શીખતા. પણ સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તે શિખ્યા વિના સંપૂર્ણ વિદ્વાન્ થવાતું નહીં, તેથી કોઇ કોઇ સંસ્કૃત ભાષા પણ શીખતા હતા. એ રીતે આર્યજનોને બે ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડતી, પણ તેમનો ઘણો ભાગ સંપૂર્ણ વિદ્યા શિખ્યા વિનાનો રેહેવાથી, તેમનામાં જે સામાન્ય લાભ તથા અલાભ કરનાર કાર્યો જાણવાની સમજ હતી, તે ઓછી થવા માંડી અને સૌ પોતપોતાનો લાભ જોવા લાગ્યા. જેથી તેઓમાં જે ઐક્ય હતું તે તુટી ગયું. એટલે સ્વાર્થિ જનોએ વેહેમોના ગ્રંથો રચી તેવડે તેમના મતભેદ કરી પોતપોતાની સત્તા નીચે તેમના અનેક વર્ગો ઉત્પન્ન કર્યા. જે પછી મતભેદને લીધે પરસ્પરે દ્વેષ રાખી કાર્ય પરત્વે વઢવા લાગ્યા. જેથી આર્ય પ્રજાનું બળ ક્ષીણ થઈ ગયું. એ વાત સુમારે નવસો વર્ષ ઉપર પરદેશવાસી જનોના જાણવામાં આવ્યાથી તેમણે સ્થળ માર્ગે આ ભરતખંડ ઉપર વારંવાર સ્વારિયો કરી આર્ય જનોનું દ્રવ્ય હરણ કરવા માંડ્યું; તેવામાં મતલબી જનોયે માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવા તેમને રસ્તો બતાવ્યો, જેથી "ઘર ફીટે ઘર જાય"ની કેહેવત પ્રમાણે અંતે તેઓ આ ખંડને જીતી, આર્યોને વશ્ય કરી અહીંજ રહી, પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. કારણ સભા તરંગમાં કહ્યું છે કે,

यत्रात्मीयो जनो नास्ति
भेदस्तत्र न विद्यते ।
कुठारे दंडनिर्मुक्ते
भिद्यंते तरवः कथम् ॥ ९३ ॥

જ્યાં પોતામાંનો જન પારકા સાથે મળી જતો નથી, ત્યાં પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી; કેમકે લાકડાનો હાથો મળ્યા વિના એકલા કુવાડાથી વૃક્ષો કેમ કપાય ! ॥ ૯૩ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

कुठारमालिकां दृष्ट्वा
कंपिताः सकला द्रुमाः ॥
वृद्धस्तरुरुवाचेदं
स्वजातिर्नैव दृश्यते ॥ ९४ ॥

દોરડામાં પરોવેલી કુવાડાની માળાને જોઈ સર્વ વૃક્ષો કંપવા લાગ્યા; ત્યારે વૃદ્ધ વૃક્ષ બોલ્યો કે, તમે બીહો માં, હજી તેમાં આપણી જાત ભળી દેખાતી નથી ॥ ૯૪ ॥

પછી તેઓએ સર્વ રાજ્યસંબંધી વહિવટમાં પોતાની ભાષા તથા લીપી દાખલ કરી, આર્ય જનોને તે શીખવાની ફરજ પાડી. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

महानप्येकजो वृक्षो
बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य एव वातेन
शक्यो धर्षयितुं क्षणात् ॥ ९५ ॥

સારી રીતે પૃથિવીમાં જામેલો મોટો બળવાન્ વૃક્ષ પણ જો એકલો ઉગ્યો હોય, તો તેને તોફાની વાયુ બલાત્કારથી ક્ષણમાત્રમાં ઉખેડી નાખવા શક્તિમાન્ થાય છે ॥ ૯૫ ॥

एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि समन्वितम् । शक्यं द्विषंतो मन्यंते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ९६ ॥

એ રીતે એકલું મનુષ્ય પણ શૌર્યાદિ ગુણે કરી યુક્ત હોય, તથાપિ તેને શત્રુઓ પરાભવ કરવા શક્ય માને છે, ને પછી વખત આવે મારે છે ॥ ૯૬ ॥

પછી તે પરદેશવાસી જનો પણ આર્યજનોની પેઠે વૈભવમાં પડી આળસુ થવા લાગ્યા, જેથી તેમની પણ પડતી થવા માંડી. જેનો લાભ લઇ સુમારે બસો વર્ષ ઉપર આ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગવાસી આર્યોયે તેમની સત્તાનો નાશ કરવા માંડયો. તે આસરે એક સૈકામાં તો ઘણું કરી સમગ્ર નાશ કરી પોતાની સત્તા બેસાડી, પણ તે ઘણો કાળ નભી શકી નહિ. કારણ તેટલામાં કુસંપે તેમને પણ વશ્ય કર્યા, જેથી માંહોમાંહે લઢી તેઓ તુરત નબળા પડી ગયા. તેનો લાભ લઈ, તે સમયમાં વ્યાપાર માટે જળમાર્ગે આવેલા બીજા પરદેશવાસી જનોયે, તેમની સત્તા તોડી પોતાની સત્તા બેસાડવા માંડી. તે એટલે સુધી કે, આજે તેઓ આ ભરતખંડના ધણી થયા છે, અર્થાત્ ચક્રવર્તિ પદને પામ્યા છે. તેમણે પણ પોતાની ભાષા તથા લીપિ સર્વ રાજ્ય વહિવટમાં દાખલ કરી છે. એટલે આર્ય જનોને પેહેલાને બદલે આ બીજા પંરદેશિયોની ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડે છે. માટે સર્વ આર્ય જનોયે પેહેલી સ્વભાષા એટલે પોતાના દેશની ભાષા તથા લીપિ જરૂર જાણવી જોઇયે; કારણ તે વિના પોતાના દેશિયો સાથેના વહિવટમાં તેમને ઘણી અડચણ પડે છે. બીજી મૂળભાષા એટલે જેમાંથી પોતાની સ્વભાષા ઉત્પન્ન થઇ છે, એવી સંસ્કૃત ભાષા પણ અવશ્ય જાણવી જોઇયે. કેમકે પ્રાચીન આર્યોના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો તે ભાષામાં છે; ઉપરાંત તે મૂળભાષા જાણેથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પોતાના જેવી બીજી ભાષાઓ પણ સ્હેજ રીતે સમજી શકાય છે. ત્રીજી રાજકીય ભાષા એટલે જેમનું રાજ્ય હોય તેમની ભાષા પણ જરૂર શીખવી જોઇયે, કારણ તે વિના તેમની સાથેના વહિવટમાં ઘણી અગવડ પડેછે. હરકોઈ ભાષા ભણતાં તેની સાથે તે ભાષાના વ્યાકરણ તથા કોશ અવશ્ય ભણવા, કેમકે તે વગર તે ભાષાનું શુદ્ધ તથા સંપૂર્ણ અર્થ સહિત જ્ઞાન થતું નથી. કારણ કહ્યું છે કે,

यद्यपि बहुधाधीतं तदपि पठ त्वं पुत्र व्याकरणम् । स्वजनः श्वजनो माभूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ ९७ ॥

હે પુત્ર, જોકે તું ઘણું ભણ્યો તો પણ વ્યાકરણ ભણ, તેવિના સ્વજન એટલે પોતાના જનને ઠેકાણે શ્વજન એટલે કુતરાના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠેકાણે શકલ એટલે કટકો અને સકૃત્ એટલે એકવારને ઠેકાણે શકૃત્ એટલે વિષ્ઠા મ થાઓ ॥ ૯૭ ॥

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरंगिणीतरणम् । भेषजमपथ्यसहितं त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम् ॥ ९८ ॥

વ્યાકરણ વિનાનું ભણવું, ભાંગેલી હોડીવડે નદીને તરવું, તથા પથ્ય વિના ઔષધ લેવું એ ત્રણ ન કર્યાં સારાં, પણ કર્યાં સારાં નહી ॥ ૯૮ ॥

कोशस्येव महीपानां कोशस्य विदुषामपि । उपयोगो महान् यस्मात् क्लेशस्तेन विना भवेत् ॥ ९९ ॥

રાજાના ભંડારની પેઠે વિદ્વાનોને કોશ એટલે શબ્દના ભંડારની ઘણી ખપતી પડે છે, કેમકે તે વિના ક્લેશ થાય છે ॥ ૯૯ ॥

હવે ભાષા ભણતાં સાથે કઈ કઈ વિદ્યા તથા કળાનો અભ્યાસ કરવો તેવિષે વિચાર કરિયે તો પાર આવે નહિ; કારણ જેમ અનુભવમાં આવે છે, તેમ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ કહ્યું છે કે,

विद्याह्यनन्ताश्च कलाः संख्यातुं नैव शक्यते ॥ १०० ॥

વિદ્યા તથા કળાઓ અનંત છે, તેથી તેમની ગણુના કરી શકાતી નથી ॥૧૦૦॥

यद् यत्स्याद् वाचिकं सम्यक् कर्म विद्याभिसंज्ञकम् । शक्तो मूकोऽपि यत्कर्तुं कलासंज्ञं तु तत्स्मृतम् ॥ १०१ ॥

માટે વાણીથી જે સારી રીતે શિખી શકાય, તે વિદ્યા, ને જે મુંગો પણ કરવા સમર્થ થાય, તે કળા કેહેવાય છે ॥ ૧૦૧ ॥

તથાપિ વિદ્વાનોયે તેના આ પ્રમાણે વર્ગ કર્યા છેઃ—

નિર્વાહ માટેની વિદ્યા તથા કળા.

૧ **વૈદ્યશાસ્ત્રઃ**—એમાં સર્વ પ્રકારની ઔષધિના તત્વોનું જ્ઞાન, ઔષધિનાં સ્વરૂપ, ગુણ દોષ તથા ઉત્પત્તિ સ્થાન, સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, તેમને થતા રોગનાં કારણ, સ્વરૂપ તથા તે ઉપર ઔષધિ અને ન ચાલતાં શસ્ત્ર ઉપચાર ઇત્યાદિ વૈદ્યસંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૨ **વ્યવહાર શાસ્ત્રઃ**—એમાં સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવવા માટે રાજાયે બાંધેલા નિયમ અર્થાત્ કાયદા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ **યુદ્ધ શાસ્ત્રઃ**—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યૂહ અર્થાત્ કવાયત કરવાની તથા અનેક-પ્રકારનાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર લક્ષ રાખી વાપરવાની રીત, ઇત્યાદિ યુદ્ધસંબંધિ બધી વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ **કૃષિ શાસ્ત્રઃ**—એમાં સર્વ પ્રકારના છોડ સારી રીતે ઊછેરી તેમાંથી સારૂ ફળ મેળવવા માટે જમીન કેવી રીતે કેળવવી, તેમાં કસ ઘટતાં કઇ જાતના છોડને કઇ જાતનું ખાતર લાભકારી થશે અને પ્રત્યેક વર્ષે કઇ જાતનું બી વાવ્યાથી જમીનમાં પાછો કસ આવે છે, ઇત્યાદિ ખેતી સંબંધી બધી વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ **નૌકાશાસ્ત્રઃ**—એમાં પૃથિવીના એક સ્થાનથી નૌકાને જળમાર્ગે બીજા સ્થાન ઉપર યથાર્થ નિર્વિઘ્ન લઇ જવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ વ્યાપાર શાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યાપારમાં ઉપયોગી પડતાં લખાણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ શિલ્પશાસ્ત્ર:—એમાં મેહેલ, ઘર, તળાવ, વાવ, પૂલ તથા સડકાદિ બાંધકામ કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ કળાશાસ્ત્ર:—એમાં કડિયા, સુતાર, લુહાર, સોની, કંસારા, કુંભાર, ઘાંચી, મોચી, હજામ, ધોબી, રંગારા, દરજી, કાંતનાર, વણનાર, ગુંથનાર, ભરનાર, જડિયા, રાંધનાર, ચિત્રકાર, છાપનાર તથા કોતરનાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના કારિગરોની કળાઓ, તે કળાઓમાં તથા સર્વ વિદ્યામાં ઉપયોગી પડતા યંત્રો બનાવવાની કળાઓ અને તે યંત્રો બનાવવામાં જોઈતી તથા તે કળાઓ દ્વારે વપરાતી અનેક પ્રકારની કાચી વસ્તુઓ, પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુમાંથી શોધી કહાડી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની કળાઓ, ઈત્યાદિ સર્વ પ્રકારના હુન્નર તથા કળાકૌશલ્યનો સમાવેશ થાય છે.

નિર્વાહની વિદ્યા સાથે ઉપયોગી પડતી વિદ્યા.

૧ ગણિતશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના હિસાબ ગણવાની વિદ્યા આવી જાય છે.

૨ ખનિજ પદાર્થ વિજ્ઞાન:—એમાં ખાણમાંથી નીકળતા ધાતુ, ક્ષાર, તેલ, કોલસા તથા રત્ન વિગેરે વસ્તુના વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન:—એમાં સૃષ્ટિમાં જેટલાં મૂળતત્વો છે તેટલાનાં નામ તથા સ્વાભાવિક ધર્મવિષે વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ રસાયન શાસ્ત્ર:—એમાં મૂળતત્વો એકઠાં મળી અનેક પદાર્થો થયેલા છે, તે તથા પદાર્થોનું મિશ્રણ થવાથી ઉત્પન્ન થતા અનેક ચમત્કાર સંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ ભૂગોળ શાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીનો આકાર, તે ઉપરના દેશ, નગર, ગ્રામ, પર્વત, નદી, સરોવર અને સમુદ્ર વિગેરેનાં સ્થાન તથા વર્ણન સંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર:—એમાં આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનાં સ્વરૂપ, મહત્વ, અંતર તથા ગતિસંબંધી કાળ જણાવનાર સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ સામાન્ય નીતિ:—એમાં મનુષ્યે સર્વ વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું ઈત્યાદિ નીતિની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ રાજ નીતિ:—એમાં રાજાયે પ્રજાનું પાલન, દેશનું રક્ષણ, અને કળાકૌશલ્ય તથા વ્યાપારની વૃદ્ધિ, એ કેમ કરવાં અને શત્રુને કેમ વશ્ય કરવા વિગેરે સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવી કુશળ થવાની વિદ્યા.

૧ **ભૂગર્ભ શાસ્ત્ર:**—એમાં પૃથિવીના પેટમાં રહેલ ઉષ્ણુ પ્રવાહી રસ ઉપર કાળે કરી અનેક પ્રકારના થરો થઇ પૃથિવીનો પૃષ્ઠ હમણાની સ્થિતિયે કેમ પોહોંચ્યો, તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૨ **મનુષ્ય જાતિવિચાર:**—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર મનુષ્યોનાં જુદાં જુદાં કદ, વર્ણ, ચેહેરા તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ **પશુ જાતિવિચાર:**—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પશુની જાતિ, વર્ણ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ **પક્ષી જાતિવિચાર:**—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેકપ્રકારના પક્ષિયોની જાતિ, કદ, વર્ણ તથા રીતભાત સંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ **કીટ પતંગાદિ જાતિવિચાર:**—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પેટે ચાલનાર કીટ તથા તેમને પાંખ આવી થતા પતંગાદે જંતુની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ **મત્સ્યાદિ જળચર જાતિવિચાર:**—એમાં પૃથિવીના સર્વ ભાગના ખારા અથવા મીઠા પાણીમાં થનારા અનેકપ્રકારના મત્સ્યાદિ પ્રાણિયોની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ **વનસ્પતિ જાતિવિચાર:**—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલ અનેકપ્રકારના વૃક્ષની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ **પાષાણ જાતિવિચાર:**—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાંથી નીકળતા પાષાણુની જાતિ, રંગ તથા બનાવટ જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

અવકાશનો સમય નિર્ગમન કરી જ્ઞાન મેળવવાની વિદ્યા.

૧ **ઈતિહાસ:**—એમાં થઈ ગયેલા રાજા તથા પ્રજાઓનાં સર્વ વૃત્તાંતો આવી જાય છે.

૨ **ચરિત્રલેખન:**—એમાં વર્તમાન સમયના રાજા વા પ્રજાનાં ચરિત્ર લખવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ **રસાલંકાર શાસ્ત્ર:**—એમાં સાંભળવાથી મીઠાસ ઉત્પન્ન થાય એવી અલંકારિક ભાષા કેમ લખવી તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ **છંદ શાસ્ત્ર:**—એમાં ગદ્યાત્મક વાક્યોને પદ્યાત્મક કરવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ **ગાયન વિદ્યા:**—એમાં સર્વ પ્રકારના રાગ રાગણી ગાવાની વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ **તર્ક વિદ્યા:**—એમાં સર્વ પ્રકારના તર્કસંબંધી વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ યોગ વિદ્યા:—એમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ્ય કરી, ચિત્તને સ્થિર કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ બ્રહ્મ વિદ્યા:—એમાં જગત્, જીવ, ઈશ્વર તથા પરમાત્મા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

એ સર્વ વિદ્યા તથા કળાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે સેંકડો વર્ષ જોઇયે, જે મનુષ્યશરીરથી બને એમ નથી; કેમકે તેનું આયુષ્ય માત્ર સો વર્ષનું છે. માટે ભાષા તથા લીપિ શીખી સંસારમાં જેનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચાલી શકે એવી એક વિદ્યા અથવા કળાનો સંપૂર્ણ દૃઢ અભ્યાસ કરવો. કારણ કહ્યું છે કે,

एकापि विद्या गुणवत्तराणां
याचित्तमारोहति सैव धन्या ॥ १०२ ॥

એક પણ જે પરીક્ષકોના ચિત્તમાં ઠસે, તેજ વિદ્યા ધન્ય છે ॥ ૧૦૨ ॥

માટે કાચો અભ્યાસ કરવો નહિ, કારણ કાચા અભ્યાસથી વિદ્યા વા કળા જે સમય જોઇયે તે સમય યથાર્થ યાદ આવતી નથી; જેથી કરેલો શ્રમ વૃથા જાય છે, ને ફરી પોથીમાં જોવું પડે છે. પણ એ પોથીની વિદ્યા કંઈ વખતસર કામ આવતી નથી. ચાણુાકય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्धनं ।
उत्पन्नेषुचकार्येषुनसाविद्यानतद्धनम् १०३

પુસ્તકમાં જે વિદ્યા તથા પારકાના હાથમાં જે ધન હોય, તે ખપ પડે કામ આવતાં નથી ॥ ૧૦૩ ॥

માટે એક વિદ્યા વા કળા પાકી કરી બાકીની સર્વ વિદ્યાનું તથા બની શકે તેટલી કળાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી સર્વ વાતે કુશળ થવું. જેથી નિર્વાહ પણ ચાલે, ને કોઇથી ઠગાઈ પણ ન જવાય. વળી અવકાશ સમય તે તે વિદ્યા વા કળાના ગ્રંથો વાંચવાથી કંટાળો પણ ન આવે, ને કંઈ નવો શોધ હાથ લાગે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधि-
गच्छति । तथा तथा विजानाति
विज्ञानं चास्य रोचते ॥ १०४ ॥

જેમ જેમ પુરૂષ શાસ્ત્ર વિચારે છે, તેમ તેમ જાણે છે, ને તેને વિશેષ જ્ઞાન રૂચે છે ॥ ૧૦૪ ॥

પણ ઘણું કરી ગ્રંથો દિવસે વાંચવા, રાત્રિયે વાંચવા નહિ. કેમકે દીપક તથા કાગળની ગરમીથી રાત્રિયે આંખને ઇજા થાય છે; ને તે ખેંચવી પડે છે, જેથી તેની કીકીમાંનું પાણી ઓછું થઈ જોવાની શક્તિ મંદ થાય છે, એટલે ઉપનેત્ર અર્થાત્ ચશ્મા ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. બધી વિદ્યા વા કળા સંપૂર્ણપણે ભણી શકાતી નથી, માટે ચાણાકય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

अनंतशास्त्रं बहुलाश्च विद्या
अल्पश्च कालो बहुविघ्नता च ।
यत्सारभूतं तदुपासनीयं
हंसैर्यथा क्षीरमिवांबुमध्यात् ॥ १०५ ॥

શાસ્ત્ર અનંત છે ને વિદ્યા ઘણી છે, આયુષ્ય થોડું છે ને તેમાં વિઘ્ન ઘણાં છે, માટે જેમ હંસપક્ષી દૂધ મિશ્રિત જળમાંથી દૂધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ તે સર્વમાંથી સાર ગ્રહણ કરવું ॥ ૧૦૫ ॥

હવે જેમ ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યાભ્યાસ કરી મનને કેળવવાની જરૂર છે, તેમ તનને પણ વ્યાયામવડે કેળવવાની અત્યંત અગત્ય ભાસે છે. કેમકે, કેવળ મનની કેલવણી લેતાં મનને ઘણો શ્રમ પડવાથી તે થાકી જઈ નબળું પડે છે, જેની અસર તન ઉપર થાય છે; જેથી યથાર્થ આરોગ્ય રેહેવાતું નથી. વળી એકને એક વિષયથી કંટાળો આવવાનો સ્વભાવ છે, માટે દિવસના ચોક્કસ સમય સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી મનને અને કસરત કરી તનને કેળવવું. ઘટતી રીતના વિદ્યાભ્યાસથી જેમ મન સુધરે છે, તેમ તન પણ ઘટતા વ્યાયામથી સુધરે છે. મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જણાય છે. કારણ મન પ્રસન્ન રેહેવાથી તન આરોગ્ય રહે છે, ને તન આરોગ્ય રહેવાથી મન પ્રસન્ન રહે છે. પણ જો મન ચિંતાતુર રેહેતું હોય તો તન બગડે છે, ને તન બગડયું હોય તો મનને સુખ રેહેતું નથી. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના રાજધર્મના ૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो
नात्र संशयः । मानसाज्जायते
चापि शारीर इति निश्चयः ॥ १०६ ॥

શરીરસંબંધી વ્યાધિથી મનનો વ્યાધિ થાય છે; એમાં સંશય નથી; તેમ મનના વ્યાધિથી શરીર સંબંધી વ્યાધિ થાય છે, એમ નિશ્ચય જાણવું ॥ ૧૦૬ ॥

એ રીતે બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ છે, માટે બન્ને સારી સ્થિતિમાં રહે તે રીતે વર્તવું, જેથી લાબું આયુષ્ય ભોગવી શકાય છે. શરીરને કેળવવા તથા તેથી થતા લાભ વિષે આયુર્વેદની ચરક સંહિતાના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था
बलवर्द्धिनी । देहव्यायामसं-
ख्याता मात्रया तांसमाचरेत् ॥ १०७ ॥

શરીરની જે ચેષ્ટા હિત કરનારી, દૃઢતા દેનારી તથા બળને વધારનારી હોય, તે શરીરની કસરતમાં ગણી છે; માટે તે થોડી થોડી કરવી ॥ ૧૦૭ ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेश-
सहिष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च
व्यायामादुपजायते ॥ १०८ ॥

કારણ કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, દૃઢતા, મેહેનત સહનકરવાપણું, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે ॥૧૦૮॥

श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः। अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ १०९ ॥

પણ અતિ કસરત કરવાથી થાક, ગ્લાની, ક્ષય રોગ, તૃષા, રક્તપિત્ત રોગ, પ્રતમક નામે શ્વાસ, ઊધરસ, જ્વર તથા ઓકારી થાય છે ॥ ૧૦૯ ॥

એ ઉપરથી એમ પણ સમજી લેવું કે, જ્યારે અતિ વ્યાયામથી શરીરમાં એટલા દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે એટલામાંથી કોઈ પણ દોષ જ્યારે શરીરમાં હોય ત્યારે વ્યાયામ કરવો નહિ. વળી શરીર કસાય તે રીતની સ્થલ ઉપરની તથા તરવા વિગેરે જળ ઉપરની અનેક રમતો પણ શીખવી, કારણ તેથી શરીર સુધરે છે; તેમ મન કસાય તે રીતની બુદ્ધિબળાદિ રમતોનો અભ્યાસ કરવો, કારણ તે પણ વિચાર શક્તિને વધારે છે. હવે પુરૂષ જાતિની પેઠે ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે સ્ત્રી જાતિયે પણ પોતાની પેહેલી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી તન તથા મનની કેલવણી લેવાની જરૂર છે, માટે માતાપિતાદિ વડીલોયે પુત્રની પેઠે પુત્રિને પણ બન્ને કેળવણી આપવી. પુત્રને જેમ પુરૂષ ગુરૂદ્વારા વીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ પુત્રિને સ્રીગુરૂદ્વારા તેર વર્ષની વય પર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. કારણ જોકે સામાન્ય રીતે આયુષ સરખી કહી છે, તોપણ પુરૂષ કરતાં સ્રી ઉમ્મરમાં વેહેલી આવે છે. વૈદ્યશાસ્ત્રના સુશ્રુત ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पंचविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥ ११० ॥

કુશળ વૈદ્યે જન્મથી પચીશમે વર્ષે પુરૂષ તથા સોલમે વર્ષે સ્રી, બન્ને સમાન વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું ॥ ૧૧૦ ॥

માટે પુત્રને જેમ આઠ વર્ષે તેમ પુત્રિને પાંચ વર્ષ પુરાં થયેથી વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવી. તે તેર વર્ષની અર્થાત્ રજોદર્શન થાય ત્યાંસુધી તેને લીપિ તથા ભાષા ભણાવતાં સ્રિયોના ઉપયોગમાં આવે એવી વિદ્યા તથા શીવવા ભરવા વિગેરેની કળા સારી રીતે શીખવવી, ને બાકીની સર્વે વિદ્યાનું બની શકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન આપી મનની, અને શરીર કસાય તે રીતની તનની કેલવણી આપવી. જેથી તે બધી વાતમાં કુશળ થઈ ભવિષ્યમાં સુખી થાય છે. વળી તેને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા ભણી શકવા માટે, પુરૂષ વિદ્યાર્થિને જે નિયમો પાળવા કહ્યા છે, તે અવશ્ય પળાવવા. અંતર માત્ર એટલોજ કે, જ્યાં એ નિયમોમાં પુરૂષ કહ્યો છે, ત્યાં સ્રી અને જ્યાં સ્રી કહી છે ત્યાં પુરૂષ સમજવો. એ રીતે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી સર્વે સ્રી પુરૂષોયે વિદ્યાભ્યાસથી મનને અને વ્યાયામથી તનને કેળવવાં, જેથી ભવિષ્યમાં સુખી થવાય છે; માટે આચાર્યે શિષ્યને વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર પ્રકરણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ आचार्यायप्रियंधनमाहृत्यप्रजातंतुंमाव्यवच्छेत्सीः ॥

ચોથો ઉપદેશ આચાર્યને ઇચ્છિત ધન આપ્યા પછી લગ્ન કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો છે, કારણ જેની પાસેથી ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તેની મેહેનતનો બદલો અવશ્ય તેને આપવો જોઇયે. માટે આયુષ્યના પ્રથમ ભાગમાં આઠથી તે વીશ વર્ષની વય થાય ત્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી બાકીના પાંચ વર્ષ સુધી ધન કમાતાં શીખવું. તેટલા સમયમાં મેળવેલાં ધનમાંથી, જો ગુરૂયે કંઇ માસિક બદલો લિધા વિના ભણાવ્યો હોય તો તેને ઇચ્છિત આપવું; પણ પ્રતિમાસે ભણાવ્યા બદલ ઠેરવેલું ધન લીધું હોય તો કાંઈ આપવું નહીં. પણ માબાપ વા સંબંધી આદિ લઈ જે કોઇયે, તે ગુરૂને માસિક લવાજમ આપવાનો તથા ભણવાનાં પુસ્તક ખરિદવાનો ખર્ચ કરી પોતાને ભણાવ્યો હોય તેને ઇચ્છિત આપવું, એટલે વિદ્યા ભણ્યાના ઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે. સ્રિયોને તેમ કરવાની જરૂર નથી, કારણ તે અબળા જાતિ હોવાથી ઉપકારને પાત્ર છે, તેથી તેમની સ્રીવિદ્યા ગુરૂને તેમણે કરેલા વિદ્યાભ્યાસનો બદલો તેમના માતાપિતાદિ વડીલોયે આપવો યોગ્ય છે. અને તેના બદલામાં તેમણે લગ્ન થયા પેહેલાં માતાપિતાદિ વડીલોનાં ઘરનાં કાર્ય કરવામાં સાવધાન રેહેવું, ને લગ્ન થયા પછી પણ કામ પડે ત્યારે પોતાના સ્વામી તથા સાસુ સસરાદિ વડીલોનો અનુમત લઇ માતાપિતાદિ વડીલોના કાર્યમાં હાજર થવું. હવે સંસારમાં ધન કમાતાં શીખવું પડે છે, કેમકે હરકોઇ વિદ્યા વા કળાના અભ્યાસ કરવા માત્રથી કાંઇ ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ તે અભ્યાસ કરેલી વિદ્યા વા કળાવડે જો જનોને ઉપયોગી થવાય, તોજ તેના બદલા તરીકે તેમની પાસેથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ કરતાં ઘણા સાથે ઓળખાણ કરી, તેમને અનુકૂળ રહીને તેમની પ્રીતિ મેળવવી પડે છે; ઇત્યાદિ વર્તણુકને "ધન કમાતાં શીખવું વા ભણવું તેમ ગણવું" કહે છે. જેના પાંચ વર્ષનાં અભ્યાસથી બુદ્ધિ દ્દઢ થાય છે, ને સ્વતંત્ર કમાવાની હિંમત આવે છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

शास्त्राण्यधीत्यापि भवंति मूर्खा
यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।
सुचिंतितं चौषधमातुराणां
न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥ १११ ॥

શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં પણ જે ઉદ્યોગ રહિત હોય તે મૂર્ખ, ને જે ઉદ્યોગી હોય તે વિદ્વાન્ કેહેવાય છે; કેમકે સારી રીતે ચિંતન કરેલું ઔષધ નામ માત્રે કરી રોગીઓને આરોગ્ય કરતું નથી, પણ ખાધેથી કરે છે ॥ ૧૧૧ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचा-
रविवर्जिताः । सर्वे ते हास्यतां
यान्ति यथा मूर्खाः सुशोभिताः ॥११२॥

જે શાસ્રમાં કુશળ પણ લોકાચારથી રહિત હોય, તે સર્વે, સુશોભિત મૂર્ખની પેઠે હાસ્યપણાને પામે છે ॥ ૧૧૨ ॥

वरं बुद्धिर्वरं विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा । बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेश्च कुतो बलम् ॥ ११३ ॥

બુદ્ધિ તથા વિદ્યા બન્ને સારી છે, પણ તેમાં વિદ્યા કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ કહેવાય છે, કારણ જેને બુદ્ધિ હોય તેનુંજ બળ છે, બુદ્ધિહીનને બળ કયાંથી? ॥ ૧૧૩ ॥

એ રીતે ધન કમાતાં શીખવામાં પાંચ વર્ષ કહાડતાં પચીશ વર્ષની વય થાય છે, એટલે બ્રહ્મચર્ય માટેનો કાળ પૂર્ણ થઈ ગૃહસ્થ થવા માટેના કાળની શરૂઆત થાય છે. માટે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પુરૂષે પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઇ સારા ગુણવાળી તથા અવસ્થામાં આવેલી કન્યાનો શોધ કરાવી, તેને પસંદ કરી પરણવું. માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यशीलां हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां मृद्वंगीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥ ११४ ॥

અંગે ખોડ વિનાની, શાંત સ્વભાવવાળી, હંસ તથા હાથીના સરખી ગતિવાળી, કોમળ લોમ, કેશ તથા નાજુક દાંતવાળી અને સુવાળાં અંગવાળી કન્યા પરણવી ॥ ૧૧૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

अनिन्दितांकन्यांवरयेत्कुलतोलक्षणतश्च । यवीयसीम् वयसा वपुषा च ॥ ११५ ॥

કુળ તથા લક્ષણથી અનિન્દિત અને અવસ્થા તથા શરીરે પોતાથી નહાની કન્યાને પરણવું ॥ ૧૧૫ ॥

પ્રથમ અવસ્થામાં પુરૂષ બ્રહ્મચર્ય પાળી તનની કેલવણીથી અંગે દૃઢ તથા મનની કેલવણીથી સર્વ વાતમાં કુશળ થઇ, ધન કમાતાં શીખેલ હોવાથી, ઘર સંસારનો ભાર સ્હેજ રીતે ઉપાડી શકે છે. પણ તેટલી પૂર્ણતા મેળવ્યા સિવાય કદિ સંસારનો બોજો ઉપાડવા જાય, તો ઘણા ભારથી કાચી અવસ્થાવાળા પશુની પેઠે અંગે તુટી જઇ વેહેલો નાશ પામે છે. માટે પ્રાચીન આર્યોએ, પૂર્ણતા મેળવી અવસ્થામાં આવ્યાપછીજ સ્ત્રીપુરૂષોને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની આજ્ઞા કરી છે. કદી તેની પેહેલાં જો ગૃહસ્થ બની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હોય, તો તે સારી થતી નથી, તે વિષે આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના શારીર સ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पंचविंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विनश्यति ॥ ११६ ॥

સોલ વર્ષ પુરાં થયા વિનાની સ્ત્રીને વિષે પચીશ વર્ષ પુરાં થયા વિનાનો પુરૂષ જો ગર્ભાધાન કરે, તો તે ગર્ભ કુંખમાંજ નાશ પામે ॥ ૧૧૬ ॥

जातोवानचिरंजीवेज्जीवेद्वादुर्बलेन्द्रियः । तस्मादसंतबालायांगर्भाधानंनकारयेत् ११७

અને કદી જન્મે, તો જીવે નહીં, ને જીવે તો દુર્બળ રહે; તેથી અતિ બાળક સ્ત્રીને વિષે ગર્ભાધાન કરવું નહીં ॥ ૧૧૭ ॥

માટે પુરૂષે જેમ પચીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ સ્ત્રિયે સોલ વર્ષની વય પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તેમાં, પૂર્ણ આઠથી તે વીશ વર્ષ સુધીના વિદ્યાભ્યાસ પછી પાંચ વર્ષ પર્યંત જેમ પુરૂષે ધન કમાતાં શીખવું, તેમ સ્ત્રિયે પણ પૂર્ણ પાંચથી તે તેર વર્ષ અર્થાત્ રજોદર્શન પર્યંતના વિદ્યાભ્યાસ પછી, તેની આવૃત્તિ કરતાં ત્રણ વર્ષ સુધી માતાપિતાદિ વડીલોના હાથ નીચે ગૃહસંબંધી રાંધવા વિગેરે સર્વ કાર્ય શીખી લેવાં. જેથી તે પણ પુરૂષની પેઠે, પોતાની પૂર્ણ ઉમ્મરમાં આવી, સર્વ વાતે કુશળ થવાથી, ઘર સંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાય છે. પછી તેણે પણ પુરૂષની પેઠે, પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઇ સારા ગુણવાળા તથા અવસ્થામાં આવેલા પુરૂષનો શોધ કરાવી તેને પસંદ કરી પરણવું. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती । ऊर्ध्वं तस्मात्तु कालादेर्विंदेत सदृशं पतिम् ॥ ११८ ॥

કન્યાયે ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ પોતાથી અધિક ગુણવાળા વરની વાટ જોવી; તેટલામાં તેવો વર ન મળે તો પછી પોતા સરખા ગુણવાળા વરને પરણવું ॥ ૧૧૮ ॥

એ રીતે ઉમ્મરમાં આવી ઘરસંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થયેલાં સ્ત્રીપુરૂષોયે વડીલોની મર્યાદામાં રહી એક બીજાને પસંદ કરી સ્વીકારવાં, અને તેમને માતાપિતાદિ વડીલોયે પોતાની સંમતિ આપી પરણાવી દેવાં, તેને પ્રાજાપત્ય વિવાહ કહે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सह नौ चरतं धर्ममिति वाचानुभाष्य च । कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ११९ ॥

તમે બન્ને જણાં સાથે મળી અમારી રીતે ધર્માચરણ કરજો, એમ કહી, પૂજા કરી કન્યાનું જે દાન આપવું, તે પ્રાજાપત્ય વિવાહ કહેલ છે ॥ ૧૧૯ ॥

પણ એક બીજાને સ્વીકાર્યાં પેહેલાં વર કન્યાયે તથા તેમને સંમતિ આપી પરણાવ્યા પેહેલાં બન્ને પક્ષના વડીલોયે પરસ્પરે કુળ તથા વરકન્યાના ગુણોની ખાત્રી કરી લેવી જોઇયે; કારણ હરકોઈ સાધારણ કામ પણ તપાસી કરવામાં આવે છે, તો જેથી સ્ત્રીપુરૂષને જીવતાં લગી સાથે રહી ઘરસંસાર ચલાવવો પડે છે, એવું લગ્નરૂપ મોટું કાર્ય પૂર્ણ તપાસ કર્યા વગર કેમજ થાય? આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની પાંચમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

कुलमग्रे परीक्षेत बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् । बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपयच्छेत् ॥ १२० ॥

કુળની પરીક્ષા પ્રથમ કરવી, બુદ્ધિમાનને કન્યા દેવી, અને સુંદર બુદ્ધિ, રૂપ, સ્વભાવ તથા લક્ષણવાળી નિરોગી કન્યાને સ્વીકારવી ॥ ૧૨૦ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः । यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥ १२१ ॥

અને વર પણ એવા ગુણે કરી યુક્ત, સમાન વર્ણવાળો, વિદ્વાન્, પુરૂષપણામાં યત્નથી પરીક્ષા કરેલો, યુવાન, બુદ્ધિમાન તથા લોકપ્રિય હોવો જોઇયે ॥૧૨૧॥

તેમ શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

आदौ कुलं परीक्षेत ततो विद्यां ततो वयः । शीलं धनं ततो रूपं देशं पश्चाद्विवाहयेत् ॥ १२२ ॥

પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, સ્વભાવ, ધન, રૂપ તથા દેશની પરીક્ષા કરી વર કન્યા પરણાવવાં ॥ ૧૨૨ ॥

એ પ્રમાણે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે લગ્ન કરવાની જરૂર છે, કેમકે એ અવસ્થામાં સ્વભાવથીજ ઇંદ્રિયો એટલી તો બળવાન થાય છે કે, કોઇથી પણ નિયમમાં રાખી શકાતી નથી; જેથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું ઘણું કઠણ થઇ પડે છે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वातांबुपर्णाशनास्तेपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः । शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं भुंजंति ये मानवास्तेषामिंद्रियनिग्रहो यदि भवेत् विंध्यस्तरेत्सागरे ॥ १२३ ॥

વિશ્વામિત્ર તથા પરાશરાદિ લઈ જે, વાયુ, પાણી અને પાંદડાં ખાનાર ઋષિયો હતા, તે પણ સ્ત્રીનું મનોહર મુખકમળ જોતાંજ મોહ પામ્યા; તો જે મનુષ્ય ઘી, દૂધ, વા દહી સાથે સુગંધી ભાત ખાય છે, તેમની ઇન્દ્રિયો જો વશ્ય રેહે, તો સમુદ્રમાં વિંધ્યાચલ પર્વત પણ તરે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો વશ રહેતીજ નથી ૧૨૩

એ રીતે જ્યારે પુરૂષોથી ઇંદ્રિયો વશ્ય રાખી શકાય નહિ, ત્યારે સ્ત્રિયોથી તો કેમજ રાખી શકાય! કેમકે તેમનામાં પુરૂષો કરતાં કામનો જુસ્સો અધિક હોય છે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां लज्जाचापि चतुर्गुणा । साहसं षड्गुणं चैव कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ १२४ ॥

ઘણુંકરી સ્ત્રિયોને પુરૂષ કરતાં આહાર બમણો, લજ્જા ચારગણી, સાહસ છગણું તથા કામ આઠ ગણો હોય છે, એમ કહ્યું છે ॥ ૧૨૪ ॥

એ કામનો વેગ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવા સમયમાં લોહ તથા ચુંબકની પેઠે તે તે જાતિનાં નરનારી કંઈ વિલક્ષણ આકર્ષણ શક્તિના બળથી પરસ્પરે ખેંચાય છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ

આકર્ષણ શક્તિથી થયેલી છે, ને તેની સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી રહી છે. સર્વ પદાર્થ એજ શક્તિના યોગથી પોતપોતાના ગુણને ધારણ કરી રહ્યા છે. જડની પેઠે જંગમ પ્રાણિયોની ક્રિયા પણ એજ શક્તિથી થાય છે. નર તથા નારી જાતિનો સંયોગ, ગર્ભાશયે ગર્ભને ધારણ કરવું, ગર્ભે પોતાને યોગ્ય પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામવું, જન્મ્યા પછી પોષણની વસ્તુ મળ્યાની ઇચ્છા, ને તે પ્રાપ્ત થતાં તેનું પાચન થઈ રૂધિર થવું અને તેથી શરીરની પુષ્ટિ તથા વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ સર્વ આકર્ષણથીજ થાય છે. સ્થાવર પ્રાણિયોમાં પણ એના જેવી સર્વ ક્રિયા બીજી રીતે થતી જણાય છે. સંક્ષેપથી જોતાં સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણ શક્તિથી ચાલે છે, જ્યાં એ શક્તિનું સત્વ ઘટે છે, ત્યાં ક્રિયા થતી બંધ પડવા માંડે છે; માટે એ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થતા કામરૂપ આકર્ષણને તોડવું ઘણું કઠણ છે, જેથી યુવાનીમાં સ્ત્રીપુરૂષ પરણે નહિ તો આડે રસ્તે ખેંચાઈ જાય છે. શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

हृदयतृणकुटीरे दीप्यमाने
स्मराग्ना वुचितमनुचितं
वा वेत्ति नो पंडितोपि ॥ १२५ ॥

જ્યારે હૃદય રૂપ ઘાંસના ઘરમાં કામરૂપ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ત્યારે પંડિત પણ યોગ્યાયોગ્ય વિચારતો નથી ॥ ૧૨૫ ॥

કદી બલાત્કારથી બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે તથાપિ ગૃહસ્થોમાં તે સંબંધી પ્રતિષ્ઠા રેહેતી નથી. વળી કામના વેગને બલાત્કારે રોકવા જતાં શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિ થવાનો સંભવ રેહે છે. માટે આચાર્યે, વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર ગુરૂને પ્રિય ધન આપ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના આચાર પ્રકરણમાં લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ सत्यान्नप्रमदितव्यम् ॥

પાંચમો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ સ્ત્રીપુરૂષ સત્યાચરણે વર્તવાથીજ સુખી થાય છે. જો કોઈ અસત્ય રીતે વર્તવા જાય, તો તેની ગૃહસ્થોમાં પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, ને તે વિશ્વાસને પાત્ર થતો નથી. જેથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવામાં તેને ઘણી અગવડ પડે છે. વળી અસત્ય રીતે વર્તવાની છાપ જો તેના ઉપર પ્રસિદ્ધિમાં પડી હોય, તો તેની ક્યાંય પણ પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી, ને તે રાજ્યદરબાર વા ગૃહસ્થોની સભામાં હલકો પડી જાય છે. પછી કદી તે સારી રીતે વર્તવા માંડે, તોયે પણ ગૃહસ્થોને તેના ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે સત્યાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृता-
त्पातकं परम् । श्रुतिर्हि सत्यं
धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत् ॥१२६॥

સત્યથી બીજો શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી અને અસત્યથી બીજું અધિક પાપ નથી; કારણ સત્યજ ધર્મ સંભળાય છે, માટે તેનો લોપ કરવો નહિ ॥ ૧૨૬ ॥

કદી અસત્ય રીતે વર્તી કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં હોય તો તેમને પણ ઉપરથી સત્ય બતાવવાની જરૂર પડે છે, કારણ અસત્ય કોઇને પ્રિય નથી, પણ સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે. શ્રીમહાભારતના વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

सत्येकृत्वाप्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ।
सत्यमेवगरीयस्तुशिष्टाचारसमन्वितम्१२७

પ્રવૃત્તિ માત્ર સત્યમાં રહીનેજ પ્રવર્તે છે, માટે સદાચાર યુક્ત સત્ય અતિ શ્રેષ્ઠ છે ॥ ૧૨૭ ॥

તેથીજ આચાર્યે શિષ્યને ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણ સહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં સત્ય રીતે વર્તવાનો ઉપદેશ.

॥ धर्मान्नप्रमदितव्यम् ॥

છઠ્ઠો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયાપછી ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ સ્ત્રીપુરૂષો ધર્માચરણવડે સુખી થાય છે. આરંભથીજ જે ન્યાયયુક્ત તે ધર્મ અને અન્યાયયુક્ત તે અધર્મ કેહેવાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના આચારાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिंद्रि-
यनिग्रहः । दानं दया दमः
क्षान्तिःसर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२८ ॥

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, પાવત્રતા, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, પરોપકાર, દયા, મનનું દમન તથા ક્ષમા, એ નવ સર્વને ધર્મનાં સાધન છે ॥ ૧૨૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा
मनसा गिरा । अनुग्रहश्च
दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ १२९ ॥

મન, વાણિ તથા કર્મે કરી પ્રાણિ માત્રનો દ્રોહ ન કરવો, દયા રાખવી તથા ઉપકાર કરવો, એ સત્પુરૂષોનો સનાતન ધર્મ છે ॥ ૧૨૯ ॥

અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન છે, એમ ન્યાયી પુરૂષોના અનુભવમાં આવે છે; કેમકે, કોઇ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષને પોતા માટે એ સર્વ પ્રિય છે. જેમકે હિંસા કરનારને પણ પોતાની વા પોતાના પ્રિયની હિંસા રૂચતી નથી. અસત્ય બો-

લનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીસ ચડે છે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુ ચોરનારપર ક્રોધ આવે છે. મલીન રેહેનારને પણ બીજાથી પોતાને થતું મલીનપણું ગમતું નથી. ઇન્દ્રિયો વશ્ય નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની વશ્ય નહીં રહેલી ઇન્દ્રિયો સહન થતી નથી. પરોપકાર ન કરનારને પણ પોતા ઉપર બીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહે છે. નિર્દયને પણ પોતા ઉપર બીજાની દયા ગમે છે. મન વશ્ય નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાનું શાંત મન રૂચે છે. અને ક્ષમા નહીં રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની ક્ષમા ગમે છે. એ ઉપરથી એ અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન સિદ્ધ થયેલાં છે, માટે એ, સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોયે અવશ્ય આચરવાં. સૃષ્ટિમાં એક બીજાનું ભક્ષ કરી પ્રાણિયો જીવે છે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે; જે ઉપરથી શ્રીમદ્‌ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે,

जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ १३० ॥ જીવ જીવનું જીવન છે ॥ ૧૩૦ ॥

પરંતુ જે પ્રાણિયોમાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક નથી તે ભલે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાહાડવા અશક્ત હોવાથી જંગમ જીવોનું ભક્ષણ કરો. પણ જેમનામાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક, ને પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાહાડવાની શક્તિ છે, એવા મનુષ્ય જો ઘાતકી પ્રાણિયોની પેઠે નિરપરાધિ જંગમ જીવોના દેહનો ઘાત કરી, તેમના માંસથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, તો તે મનુષ્ય અને ઘાતકી પ્રાણિયોમાં શું ફેર સમજવો ! અર્થાત્ કંઈજ નહીં, કેમકે, ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

आहारनिद्राभयमैथुनं च
सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
एको विवेको ह्यधिको मनुष्ये
विवेकहीनाः पशुभिः समानाः ॥१३१॥

આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુન એ ચારે, પશુ તથા મનુષ્યોમાં સામાન્ય છે, પણ એક વિવેકજ મનુષ્યમાં અધિક છે, માટે જે વિવેકથી હીન હોય, તે પશુ સમાન જાણવા ॥ ૧૩૧ ॥

તેથી વિવેક વિચારી પ્રાણિયોના શરીરનો ઘાત કર્યા વગર અન્નાદિ વનસ્પતિથી મનુષ્યે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ કરવો યોગ્ય છે. એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

योत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः
पश्यतान्तरम् । एकस्य क्षणि-
का प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १३२ ॥

જ્યારે જે કોઇ જેનું માંસ ખાય છે, ત્યારે તે બન્નેનો અંતર જુવો, તો ખાનારને પેટ ભરાવા જેટલો ક્ષણિક હર્ષ થાય છે, ને બીજાના પ્રાણ જાય છે ૧૩૨

मर्तव्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्यो-
पजायते । शक्यस्तेनानुमानेन
परोऽपि परिरक्षितुम् ॥ १३३ ॥

પુરૂષને મરણ સંબંધી જે દુઃખ થાય છે, તે અનુમાનથી અન્ય પ્રાણી પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે ॥ ૧૩૩ ॥

स्वच्छन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते । अस्य दग्धोदरस्यार्थे कः कुर्यात्पातकं महत् ॥ १३४ ॥

વનમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલાં શાકાદિ વડે પણ તૃપ્તિ થાય છે, તો આ બળતાં પેટ માટે કોણ મોટું પાપ કરે!૧૩૪

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત અનુશાસન પર્વના ૧૧૫ તથા ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा । आत्मौपम्येन मंतव्यं बुद्धिमद्भिः कृतात्मभिः ॥ १३५ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને પ્રિય છે, તેમ પ્રાણિયોને પણ હશે, એમ પોતાની ઉપમા વડે બુદ્ધિમાન્ જ્ઞાનિયોયે વિચારવું ॥ ૧૩૫ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति । नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मात्सनृशंसतरो नरः ॥ १३६ ॥

જે પારકા માંસે કરી પોતાના માંસને વધારવા ઇચ્છે છે, તેનાથી વધારે કોઈ અધમ નથી, ને તે અતિ ક્રૂર છે ॥૧૩૬॥

नहिप्राणात्प्रियतरंलोकेकिंचनविद्यते । तस्माद्दयांनरःकुर्याद्यथात्मनितथापरे१३७

જગતમાં પ્રાણથી અધિક પ્રિય બીજું કંઇ નથી, માટે મનુષ્યે પોતાની પેઠે બીજા ઉપર દયા રાખવી ॥ ૧૩૭ ॥

प्राणदानात्परं दानं न भूतं नभविष्यति । नह्यात्मनः प्रियतरं किंचिदस्तीह निश्चितम् ॥ १३८ ॥

પ્રાણદાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ દાન થયું નથી તેમ થશે પણ નહીં; કેમકે આ લોકમાં આત્માથી અધિક પ્રિય બીજું કંઇ નથી એ નિશ્ચય છે ॥ ૧૩૮ ॥

अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत । मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपथुः ॥ १३९ ॥

પ્રાણિ માત્રને મરણ અપ્રિય છે, કારણ મરણ સમય તેમને તત્કાળ કંપ થાય છે ॥ ૧૩૯ ॥

માટે પોતાના અલ્પ સુખ વાસ્તે નિરપરાધિ જીવોનું જીંદગી પર્યંતનું સુખ તોડી નાખવું, એના જેવું પાપાચરણ બીજું કંઈ નથી. વળી પ્રાણિયોની સર્વ જાતિમાં આનંદ રહેલ છે, જેથી તેમને પણ મનુષ્યની પેઠે જીવવાની ઘણી હોંસ હોય છે; અને પોતપોતાના કુટુંબમાં ઘણો સ્નેહ બંધાય છે, જેથી એક બીજાનો વિયોગ થતાં ભારે દુઃખ થાય છે, જે પ્રત્યક્ષ આપણા અનુભવમાં આવે છે. કદિ એ નિરપરાધિ પ્રાણિયોની હિંસા ન થાય તો, તેમની વસ્તિ ઘણી વધી જઈ મનુષ્યને પીડાકારી થઇ પડે, એવો વિચાર લાવી "મનુષ્યના નિર્વાહ માટેજ પ્રાણિયોનાં શરીર સર્જાયલાં છે," એમ ધારી, તેમની હિંસા કરવી, એ મનુષ્ય જેવા વિવેકી પ્રાણીને મુદલ છાજતું નથી. કારણ નિરપરાધી પશુઓની વૃદ્ધિ ન થવા દેવી, એ તો મનુષ્યના હાથમાં છે. કેમકે

જ્યારે જરૂર ન હોય ત્યારે તેમનાં જોડલાંને એકઠાં થવાનો યોગ થવા દેવો નહીં. વળી સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, જેની ઘણી વૃદ્ધિ થાય, તેનો પાછો ક્ષય પણ પોતાની મેળેજ થાય છે. તે પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામેલા પશુ પક્ષિયોનો પણ સ્વભાવથીજ દુષ્કાળ વા રોગાદિ ઉત્પન્ન થઈ પાછો ક્ષય થાય છે; એટલે તે વધીને મનુષ્યને પીડાકારી થઇ પડતાં નથી. હજારો વર્ષથી જ્યાં હિંસા થતી નથી, ત્યાં હમણાં પણ પશુ પક્ષિયોની, મનુષ્યને પીડા થઇ પડી હોય એવી ભીડ જોવામાં આવતી નથી! કદી શરીરમાં બળ તથા વીર્ય વધારવા માટે માંસાહારની જરૂર છે, એવા વિચારથી પણ પ્રાણિયોની હિંસા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે ઘરમાં બેસી રેહેનાર માંસાહારી કરતાં મેહેનત કરી શરીરને કસનાર અન્નાહારીમાં વિશેષ બળ તથા વીર્ય જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે શરીરને કસવાથીજ બળ તથા વીર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

लाघवं कर्मसामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ १४० ॥

મેહેનતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, અવયવોનું છુટા પડવું તથા દૃઢતા, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે ॥ ૧૪૦ ॥

હવે સૂક્ષ્મ જંતુઓ કંઇ કામના નથી એવા વિચારથી તેમનો પણ નાશ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ તેઓને પણ પોત પોતાની જીંદગીનું સુખ હોય છે. જેથી તેમને સ્પર્શ કરતાંજ તેઓ મરવાના ભયને લીધે નાહાસ ભાગ કરે છે. માટે પ્રથમથીજ તેઓ જે રીતે ઉત્પન્ન ન થાય, તે રીતની મનુષ્યે સ્વચ્છતા રાખવી; અને ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેમને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી દેવાં. પછી સ્વચ્છતા રાખેથી નવાં ઉત્પન્ન થશે નહિ. કદી પારકી વ્યથા ન જાણનાર તે જંતુઓથી મનુષ્યને થોડી પીડા થાય, તો તેને માટે તેમને દેહાંતની શિક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એવી શિક્ષા તો મનુષ્યના પ્રાણનો ઘાત કરે તેનેજ કરવી જોઇયે, એમ ન્યાય ભાસે છે. માટે તે અલ્પ પીડાકારી પ્રાણિયોને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવાં, એજ તેમણે કરેલા અપરાધની શિક્ષા યોગ્ય ભાસે છે. પછી તેમનો નાશ તો સ્વભાવથીજ થઇ જવાનો છે. અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિમાં પણ જીવન છે, તથાપિ તેમનો આહાર કરવામાં કાંઇ હિંસા થતી નથી. કેમકે સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયોની જ્ઞાન સંબંધી સ્થિતિમાં ઘણો અંતર છે. યદ્યપિ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં મનુષ્યની પેઠે જ્ઞાનની જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે, તથાપિ તે મનુષ્યની અવસ્થાઓ કરતાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન શક્તિવાળી છે. જેમ કે મનુષ્યની જાગૃત અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા કોઈ પણ પ્રાણિયોમાં દેખાતું નથી, પણ ઘણુકરી સ્વપ્ન અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થામાં અને સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવું જ્ઞાન સ્થાવર પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થામાં દેખાય છે: અર્થાત્ મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થા જેવી બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થા તથા સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવી સ્થાવર પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થા હોય છે, ત્યારે તેમની બીજી અવસ્થા તો ઘણીજ ન્યૂન શક્તિવાળી હોવી જોઇયે. મનુષ્યની

સ્વપ્ન અવસ્થાની સ્મૃતિની પેઠે બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થાની સ્મૃતિ ઘણો કાળ સ્થિર રહી શકતી નથી, માટે તે બન્ને અવસ્થાના જ્ઞાનને એક સરખાં ગણ્યાં છે. પણ જેમ સ્વપ્નમાં મનુષ્યને તે અવસ્થાનાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય હોય છે, તેમ જંગમ પ્રાણિયોમાં પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે; માટે તેમના દેહનો ઘાત કરવો, એ પ્રસિદ્ધપણે હિંસા સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ સુષુપ્તિ અવસ્થાના મનુષ્યની પેઠે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોમાં જીવનની ક્રિયા ચાલુ રેહેતાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય પ્રસિદ્ધપણે જોવામાં આવતાં નથી, જેથી તેમનાં જ્ઞાનને મનુષ્યની સુષુપ્તિ અવસ્થાના જ્ઞાન જેવું ગણેલું છે; અને સુષુપ્તિમાંથી જેમ મનુષ્ય જાગૃત થાય છે, તેમ સ્થાવર પ્રાણિને જાગૃત થવાનો સંભવ નથી, માટે તેમનો આહાર કરવામાં કંઇ હિંસા ગણેલી નથી. વિચાર દૃષ્ટિથી જોતાં જંગમ પ્રાણિયોનું જીવન સ્થાવર તથા સ્થાવર પ્રાણિયોનું જંગમ પ્રાણિયો જીવન છે. કારણ અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિના શરીરમાં જે તત્વો છે, તે જંગમ પ્રાણિયોના શરીરને તથા જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જે તત્વો છે, તે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોના શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં છે. તેથીજ અન્નાદિ વનસ્પતિના ભક્ષણથી જંગમ પ્રાણિયો સુખે જીવી બળવાન થાય છે, ને જંગમ પ્રાણિયોના શરીરસંબંધી ખાતરથી અન્નાદિ વનસ્પતિ સારી રીતે ઊછરી દૃઢ થાય છે. એ રીતે બન્નેને પરસ્પર સંબંધ છે, ને જંગમનું જીવન સ્થાવર છે, માટે જેમ બને તેમ અન્નાદિ વનસ્પતિની વૃદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે. તૈત્તિરીયારણ્યકના ૮ તથા ૯ મા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

अन्नं न निन्द्यात् । अन्नं बहु कुर्वीत । अन्नाद्भूतानि जायंते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ॥ १४१ ॥

અન્નની નિંદા ન કરવી ને તેની વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું. અન્નથી પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાય છે ને તેથીજ વૃદ્ધિ પામે છે. અન્નજ પ્રાણિયોથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું છે, માટે સર્વનું ઔષધ કેહેવાય છે ૧૪૧

માટે અન્નાદિ વનસ્પતિ જેમ ઘણી પાકે તેમ કરવું. કદિ તેના પાકને, દુષ્કાળ પડે એ રીતની હાનિનો સંભવ બીજા જીવજંતુઓથી થાય, તો તે જીવજંતુઓનો નાશ કરી પાકનું રક્ષણ કરવું, એ ન્યાય ભાસે છે. કારણ અન્ન એ મુખ્યત્વે કરી મનુષ્યનું જીવન છે, ને મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ છે, માટે તેના રક્ષણ પ્રત્યે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન પોંહોંચાડવું જોઇયે. વળી સિંહ વ્યાઘ્ર આદિ લઇ ક્રૂર પ્રાણિયો, જે મનુષ્ય તથા તેમના પશુઓના પ્રાણઘાત કરનારા છે, તેમનો નાશ કરવો, એ પણ ન્યાય ભાસે છે. કેમકે એ ક્રૂર પ્રાણિયો જો વૃદ્ધિ પામે, તો મનુષ્ય અને તેમના ઉપયોગિ પશુઓને પૃથિવી ઉપર સુખે વસવા દે નહીં. ચાણાક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

कृते प्रतिकृतं कुर्याद्धिंसने प्रतिहिंसनम् । तत्र दोषो न पतति दुष्टे दुष्टवदाचरेत् ॥ १४२ ॥

જે જેવું કરે તેની સામે તેવું કરવું ને મારે તેને મારવું, તેમાં દોષ લાગતો નથી; કેમકે દુષ્ટપ્રત્યે દુષ્ટની પેઠે આચરવું એ ન્યાય છે ॥ ૧૪૨ ॥

વળી શ્રીમદ્‌ભાગવતના સાતમા સ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या ॥१४३॥

વીછી તથા સર્પાદિ ક્રૂર પ્રાણિયોનો નાશ થવાથી સત્પુરૂષ પણ હર્ષ પામે છે ૧૪૩

એ રીતે ન્યાય અન્યાય વિચારી સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે અહિંસા ધર્મ પાળવો શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એ સર્વ ધર્માચરણમાં મુખ્ય છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अहिंसा परमो धर्मस्तथा हिंसा परो दमः । अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥ १४४ ॥

અહિંસા એ ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ દમ, ઉત્તમ દાન તથા ઉત્તમ તપ છે ॥૧૪૪॥

સત્ય બોલવું તથા સત્ય આચરવું, એ ધર્મનું બીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે; પણ અસત્ય કોઇને પ્રિય નથી, માટે તેનો ત્યાગ કરી સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ સત્યનેજ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. કલ્પતરૂમાં કહ્યું છે કે,

असत्यमप्रत्ययमूलकारणं कुवासना सद्म समृद्धिवारणम् । विपन्निदानं परवंचनोर्जितं कृतापराधं कृतिभिर्विवर्जितम् ॥ १४५ ॥

જુઠું બોલવું એ અવિશ્વાસનું મૂળ કારણ, ખરાબ વાસનાનું સ્થાન, સમૃદ્ધિને અટકાવનાર, વિપત્તિનું કારણ, પારકાને ઠગવામાં શક્તિમાન્ અને અપરાધ કરાવનાર છે, માટે વિદ્વાનોએ ત્યાગ કર્યું છે ॥ ૧૪૫ ॥

ચોરી ન કરવી, એ ધર્મનું ત્રીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષને, જેના ઉપર તેની મમતા બંધાઈ હોય એવી વસ્તુનું, તેની મરજી ઉપરાંત હરણ થતાં કલેશ થાય છે. બીજાની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી હરકોઈ પ્રકારની વસ્તુ; તેના ધણીની રજા મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગ માટે લેવી, તેને ચોરી કેહેછે. ચોરી કરનારની પ્રતિષ્ઠા ગૃહસ્થોમાં ઘટે છે, ને તેનો કોઇ વિશ્વાસ કરતું નથી. જેથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં તેને ઘણીજ અગવડ પડે છે. પરંતુ જેની નિષ્ઠા સ્વચ્છ હોય છે, એવાનો સર્વ જન વિશ્વાસ કરે છે, ને તે પોતાનો નિર્વાહ ઘણી અચ્છી રીતે કરી શકે છે. માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે પોતાની નિષ્ઠા ચોખી રાખી કોઇનું કંઈ હરણ કરવું નહીં.

વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

मातृवत् परदाराणि परद्रव्याणि लोष्ठवत् । आत्मवत् सर्वभूतानि वीक्षंते धर्मबुद्धयः ॥ १४६ ॥

ધર્મ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય, પારકી સ્ત્રીને માતા સમાન, પારકા ધનને માટી સમાન, અને સર્વ પ્રાણિને પોતા સમાન જુવે છે ॥ ૧૪૬ ॥

સ્વચ્છતા રાખવી, એ ધર્મનું ચોથું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે એ સર્વને ગમે છે, મલીનતા કોઇને ગમતી નથી. અજ્ઞાન બાળક પણ સ્વચ્છતા ઈચ્છે છે. શરીર સ્વચ્છ રાખેથી તથા સાદાં પણ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેથી અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે, ને ઘણુંકરી ત્વચા સંબંધી રોગ થવાનો ભય રેહેતો નથી. ગૃહસ્થોમાં જતાં લજ્જા થતી નથી, પણ સન્માનની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ રેહે છે. ગૃહ તથા તેની આસપાસની જગ્યા, વાપરવા તથા પીવાનું જલ, ખાનપાનના પદાર્થ, હવા અને પેહેરવાનાં વસ્ત્ર, એ સર્વે સ્વચ્છ હોય તો ઘણું કરી નીરોગી રેહેવાય છે. મલીનતા રાખનારને એથી ઉલટું થાય છે, માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે બધી રીતની સ્વચ્છતા રાખવી યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયો વશ્ય રાખવી એ ધર્મનું પાંચમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સર્વ જનને પોતા પ્રત્યે બીજાની ઇંદ્રિયોનો પ્રકોપ રૂચતો નથી. ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેંદ્રિય. જેવડે ક્રિયા થાય છે, તેને કર્મેન્દ્રિય કહે છે અને જેવડે જ્ઞાન થાય છે તેને જ્ઞાનેંદ્રિય કહે છે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ, એ કર્મેંદ્રિય છે, કેમકે વાણીથી શબ્દ બોલાય છે, હાથથી વસ્તુ ગ્રહણ કરાય છે, પગથી પંથ કરાય છે, ગુદાથી મળ ત્યજાય છે અને ઉપસ્થથી પ્રજોત્પત્તિ કરાય છે. તેમ કાન, ત્વચા, આંખ, જીભ તથા નાક, એ જ્ઞાનેન્દ્રિય કેહેવાય છે. કેમકે કાનથી શબ્દ સંભળાય છે, ત્વચાથી સ્પર્શ જણાય છે, આંખથી રૂપ જોવાય છે, જીભથી રસ ચખાય છે અને નાકથી ગંધ સુંઘાય છે. એ દશે ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી અર્થાત્ વિવેક વિચારી કોઇને તથા પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ થાય એ રીતે તેમનો ઉપયોગ કરવો નહિ, તેને ઇંદ્રિય નિગ્રહ કહે છે. એ ઇંદ્રિયો એટલી તો બળવાન્ છે કે, પોતપોતાના વિષય પ્રત્યે મનને ખેંચી જાય છે. તે જો નિયમમાં રાખવાની ટેવ ન પાડી હોય તો મનને એટલું તો વિષયોમાં આસક્ત કરે છે કે, તે સારાસાર જાણવાનો વિવેક ભુલી જઇ મનુષ્યને મહા હાનિરૂપ ખાડામાં ઉતારી દે છે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यति लालयेत् । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ १४७ ॥

ઇન્દ્રિયો બળવાન્ હોવાથી હઠાત્કારે કરી મનને વિષયોમાં ખેંચી જાય છે, માટે તેમને અતિ પીડવી નહીં તેમ અતિ બ્હેકાવવી પણ નહીં ॥ ૧૪૭ ॥

एणो गजः पतंगश्च भृंगो मीनस्तुपंचमः । शब्दस्पर्शरूपगंधरसैरेते हताः खलु १४८

કેમકે હરિણ, હસ્તિ, પતંગ, ભ્રમર તથા પાંચમું મત્સ્ય, એ ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ અને રસે કરી નાશ પાંમે છે ॥ ૧૪૮ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવી યોગ્ય છે. દાન આપવું, એ ધર્મનું છઠ્ઠું સ્વાભાવિક સાધન છે; કેમકે, પોતા પ્રત્યે સર્વને એ પ્રિય છે. કંઇ પણ પ્રતિઉપકારની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કોઇ પણ પ્રાણીને હરકોઈ પ્રકારની જરૂરિયાતની વસ્તુ, પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી મેળવી દેવી, તેને દાન કહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ १४९ ॥

જેની પાસેથી પ્રતિ ઉપકાર મેળવવાની ઈચ્છા નથી એવા યોગ્યને, દેશ કાળ જોઇ દેવા લાયક જે દેવાય, તે સાત્વિક દાન કેહેવાય છે ॥ ૧૪૯ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહેલ છે કે,

मरुस्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा । दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन ॥ १५० ॥

જેમ મારવાડમાં વૃષ્ટિ થવી તથા ભુખ્યાને ભોજન દેવું સફળ છે, તેમ દરિદ્રને જે દાન દેવાય, તે સફળ જાણવું ॥ ૧૫૦ ॥

दरिद्रान्भर कौंतेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् । व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥ १५१ ॥

દરિદ્રોને દાન આપી પોષણ કર, સમર્થને ધન મ આપ, કારણ રોગીને ઓષધ હિતરૂપ છે, પણ નીરોગીને ઓષધે કરી શું? ॥ ૧૫૧ ॥

તેમ ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तेषु भोजनम् । वृथा दानं धनाढ्येषु वृथा दीपो दिवापि च ॥ १५२ ॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થવી, તૃપ્તને ભોજન દેવું, ધનવાનને દાન આપવું તથા દિવસે દિવો કરવો, એ સર્વ વૃથા જાણવાં ॥ ૧૫૨ ॥

जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि । प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तितः ॥ १५३ ॥

પણ જળમાં નાંખેલું તેલ, દુર્જનને કહેલું ગુહ્ય, યોગ્યને આપેલું દાન, તથા બુદ્ધિમાનને શિખવેલું શાસ્ત્ર થોડું હોય, તોપણ વસ્તુ શક્તિવડે પોતાની મેળે વિસ્તારને પામે છે ॥ ૧૫૩ ॥

જો કે સંસારમાં અનેક વસ્તુની ગરજ પડે છે, તથાપિ જેના વિના ચાલેજ નહિ એવી ગરજ અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ઔષધી, સ્થાન તથા વિદ્યાકળાની હોય છે. ભૂખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને જળ, ઉઘાડાને વસ્ત્ર, રોગીને ઔષધ, થાકેલાને સ્થાન તથા બાળકને વિદ્યાકળા આપવારૂપ દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અન્નથી શરીરનું પોષણ થાય છે, ને એ વિના જીવાતું નથી, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. માટે એની અત્યંત જરૂર છે. જેથી એનું દાન શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વના ૬૭ મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

अन्नाद्बलं च तेजश्च प्राणिनां वर्द्धते सदा । अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥ १५४ ॥

અન્નથી પ્રાણિયોનું બળ તથા તેજ સદા વધે છે, તેથી પ્રજાપતિયે અન્નદાન શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે ॥ ૧૫૪ ॥

માટે શક્તિમાન જનોયે ભુખ્યાને અન્ન મળે એ રીતના ધર્મની અન્નશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. તેમ પાણી વિના પણ જીવી શકાતું નથી, એ સર્વના જાણવામાં છે; જેથી એ પણ અત્યંત જરૂરની વસ્તુ હોવાથી એનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે કે,

पानीयं परमं दानं दानानां मनुरब्रवीत् । तस्मात्कूपांश्च वापींश्च तडागानि च खानयेत् ॥ १५५ ॥

મનુએ સર્વ પ્રકારનાં દાનમાં પાણીનું દાન શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, માટે કુવા, પગથીઆળી વાવ તથા તળાવ ખોદાવવાં ॥ ૧૫૫ ॥

અને જ્યાં જલસ્થાન ન હોય ત્યાં પાણી પાવાનાં પરબ બંધાવવાં. વળી જેમ ક્ષુધા તથા તૃષાથી શરીરને બચાવવા માટે અન્ન તથા જળના આહારની જરૂર છે, તેમ શીતોષ્ણતાથી શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તેને વસ્ત્ર વડે ઢાંકવાની પણ જરૂર છે. ભુખ્યા તર્સ્યાથી હજી મનુષ્યમાં ફરી શકાય છે, પણ ઉઘાડા અંગવાળાથી તો મુદ્દલ ફરી શકાતું નથી. કેમકે તેમ કરતાં તે પશુ જેવો ઠરે છે, ને તેને એટલી તો લજ્જા લાગે છે કે મરણથી પણ અધિક દુઃખ થાય છે, તેથી વસ્ત્રનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે શક્તિમાન જનોયે ઉઘાડાને વસ્ત્ર આપવાં યોગ્ય છે. ઔષધીની જરૂર તો અત્યંત જણાયલી છે, કેમકે શરીર ઉત્પન્ન થતાંજ તેને નાનાપ્રકારના રોગ થવાનો સંભવ હોય છે. રોગ શરીરને પીડે છે, ને વધી જતાં તેનો નાશ કરે છે. માટે જેને રોગ થયો હોય, તેને પીડા થવા ઉપરાંત પ્રાણનો વિયોગ થવાનો ભય રહે છે. જેથી તે જેમ બને તેમ રોગથી તુરત મુક્ત થવાને ઈચ્છે છે. તેવા સમયમાં તેને ઔષધી આપી સારો કરવો, એ તેને મૃત્યુથી અભય આપ્યા સમાન છે, અને અભય દાન અતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं हि तथा प्रधानम् । यथा वदंतीह बुधाः प्रधानं सर्वप्रदानेश्वभयप्रदानम् ॥१५६॥

આ લોકમાં પંડિતો સર્વ દાનમાં જે રીતે અભય દાનને મુખ્ય ગણે છે, તે રીતે ગોદાન, ભૂમિદાન, તથા અન્નદાનને મુખ્ય ગણતા નથી ॥ ૧૫૬ ॥

તેથી ઔષધીનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે સમર્થ જનોયે જેમાંથી ઔષધ મળે એવી ધર્મની ઔષધશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. વળી થાકેલાને આરામ લેવા માટે સ્થાનની કેટલી જરૂર પડે છે, એ યાત્રાળુ જનોના અનુભવમાં સારી રીતે આવે છે. કેમકે માર્ગનો થાક લાગ્યાથી અતિ કાયર થઈ જવાય છે, જેથી વિશ્રાંતિ લેવાની અત્યંત જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં તેમને ઉતરવા માટે સ્થાન આપવું, એ અતિ ઉત્તમ કહેલું છે. મહા નિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

जलाशयाश्च वृक्षाश्च विश्राम गृहमध्वनि । सेतुः प्रतिष्ठितो येन तेन सर्वं वशीकृतम् ॥ १५७ ॥

જે વાવ આદિ જળ સ્થાન કરાવે, વૃક્ષો રોપાવે અને ધર્મશાળા તથા પાજ બંધાવે તેણે સર્વ વશ્ય કર્યું જાણવું ૧૫૭

વળી બાળકને વિદ્યા તથા કળા શિખવવાની તો ઘણીજ અગત્ય છે, કેમકે તેને ભવિષ્યમાં પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી સુખી થવાનો સર્વ આધાર તે શીખવા ઉપર છે. કારણ સંસારમાં એવો કોઈ નથી જે સ્વાર્થ વિના પ્રીતિ કરે. કહ્યું છે કે,

स्वार्थस्तु सर्वप्रियः ॥ १५८ ॥

સ્વાર્થ સર્વને પ્રિય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૩૮ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न कश्चित्कस्य चिन्मित्रं न कश्चित्कस्य चिद्रिपुः । अर्थतस्तु निबध्यंते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १५९ ॥

કોઈ કોઇનો મિત્ર નથી તેમ કોઇ કોઇનો શત્રુ નથી, પણ સ્વાર્થથીજ મિત્ર તથા શત્રુ થાય છે ॥ ૧૫૯ ॥

માટે જેમાંથી કોઇનો સ્વાર્થ સરતો નથી, તેના ઉપર કોઇ પ્રીતિ કરતું નથી, જેથી તેનો નિર્વાહ ચાલી શકતો નથી. પણ જેમાંથી સ્વાર્થ સરે છે, એવી વિદ્યા તથા કળા શિખેલો પુરૂષ જનોના ઉપયોગમાં આવવાથી તેમને પ્રિય થઇ પડે છે, ને તેમની પાસેથી પોતાના શ્રમનો બદલો મેળવી સુખે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે છે.

વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

विद्या ददाति विनयं
विनयाद्याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति
धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥ १६० ॥

મનુષ્યને વિદ્યા વિનય આપે છે, ને વિનયથી તે વ્યવહારમાં પાત્ર અર્થાત્ લોકોના વિશ્વાસને યોગ્ય થાય છે; જેથી ધન મેળવી શકે છે અને ધનથી પરોપકાર થઇ શકે ને તેથી અંતઃકરણને સુખ થાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

अन्नं दानात्परं दानं विद्यादानमतः परम् । अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवं तु विद्यया ॥ १६१ ॥

સર્વ દાનથી અન્ન દાન શ્રેષ્ઠ છે ને વિદ્યા દાન તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે અન્ન વડે ક્ષણિક પણ વિદ્યા વડે તો જીવિત પર્યંત તૃપ્તિ થાય છે ॥ ૧૬૧ ॥

તેથી વિદ્યા કળાનું દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે શક્તિમાન્ જનોયે ધર્માર્થે વિદ્યા તથા કળાની શાળાઓ સ્થાપવી યોગ્ય છે. એ રીતે અન્નથી તે વિદ્યા પર્યંતનાં સર્વ દાન એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે પ્રત્યેક અતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. એ સિવાય અશક્તોને જે જે વસ્તુની ગરજ પડે તે તે વસ્તુ આપવા રૂપ અનેક પ્રકારનાં દાન છે. એ સર્વ દાનમાંથી જે જે પોતાથી બની શકે તે તે સર્વ સ્રીપુરૂષોયે આપવાં અવશ્ય છે. કેમકે વિષ્ણુશર્માયે કહેલ છે કે.

यस्मिन्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति । काकोऽपि किं न कुरुते चंच्वा स्वोदरपूरणम् ॥ १६२ ॥

જેના આશ્રયથી ઘણા જીવે છે, તેજ જીવે છે એમ જાણવું; કારણ પોતાનું પેટ તો શું કાગડો પણ ચાંચે કરી નથી ભરતો ? ॥ ૧૬૨ ॥

પ્રાણિયો ઉપર દયા રાખવી, એ ધર્મનું સાતમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે પોતા પ્રત્યે સર્વ કોઈ બીજાની દયાનેજ ઈચ્છે છે. દયા રાખનારને સર્વ વશ્ય થાય છે; ઘણું કરી તેનો કોઇ શત્રુ થતો નથી, જેથી તેને બીજાથી ભય થવાનો સંભવ થોડો હોય છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः।
अभयंतस्यभूतानिददतीत्यनुशुश्रुम॥१६३॥

જે દયાળુ મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિને અભય આપે છે, તેને પ્રાણિયો પણ અભય આપે છે, એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૧૬૩ ॥

માટે પ્રાણિયોપર દયા રાખવી એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूताना-
मपि ते तथा। आत्मौपम्येन भू-
तेषु दयां कुर्वंति साधवः ॥ १६४ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને વ્હાલા છે, તેમજ પ્રાણિયોને પણ તેમના પ્રાણ વ્હાલા છે; તેથી પોતાની ઉપમાયે કરી સત્પુરૂષો પ્રાણિયો પર દયા કરે છે ॥૧૬૪॥

માટે બધા સ્ત્રીપુરૂષોયે અંતઃકરણમાં સર્વ ઉપર દયા રાખવી, તેમનું પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી હરકોઇ પ્રકારનું ભલું કરવું, પણ બુરૂં કરવું નહીં. મનને નિયમમાં રાખવું, એ ધર્મનું આઠમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઇને પણ પોતા પ્રત્યે બીજાનું કઠોર મન રૂચતું નથી. ઇન્દ્રિયો વડે વિષયો પ્રત્યે ખેંચાતા મનને રોકવું તથા વિવેક વિચારી તેને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર, એ છ દુર્ગુણોથી દૂર રાખવું, તેને મનનું દમન કહે છે. જેનું મન શાંત હોય છે તેના પ્રત્યે ઘણું કરી સર્વ પ્રેમ રાખે છે; ને સ્વભાવથીજ તેનો કોઇ દ્રોહી થતો નથી. મહાભારતના શાંતિ પર્વના ૧૬૦ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं च
दमः परम्। विपाप्मा तेजसा
युक्तः पुरुषो विंदते महत् ॥ १६५ ॥

દમ તેજને વધારે છે ને અતિ પવિત્ર છે, અને પાપ રહિત તથા તેજે યુક્ત પુરૂષ મહત્તાને પામે છે ॥ ૧૬૫ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે વિવેક વિચારી કોઇને તથા પોતાને કોઇ રીતની હાનિ થાય એ રીતે મનનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ક્ષમા રાખવી એ ધર્મનું નવમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સૌકોઈ પોતાપ્રત્યે બીજાની ક્ષમાનેજ ઇચ્છે છે. ક્ષમા રાખનાર સર્વને પ્રિય થાય છે, ને તેનો અપરાધ કરનાર પોતેજ પશ્ચાત્તાપને પામે છે. કહ્યું છે કે,

नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं
गुणः । गुणस्याभरणं ज्ञानं
ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥ १६६ ॥

નરનું ભૂષણ રૂપ, રૂપનું ભૂષણ ગુણ, ગુણનું ભૂષણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું ભૂષણ ક્ષમા છે ॥ ૧૬૬ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગ તથા વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

क्षमाबलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा। क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न सिध्यति ॥ १६७ ॥

જગતમાં ક્ષમા અશક્તોનું બળ, શક્તિમાનનું ભૂષણ તથા વશીકરણ છે; માટે તેનાથી શું સિદ્ધ થતું નથી! ॥ ૧૬૭ ॥

अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षंतव्यमपराधिनाम्। न हि सर्वत्र पांडित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ १६८ ॥

સમજ વિનાના અપરાધિયોનો અપરાધ ક્ષમા કરવો, કેમકે પુરૂષને સર્વ વિષયમાં પંડિતપણું સુલભ નથી ॥૧૬૮॥

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि। उपकारेण तत्तस्य क्षंतव्यमपराधिनः ॥ १६९ ॥

જેણે પૂર્વે તારો ઉપકાર કર્યો હોય, તે કદી મોહોટો અપરાધ કરે, તો તેના ઉપકારને યાદ કરી તેનો અપરાધ ક્ષમા કરવો ॥ ૧૬૯ ॥

માટે સર્વ સ્રીપુરૂષોયે વિવેક વિચારી ક્ષમા રાખવી યોગ્ય છે. સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, હરકોઇ કાર્ય થાય તો તેનું પ્રતિકાર્ય થવું જોઇયે. જેથી બિંબનું પ્રતિબિંબ, આઘાતનો પ્રત્યાઘાત અને ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ થાય છે. એજ રીતે આચરણનું પણ પ્રત્યાચરણ થાય છે. જેમ કે આપણે કોઇના ઉપર ક્રોધ કરિયે, તો તે આપણા ઉપર ક્રોધ કરે છે. ટુંકામાં જેવું આપણે તેના પ્રત્યે આચરિયે તેવું તે આપણા પ્રત્યે આચરે છે. અજ્ઞાન બાળક તથા પશુ પણ પ્રેમ કરિયે તો પ્રેમ ને ક્રોધ કરિયે તો ક્રોધ કરે છે. જેમ બાળક હસીને પ્રેમ તથા રડીને ક્રોધ દેખાડે છે, તેમ પશુ પુછડું હલાવી, પાસે આવી ચાટી તથા મસ્તક ધરીને પ્રેમ તથા સામે ધુરક્રીને ક્રોધ દેખાડે છે. માટે વિવેક વિચારી મન, વાણી તથા કર્મે કરી સૌપ્રત્યે રૂડી રીતે આચરવું, જેથી કોઇને તેમ પોતાને કોઇ પ્રકારની હાનિ ન થતાં ઉલટો લાભ થાય છે. કોઇનું પણ કોઇ પ્રકારનું અન્યાયથી અહિત કરવું એ પાપ, અને ન્યાયથી હિત કરવું એ પુણ્ય કેહેવાય છે. ધર્મનાં અહિંસાદિ નવ સાધન આચરવાથી પ્રાણિઓનું હિત થાય છે, માટે એ પુણ્ય અને એથી ઉલટાં હિંસાદિ આચરતાં અહિત થાય છે, માટે એ પાપ સમજવાં. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

हिंसास्तेयान्यथा कामं पैशून्यं परुषानृते। संभिन्नालापव्यापादमभिध्या दृग्विपर्ययम्। पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥१७०॥

હિંસા, ચોરી તથા અગમ્ય ગમન એ ત્રણ કાયિક; ચાડી, કઠોરભાષણ, જુઠું બોલવું તથા યથેચ્છ લવલવાટ એ ચાર વાચિક અને પારકા દ્રોહનું ચિંતન, પરધનની ઇચ્છા, તથા ઇશ્વરમાં અનાસ્તા એ ત્રણ માનસિક મળી દશ પ્રકારનાં પાપ, શરીર, વાણી તથા મને કરી ત્યાગ કરવાં ॥ ૧૭૦ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે હિંસાદિ અધર્મનો ત્યાગ કરી અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. એમ કરવામાં કદિ અનાદર આવે તો પોતાની ઉપમાયે જોવું, જેથી અનાદર મટી જઇ ધર્માચરણમાં પ્રીતિ થાય છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વના ૧૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये । आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ १७१ ॥

બીજાને તિરસ્કાર કરવામાં, દાન આપવામાં, સુખ દુઃખ દેવામાં તથા પ્રિય અપ્રિય કરવામાં કેવું લાગે છે, તેનું પ્રમાણ, મનુષ્ય પોતાની ઉપમા વડે કરી શકે છે ॥ ૧૭૧ ॥

એ અહિંસાદિ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન, બાળકથી તે વૃદ્ધ પર્યંત સર્વ સ્ત્રી પુરૂષને આચરવામાં સાધારણ હોવાથી સામાન્ય ધર્મ કેહેવાય છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રી તથા પુરૂષ જાતિયે પોતાના હરકોઈ પ્રકારના સત્સંબંધમાં આવનાર સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ સંબંધી જે વિવેક છે, તેને વિશેષ ધર્મ કેહે છે. પ્રથમ લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રીપુરૂષે પરસ્પર પ્રીતિથી રેહેવું, એ વિષે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणांतिकः । एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १७२ ॥

મરતાં સુધી સ્ત્રીપુરૂષનો પરસ્પર ભાવ ચાલુ રહે, એજ તેમનો સંક્ષેપથી પરમ ધર્મ જાણવો ॥ ૧૭૨ ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ । यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १७३ ॥

માટે પરણેલાં સ્ત્રીપુરૂષનાં જોડાંએ, એક બીજાથી જુદાં પડતાં પણ, જેમ પરસ્પરે અભાવ ન આવે, તેવી રીતે સદા યત્ન કરવો ॥ ૧૭૩ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः । तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोदितः ॥ १७४ ॥

ગર્ભધારણ કરવા સારૂ સ્ત્રિયોને અને ગર્ભાધાન કરવા સારૂ પુરૂષોને ઉત્પન્ન કર્યા છે; માટે વેદમાં સાધારણ ધર્મકાર્ય પ્રતિયે પતિ સહિત કરવા કહેલ છે ૧૭૪

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ १७५ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરૂષ અને પુરૂષથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ રેહે છે અર્થાત્ બન્નેને પરસ્પરે પ્રીતિ હોય છે, તે કુળનું સદા કલ્યાણજ થાય છે ॥ ૧૭૫ ॥

માટે વેદવ્યાસે કહ્યું છે કે,

सम्यक्धर्मार्थकामेषुदंपतीभ्यामहर्निशम् । एकचित्ततयाभाव्यंसमानव्रतवृत्तितः१७६

સારી રીતે ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંપાદન કરવામાં સ્રીપુરૂષે નિરંતર સમાન વ્રતથી એક ચિત્તે વર્તવું ॥ ૧૭૬ ॥

હવે સ્રિયોયે સદા પોતાના સત્સંબંધી પુરૂષોના રક્ષણમાં રેહેવું, કદી સ્વતંત્ર રેહેવું નહીં; કારણ તેમનામાં પુરૂષ જાતિ કરતાં સ્વભાવથીજ તન તથા મનનું બળ ઓછું હોય છે. તેથી તેઓ જો સ્વતંત્રપણે રહે, તો કપટી પુરૂષો તેમને લોભાવી પોતાના ફાંદામાં ફસાવી દે. જેથી તેમનું શિયળ ભંગ થાય, ને તેઓ મોટા અપયશને પામી સંસારમાં પ્રતિષ્ઠાથી રહી શકે નહીં. માટે માનવધર્મશાસ્રના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

बालया वा युवसा वा वृद्धया वापि योषिता । न स्वातंत्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १७७॥

બાળક, જુવાન વા વૃદ્ધ સ્રીએ પણ ગૃહને વિષે ભર્તાદિ વડીલોને પૂછ્યા વગર કંઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું નહીં ॥ ૧૭૭ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने । पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रताम् ॥१७८ ॥

સ્રીએ બાળપણમાં માતાપિતાને, યુવાવસ્થામાં પતિને અને કદી પતિ મરણ પામે તો પુત્રોને વશ રેહેવું, પણ ક્યારેય સ્વતંત્રપણે રેહેવું નહીં ॥ ૧૭૮ ॥

એ રીતે પોતાના સત્સંબંધિયોના સ્વાધીનમાં રહી સ્રિયોયે નિત્ય ગૃહ સંબંધી સર્વ કાર્ય કરવામાં તત્પર રેહેવું, આળસ્ય રાખી પડી રેહેવું નહિ. કેમકે તેમ કરેથી કામ બગડે છે, સર્વને અપ્રિય થવાય છે, શરીર જડ થાય છે, ને ખાધેલું બરાબર પચતું નથી. જેથી બળ ઘટે છે, ને તુરત રોગ થવાનો સંભવ રેહે છે. પણ એથી ઉલટું કામમાં તત્પર રેહેવાથી કામ સારૂં થાય છે, સર્વને પ્રિય થવાય છે, શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે છે, ને ખાધેલું તુરત પચી જાય છે. જેથી બળ વધે છે, ને રોગ થવાનો સંભવ થોડો રેહે છે. વૈદ્યશાસ્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

व्यायामदृढगात्राणां व्याधिर्नैवोपजायते ॥ १७९ ॥

મ્હેનતથી દૃઢ કરેલા શરીરવાળાને ઘણું કરી રોગ થતો નથી ॥ ૧૭૯ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષશરીર કરતાં સ્રીશરીર દુર્બળ સર્જાયલું છે, જેથી પુરૂષમાં જેટલું તન તથા મનનું બળ હોય છે, તેટલું સ્રીમાં હોતું નથી. માટે અનાદિ કાળથી એવી સમજૂત થયેલી દીસે છે કે, પોતાના તથા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે સ્રિયે ઘરનું તથા પુરૂષે બહારનું કાર્ય કરવું. પણ ન ચાલતાં સ્રિયે બહારનું તથા પુરૂષે ઘરનું પણ કરવું. **સ્રિયોયે શું શું કર્તવ્ય છે તે વિષે ઋગ્વેદના અષ્ટક ૮ ના અધ્યાય ત્રીજામાં સ્રીને આજ્ઞા કરેલ છે કે,**

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव । ननांदरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥ १८० ॥

સાસુ, સસરા, નણંદ તથા દેવરાદિ વિષે ઘટતાં આચરણથી તેમને વશકરનારી થા ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

पत्युः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च । उत्थाप्य शयनीयानि कृत्वा वेश्मविशोधनम् ॥ १८१ ॥

સ્ત્રિયે પતિની પેહેલાં ઉઠી, દાતણપાણી કરી, મુખ ધોઇ, પથારી ઉપાડી, ઘરને ઝાડી, સાફ કરી ॥ ૧૮૧ ॥

महानसस्थपात्राणि बहिः प्रक्षाल्य सर्वशः । मृद्भिस्तु शोधयेच्चुल्लीं तत्राग्निं सेन्धनं न्यसेत् ॥ १८२ ॥

તથા રસોડાનાં બધાં વાસણ ઘરની બાહેર સારી રીતે માંજી, માટી વડે ચુલાને લીપવો ને તેમાં રસોઈ માટે કાષ્ટ સહિત અગ્નિ મૂકવો ॥ ૧૮૨ ॥

स्मृत्वा नियोगपात्राणि रसान्नद्रविणानि च । कृतपूर्वाण्हकार्येयं श्वशुरावभिवादयेत् ॥ १८३ ॥

પછી ગૃહમાં વાપરવાનાં બીજાં વાસણ, ઘી, તેલ વિગેરે રસ, ધાન્ય તથા નિત્ય ખર્ચ માટેના પૈસા તપાસવા. એ રીતે સવારનું કામ કરી, નાહી ધોઈ સ્વચ્છ થઇને, તેણે સાસુ તથા સસરાને પગે લાગવું ॥ ૧૮૩ ॥

ताभ्यां भर्त्रा पितृभ्यां वा भ्रातृमातुलबान्धवैः । वस्त्रालंकाररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत् ॥ १८४ ॥

પછી તેમણે, સ્વામિયે, માતાપિતાયે, અને ભાઈ, મામા તથા સંબંધિયોયે આપેલાં વસ્ત્ર, અલંકાર તથા રત્ન ધારણ કરવાં ॥ ૧૮૪ ॥

मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्तिनी । छायेवानुगता स्वच्छा सखेव हितकर्मसु । दासीव दिष्टकार्येषु भार्या भर्तुः सदा भवेत् ॥ १८५ ॥

અને સદા મન, વાણી તથા કર્મે કરી શુદ્ધ, પતિની આજ્ઞા પાલનારી, તેને છાયાની પેઠે અનુસરનારી, સ્વચ્છ, તેનાં હિત કાર્યમાં મિત્રસમાન તથા હુકમ ઉઠાવવામાં દાસી સમાન થવું ॥ ૧૮૫ ॥

ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य सा । वैश्वदेवोद्धृतैरन्नैर्भोजनीयांश्च भोजयेत् ॥ १८६ ॥

પછી રસોઈ તૈયાર કરી, પતિને કહી, તેણે કરેલી પરમેશ્વરની પ્રાર્થનાવડે પવિત્ર કરેલાં અન્ને કરી સસરાદિને જમાડવા ॥ ૧૮૬ ॥

पतिं च तदनुज्ञाता
शिष्टमन्नाद्यमात्मना ।
भुक्त्वा नयेदहःशेषं
सदायव्ययचिन्तया ॥ १८७ ॥

અને પતિને પણ જમાડી તેની રજા લઇ બાકી રહેલાં અન્નમાંથી પોતે ભોજન કરી ત્રીજો પોહોર, ઘરમાં જોઈતી વસ્તુ સ્વચ્છ કરવા તથા તેની આવક ખર્ચનો વિચાર કરવામાં કહાડવો ॥ ૧૮૭ ॥

पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं
विधाय च । कृतान्नसाधना
साध्वी सभृत्यं भोजयेत् पतिम् ॥१८८॥

એ રીતે રૂડી સ્ત્રિયે ફરી સાંઝ તથા સવારે નિત્ય ગૃહને શુદ્ધ કરી, રસોઇ તૈયાર કરીને સસરાદિ સહિત પોતાના પતિને જમાડવો ॥ ૧૮૮ ॥

नातितृप्ता स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं
विधाय च । आस्तृत्य साधु शय-
नं ततः परिचरेत् पतिम् ॥ १८९ ॥

અને રાત્રિયે પોતે રૂચી પ્રમાણે જમી, ગૃહનું બાકી રહેલું કામ કરી તથા સારી રીતે શય્યા બીછાવીને, પતિની સેવામાં હાજર થવું ॥ ૧૮૯ ॥

सुप्ते पत्यौ तदभ्यास्य स्वयं तद्गत-
मानसा । अनग्ना चाप्रमत्ता च
निष्कामा च जितेन्द्रिया ॥ १९० ॥

અને પતિ નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તેમાં મન રાખી તેજ શય્યા ઉપર નિષ્કામ તથા જીતેન્દ્રિય થઇ, સાવધાન રહી વસ્ત્ર સહિત સુવું ॥ ૧૯૦ ॥

नोच्चैर्वदेन्न परुषं
न बह्वाहुतिमप्रियम् ।
न केन चिच्च विवदे
दप्रलापविवादिनी ॥
नचास्य व्ययशीला स्या-
न्नधर्मार्थविरोधिनी ॥ १९१ ॥

તેણે ઉંચે સ્વરે, કઠોર, અપ્રિય તથા બહુ જેમાં બોલાવવું હોય છે એવું વાકય બોલવું નહિ, કોઇ સાથે વાદ કરવો નહિ, ને વાદ કરતાં કદી અનર્થરૂપ વચન બોલવું નહિ; વળી પતિને ઘણું ખર્ચ કરાવનાર તથા તેના ધર્મ અર્થ સંપાદન કરવામાં વિરોધી થવું નહીં ॥ ૧૯૧ ॥

प्रमादोन्मादरोषेर्ष्या वचनान्यतिनि-
न्दिताम् । पैशून्यहिंसाविषया मो-
हाहंकारदर्पताम् । नास्तिक्यसाहस-
स्तेय दंभान् साध्वी विवर्जयेत् ॥१९२॥

અને ગાફલતા, ને અવિવેક, ક્રોધ તથા અદેખાઈનાં વચન, અતિ નિંદિત એવાં ચાડી, હિંસા, વિષયમાં મોહ, અહંકાર, પોતાની બડાઇ, ઈશ્વિરમાં અનાસ્તા, સાહસ, ચોરી અને દંભનો ત્યાગ કરવો ૧૯૨

कृषिपण्यादि पुङ्कृत्ये भवेयुस्ताः
प्रसाधिकाः । संगीतैर्मधुरालापैः
स्वायत्तस्तु पतिर्यथा ॥ १९३ ॥

વળી સ્ત્રિયોયે ખેતી તથા વ્યાપારાદિ પુરૂષ કૃત્યમાં સહાયકારી થવું, અને સંગીત તથા મધુર ભાષણે કરી જેમ પોતાનો પતિ વશ થાય, તે રીતે આચરવું ૧૯૩

मंडनं वर्जयेन्नित्यं तथा प्रोषितभर्तृका । धारयेन्मंगलार्थानि किंचिदाभरणानि च । देवताराधनपरा तिष्ठेद्भर्तृहिते रता ॥ १९४ ॥

અને જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે સ્ત્રિયે વિશેષ ઘરેણાં પેહેરવાં નહિ, પણ માત્ર સૌભાગ્ય બતાવનાર આભરણ ધારણ કરવાં, ને ધણીના હિતમાં પ્રીતિ રાખી દેવના આરાધનમાં તત્પર રેહેવું ૧૯૪

नास्ति भर्तृसमो नाथो नास्ति भर्तृसमं सुखम् । विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥ १९५ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિ સમાન કોઇ પાલનાર તથા બીજું સુખ નથી, માટે ધનાદિ સર્વ વસ્તુ જતાં પણ તેજ આશ્રય છે ॥ ૧૯૫ ॥

मितं ददाति हि पिता
मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य प्रदातारं
भर्तारं का न पूजयेत् ॥ १९६ ॥

વળી સ્ત્રીને પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર ગણતીથી આપનારા છે, માટે ગણતી વિના સર્વસ્વ આપનાર પતિની સેવા કઇ સ્ત્રી ન કરે! "અર્થાત્ બધી સ્ત્રિયે પતિની સેવા કરવી જરૂર છે" ॥ ૧૯૬ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા તથા નવમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि
नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एषां हि विरहेण स्त्री
गर्ह्यं कुर्यादुभे कुले ॥ १९७ ॥

સ્ત્રિયે માતા પિતા, પતિ અથવા પુત્રોથી છેટે રેહેવાની કદી ઇચ્છા કરવી નહીં; કેમકે એમના વિયોગથી એકલી હોવાને લીધે સારી સ્ત્રી પણ પોતાના પિતા તથા પતિના કુળને નિંદાવે છે ॥ ૧૯૭ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं
जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव
जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ १९८ ॥

અને ભરણપોષણનો બંદોબસ્ત કરી પતિ પરદેશ જાય ત્યારે શરીર શૃંગારાદિ છોડી નિયમથી રેહેવું, ને કદી પોષણની ગોઠવણ કર્યા વગર પતિ ગયો હોય, તો જેથી નિંદા ન થાય એવી કારીગરીનો ધંધો કરી જીવવું ॥ ૧૯૮ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

क्रीडां शरीरसंस्कारं
समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं
त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥ १९९ ॥

જે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેણે રમત, શરીર શૃંગાર, માણસોના મેલાવડાની ધામધૂમ જોવી, અતિ હાસ્ય તથા પારકે ઘેર જવું, એટલાં વાનાં ત્યાગ કરવાં ॥ ૧૯૯ ॥

એ રીતે સદા વર્તતાં તથા ગૃહકાર્ય કરતાં સ્રિયે પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન રાખવો. કદિ શ્રીમંતાઈ હોય ને ગૃહકાર્ય ચાકરોથી થતાં હોય, તથાપિ પોતાનું શરીર કસાય તે રીતે સ્રિયે, તે કાર્યો યથાર્થ થાય છે કે નહિ, તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી. પણ પોતાના પતિ સંબંધી કાર્ય તો સ્રિયે પોતેજ કરી તેને પ્રસન્ન કરવો, કોઈ રીતે પણ તેને અપ્રસન્ન થવા દેવો નહિ. કારણ સ્રીના સર્વ સુખનો આધાર તેનો સ્વામિ છે, જેથી તેણે પતિના સુખે સુખ તથા પતિના દુઃખે દુઃખ માનવું યોગ્ય છે. સર્વ સંબંધમાં પતિ પત્નિનો સંબંધ અતિ નિકટનો છે, જેથી પત્નિના સુખદુઃખની લાગણી જેટલી તેના પતિને થાય છે, તેટલી બીજાને થતી નથી, અને પતિ જેટલો પત્નિના કલ્યાણમાં તત્પર રેહે છે, તેટલો બીજો કોઇ રેહેતો નથી. એવા પતિની સેવા કરવી એ સ્રીનો પરમ ધર્મ છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વના ૧૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सुस्वभावा सुवचना
सुवृत्ता सुखदर्शना ।
अनन्यचित्ता सुमुखी
भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ २०० ॥

જે સ્રી પતિ પ્રત્યે સારા સ્વભાવવાળી, મધુર બોલનારી, રૂડાં આચરણવાળી, સુખરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાંજ ચિત્ત રાખનારી તથા પ્રસન્ન મુખવાળી હોય, તે ધર્મચારિણી જાણવી. ॥ ૨૦૦ ॥

परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा
दुष्टेन चक्षुषा । सुप्रसन्नमुखी
भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥ २०१ ॥

પતિયે કઠોર વચન કહ્યાં હોય, તથા ક્રોધ દૃષ્ટિયે જોયું હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે જે નારી સારી રીતે પ્રસન્ન મુખવાળી રહે, તે પતિવ્રતા કેહેવાય છે. ॥ ૨૦૧ ॥

शुश्रूषां परिचर्यां च करोत्यवि-
मनाः सदा । सुप्रतीता विनी-
ता च सा नारी धर्मभागिनी ॥ २०२ ॥

જે સ્રી પ્રસન્ન મને કરી નિરંતર ધણીની સેવા ચાકરી કરે, મર્યાદામાં રહે અને વિનય રાખે, તે ધર્મિષ્ટ જાણવી ॥ ૨૦૨ ॥

पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः
पतिर्गतिः । पत्या समागतिर्ना-
स्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ २०३ ॥

કારણ સ્રીઓને પતિજ દેવ, સ્નેહિ, તથા ગતિ છે, ને તેના સમાન કોઈ બીજું ગતિ તથા દૈવત નથી ॥ ૨૦૩ ॥

श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ जोषयंती
गुणान्विता । माता पितृ परा-
नित्यं या नारी सा तपोधना ॥ २०४ ॥

વળી જે ગુણવાન્ સ્રી નિત્ય સાસુ સસરાનાં ચરણ સેવે અને માતાપિતાની ભક્તિમાં તત્પર રહે, તેને પરમ તપસ્વિની જાણવી ॥ ૨૦૪ ॥

તેમ મહા નિર્વાણ તંત્રમાં કહેલ છે કે,

नेक्षेत् पतिं क्रूरदृष्ट्या श्रावयेन्नैव दुर्वचः । नाप्रियं मनसा वापि चरेत्पत्युः पतिव्रता ॥ २०५ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રિયે પતિને ક્રૂર દૃષ્ટિયે જોવો નહિ, તેને ખરાબ વચન સંભળાવવાં નહિ અને મનથી પણ તેનું અપ્રિય કરવું નહીં ॥ ૨૦૫ ॥

વળી શાર્ઙ્ગધરકૃત નીતિ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

कार्येषु मंत्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रंभा । धर्मानुकूला क्षमया धरित्री षाड्गुण्यमेतद्धि पतिव्रतानाम् ॥२०६॥

સ્ત્રિયે, પતિને કાર્ય કરવામાં સલાહ આપનાર મંત્રી જેવી, કામ કરવામાં દાસી સરખી, જમાડવામાં ચાડ રાખનાર માતા સમાન, શયનને વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી રંભા સરખી, ધર્મ કાર્યમાં અનુકૂળ, અને ક્ષમા કરવામાં પૃથ્વી સમાન થવું; એ પતિવ્રતાના છ ગુણ છે ॥૨૦૬॥

अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम् । सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति प्राच्यैः पुत्रि निवेदितः कुलवधूसिद्धांतधर्मागमः ॥ २०७ ॥

વળી સ્ત્રિયે, પતિ ઘરમાં આવે ત્યારે ઉઠી ઉભાં થવું, તેની સાથે ભાષણ કરવામાં નમ્રતા રાખવી, તેના ચરણમાં દૃષ્ટિ રાખી આસન આપવું, તેની સેવામાં પોતે હાજર રેહેવું, તેના સુતા પછી સુવું અને તેની પેહેલાં ઉઠવું, એ, હે પુત્રિ, પ્રાચીન પુરૂષોએ કુળવાન્ સ્ત્રીના ધર્મનો સિદ્ધાંત કહ્યો છે ॥ ૨૦૭ ॥

વળી ચાણાક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

न दानैः शुध्यते नारी नोपवासशतैरपि । न तीर्थसेवया तद्वद्भर्तुः पादोदकैर्यथा ॥ २०८ ॥

સ્ત્રી પતિના ચરણોદકે કરી જેવી શુદ્ધ થાય છે, તેવી દાન, સેંકડો ઉપવાસ તથા તીર્થસેવન વડે પણ શુદ્ધ થતી નથી ॥ ૨૦૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वा शुचिः । यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोके महोदयः २०९

જે સ્ત્રિયોને, પોતાનો પતિ નગરમાં વા વનમાં હોય, તેમ પાપી વા પવિત્ર હોય તોપણ પ્રિય હોય છે, તે સ્ત્રિયોનો લોકમાં મોટો ઉદય થાય છે ॥ ૨૦૯ ॥

भर्ता हि परमं नार्या भूषणं भूषणैर्विना । एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभना ॥ २१० ॥

કારણ સ્ત્રિયોને ભૂષણ વિના પણ પતિજ પરમ ભૂષણ છે, કેમકે પતિ વિનાની સ્ત્રી શોભતી હોય, તોપણ શોભતી નથી ॥ ૨૧૦ ॥

न सा स्त्रीत्यभिमंतव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति । तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टः स्यात्परमेश्वरः ॥ २११॥

જે સ્ત્રીમાં પતિ સંતોષ પામતો નથી, તેને સ્ત્રી માનવી નહિ; સ્ત્રિયોને પતિ પ્રસન્ન થયે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે ॥ ૨૧૧ ॥

તેમજ પ્રસંગ રત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

विद्वत्कवयः कवयः केवलकवयस्तु केवलं कपयः । कुलजाया सा जाया केवलजाया तु केवलं माया ॥ २१२ ॥

વિદ્વાન્ કવિ તેજ કવિ, કેવળ કવિ તો કપી જાણવા; તેમ જે સારા આચરણુવાળી હોય તેજ સ્ત્રી, કેવળ સ્ત્રી તો માયા જાણવી ॥ ૨૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा । स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी ॥ २१३ ॥

જે સ્ત્રીને જેવી પતિમાં ઇચ્છા રહે તેવી કામ, ભોગ, ઐશ્વર્ય તથા સુખમાં, પણ રેહેતી નથી, તે સ્ત્રી ધાર્મિષ્ઠ જાણવી ॥ ૨૧૩ ॥

भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च । तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं भजेत्सती ॥ २१४ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિજ દેવ, ગુરૂ, પોષણુ કરનાર, ધર્મ, તીર્થ તથા વ્રતરૂપ છે; માટે સર્વને છોડી તેણે એક પતિનીજ સેવા કરવી ॥ ૨૧૪ ॥

सा कविता सा वनिता यस्याः श्रवणेन दर्शने नापि । कविहृदयं पति हृदयं सरलं तरलं च सत्वरं भवति ॥ २१५ ॥

કારણ જેના શ્રવણ તથા દર્શન માત્રે કરી કવિ તથા પતિનું હૃદય તત્કાળ સરલ તથા ચંચળ થાય છે, તેજ કવિતા ને તેજ વનિતા જાણવી ॥ ૨૧૫ ॥

હવે સ્ત્રી જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, એવો પુરૂષ ગૃહસ્થ કેહેવાય છે. તેણે સંસારમાં કેવી રીતે વર્તવું તે વિષે મહા નિર્વાણુ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

गृहस्थः पालयेद्दारान् विद्यामभ्यासयेत्सुतान् । गोपयेत्स्वजनान् बंधूनेष धर्मः सनातनः ॥ २१६ ॥

ગૃહસ્થે સ્ત્રિયોની રક્ષા કરવી, બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્વજન તથા બંધુવર્ગની રક્ષા કરવી એજ સનાતન ધર્મ છે ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે સર્વ પ્રકારથી સ્ત્રીનું અવશ્ય પાલન કરવું, કેમકે તેના સંસારના સર્વ સુખનો આધાર સ્ત્રી છે. નિર્વાહ માટે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહેલા તેને કાર્ય કરવામાં જે શ્રમ થાય છે, તે ઘરમાં આવતાંજ સ્ત્રીની આશ્વાસનાથી ટળી જાય છે. જેના ઘરમાં સ્ત્રી છે, તેને ઘરસંબંધી કાર્યની કાંઈ ચિંતા રેહેતી નથી. જેમ પુરૂષ સ્ત્રીના તેમ

સ્ત્રી પુરૂષના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેનારી હોવાથી અર્દ્ધાંગના એટલે પુરૂષનું અર્દ્ધું અંગ કેહેવાય છે.

શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે કે,

यावन्न विंदते जायां
तावदर्द्धो भवेत्पुमान् ।
नार्द्धं प्रजायते पूर्णः
प्रजायेतेत्यपि श्रुतिः ॥ २१७ ॥

જ્યાંસુધી પુરૂષ સ્ત્રી પરણ્યો નથી, ત્યાંસુધી અર્દ્ધો કેહેવાય છે; કારણ એકલા પુરૂષથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ સ્ત્રીને પરણી પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ॥ ૨૧૭ ॥

માટે સર્વ રીતે સ્ત્રીનું પાલન કરવું, એ પુરૂષને પોતાના અર્દ્ધા અંગનું પાલન કર્યા બરોબર છે. સ્ત્રી ઘરની શોભા છે, ને તે વિના ઘર શૂન્ય જેવું ભાસે છે. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૪૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं भवेत् २१८

ઘરને ઘર નથી કેહેતા પણ સ્ત્રીજ ઘર કેહેવાય છે; કેમકે સ્ત્રીવિનાનું ઘર અરણ્ય સરખું લાગે છે ॥ ૨૧૮ ॥

वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति
तद्गृहम् । प्रासादोऽपि तया हीनः
कांतार इति निश्चितम् ॥ २१९ ॥

ઝાડ નીચે પણ જે પુરૂષની સ્ત્રી હોય છે, તે તેનું ઘર જાણવું, પણ સ્ત્રીવિનાનો મેહેલ તો વન જેવોજ! એમ નિશ્ચય કરેલ છે ॥ ૨૧૯ ॥

धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः
सहायिनी । विदेशगमने चा-
स्य सैव विश्वासकारिका ॥ २२० ॥

સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ તથા કામ સમય પુરૂષને સહાય કરનારી છે અને પરદેશ જવા સમય તેને વિશ્વાસ કરવા લાયક પણ તેજ છે ॥ ૨૨૦ ॥

तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्र
गतस्य च । नास्ति भार्यासमं किं-
चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ २२१ ॥

તેમજ રોગથી પીડાયલા તથા કષ્ટને પામેલા દુઃખી પુરૂષને નિરંતર સ્ત્રી-સમાન બીજું કંઈ પણ ઔષધ નથી ॥ ૨૨૧ ॥

नास्ति भार्यासमो बंधुर्नास्ति भार्या-
समा गतिः । नास्ति भार्यासमो
लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ २२२ ॥

પુરૂષને લોકમાં સ્ત્રી સમાન કોઈ સગું, ગતિ તથા ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સહાય કરનાર નથી ॥ ૨૨૨ ॥

વળી એજ ગ્રંથના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

अर्द्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा । असहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकयात्रा सहायिनी ॥ २२३ ॥

આ લોકમાં સ્ત્રી, પુરૂષનું અર્દ્ધું અંગ તથા ઉત્તમમાં ઉત્તમ સખા છે; કારણ સહાયતા વગરના પુરૂષને લોકવ્યવહારમાં સહાય કરનારી છે ॥ ૨૨૩ ॥

कांतारेष्वपि विश्रामो जनस्य गृहिणी मता । यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः परा गतिः २२४

પુરૂષને જંગલમાં પણ સ્ત્રી વિશ્રામરૂપ માનેલી છે; જે સ્ત્રીસહિત હોય તે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય થાય છે, માટે સ્ત્રી પરમ ગતિ છે ॥ ૨૨૪ ॥

તેમ પ્રસંગ રત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

सरसा सालंकारा सुपदन्यासा सुवर्णमयमूर्तिः । आर्या तथैव भार्या न लभ्यते यत्नहीनेन ॥ २२५ ॥

રસ તથા અલંકારે સહિત, સુંદર પદન્યાસવાળી તથા સુવર્ણમય છે મૂર્તિ જેની એવી આર્યા તેમજ ભાર્યા યત્નહીનને મળતી નથી ॥ ૨૨૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

अनुकूलां विमलांगीं कुलजां कुशलां सुशीलसंपन्नाम् । एतादृशीं सुभार्यां पुरुषो यत्नोदयाल्लभते ॥ २२६ ॥

અનુકૂળ, નિર્મળ અંગવાળી, કુલીન, કુશળ તથા સારા સ્વભાવવાળી, એવી સારી સ્ત્રી પુરૂષને યત્નનો ઉદય થવાથી મળે છે ॥ ૨૨૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥२२७॥

સદાચરણવાળી, પવિત્ર તથા ઘરમાં દીવારૂપ, એવી સત્કાર કરવા લાયક સ્ત્રિયો ઘરની શોભા છે; તેથી વિશેષપણાયે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે ॥ ૨૨૭ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा । पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ २२८ ॥

બહુ કલ્યાણને ઇચ્છનાર પિતા, ભાઇ, પતિ અને દેવરાદિયે સ્ત્રિયોનો સત્કાર કરવો તથા તેમને ભૂષણાદિયે કરી શોભાવવી ॥ ૨૨૮ ॥

शोचंति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् । न शोचंति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥ २२९ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીયો દુઃખી થતી હોય, તે કુળ તત્કાળ નાશ પામે છે, ને જે કુળમાં સ્ત્રિયો દુઃખ પામતી નથી, તે કુળ સદા વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૨૨૯ ॥

तस्मादेताःसदापूज्या
भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं
सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ २३० ॥

માટે સમૃદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરૂષોએ સ્ત્રિયોનો સદા ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ખાનપાને કરી સત્કાર કરવો, તેમજ સપરમે દિવસે તથા વિવાહાદિ કાર્ય વિષે પણ નિરંતર તેમનો આદર કરવો ॥ ૨૩૦ ॥

स्त्रियांतुरोचमानायांसर्वंतद्रोचतेकुलम् ।
तस्यांत्वरोचमानायांसर्वमेवनरोचते २३१

કેમકે સ્ત્રિયોને શોભાવવાથી સર્વ કુળ શોભે છે, ને નહિ શોભાવવાથી શોભતું નથી ॥ ૨૩૧ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વન પર્વમાં કહ્યું છે કે,

शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः
सदा । यद्भार्याः परिरक्षन्ति भर्ता-
रोऽल्पबला अपि ॥ २३२ ॥

અલ્પ શક્તિવાળા પુરૂષોએ પણ પોતાની સ્ત્રિયોનું રક્ષણ કરવું; કેમકે સત્પુરૂષોયે સદા આચરણ કરેલો એ સનાતન ધર્મ છે ॥ ૨૩૨ ॥

એ રીતે સ્ત્રિયોનું પાલન કરતાં તેમને ગૃહકાર્યમાં જોડવી, કેમકે જેમ પુરૂષે ધંધા રોજગારમાં તેમ સ્ત્રિયે ઘરના કાર્યમાં પડી પોતાના તન તથા મનને રોકવું. જેથી તન આરોગ્ય રેહે છે, ને મનને અવકાશ ન મળવાથી ખોટે માર્ગે ચઢી જવાતું નથી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अर्थस्य संग्रहे चैनां
व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च
पारिणाह्यस्य चेक्षणे ॥ २३३ ॥

સ્ત્રીને ઘર ખર્ચનું ધન સાચવવામાં, તેનો ખર્ચ કરવામાં, ઘર પવિત્ર રાખવામાં, પતિસંબંધી કાર્ય કરવામાં, રસોઇ તૈયાર કરવામાં, તથા ઘરમાંની વાસણ વિગેરે સર્વ વસ્તુ સંભાળવામાં જોડવી ॥ ૨૩૩ ॥

પણ ગૃહકાર્યથી અવકાશ મળતાં સ્ત્રીઓ જો નિર્દોષ રમત ગમતમાં જોડાતી હોય તો તેમને તેથી અટકાવવી નહિ. કારણ એકને એક કાર્યમાં ગુંતાવાથી સર્વનાં તન તથા મન થાકીને કંટાળી જાય છે. તેવો થાક તથા કંટાળો ટાળવા માટે સર્વને થોડી-વાર રમતગમતની જરૂર રેહેછે. જોકે સ્વભાવથીજ તન તથા મન વડે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી સદા દુર્બળ હોવાથી, સ્વતંત્ર રેહે તો નીચ પુરૂષોના ફાંદામાં ફસી જઇ પોતાની તથા પોતાના ઉભય કુળની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખ લગાડે, એવા ભયથી માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति
यौवने । रक्षंति स्थविरे पुत्रा न-
स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥ २३४ ॥

સ્ત્રીનું બાળપણામાં પિતા, યુવા અવસ્થામાં પતિ ને વૃદ્ધપણામાં પુત્રો રક્ષણ કરે છે; કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી ॥ ૨૩૪ ॥

તથાપિ એજ શાસ્ત્રના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् । विषयेषु च सज्जंत्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥२३५॥

સ્ત્રિયોને તેમના ભર્તાદિ પાલન કરનારે દિવસ રાત્રિ પોતાને વશ રાખવી, પણ તે જો નિર્દોષ રમત ગમતમાં જોડાયલી હોય તો તેમાં તેમને સ્વતંત્ર રેહેવા દેવી ॥ ૨૩૫ ॥

જોકે સ્વતંત્રતા સર્વને પ્રિય છે, પણ તે નિયમમાં હોવી જોઇયે. રાજાથી રંક અને બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને સ્વતંત્રપણે રેહેવું ગમે છે. પણ જે જે વિષયમાં અજ્ઞાનતા હોય છે, તે તે વિષયમાં સ્વતંત્રતા હાનિકારક છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી સ્વતંત્રપણે વર્તતાં મોટી ભૂલ કરી મહા હાનિરૂપ ખાડામાં આવી પડે છે; માટે જે જે વિષયનો જે જ્ઞાતા હોય તેની તે તે વિષય સંબંધી કંઇ કાર્ય આવી પડતાં સલાહ લેવી યોગ્ય છે. અનુભવમાં પણ એમ આવે છે કે, સર્વ કોઇયે નિયમમાં રહી છુટ ભોગવવી. કેમકે વધારે છુટ ભોગવતાં નિશ્ચે પીડા આવી પડે છે. માટે સ્ત્રિયોને નિયમમાં રહેલી છુટ સુખે ભોગવવા દેવી, પણ તેમને ઘરમાં ગોંધી રાખવી નહીં; કેમકે તેમ કરે કંઈ તેઓ પવિત્ર રહી શકે એમ નથી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः । आत्मानमात्मनायास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ २३६ ॥

કદાચ સ્ત્રિયોને, ચોકસી રાખનાર પુરૂષોયે ઘરમાં રૂંધી રાખી હોય, તોપણ તેઓ સુરક્ષિત રેહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રિયો પોતાના મનવડે પોતાનું રક્ષણ કરે છે, તેજ સુરક્ષિત થાય છે ॥ ૨૩૬ ॥

વળી એવો સ્વભાવ છે કે સૌને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા ને પ્રાપ્તનો અનાદર થાય છે. કહ્યું છે કે,

लोके स्वभावः परिदृश्यते वै लब्धेष्ववज्ञानुपलब्धवांछा ॥ २३७ ॥

જગતમાં મળેલી વસ્તુની અવજ્ઞા ને નહિ મળેલની ઈચ્છા થવાનો સ્વભાવ જણાય છે ॥ ૨૩૭ ॥

તેમ ઘરમાં બેસી રહેનારને બહાર ફરવાની અને બહાર ફરનારને ઘરમાં આવી બેસવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે. હર કોઇ વસ્તુ જોઇ ન હોય, ત્યાંસુધી તેમાં મોહ રેહે છે, પણ જોયા પછી કંઈ રેહેતો નથી. તે રીતે ઘરમાં બેસનારને જ્યારે બહારનાં વિચિત્ર સ્થાનો વિષે સાંભળવામાં આવે, ત્યારે તે જોવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. તે જેમ જેમ રોકવા જઇયે, તેમ તેમ તેને વધુ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે એટલે સુધી કે, લાગ આવે તો છાની રીતે જોઇ આવવાની પણ તે હિંમત કરે છે. માટે જેમાં કંઇ બાધ ન હોય, એવાં નિર્દોષ બહારનાં વિચિત્ર સ્થાન જોવાની કદી સ્ત્રિયોને ઇચ્છા

થાય, તો કુટુંબના વડીલે પોતે સાથે જઇ તેમને અવશ્ય દેખાડવાં. પણ તેમને એકલાં ફરવા દેવા મના કરેલ છે, કારણ સ્વભાવથીજ તેઓ તન તથા મનવડે દુર્બળ હોવાથી ઘરના કોઈ પણ પુરૂષની રક્ષાને પાત્ર છે. મહાનિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

उत्सवे लोकयात्रायां
तीर्थेष्वन्यनिकेतने ।
न पत्नीं प्रेषयेत् प्राज्ञः
पुत्रामात्यविवर्जिताम् ॥ २३८ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે સ્ત્રીને ઉત્સવમાં, લોક મેલાવડામાં, તીર્થોમાં અને પારકાને ઘેર, સાથે પુત્ર અથવા વિશ્વાસુ માણસ આપ્યા વગર એકલી મોકલવી નહિ ॥ ૨૩૮ ॥

એ રીતે સ્ત્રિયોને ઘટતી છૂટ આપવી, પણ અતી છૂટ આપવી નહીં; અર્થાત્ ઈચ્છામાં આવે તે રીતે તેમને વર્તવા દેવી નહિ. કેમકે ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા જતાં કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ સુખી થતાં નથી. સર્વેને ઉપર ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથીજ સુખી થવાય છે; પણ વિચાર દૃષ્ટિયે જોતાં કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ ઈચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખી થયેલાં નથી. પણ જેઓ સૃષ્ટિનિયમ, રાજ્યનિયમ તથા લોકનિયમને આધીન રહી, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખી સંસારમાં વર્ત્યા છે, તેઓજ સુખી થયા છે. ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તતાં સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો રોગ થાય છે, રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરાય તો અપરાધી થતાં દંડને પાત્ર થવાય છે, લોકનિયમ મૂકાય તો જનોના તિરસ્કારમાં આવી દુઃખી થવાય છે, અને આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ ન રખાય તો દરિદ્ર થવાય છે. ત્યારે ઈચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખ કયાં રહ્યું? માટે જેથી કંઈ હાનિ થવાનો સંભવ રહેતો હોય, તે રીતે સ્ત્રિયો વર્તવા ઇચ્છે તો તેમને અટકાવવી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहो-
ऽटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारी-
संदूषणानि षट् ॥ २३९ ॥

મદિરા પાન, દુર્જનની સોબત, પતિનો વિયોગ, રખડવું, સમય વિના સુવું તથા પારકા ઘરમાં વસવું, એ છ સ્ત્રિયોને દૂષણરૂપ છે ॥ ૨૩૯ ॥

सूक्ष्मेभ्योपि प्रसंगेभ्यः
स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोक-
मावहेयुररक्षिताः ॥ २४० ॥

માટે સ્ત્રિયોની થોડા પણ કુસંગથી વિશેષે કરી રક્ષા કરવી; કારણ તેમ રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો તેઓ, સાસરાં તથા પિયર બન્ને કુળને દાગ લગાડી ખેદ પમાડે છે ॥ ૨૪૦ ॥

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते
तथाविधम् । तस्मात्प्रजाविशु-
द्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ २४१ ॥

કેમકે સ્ત્રી જેવા પુરૂષને સેવે તેવો પુત્ર જણે છે; માટે પ્રજાની શુદ્ધિને અર્થે પ્રયત્નથી સ્ત્રિયોની રક્ષા કરવી ॥ ૨૪૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

भ्रमन्संपूज्यते राजा भ्रमन्संपूज्यते धनी । भ्रमन्संपूज्यते विद्वान् स्त्री भ्रमंती विनश्यति ॥ २४२ ॥

બહાર ફરવાથી રાજા, ધનવાન્, તથા વિદ્વાન્ પૂજાય છે, પણ સ્ત્રી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૨૪૨

स्वातंत्र्यं पितृमंदिरे च वसतिर्यात्रोत्सवे संगतिर्गोष्ठी पूरुषसंनिधावनियमो वासो विदेशे तथा । संसर्गः सहपुंश्चलीभिरसकृद्वृत्तेर्निजायाः क्षतिः पत्युर्वार्धकमीप्सितं प्रवसनं नाशस्य हेतुः स्त्रियाः ॥ २४३ ॥

સ્વતંત્રતા, પિતાને ઘેર નિવાસ, મનુષ્યના મેલાવડા તથા ઉત્સવમાં એકલું જવું, પર પુરૂષ સાથે છાની વાતો, મેંઢ મૂકી વર્તવું, ઘણું કરી પતિનો પરદેશમાં વાસ, વારંવાર ખરાબ સ્ત્રીની સોબત, પોતાના ભરણપોષણની ક્ષતિ, પતિની વૃદ્ધ અવસ્થા, તથા ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવાસ, એટલાં વાનાં સ્ત્રિયોને ભ્રષ્ટ થવામાં કારણ છે ॥ ૨૪૩ ॥

માટે એટલાથી એમનું રક્ષણ કરવું. એ રીતે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતાં ગૃહસ્થે કોઈ કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કારણ જેમ પતિ, પોતાની સ્ત્રીને પરપુરૂષમાં આસક્ત જોય તો ખેદ પામે છે, તેમ સ્ત્રીપણ, પોતાના પતિને પરસ્ત્રીમાં લાગેલો જોય તો નિશ્ચય કલેશ પામે છે. એમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, જેનો હક લુંટાય તેને ખેદ થાય છે. પતિનો હક પત્નીમાં અને પત્નીનો હક પતિમાં હોય છે, તે જો અન્યથી હણાય તો કલેશની ઉત્પત્તિ થાય તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. માટે પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવાથી પોતાના ઘરમાં પોતાની સ્ત્રીનું મન અને પારકાના ઘરમાં તે સ્ત્રીના પતિનું મન દુઃખાવાને લીધે બન્ને ઠેકાણે કલેશ થાય છે. જેનું કારણ તે પરસ્ત્રી ગમન કરનાર પુરૂષ ઠરે છે, માટે બન્ને ઘરમાં જે જીવતાં લગી સ્ત્રીપુરૂષના મનને વિક્ષેપ રહે છે, તેનો સઘળો દોષ તેને લાગે છે. કોઇનું પણ કોઈ પ્રકારે અન્યાયથી અહિત કરવું, એ દોષ કેહેવાય છે. વળી પરસ્ત્રીગમન એ એક જાતની ચોરી છે, કેમકે પરસ્ત્રી ઉપર બીજાની સત્તા છે, ને બીજાની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી વસ્તુ, તેના ધણીની રજા મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગમાં લેવી, એ ચોરી કહેવાય છે. ચોરી કરનાર જેમ દંડને પાત્ર થાય છે, તેમ પરસ્ત્રીગમન કરનાર પણ શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. માટે કોઇયે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં; કદી મન વશ્ય ન રહે, તો તેણે પોતા ઉપરથી વિચારી જોવું કે, કદાચ અન્ય પુરૂષ તેની પોતાની સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે તો તેને કેવું દુઃખ થાય! એવા વિચારથી મન વશ્ય રાખી શકાય છે. કેમકે બીજાની સાથે વર્તવામાં માણસ જો વારંવાર પોતાની ઉપમા લે, તો કોઈ કાળે પણ આડે રસ્તે ચડે નહીં. વળી પુરૂષોનું કેહેવું એવું છે કે, વ્યભિચાર થવાનું કારણ સ્ત્રિયો છે, કેમકે તેમના હાવભાવથી પુરૂષો લલચાઇને ફસાઇ જાય છે. પણ વિચાર દૃષ્ટિથી જોતાં

સ્રિયો કંઈ વ્યભિચારનું કારણ ભાસતી નથી; કેમકે તેઓ જેમ હાવભાવથી પુરૂષોનાં મન ખેંચે છે, તેમ પુરૂષો પણ પોતાની ચેષ્ટાથી તેમનાં મન હરણ કરે છે. એ તો બન્નેમાં સરખું છે, પણ સ્રિયો કયાંય પુરૂષોની પ્રાર્થના કરતી જાણવામાં આવી નથી, અને પુરૂષો તો તેમની પ્રાર્થના કરેછે, એ પ્રસિદ્ધ છે; માટે વ્યભિચાર થવાનું કારણ પુરૂષોજ છે. જો પુરૂષો પોતાનું મન વશ્ય રાખી સ્રિયોની પ્રાર્થના ન કરે, તો કોઇ કાળે પણ વ્યભિચાર થાય નહિં; કેમકે સ્રિયો કદી પોતાનીમેળે પુરૂષોની પ્રાર્થના કરનાર નથી. કદી કોઈ પુરૂષને મૂળથીજ સ્રીની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, અથવા થયા પછી સ્રી ગત થઈ ગઈ હોય, ને હજી સ્રીની ઈચ્છા તેની પૂર્ણ થઇ ન હોય, તો તેણે જેના ઉપર કોઇની સત્તા નથી એવી યોગ્ય સ્રી પાસે જવું; કેમકે તેની પાસે જતાં કોઇના હકને નુકસાન ન થવાથી દોષ લાગતો નથી. પણ જે પુરૂષના ઘરમાં સ્રી છે, તેણે તેવી સ્રી પાસે પણ જવું નહીં, કારણ તેમ કરતાં તેની પોતાની સ્રીના હકને નુકસાન થાય છે, જેથી તેને દોષ લાગે છે. માટે વિધુર પુરૂષેજ ઇચ્છા થાય તો તેવી સ્રી પાસે જવું, પણ જેના ઉપર બીજાની સત્તા છે, એવી ગૃહસ્થસ્રીની કોઇ કાળે પણ તેણે ઈચ્છા કરવી નહીં. કેમકે તેમ કરતાં લોકમાં નિંદા થાય છે, જેના હકને નુકસાન થાય તેના અંતઃકરણને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરવાનો દોષ લાગે છે અને તેના તરફથી ભયથવાની શંકા રહે છે. કહ્યું છે કે,

परदारा न गंतव्या पुरुषेण विपश्चिता । यतो भवंति दुःखानि नृणां नास्त्यत्र संशयः ॥ २४४ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે પારકી સ્રી પ્રત્યે જવું નહીં, કેમકે તેથી દુઃખ થાય છે, એમાં સંશય નથી ॥ ૨૪૪ ॥

परिहरतु परांगनानुषंगं
इदमतिजीवितमस्ति वल्लभं चेत् ।
हरिहरिहरिणीदृशोनिमित्तं
दशदशकंधरमौलयो लुठन्ति ॥ २४५ ॥

વળી જેને ઘણું જીવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પારકી સ્રીનો સંગ ત્યાગ કરવો; કારણ આહા ! હરિણી સરખાં નેત્રવાળી સીતા નિમિત્ત રાવણનાં દશ માથાં પણ રખડયાં ॥ ૨૪૫ ॥

रहसि रचितमेतज्जारकर्मात्र नीचै
र्लशुनमिव सुभुक्तं याति लोके
प्रसिद्धिम् । तदिह सकलगर्ह्यं नैव
विद्वान् विदध्यात् क्षणिकसुखकृते
स्याद्यत्प्रतिष्ठार्थनाशः ॥ २४६ ॥

નીચ મનુષ્યોએ એકાંતમાં કરેલું જારકર્મ, ખાધેલાં લસણની પેઠે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઇ જાય છે, માટે બુદ્ધિમાને સકલ જનોએ નિંદેલું તે કર્મ કરવું નહીં; કેમકે ક્ષણમાત્રના સુખ વાસ્તે પ્રતિષ્ઠા તથા ધનનો નાશ થાય છે ॥ ૨૪૬ ॥

रक्षः पतिर्जनकजाहरणेन वाली
तारापहारविधिना स च कीचकोऽपि ।
पांचालिकाप्रमथनान्निधनं जगाम
तस्मात्कदापि परदाररतिं न कुर्यात् २४७

સીતાનું હરણ કરવાથી રાવણ, તારાને હરી લેવાથી વાળી, અને દ્રૌપદીની છેડ કરવાથી કીચક મરણ પામ્યો; તેથી કોઇ કાળે પણ પરસ્રીમાં પ્રીતિ કરવી નહિ ॥ ૨૪૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

अपसर मधुकर दूरं
परिमलबहुलेऽपि केतकीकुसुमे ॥
इह न हि मधुलवलाभो
भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥ २४८ ॥

હે ભ્રમર, કેતકીના ફુલમાં ઘણો સુગંધ છે તોપણ તું તેથી દૂર રેહે; કારણ એમાં તને લેશ માત્ર પણ પુષ્પ રસનો લાભ નહિ થાય, પણ ઉલટું તારૂં મુખ પુષ્પ રજે કરી ધૂળાળું થશે ॥ ૨૪૮ ॥

पश्यति परस्य युवतीं सकाममपि
तन्मनोरथं कुरुते । ज्ञात्वैव तदप्राप्तिं
व्यर्थं मनुजो हि पापभाग्भवति ॥२४९॥

પારકી સ્ત્રીની અપ્રાપ્તિ જાણવા છતાં પણ જે પુરૂષ તેને જુવે છે તથા તેવિષે ઈચ્છાપ્રમાણે મનોરથ કરે છે, તે વૃથા પાપભાગી થાય છે ॥ ૨૪૯ ॥

માટે જેથી વ્યભિચાર થાય એવાં આચરણ પ્રથમથીજ છોડી દેવાં. માનવધર્મશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

परस्त्रियं योभिवदे
त्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि संभेदे
ससंग्रहणमाप्नुयात् ॥ २५० ॥

જે પુરૂષ પાણી ભરવાને આરે, ગામની બહારનાં વનમાં, જંગલમાં અથવા નદિયોના સમાગમને ઠેકાણે પરસ્ત્રી સાથે ખરાબ નિષ્ઠાથી ભાષણ કરે, તે વ્યભિચાર કર્યાના દોષને પામે છે ॥ ૨૫૦ ॥

उपचारक्रिया केलिः
स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनं चैव
सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ २५१ ॥

પારકી સ્ત્રીને છુપી ભેટ મોકલવી, તેની સાથે હસવું, બોલવું તથા રમત કરવી, તેનાં ભૂષણ તથા વસ્ત્રને અડકવું અને તેની સાથે એક ઢોલીયા ઉપર બેસવું, એ સર્વ વ્યભિચાર કહેલ છે ॥ ૨૫૧ ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः
स्पृष्टो वामर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमते
सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ २५२ ॥

વળી ન અડકવાને ઠેકાણે જે પારકી સ્ત્રીને સ્પર્શ કરે અથવા પોતે તેણે કરેલા સ્પર્શને સહન કરે, તો એવી પરસ્પરના અનુમતથી થતી સર્વ ક્રિયા વ્યભિચાર કહેલ છે ॥ ૨૫૨ ॥

એ સર્વ વ્યભિચાર થવાનાં લક્ષણ ઘણુંકરી એકાંત વિના બની શકતાં નથી, માટે કોઇ પણ સ્ત્રી સાથે પ્રથમ એકાંતજ ન કરવી. કદી કંઈ કાર્ય પ્રસંગે કોઇ સ્ત્રીને મળવું હોય, તો પોતાની સાથે કોઇ અન્યને રાખવું, અથવા તે સ્ત્રીની પાસે કોઇ અન્ય બેઠું હોય ત્યારે જવું; પણ પોતે એકલાયેજ તે સ્ત્રી એકલી બેઠી હોય ત્યારે જવું

નહીં. કેમકે સ્ત્રીપુરૂષનું પરસ્પરનું આકર્ષણ લોહચુંબકની પેઠે કંઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું છે. તેથી તે બન્ને કદિ શુદ્ધ હોય, તથાપિ લોકનિંદાને પાત્ર થાય છે. ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

तप्तांगारसमा नारी घृतकुंभसमः पुमान् । तस्मात् वन्हि घृतं चैव नैकत्र स्थापयेद्बुधः ॥ २५३ ॥

બળતા અગ્નિ સમાન સ્ત્રી અને ઘીથી ભરેલા ઘડા સમાન પુરૂષ છે; માટે બુદ્ધિમાને એ બન્નેને એક ઠેકાણે રાખવાં નહીં ॥ ૨૫૩ ॥

માટેજ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् । बलवानिंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २५४ ॥

મા, બેન, તથા દીકરી સાથે પણ એકાંતમાં બેસવું નહિ; કેમકે ઇન્દ્રિયો બળવાન્ હોવાથી વિદ્વાનને પણ વિષય પ્રત્યે ખેંચે છે ॥ ૨૫૪ ॥

તેમ ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

नहि पश्यति जन्मांधः कामांधो नैव पश्यति । न पश्यति मदोन्मत्तः अर्थी दोषान्न पश्यति ॥ २५५ ॥

જેમ જન્માંધ દેખતો નથી, તેમ કામાંધ, મદોન્મત્ત તથા મતલબી દોષને જોતા નથી ॥ ૨૫૫ ॥

गृहासक्तस्य नो विद्या नो दया मांसभक्षिणः ॥ द्रव्यलुब्धस्य नो सत्यं स्त्रैणस्य न पवित्रता ॥ २५६ ॥

ગૃહાસક્તને વિદ્યા, માંસ ખાનારને દયા, દ્રવ્યલોભીને સત્યતા તથા સ્ત્રિયોમાં બેસનારને પવિત્રતા હોતી નથી ॥ ૨૫૬ ॥

ઇન્દ્રિયો ઘણી બળવાન્ હોવાથી વશ્ય રાખી શકાતી નથી. વૃદ્ધપણામાં પણ યદ્યપિ શરીરની શક્તિ ન્યૂન થતાં કર્મેન્દ્રિયો થાકી જવાને લીધે ક્રિયા થઈ શકતી નથી, તથાપિ જ્ઞાનેંદ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણ ઘણા વર્ષ સુધી ચાલુ રેહે છે. અને જ્યારે જ્ઞાનેંદ્રિયોની શક્તી ઘટે છે, ત્યારે માત્ર મનનું પણ વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણ થાય છે. એ રીતે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ ઘટતી જવાનો સ્વભાવ છે, એવી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયોનું બળ હોય છે, ત્યારે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ વધતી જવાનો સ્વભાવ છે, એવી યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનું બળ ઘણું હોય, તેમાં શું આશ્ચર્ય! એ ઉપરથી જણાય છે કે, ઇન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે થતું ખેંચાણ લોહચુંબકવત્ ઘણુંજ હોય છે. માટેજ આર્યશાસ્ત્રકારોયે સ્ત્રિયો સાથેના એકાંતની સખ્ત મનાઇ કરી છે, ને પ્રજાની ઇચ્છાવાળી યુવા વિધવાઓ માટે પુનર્વિવાહ કહેલ છે. જે વિષે કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના પ્રથમ અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:–પુનર્વિવાહ કરનારે મરનારને કેહેવું કે,

इयं नारी पतिलोकं वृणाना
निपद्यत उपत्वा मर्त्यप्रेतम् ।
विश्वं पुराणमनुपालयन्ती
तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥ २५७ ॥

હે મનુષ્ય, અનાદિ કાળથી ચાલતા આવેલા સમગ્ર સ્ત્રીધર્મને ક્રમે કરી પાલનારી તથા પતિલોકને ઇચ્છનારી આ તારી સ્ત્રી, મરણ પામેલા તારી પાસે આવી સૂતિ છે, તેને તું આ લોકમાં પ્રજા તથા ધન સાચવવાની આજ્ઞા આપ ॥ ૨૫૭ ॥

પછી તેની સ્ત્રીને કેહેવું કે,

उदीर्ष्वनार्यभि जीवलोक-
मितासु मेतमुपशेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिपोः स्त्वमेत-
त्पत्युर्जनित्वमभिसंबभूव ॥ २५८ ॥

હે નારિ, તું આ મરણ પામેલા પતિની પાસે સૂતિ છે તે ઉઠ, ને જીવતા પ્રાણિ સમૂહને જોઇ અહિં આવ; અને આ ફરીથી વિવાહ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા તારો હાથ ધરનાર પતિની સ્ત્રી થા ॥૨૫૮॥

પછી પોતે બ્રાહ્મણ જાતિ હોય તો તેણે કેહેવું કે,

सुवर्णहस्तादाददाना मृतस्य
श्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २५९ ॥

હે સ્ત્રિ, તું સંપત્ વાસ્તે, બ્રાહ્મણ જાતિ માટે, કાંતિસારૂ તથા શરીર બળને અર્થે, તારા મરણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી સુવર્ણ ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રેહે; ને આપણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઈ કરનાર સર્વ શત્રુઓને જીતિયે ॥૨૫૯

ક્ષત્રિય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

धनुर्हस्तादाददानामृतस्य
श्रियै क्षत्रायौजसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २६० ॥

હે સ્ત્રિ, તું સંપદર્થે ક્ષત્રિય જાતિ માટે, કાંતિસારૂ તથા બળને વાસ્તે, તારા મરણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી ધનુષ્ ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રેહે; ને આપણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઇ કરનાર સર્વે શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૦ ॥

વૈશ્ય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

मणिं हस्तादाददाना मृतस्य
श्रियै विशे पुष्टयै बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २६१ ॥

હે સ્ત્રિ, તું સંપત્તિ માટે, વૈશ્ય જાતિ અર્થે, પુષ્ટિ સારૂ તથા બળ વાસ્તે, તારા મરણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી મણિ ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રેહે; ને આપણે સુખને ભોગવતાં આપણી અદેખાઇ કરનાર સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥૨૬૧॥

તેમ યાજ્ઞવલ્કય મુનિયે કહ્યું છે કે,

अक्षतावाक्षतां चैव
पुनर्भूः संस्कृता पुनः ॥ २६२ ॥

પતિના સમાગમને પામેલી વા ન પામેલી જે વિધવા સ્ત્રીને ફરીથી લગ્નસંસ્કાર કરવામાં આવે, તે પુનર્ભૂ કેહેવાય છે. ૨૬૨

વળી પરાશર મુનિયે પણ કહેલ છે કે,

नष्टे मृते प्रव्रजिते
क्लीवे च पतिते पतौ ।
पंचस्वापत्सु नारीणां
पतिरन्यो विधीयते ॥ २६३ ॥

પતિ, પાછા સમાચારજ ન આવે એવી રીતે રખડી ગયો હોય, મરી જાય, સંન્યાસિ થઇ ચાલી નીકળે, નપુંસક નીવડે તથા જાતિભ્રષ્ટ થાય, એ પાંચ પ્રકારમાંની આપત્તિ વેળાયે સ્ત્રિયોને બીજો પતિ કરવા કહેલ છે ॥ ૨૬૩ ॥

પણ એવાં સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે ગૃહસ્થાશ્રમી થવા પેહેલાં પરસ્પરે યોગ્ય અવસ્થા જોવી, કારણ અયોગ્ય અવસ્થાવાળાં સ્ત્રીપુરૂષની પ્રીતિ સદા નભતી નથી, ને તેમને શરીર સંબંધી હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે. સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

पाणौ गृहीताऽपि पुरस्कृताऽपि
स्नेहेन नित्यं परिवर्द्धिताऽपि ।
परोपकाराय भवेदवश्यं
वृद्धस्य भार्याकरदीपिकेव ॥ २६४ ॥

હાથમાં ગૃહણ કરેલી, આગળ ધરેલી, અને સ્નેહે કરી નિરંતર વૃદ્ધિ પમાડેલી દીવીની પેઠે, વૃદ્ધની સ્ત્રી પણ અવશ્ય પરોપકારને અર્થેજ હોય છે ॥ ૨૬૪ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

शशिनीव हिमार्तानां
घर्मार्तानां रवाविव ।
मनो न रमते स्त्रीणां
जराजीर्णेंद्रिये पतौ ॥ २६५ ॥

ચંદ્રને વિષે ટાઢથી પીડાયલાનાં તથા રવિને વિષે ઘામથી પીડાયલાના મનની પેઠે, જુવાન સ્ત્રીઓનું મન, જરાએ કરી જીર્ણ થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પતિને વિષે રમતું નથી ॥ ૨૬૫ ॥

अनभ्यासे विषं शास्त्रमजीर्णे भोजनं विषम् । क्षुधितस्य विषं गोष्ठी तरुण्याः स्थविरो विषम् ॥ २६६ ॥

કેમકે અભ્યાસ વિના શાસ્ત્ર, અજીર્ણમાં ભોજન, ભુખ્યાને વાર્તા તથા તરૂણીને વૃદ્ધ વિષ સમાન લાગે છે ॥ ૨૬૬ ॥

એ રીતે સ્ત્રીપુરૂષે પરસ્પરે વર્તી સંસારમાં જીવન પર્યંત હળી મળીને રેહેવું. તેમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તેને સારી રીતે ઉછેરી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. પૂર્ણ વયમાં લગ્ન થયા પછી એક વા બે વર્ષમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થવી જોઇયે. કેમકે જેમ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલાં નારી જાતિનાં પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિયોને, તેમના નર જાતિના સંયોગથી પ્રજા થયા વિના રેહેતી નથી, તેમ પૂર્ણ વયમાં આવેલી સ્ત્રીને પણ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલા પુરૂષનો સંયોગ થતાં પ્રજા ઉત્પન્ન થયા વગર રેહે નહિ. પણ પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિ-

યોમાં સૃષ્ટિ નિયમ સારી રીતે સચવાયલો છે, કેમકે યોગ્ય અવસ્થામાં આવ્યા પછી ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં તેમનો સંયોગ થાય છે; કવખતે તેમનામાં સંયોગની ઈચ્છા થતી જોવામાં આવતી નથી. જેથી સમય સમયમાં તેમને પ્રજા ઉત્પન્ન થયા કરે છે. કોઈનેજ કંઇ શરીરસંબંધી કારણુથી તેમ થતું નથી. એજ રીતે મનુષ્યમાં પણુ જો સૃષ્ટિ નિયમ સચવાતો હોય તો પ્રજા ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહીં. યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી જો સ્રીપુરૂષો પરણે અને સદા ઋતુગામી રેહે, તો તેઓ પોતે વીર્યનું રક્ષણુ થવાથી શરીરે દૃઢ થાય, ને લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે; અને પ્રજા પણુ તેમને ઘણી સારી ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઇ સંશય નથી. કોઇકજ કંઇ શરીરસંબંધી કારણુથી પ્રજા વગરનો રેહે. પણુ જેઓ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે અર્થાત્ યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પેહેલાં પરણે, ને કવખતે સંયોગ કરે, તેઓ પોતે વીર્ય ક્ષીણુ થવાથી શરીરે દુર્બળ થાય, ને ઘણું જીવી શકે નહીં. વળી કાચું બીજ જેમ ઉગતું નથી, ને કદી અર્દ્ધ કાચું પાકું હોય ને ઉગે તો ઉગ્યા પછી કરમાઈ જાય છે, પણુ વૃક્ષ થતું નથી, તેમ ઘણું કરી તેમનું વીર્ય કાચું હોવાથી તેમને પ્રજા થાય નહીં, ને કદી થાય તો ઘણું જીવે નહીં; ને જીવે તો સદા દુર્બળ રહે, એમાં કાંઇ સંશય નથી. કારણુ તેનાં માતા પિતાના શરીરનું ગજું ઘણું નહાનું હોય છે, તેથી તે પણુ દુર્બળ થાય છે. પરણેલાં પ્રત્યેક દંપતીને સંતાન થવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે, કેમકે કોઇ પણુ ક્રિયા કરતાં તેના ફળની ઈચ્છા સર્વને રેહે છે. તેમ સ્રીપુરૂષના સંયોગરૂપ ક્રિયાનું ફળ જોકે ઉપર ઉપરથી આનંદ ભાસે છે, તોયપણુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અરણિનાં બે કાષ્ટ મંથન કરવાના ફળરૂપ અગ્નિની પેઠે સંતાન છે, કારણુ આનંદની પ્રાપ્તિ તો થાયછેજ, તથાપિ સંતાન થવાની ઇચ્છા કાયમ રહે છે. પ્રયોજન વિના કોઇ પણુ ક્રિયાનો આરંભ થતો નથી, માટે ક્રિયા નિષ્ફળ જતાં જેમ તેના કર્તાને, તેમ સંતાન ન થતાં દંપતિને ખેદ થાય છે. તેમના મનને ક્ષણુ એક ઝંપના વળતી નથી, ને જ્યારે ત્યારે તેમને એજ વિચાર આવ્યા કરે છે કે, હજી સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી! જેમ જેમ તેઓ સગાસંબંધી તથા પડોસીઆદિ અન્યને ઘેર સંતાન થતાં સાંભળે છે, તેમ તેમ તેમને તે પોતાને ત્યાં થવાની અધિક અધિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી જાય છે. પોતાને ત્યાં સંતાન ન હોવાથી છેવટ તેઓ અન્યનાં છોકરાં ઉપર વહાલ કરે છે, કેમકે બાળક સર્વને પ્રિય લાગે છે, ને તેમનું કાલું કાલું બોલવું સાંભળી જેટલો આનંદ થાય છે, તેટલો બીજાથી થતો નથી. કલ્પતરૂ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

आनंदस्त्रुतिरात्मनो नयनयोरंतः
सुधाभ्यंजनं प्रस्तारः प्रणयस्य
मन्मथतरोः पुष्पं प्रसादो रतेः ।
आलानं हृदयद्विपस्य विषयार-
ण्येषु संचारिणोर्दंपत्योरिह ल-
भ्यते सुकृततः संसारसारोऽर्भकः॥२६७॥

મનને આનંદ દેનાર, આંખને આંજેલા અમૃતરૂપ અંજનની પેઠે ઠારનાર, સ્નેહનું સ્થાન, કામદેવરૂપ વૃક્ષનું પુષ્પ, રતિનો પ્રસાદ, વિષયરૂપ અરણ્યમાં ફરતા મનરૂપિ હસ્તિને બાંધવાનો સ્તંભ તથા સંસારમાં સારરૂપ બાળક, માતાપિતાને આ લોકમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે પાલવાથી પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૨૬૭ ॥

માટે જેમને છોકરાં થતાં ન હોય, તેમણે પોતાના શરીરસંબંધી જે કંઇ ખામી હોય તે સુધારવા વિષે યત્ન કરવો. જેમ પૃથિવીમાં વાવેલા બીજને ન ઉગવામાં કંઇ કારણ હોય છે, તેમ પુરૂષના વીર્યરૂપ બીજને પણ સ્ત્રીના ગર્ભાશયરૂપ ક્ષેત્રમાં ધારણ ન થવામાં કંઈ શરીરસંબંધી કારણ હોવું જોઇયે. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, કારણ વિના કાર્ય થાય નહીં. માટે જે જે કારણથી ગર્ભ ધારણ ન થતો હોય, તે તે કારણ કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ, વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા ઔષધોપચાર તથા પથ્યવડે દૂર કરવાં, જેથી પ્રજા થવાનો સંભવ થાય છે.

કારણ કહ્યું છે કે,

**पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पंचविं-
शेन संगता । शुद्धे गर्भाशये
मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥ २६८ ॥**

પચીશ વર્ષના પુરૂષ સાથે સમાગમ કરનારી પૂર્ણ સોલ વર્ષની સ્ત્રી, જો ગર્ભાશય, પ્રસૂતિમાર્ગ, રૂધિર, વીર્ય, વાયુ તથા હ્દય શુદ્ધ હોય ॥ ૨૬૮ ॥

**वीर्यवंतं सुतं सूते ततो न्यूना-
द्वयोः पुनः । रोग्यल्पायुरध-
न्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ २६९ ॥**

તો બળવાન્ પુત્ર જણે, પણ તેથી ઓછા વર્ષનાં સ્ત્રીપુરૂષ હોય તો તેમને ગર્ભ રોગી, થોડી આયુષ્યવાળો તથા કદરૂપો થાય, વા થાયજ નહિ ॥ ૨૬૯ ॥

હવે ગર્ભ ધારણ થયા પછી કોઇ વેળા તે કવખતે સ્ત્રવી જાય છે, કૂખમાં સુકાઇ જાય છે, મુવેલું જન્મે છે, વા કોઇ વેળા જન્મીને તુરત મરી જાય છે; તેમાં પણ શરીરસંબંધી રોગ અથવા કુપથ્યાચરણ રૂપ કંઇ કારણ હોય છે. કેમકે કારણ હોય તોજ કાર્ય થાય છે, એ સૃષ્ટિનો નિયમ છે. માટે કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઇ જે રીતે તેમ ન થાય તે રીતે આચરવું; જેથી પ્રજાવાન્ થવાય છે, ને તેમ થતાં કામની શાંતિ થઇ સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગર્ભધારણ થયાપછી તેના રક્ષણ માટે ગર્ભવતી સ્ત્રિયે સર્વ આહાર વિહારમાં નિયમસર રેહેવું જોઇયે, એ વિષે વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગ હ્દય ગ્રંથના શારીરસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

**अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं
गुरू । अकालजागरस्वप्नकठिनो-
त्कटकासनम् ॥ २७० ॥**

ગર્ભવતિ સ્ત્રિયે અતિ મૈથુન, ઘણી મેહેનત, ઘણો ભાર, ઉપડી ન શકે એવું વસ્ત્ર, સમય વિના જાગવું તથા સુવું, કઠીણ તથા વિષમ આસનપર બેસવું ॥ ૨૭૦ ॥

**शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धावि-
धारणम् । उपवासाध्वतीक्ष्णो-
ष्णगुरुविष्टंभि भोजनम् ॥ २७१ ॥**

શોક, ક્રોધ, ભય તથા ઉદ્વેગનો વેગ, અહિતની ઇચ્છા, ઉપવાસ, પંથ, અને કડવું, ગરમ, ભારી તથા મળ બંધ કરે એવું ભોજન ॥ ૨૭૧ ॥

रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्य मामिषम् । उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छंति तत्त्यजेत् ॥ २७२ ॥

લાલ વસ્ત્ર, ઉંડા ખાડા તથા કુવામાં જોવું, મદ્યપાન, માંસ ભોજન, ચત્તું સુવું તથા જે અનુભવિ સ્ત્રિયો મના કરે તે ॥ ૨૭૨ ॥

तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं बस्तिमामासतोऽष्टमात् । एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥ २७३ ॥

તેમજ લોહી કઢાવવું, શરીર શુદ્ધિ વાસ્તે ઉલટી અથવા જુલાબ લેવો અને આઠમા માસ સુધી બસ્તિકર્મ, એટલાં વાનાં ત્યાગવાં; કારણ એથી ગર્ભને કાચો સ્રવી જવાનો, કૂખમાં સુકી જવાનો વા મરી જવાનો સંભવ રેહે છે ॥ ૨૭૩ ॥

એ રીતે ગર્ભવતિયે નિયમ પાળતાં, સહન થાય તે રીતે હરતાં ફરતાં રેહેવું, એક ઠેકાણે પડી રેહેવું નહીં; કેમકે પડી રેહેવાથી શરીરના સર્વ અવયવોમાં જડતા ઉત્પન્ન થાય છે, જે તેને તથા તેના ગર્ભને પ્રસૂતિ સમયમાં હાનિકારક થઈ પડે છે. ગર્ભધારણ થયા પછી સ્ત્રીને જે લક્ષણ થાય છે, તે એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે આ પ્રમાણે કહ્યાં છેઃ—

लिंगं तु सद्यो गभार्या योन्यां बीजस्य संग्रहः । तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबंधनम् ॥ २७४ ॥

ગર્ભધારણ કરનાર સ્ત્રીને તેજ વખતે ગર્ભાશયમાં બીજનો સંગ્રહ, તૃપ્તિ, ભારેપણું તથા સ્ફૂર્તિ, જનનેન્દ્રિયથી વીર્ય તથા રજનું બહાર ન નીકળવું ॥ ૨૭૪ ॥

हृदयस्पंदनं तंद्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् । अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात्कलली भवेत् ॥ २७५ ॥

હૃદયમાં કંપ, સુસ્તિ, તૃષા, થાક, તથા રોમહર્ષ, એટલાં લક્ષણ થાય છે. પછી તે ગર્ભ પેહેલા માસમાં સાત દિવસ કેડે નહીં જણાય તે રીતે કલલ રૂપ અર્થાત્ નરમ ગાંઠરૂપ થાય છે ॥ ૨૭૫ ॥

द्वितीये मासि कललाद् घनो व्यक्तस्य लक्षणम् । क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्छा च्छर्दिररोचकः । जृंभाप्रसेकः सदनं रोमराज्या प्रकाशनम् ॥ २७६ ॥

ને તેમાંથી બીજે માસે કઠણ ગાંઠ બને છે, અને સ્પષ્ટ થયેલા ગર્ભ પછીનાં લક્ષણ સ્ત્રીને અશક્તિ, કૂખમાં ભાર, ભ્રમ, ઓકારી, અરૂચી, બગાસાં, પાણી પડવું, થાક, રોમાવળીનો પ્રકાશ ॥ ૨૭૬ ॥

अम्लचेष्टा स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचकौ । पादशोफो विदाहोन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ॥ २७७ ॥

ખટાણ ખાવાની ઇચ્છા, સ્તનનું મોટાપણું, તેમાં દૂધ આવવું તથા તેના અગ્રભાગનું શ્યામ થવું, પગ ઉપર સુજ આવવી, શરીરમાં દાહ થવો અને અનેક પ્રકારની ઇચ્છા થવી, એટલાં થાય છે ૨૭૭

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये
गात्रपंचकम् । मूर्द्धा द्वे सक्थिनी
बाहू सर्वसूक्ष्मांगजन्म च ॥ २७८ ॥

પછી ત્રીજે માસે ગર્ભને મસ્તક, બે સાથળ અને બે હાથરૂપ પાંચ ગાત્ર તથા બીજાં સર્વ સૂક્ષ્મ અંગના આકાર થાય છે ॥ ૨૭૮ ॥

गर्भस्य नाभौ मातुश्च
हृदि नाडी निबध्यते ।
यया सपुष्टिमाप्नोति
केदार इव कुल्यया ॥ २७९ ॥

અને યદચ્છાથી ગર્ભની નાભિ તથા માતાના હૃદય સાથે એક નાડી બંધાય છે; જે દ્વારા માતાયે ખાધેલાં અન્નનો રસ મળવાથી, તે ધોરીયા દ્વારે જતાં પાણીથી કીઆરામાંની વનસ્પતિની પેઠે પોષાય છે ॥ ૨૭૯ ॥

चतुर्थे व्यक्ततांगानां चेतनायाश्च
पंचमे । षष्ठे स्नायुशिरारोम-
बलवर्णनखत्वचाम् ॥ २८० ॥

પછી ચોથે માસે ગર્ભનાં સર્વ અંગ, પાંચમે મહિને ચેતન અને છઠ્ઠે મહિને સ્નાયુ, શિરા, રોમ, બળ, વર્ણ, નખ તથા ચામડી સ્પષ્ટ થાય છે ॥ ૨૮૦ ॥

सर्वैः सर्वांगसंपूर्णो भावैः पुष्यति
सप्तमे । ओजोऽष्टमे संचरति मा-
तापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ २८१ ॥

પછી સાતમે માસે સર્વ અંગ સંપન્ન ગર્ભ બધી રીતે પોષાય છે, ને આઠમે મહિને માતા તથા પુત્રને ક્રમથી વારંવાર સર્વ ધાતુનું તેજ પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૨૮૧ ॥

तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि
कालः सूतेरतःपरम् ।
वर्षाद्विकारकारी स्या-
त्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ २८२ ॥

અને આઠ મહિના પુરા થયા પછી નવમા માસનો એક દિવસ પણ જાય ત્યાંથી તે વર્ષ પર્યંત જણવાનો કાળ કહ્યો છે, ને તે પછી વાયુયે કરી જો ગર્ભ કૂખમાં રહે, તો વિકાર કરનાર થાય છે ॥૨૮૨॥

प्राक्चैवनवमान्मासात्
सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते संभारैः
संपन्नं साधकेऽहनि ॥ २८३ ॥

માટે ગર્ભવતિયે નવમો માસ બેઠા પેહેલાંજ સારે ઠેકાણે બાંધેલાં તથા પ્રસૂતિ સમયે જોઇતિ સર્વ વસ્તુ જેમાં તૈયાર કરી રાખી હોય એવાં સૂતિકાગૃહમાં યોગ્ય દિવસે વાસ કરવો ॥ ૨૮૩ ॥

तत्रोदीक्षेत सा सूतिं
सूतिका परिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः
कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः ॥ २८४ ॥

ત્યાં તેણે, જેમણે ઘણીવાર પ્રસવનો અનુભવ કર્યો હોય તથા તે સમયના વ્યવહારમાં જે કુશળ હોય તેવી ડાઇયો પાસે રાખી જણવાની વાટ જોવી; અને આજકાલ પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે તેને ગ્લાનિ, કૂખ તથા નેત્રની શિથિલતા, થાક ॥ ૨૮૪ ॥

अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता । वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्बस्तिवंक्षणे ॥ २८५ ॥

નીચેના ભાગમાં ભારીપણું, અરૂચિ, પાણીનું સ્રવવું, બહુ મૂત્રતા, સાથળ, ઉદર, કેડ, પૃષ્ઠ, હૃદય, પેડુ તથા સાથળના મૂળમાં વેદના, ॥ ૨૮૫ ॥

योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च । आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ २८६ ॥

અને જનનેંદ્રિયમાં ભેદ, પીડા, વ્યથા, સ્ફુરણ તથા સ્રવણ થાય છે, ને પછી જણુવાની શૂળ ઉત્પન્ન થઈ, ગર્ભોદક સ્રવે છે ॥ ૨૮૬ ॥

એ રીતે થયા પછી બાળક જન્મે છે. તેને જન્મ આપ્યા પેહેલાં ગર્ભવતી સ્ત્રી પ્રસવની વેદનાથી ઘણોજ ક્લેશ પામે છે, તેને પાસેની ડાહી સ્ત્રિયે ધીરજ તથા હીમત આપ્યા જવી. પછી બાળકનો જન્મ થાય કે તુરત ડાઇયે તથા જેમને ઘણાં બાળક થયાં હોય એવી અનુભવી પણ ડાહી સ્ત્રિયોયે તે બન્નેનું ઘણીજ સંભાળથી જતન કરવું અવશ્ય છે. કેમકે, તે સમયમાં પ્રસવની વેદનાથી તે બન્ને જણ થાકીને એટલાં તો નિર્બળ થઈ ગયેલાં હોય છે કે, કોઈ પણ પ્રકારનો મિથ્યોપચાર તેમને તુરત હાનિકારક થઇ પડે છે. પછી દોઢ માસ પર્યંત પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને યોગ્ય જે શરીરસંબંધી ઉપચાર કરવાના હોય છે, તે કુશળ વૈદ્ય તથા અનુભવી સ્ત્રિયોની સલાહ પ્રમાણે કરવા; ને આહાર પણ તેને યોગ્ય જે કહ્યો હોય તે આપવો. કોઈ પણ પ્રકારે તેને વિરૂદ્ધાચરણ કરવા દેવું નહીં, ને કંઇ પણ તેના શરીરને અસહન થાય, તે રીતે તેના પ્રત્યે આચરવું નહિ. કારણ એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

यत्नेनोपचरेत्सूतां दुःसाध्या हि तदामयाः । गर्भवृद्धिप्रसवरुक्क्लेदास्रस्रुतिपीडनैः ॥ २८७ ॥

પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને આહારાદિ ઉપચાર કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખવી; કેમકે ગર્ભનું રેહેવું, તેની વૃદ્ધિ, પ્રસવ, તે સંબંધી શૂળ, અને જળ તથા રૂધિરનો સ્રાવ ઇત્યાદિ પીડાયે કરી તેના રોગ સેહેજે મટતા નથી ॥ ૨૮૭ ॥

एवं च मासादध्यर्धान्मुक्ताहारादियंत्रणा । गतसूताभिधानास्यात् पुनरार्तवदर्शनात् ॥ २८८ ॥

એ રીતે દોઢ માસ પર્યંત સંભાળ રાખ્યા પછી ખાવાપીવાની જેને ઘટતી છુટ મળી છે, એવી તે સ્ત્રી ફરી રજોદર્શન થાય ત્યારે સુવાવડીપણાથી મુક્ત થાય છે ॥ ૨૮૮ ॥

તોપણ જણવા પછી ચાર માસપર્યંત તે યથાર્થ મુક્ત થતી નથી એમ જાણવું. હવે જેમ બાળકને જન્મ આપનાર સ્ત્રીની સંભાળ કરવી જરૂરની છે, તેમ જન્મેલા બાળકની પણ સંભાળ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. કેમકે તેનું શરીર કાચું હોય

છે, તે જો યથાર્થ સંભાળ ન લેવાય તો કાચા ઘટની પેઠે હાનિને પ્રાપ્ત થાય છે. બાળકના આરોગ્યનો બધો આધાર તેની માતા ઉપર છે, કારણ તેને ધાવીનેજ તે પોતાનો આહાર મેળવે છે. જે જે પદાર્થ માતાના ખાધામાં આવે છે, તે તે પદાર્થનાં ગુણ દોષ તેના દુધમાં આવે છે; ને તે દુધ બાળકના ધાવવામાં આવ્યાથી તેના શરીરમાં તે તે ગુણ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે માતાયે કુશળ વૈદ્ય તથા અનુભવી પણ ડાહી સ્ત્રિયોની સલાહપ્રમાણે, બાળકને ગુણ કરે તેવા પદાર્થનોજ આહાર કરવો, પણ અવગુણ કરે તેવો પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છાજ કરવી નહીં. કેમકે બાળકને સુખી જોઇ માતાપિતા પ્રસન્ન રેહે છે, ને દુઃખી જોઇ કલેશ પામે છે. પશુ પક્ષિયોમાં પણ તેમ જોવામાં આવે છે, એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવજ છે. માટે પ્રથમથીજ માતાપિતાયે બાળક અર્થે એવી રીતે વર્તવું જોઇયે કે, પછવાડેથી તેમને પશ્ચાતાપ કરવો પડે નહીં. શરૂઆતમાં બાળકનું શરીર કોમળ હોવાથી તેની ઇંદ્રિયો પણ કોમળ હોય છે, જેથી તેને કંઇ વિશેષ સમજ હોતી નથી. માત્ર ધાવવું, સુવું તથા મળમૂત્ર છોડવાં, એજ તે સ્વભાવથી કરી શકે છે; ને કંઇ દુઃખ થતું હોય તો રડે છે, પણ શું થાય છે, તે જણાવી શકતું નથી. એ ઉપરથી બાળક તદન પરતંત્ર ભાસે છે, માટે માતાપિતાયે તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. તેને વખતસર ધવરાવવું, સુવાડવું, મળમૂત્ર કર્યાં હોય તો સ્વચ્છ કરવું, રડતું હોય તો તેનું કારણ શોધી કાહાડી તેનો ઉપાય કરવો; તેને સુવાનાં બિછાનાં, તે ઉપર પાથરવાનાં વસ્ત્ર તથા તેને પેહેરવાનાં લુગડાં, સર્વે નહાનાં, સ્વચ્છ, કોમળ તથા સુગંધી રાખવાં, કોઇ કાળે પણ મેલાં, પસીનાવાળાં, ઝીણાં જંતુ જેમાં પડ્યાં હોય તેવાં તથા મળમૂત્રથી ખરડાયલાં રાખવાં નહીં. કેમકે, તેવાં રાખેથી તેની આરોગ્યતાને હાનિ થાય છે. માટે કદી ઘણાં ન હોય તો વારંવાર સારી રીતે ધોઇ સૂકવીને તેજ પાછાં વાપરવાં. અનેક જાતિનાં પક્ષિયો તથા ઉંદર જેવાં નહાનાં પશુઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાં માટે ઘણીજ સુંવાળી જગ્યા કરી રાખે છે. એ ઉંદરો તો લાગ આવે ગૃહસ્થોનાં સુંદર રેશમી વા સુતરાઉ કપડાં કરડી લઇ જઈ, તે પોતાના બચ્ચાં માટે તૈયાર કરેલી જગ્યા ઉપર પાથરે છે! ઘણાનાં ધારવામાં એમ છે કે, ઉંદરો વિનાકારણ કપડાં કરડી ખાય છે, પણ તેમ નથી, તેમાં કહ્યાપ્રમાણે કારણ રહેલું છે. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે, પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જેમનાં જોવામાં ઉંદરને રહેવાનાં સ્થાન આવ્યાં હશે, તેમને એ તરત જણાઇ આવ્યું હશે. પશુ પક્ષિઆદિ સર્વ પ્રાણિયો પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવામાં ઘણીજ કાળજી રાખે છે. તેમાં પક્ષિયો બહાર ફરવા નીકળી જ્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી કાચો પાકો આહાર મેળવી પોતે ખાવાને બદલે, પોતાની ચાંચમાં ભરી લાવી, માળામાં બેઠેલાં બચ્ચાંના કોમળ મુખમાં આપે છે: તે જ્યાંસુધી બચ્ચું ધરાયું નથી, ત્યાંસુધી તેમ કરે છે, ને પછી પોતે ખાય છે. બચ્ચું મોટું થતાં તેને પોતાની રીત પ્રમાણે ઉડવા, બોલવા તથા ચારો કરવા માટે બહાર ફરવા શીખવે છે. એજ રીતે સર્વ અન્ય જાતિનાં પ્રાણિયો પણ પોતાનાં બચ્ચાંને પોત પોતાની રીત પ્રમાણે ઉછેરી મોટાં કરે છે; જે શોધક પુરૂષોના જાણવામાં વારંવાર આવેલ છે. જ્યારે મનુષ્ય પ્રા-

ણીથી જ્ઞાનમાં ઘણુંજ ઉતરતાં પ્રાણિયો એ રીતે પોતાના બચ્ચાંને ઉછેરવામાં સદા તત્પર રહે છે, ત્યારે મનુષ્યે તો અવશ્ય રેહેવું જોઇયે. બાળકનું શરીર જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, તેમ તેમ તેની ઇંદ્રિયો પણ વધારે શક્તિમાન થતી જવાથી તેને દિવસે દિવસે વધારે સમજ આવતી જાય છે. ત્રણ ચાર માસે તેને સાન આવી જણાય છે. કારણ તે સમયથી તેના હાથમાં કંઇ આપતાં તે ગ્રહણ કરે છે, ધમકાવતાં રડે છે, ને રમાડતાં હસે છે. ઘણુંકરી છ માસપર્યંત બાળક આરોગ્ય રહે છે. પછી દાંત આવવા શરૂ થવાથી તેની પીડાવડે તેને વારંવાર તાવ, ઉધરસ, ઝાડો, સલેખમ, તથા ગુમડાં વિગેરે રોગ થાય છે. જેનો કુશળ પણ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ પ્રમાણે, તેના માતાપિતાયે ધીરજથી ઉપાય કરવો યોગ્ય છે. જ્યાંસુધી દાંત આવવા માંડ્યા નથી, ત્યાંસુધી બાળક માત્ર દુધ પીવા યોગ્ય ભાસે છે, કેમકે અન્ન ચાવવાનાં સાધન દાંત છે, જે આવવા માંડ્યાથીજ બાળકની જઠરાગ્નિ અન્ન પચાવવા યોગ્ય થતી જાય છે, એમ અનુમાન કરાય છે. માટે તે કાળથી દૂધ પાવાનું ચાલુ રાખતાં થોડું થોડું પચી શકે તેવું પૌષ્ટિક પણ કોમળ અન્ન બાળકને ખવરાવતાં જવું; પણ ભારી અન્ન કદી ખવરાવવું નહીં, કારણ તેની જઠરાગ્નિ તે પચવવા યોગ્ય ન હોવાથી તેને અજીર્ણાદિ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બાળકને મારવું નહિ, તેમ ત્રાસ પણ ન પમાડવું, કેમકે તેનું શરીર કોમળ હોવાથી તેનાં હૃદય, ભેજું તથા ઇન્દ્રિયો પણ સર્વે કોમળ હોય છે, જેથી ભય પામતાં તે એકાએક ન ધારેલી હાનિને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી જેમ જેમ બાળકને સમજ આવતી જાય, તેમ તેમ તેની આગળ અપશબ્દ બોલવાં નહિ, પણ સારી વાણી બોલવી, કેમકે તે નકલ કરનાર હોવાથી જેવું સાંભળે તેવું બોલવા શીખે છે. વળી બાળકનું નામ નાખવું તે પણ શુભસૂચક નાખવું, અશુભસૂચક નાખવું નહિ, કેમકે અશુભસૂચક નામ ઉચ્ચારતાં મનને કલેશ થાય છે. એ રીતે બાળકને ઉછેરવામાં જો કે સદા સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે તત્પર રેહેવું, તોપણ મુખ્યત્વે કરી એ કામ સ્ત્રીનું છે, કારણ પુરૂષને બહારના વ્યવસાયમાં રોકાવું પડેછે. જેથી ઘણો કાળ તે ઘર આગળ રહી શકતો નથી, અને સ્ત્રીને તો ઘરનું કામ હોવાથી તે સદા ઘર આગળ રહી શકે છે. સિવાય બાળક, સ્ત્રીથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેનેજ ધાવીને તે પોતાનો આહાર મેળવે છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, બાળકને ઉછેરવાનું કામ સ્ત્રીનું છે; પણ પુરૂષે તેમાં પૂર્ણ સહાયકારી થવું જોઇયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् । प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबंधनम् ॥ २८९ ॥

છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું, અને પ્રતિ દિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવામાં તત્પર રેહેવું, એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે ॥ ૨૮૯ ॥

બાળકને દાંત તથા દાઢોની પીડા ઘણુંકરી પાંચ વર્ષપર્યંત વારંવાર થાય છે, જેથી તેટલાં સુધી તે દુર્બળ રહે છે. તે પછીની આવતી દાઢો કંઇ વિશેષ પીડા કરતી નથી, એટલે ત્યારથી તેનું શરીર દૃઢ થતું જવાથી તે વિવેક શિખવવા યોગ્ય થાય છે.

એ વિષે ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

लालयेत् पंचवर्षाणि दश वर्षाणि शिक्षयेत् । प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत् ॥ २९० ॥

પુત્રને પાંચ વર્ષ સુધી લાલન કરાવવું, દશ વર્ષ સુધી કેલવણી આપવી અને તે સોલ વર્ષનો થાય ત્યારથી તેની સાથે મિત્રની પેઠે વર્તવું ॥ ૨૯૦ ॥

लालनाद्बहवो दोषा शिक्षणाद्बहवो गुणाः । तस्मात्पुत्रं च शिष्यं च शिक्षयेत् न तु लालयेत् ॥ २९१ ॥

લાડ લડાવવાથી ઘણી હાની ને કેલવણી આપવાથી ઘણો લાભ થાય છે; માટે પુત્ર તથા શિષ્યને પાંચ વર્ષ પછી કેલવણી આપવી, પણ કેવળ લાડ લડાવવાં નહિ ॥ ૨૯૧ ॥

યદ્યપિ આઠ વર્ષની વય પેહેલાં બાળક યથાર્થ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા યોગ્ય નથી, કેમકે તેની બુદ્ધિ હજી શિખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ હોતી નથી; તેથી આઠ વર્ષની વયથી તે વીશ વર્ષની વય પર્યંતનો બાર વર્ષનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે, તથાપિ બાળકને પાંચ વર્ષથીજ સમજ આવતાં તે ઘર આગળ અનેક રીતે કજીયા કરી, માતાપિતાને કંટાળો આપે છે, તેથી તે સમયથી પણ તેને થોડી થોડી કેલવણી આપવા કહેલ છે. મહા નિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

चतुर्वर्षावधि सुतान् लालयेत्पालयेत्पिता । ततः षोडशपर्यंतं गुणान् विद्यां च शिक्षयेत् ॥ २९२ ॥

માતાપિતાયે પુત્રને ચાર વર્ષ પર્યંત કેવળ લાલન તથા પાલન કરવું, ને ત્યારપછી સોલ વર્ષ પર્યંત તેને ગુણ તથા વિદ્યા શિખવવી ॥ ૨૯૨ ॥

विंशत्यब्धिकान्पुत्रान्प्रेरयेद्गृहकर्मसु । ततस्तांस्तुल्यभावेन मत्वा स्नेहं प्रदर्शयेत् ॥ २९३ ॥

અને તે વીશ વર્ષના થાય ત્યારે તેમને ગૃહ કાર્ય એટલે ધંધા રોજગારમાં જોડવા; ને પછી પોતાની તુલ્ય ગણી સ્નેહ દેખાડવો ॥ ૨૯૩ ॥

કારણ શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

विद्यागमार्थं पुत्रस्य वृत्त्यर्थं यतते च यः । पुत्रं सदा साधु शास्ति प्रीतिकृत् स पितानृणी ॥ २९४ ॥

જે પ્રીતિ રાખનાર પિતા પુત્રને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં તથા ધંધો શિખવવામાં યત્ન કરે અને સદા રૂડી શિખામણ આપે, તે પુત્રના ઋણથી મુક્ત થાય છે ॥૨૯૪॥

પછી પચીશ વર્ષની વય થતાં તેને પસંદ પડે એવી કોઈ રૂપ ગુણ સંપન્ન સોલ વર્ષની કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરવું. વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે,

षोडशवर्षायाः पंचविंशतिवर्षः पुत्रार्थं यतेत ॥ २९५ ॥

પચીશ વર્ષના પુરૂષે સોલ વર્ષની સ્ત્રીથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવો ॥૨૯૫॥

કેમકે પૂર્ણ યુવાવસ્થા એટલી વયેજ પ્રાપ્ત થાય છે. વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધન્વંતરીના ઉપદેશથી સુશ્રુતે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति। तत्रोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः क्षीरपाः द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतो अन्नादा इति । षोडशसप्तत्योरंतरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता हानिरिति । तत्राविंशतेर्वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यसंपूर्णता । अत उर्ध्वमीषत्परिहाणिर्यावत्सप्ततिरिति । सप्ततेरूर्ध्वं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्योत्साहमहन्यहनि वलिपलितखालित्यं जुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदंतं वृद्धमाचक्षते ॥ २९६ ॥

બાળ, મધ્ય તથા વૃદ્ધ એ રીતે વય ત્રણ પ્રકારનું છે, તેમાં સોલ વર્ષની માંયના બાળક, તે પણ કેવળ દૂધ પીનાર, દૂધ તથા અન્ન ખાનાર, અને કેવળ અન્ન ખાનાર એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં છે; તેમાં દૂધપીનારા એક વર્ષ પર્યંતના, દૂધ તથા અન્ન ખાનાર બે વર્ષ પર્યંતના અને કેવળ અન્ન ખાનારા તે પછીના હોય છે; સોલ વર્ષથી આરંભી સિત્તેર વર્ષ લગી મધ્ય વય કહેલ છે, તેના વૃદ્ધિ, યૌવન, સંપૂર્ણતા તથા હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ છે; તેમાં વીશ વર્ષ પર્યંત વૃદ્ધિ, ત્રીશ વર્ષ પર્યંત યૌવન ને ચાલીશ વર્ષ પર્યંત સર્વ ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ તથા વીર્યની સંપૂર્ણતા અને તે પછી સિત્તેર વર્ષ પર્યંત થોડી થોડી હાની એ રીતે થાય છે; અને સિત્તેર વર્ષ પછી ક્ષીણ થયેલાં ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ, વીર્ય તથા ઉત્સાહવાળો, દિવસે દિવસે ત્વચામાં પડતી કરચલી, શ્વેત થતા વાળ તથા માથામાં પડતી ટાલવાળો, કાસ તથા શ્વાસાદિ ઉપદ્રવે કરી પરાભવ પામેલો, અને સર્વ ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ એવો, જુના ઘરની પેઠે ચોમેરથી ખરતો, ખેદ કરનાર વૃદ્ધ કેહેવાય છે ૨૯૬

તેમ સ્ત્રીની વય વિષે પણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

बालेतिगीयतेनारीयावद्वर्षाणिषोडश । ततस्तुतरुणीज्ञेयाद्वात्रिंशद्वत्सरावधि २९७

સ્ત્રી સોલ વર્ષની વય પર્યંત બાળા કેહેવાય છે, ને તે પછી બત્રીશ વર્ષની વય સુધી તેને તરૂણી જાણવી ॥ ૨૯૭ ॥

तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात् पंचाशद्वत्सरावधि । वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥ २९८ ॥

અને ત્યારપછી પચાશ વર્ષની વયસુધી તે પ્રૌઢા કેહેવાય છે, ને તેપછી રતિની ઇચ્છા જેને ટળી ગઈ છે, એવી તેને વૃદ્ધ જાણવી ॥ ૨૯૮ ॥

હવે કન્યાને પણ પુત્રની પેઠે સ્ત્રીને ઘટે એવી સારી કેલવણી આપવી, ઈત્યાદિ વિષે મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

**कन्याप्येवं पालनीया
शिक्षणीयातियत्नतः ।
देया वराय विदुषे
धनरत्नसमन्विता ॥ २९९ ॥**

પુત્રની પેઠે કન્યાને પણ અતિ યત્નથી પાળવી તથા સારી કેલવણી આપવી, ને તેને પોતાની શક્તિ મુજબ ધન તથા રત્ન આપી સારા વિદ્વાન્ વરને પરણાવવી ॥ ૨૯૯ ॥

માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

**कुलं च शीलं च सनाथता च
विद्या च वित्तं च वपुर्वयश्च ।
एतान्गुणान्सप्त विचिन्त्य देया
कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ ३०० ॥**

બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોએ કુળ, વર્તણુક, ઓથ, વિદ્યા, ધન, શરીર તથા અવસ્થા, એ વરના સાત ગુણ જોઈ કન્યા દેવી, બાકી ખાતે વિચાર કરવો નહીં ॥ ૩૦૦ ॥

કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

**यादृग्गुणेनभर्त्रास्त्रीसंयुज्येतयथाविधि ।
तादृग्गुणासाभवतिसमुद्रेणेवनिम्नगा ३०१**

સમુદ્રમાં જોડાયલી નદીની પેઠે, સ્ત્રી જેવા ગુણવાળા પતિની સાથે વિધિપૂર્વક જોડાય, તેવા ગુણવાળી થાય છે ॥૩૦૧॥

વળી કહ્યું છે કે,

**स्त्रीणां हि साहचर्याद्भवंति चेतांसि
भर्तृसदृशानि । मधुरापि हि मूर्छयते
विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ ३०२ ॥**

જેમ વિષ વૃક્ષનો આશ્રય કરેલી વેલ મધુર હોય તોપણ વિષરૂપ થાય છે, તેમ સ્ત્રિયોનાં ચિત્ત પણ ભર્તાના સહવાસથી તેના સરખાં થાય છે ॥ ૩૦૨ ॥

માટે કહ્યા પ્રમાણે તપાસ કરી સારા વરને કન્યા દેવી; પણ કોઈ કાળે ધનની લાલચથી જેવા તેવાને દેવી નહીં. કેમકે મનુસ્મૃતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

**न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णी-
याच्छुल्कमण्वपि । गृह्णंश्छुल्कं हि
लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ३०३ ॥**

સમજુ પિતાયે કન્યા બદલ કંઈ પણ ધન લેવું નહિ; કારણ લોભથી થોડું પણ ધન લેતાં મનુષ્ય છોકરૂં વેચનાર ઠરે છે ॥ ૩૦૩ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષજાતિ કરતાં સ્ત્રીજાતિ ઉમ્મરમાં વેહેલી આવે છે, ને પેહેલી અવસ્થાજ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે, તેથી સ્ત્રીજાતિને વિદ્યા ભણવા માટે પુરૂષજાતિ જેટલો અવકાશ મળતો નથી. મૂછ આવતાં જેમ પુરૂષ તેમ રજોદર્શન થતાં સ્ત્રી ઉમરમાં આવી કહેવાય છે. ઘણું કરી પુરૂષને મૂછ વીશ વર્ષે ને સ્ત્રીને રજોદર્શન તેર વર્ષે પ્રાપ્ત થાય છે. વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગ હૃદયના શારીરસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम्। वत्सराद्वादशादूर्ध्वं याति पंचाशतः क्षयम् ॥ ३०४ ॥

સ્ત્રિયોને બાર વર્ષની વય પછી રસથી ઉત્પન્ન થયેલું રજ પ્રતિમાસે ત્રણ દિવસ સ્રવે છે; જે પચાશ વર્ષની વય પછી ક્ષય પામે છે ॥ ૩૦૪ ॥

પણ સોલ વર્ષે સ્ત્રી અને પચીશ વર્ષે પુરૂષ પુખ્ત ઉમરમાં આવ્યાં કેહેવાય છે, માટે પુત્રને જેમ વીશ વર્ષ સુધી તેમ પુત્રીને તેર વર્ષની વય પર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને તે પછી પાંચ વર્ષ સુધી જેમ પુત્રને કમાતાં શિખવવું, તેમ ત્રણ વર્ષ પર્યંત પુત્રીને સર્વ ગૃહ કાર્યમાં કુશળ કરવી; ને પછી સોલ વર્ષની થાય કે તેને પસંદ પડે એવા યથાયોગ્ય વરની સાથે પરણાવી દેવી. કેમકે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहेकन्यर्तुमत्यपि । नचैवैनांप्रयच्छेत्तगुणहीनायकर्हिचित्‌ ३०५

કન્યા ઋતુમતી થાય તોપણ ભલે મરણ પર્યંત ઘરમાં રેહે, પણ પિતાયે કયારેય પણ ગુણહીનને આપવી નહિ ॥ ૩૦૫ ॥

વળી અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાં કણ્વ મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

यास्यत्यद्य शकुंतलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कंठयाअंतर्बाष्पभरोपरोधि गदितं चिंताजडं दर्शनं वैक्लव्यं ममतावदीद्दशमपि स्नेहादरण्यौकसः पीड्यंते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ३०६ ॥

આજ શકુંતલા સાસરે જશે એમ હૃદયમાં દુઃખ થાય છે, માંયનાં અશ્રુ સમુદાયથી કંઠ રૂંધાય છે અને ચિંતાવડે પુરૂં દેખાતું નથી; એ રીતે મારા જેવા વનવાસીને પણ સ્નેહથી વિવ્હલપણું થાય છે, તો ગૃહસ્થો પુત્રીનાં વિયોગજન્ય તાજા દુઃખે કરી કેમ ન પીડાય! ॥૩૦૬॥

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः। जातोऽस्मि सद्यो विशदांतरात्मा चिरस्यनिक्षेपमिवार्पयित्वा ॥३०७॥

પણ કન્યારૂપિ ધન પારકુંજ છે, માટે આજ તેને ધણીને ઘેર મોકલી, તત્કાળ ઘણા કાળની રાખેલી થાપણ પાછી આપવાની પેઠે હું નિશ્ચિંત થયો ॥ ૩૦૭ ॥

તેથી કોઇને પણ કન્યા પરણાવ્યા વગર છુટકો નથી. માટે શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વના ૪૪ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत
कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते
स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ ३०८ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી પોતાથી અધિક ગુણવાળા વરની વાટ જોવી, ને તેટલામાં તેવો વર ન મળે ને ચોથું વર્ષ બેસે, તો પોતા સરખા ગુણવાળા વરને પરણવું ॥ ૩૦૮ ॥

प्रजा न हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ । अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥ ३०९ ॥

તો તેની પ્રજા તથા રતિ હણાતી નથી, પણ તેથી ઉલટી રીતે ચાલનાર અર્થાત્ તે પછી પણ ન પરણે તો કદિ પ્રજાપતિની કન્યા હોય, તોપણ નિંદાય છે ૩૦૯

જો કે રજોદર્શન થયાથીજ કન્યા ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય થાય છે, માટે તે સમયમાંજ તેનું લગ્ન કરવું યોગ્ય છે, તથાપિ સોલ વર્ષની અંદરની વય વૈદ્યશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે તેમ અનુભવથી જોતાં ઘણીજ નહાની ભાસે છે. જેથી તે સમયમાં ગર્ભ રેહેતાં તે ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રી તથા તેની પ્રજા બન્ને નિર્બળ તથા અલ્પાયુષિ થાય છે. માટે રજોદર્શન થયેલી કન્યાનું માતાપિતાદિ વડીલોયે તેની સોલ વર્ષની વય થતાં લગ્ન કર્યા સુધી સારી રીતે રક્ષણ કરવું; પણ છેક નહાની વયમાં તેને પરણાવી દેવી નહીં. મહાનિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

अज्ञातपतिमर्यादामज्ञातपतिसेवनाम् । नोद्वाहयेत्पिता बालामज्ञातधर्मशासनाम् ॥ ३१० ॥

કન્યા જ્યાંસુધી પતિની મર્યાદા તથા સેવા અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા સ્ત્રીધર્મથી અજાણી હોય, ત્યાંસુધી તેનો પિતાયે વિવાહ કરવો નહિ ॥ ૩૧૦ ॥

એ રીતે ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરૂષે પ્રજાનું પાલન કરતાં તેને કેળવવી, જેથી તે સંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાય. સ્વાર્થ વિના કોઇ સગું થતું નથી, તેથી જો પોતાની પ્રજાને ગુણવાન્ ન કરી હોય તો તેનું કોઇ પાડ પૂછતું નથી. કહ્યું છે કે,

वृक्षं क्षीणफलं त्यजंति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः । निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टश्रियं मन्त्रिणः सर्वः कार्यवशाज्जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ॥ ३११ ॥

ક્ષીણ ફળવાળા વૃક્ષને પક્ષી, સુકાઇ ગયેલાં તલાવને સારસ, વાસી થયેલાં પુષ્પને ભ્રમર, બળેલાં વનને મૃગ, દ્રવ્યહીન થયેલા પુરૂષને ગણિકા તથા રાજલક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થયેલા રાજાને મંત્રી ત્યાગ કરે છે, કેમકે સર્વ પ્રાણી મતલબથીજ પ્રાતિ કરે છે, નહિ તો કોણ કોને પ્રિય છે ! ૩૧૧

વળી પોતાના જન તથા સંબંધિયોનું પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું; કેમકે કુટુંબનું પોષણ કરવું સર્વને ઉચિત છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે કે,

मातरं पितरं पुत्रं दारानतिथिसोदरान् । हित्वा गृही न भुंजीयात् एकाकी तु कदाचन ॥ ३१२ ॥

ગૃહસ્થે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પરોણો તથા ભાઇયોને મૂકી કોઇ કાળે પણ એકલાં જમવું નહિ ॥ ૩૧૨ ॥

કારણ કહ્યું છે કે;

वंचयित्वा गुरून्बंधून्यो भुंक्ते स्वोदरंभरः । इहैव लोके गर्ह्यो-ऽसौ सारमेय इवाधमः ॥ ३१३ ॥

જે વડીલ તથા બાંધવોને છેતરી પોતે એકલો જમે છે, તે કુતરાની પેઠે પેટભરો નીચ આ લોકમાંજ નિંદાપાત્ર થાય છે ॥ ૩૧૩ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कुटुंबभरणार्थेषु यत्नवान्न भवेच्च यः । तस्य सर्वगुणैः किंतु जीवन्नेव मृतश्च सः ॥ ३१४ ॥

જે પુરૂષ કુટુંબના પોષણ અર્થે યત્ન કરતો નથી, તેમાં બીજા ઘણા ગુણ હોય તો શું! કેમકે તે જીવતાંજ મુવા જેવો છે ॥ ૩૧૪ ॥

એ સિવાય જે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોનું પણ શક્તિમાન્ ગૃહસ્થે પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું અવશ્ય છે. કેમકે અપંગ જનોના જીવિતનો સર્વ આધાર શક્તિમાન્ જનો ઉપર રહેલ છે, માટે જેઓ સુખી છે, તેમણે પોતાની શક્તિ મુજબ દુઃખિયોનાં દુઃખ ટાળવામાં સદા તત્પર રેહેવું યોગ્ય છે. મહા નિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

देयं भेषजमार्तस्य परिश्रान्तस्य चासनम् । तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ३१५ ॥

રોગથી પીડિતને ઔષધ, થાકેલાને આસન, તર્ષ્યાને પાણી અને ભુખ્યાને ભોજન દેવું ॥ ૩૧૫ ॥

भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम् । औषधं पथ्यमाहारं स्नेहोऽभ्यंगं प्रतिश्रयम् ॥ ३१६ ॥

ભૂમિ દાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ નથી, પણ વિદ્યાદાન તેથી અધિક છે; ઔષધ, પથ્ય ભોજન, ભક્ષણ તથા અભ્યંગ કરવા લાયક ઘૃત તૈલાદિ અને આશ્રય સ્થાન, ૩૧૬

दानान्येतानि देयानि ह्यन्यानि च विशेषतः । दीनान्धकृपणादिभ्यः श्रेयस्कामेन धीमता ॥ ३१७ ॥

એ તથા વિશેષે કરી બીજાં પણ દાન, કલ્યાણને ઈચ્છનાર બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે ગરીબ, અનાથ તથા આંધળા આદિ અપંગોને આપવાં ॥ ૩૧૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

जीविते यस्य जीवन्ति दीना मित्राणि बांधवाः। सफलं जीवितं तस्य आत्मार्थे को न जीवति ॥ ३१८ ॥

જેના જીવિતવડે દીન, મિત્ર તથા બંધુઓ જીવે છે, તેનું જીવવું સફળ છે; કેમકે પોતા માટે કોણ જીવતો નથી ૩૧૮

હવે પોતાનાં માતાપિતાદિ વડીલ તથા બંધુ આદિ નહાના હોય તે પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું તે વિષે કેહેવામાં આવે છે. પોતાની વયથી જે મોહોટા હોય તે વડીલ

ને નહાના તે નહાના કેહેવાય છે. સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોને, પોતપોતામાં માતા, પિતા, શ્વશ્રૂ, શ્વશુર, ગુરૂ અને ગુરૂપત્નિના પક્ષથી વડીલ અને નહાના છ પ્રકારથી હોય છે. તેમાં જે અત્યંત પાસે પાસેના સંબંધી હોય તેજ મુખ્ય વડીલ તથા નહાના કેહેવાય છે. પોતાના કોઈ પણ વડીલ પ્રત્યે માતા પિતાવત્ સ્નેહ રાખવો, તેના કહ્યામાં રેહેવું, તેને કોઇ કાળે પણ અપમાન આપવું નહિ; તે કંઇ કહે તો સહન કરવું, પણ સામે બોલવું નહીં અને નમ્રતાથી ઘટતો જવાબ આપવો. તે આવે તો ઉઠી ઉભા થવું ને સામે લેવા જઇ સન્માન આપવું અને તે બેઠાપછી પોતે બેસવું. વળી તે જાય ત્યારે પણ ઉઠી ઉભા થવું ને તેને યોગ્યતા પ્રમાણે સાથે વળાવા જવું. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતાં પ્રથમ મત તેનો લેવો; કદી પોતાનો મત જૂદો હોય તો તે ઉપદેશ કર્યાની પેઠે કેહેવો નહીં, પણ વિનંતિ કરી જણાવવો, જેથી એક મત તરત થવાય. જેને જેટલો અનુભવ હોય તે પ્રમાણે તે મત આપે છે, સર્વજ્ઞ કોઈ પણ નથી. ઘણી વખત થોડું ભણેલ પણ અનુભવિ વૃદ્ધ જે અભિપ્રાય આપે છે, તે યુવાન વિદ્વાનના અભિપ્રાયથી ચહડે છે, ને સર્વને સ્વીકારવા યોગ્ય થઈ પડે છે. ત્યારે વૃદ્ધ જો અનુભવી તેમ વિદ્વાન્ હોય, તો સઘળા પ્રકારના વિચારમાં તે યુવાન્ વિદ્વાનથી ચહડે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમકે વૃદ્ધ ભણેલ તેમ ગણેલ હોય છે, ને યુવાન્ માત્ર ભણ્યો હોય છે. જેથી વડીલની સલાહ બલવત્તર કહેવાય છે. તેમ પોતાના કોઇ પણ નાહાના પ્રત્યે પુત્ર પુત્રીવત્ સ્નેહ રાખવો, તેનો કોઈ કાળે પણ તિરસ્કાર કરવો નહીં. કેમકે તિરસ્કારથી પ્રાણી માત્રને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ છે, જેથી તેના તરફથી સુલટું થવાને બદલે ઉલટું થાય છે. માટે તે કદી કોઇ પ્રકારે ભૂલ કરે તો તેને એકાંતમાં સમજાવી ફરીથી ન કરવા સૂચના કરવી. પણ જાહેરમાં તેની ભૂલ બતાવવી નહીં, કારણ તેથી તેને માઠું લાગે છે, ને તેને લીધે તેના મનનો ઉત્સાહ તુટી જાય છે. જેથી ફરી કોઇ કાર્ય કરતાં તેને યથાર્થ સુજતું નથી, ને તે વારંવાર ભૂલ કરે છે. વળી નહાનો પણ પોતાને ત્યાં આવે તો તેનો મીઠી જીભે સત્કાર કરવો, ને તે જાય ત્યારે પણ તેમજ કરવું. તે કોઇ પ્રકારની સલાહ પૂછે તો તેનું જેથી કલ્યાણ થાય, એવી સલાહ આપવી અને નિરંતર પોતે તેના કલ્યાણમાં તત્પર રેહેવું. એ રીતે પોતાના વડીલ તથા નહાના પ્રત્યે વર્તવું; તેમ બીજાના વડીલ અથવા નહાના પ્રત્યે પણ ઘટતા સત્કારથી વર્તવું. કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શીક્ષાવલ્લીમાં કહ્યું છે કે,

मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ३१९

માતા, પિતા, વિદ્યાગુરૂ તથા પરોણાને દેવપ્રમાણે માનનાર થા ॥ ૩૧૯ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् । न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ ३२० ॥

છોકરાં ઉછેરી મોહોટાં કરવામાં માતાપિતા જે દુઃખને સહન કરે છે, તેનો બદલો સો વર્ષ પર્યંત સેવા કરેથી પણ વાળી શકાતો નથી ॥ ૩૨૦ ॥

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा । तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ।। ३२१ ।।

માટે તેમનુ, અને તેમજ વિદ્યાગુરૂનું પણ નિત્ય પ્રિય કરવું; કારણ તે ત્રણ સંતુષ્ટ થવાથી સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાય છે ॥ ૩૨૧ ॥

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत्। शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ।। ३२२ ।।

જે શય્યા અથવા આસન ઉપર વડીલ બેઠા હોય, તેની ઉપર બેસવું નહીં, ને પોતે શય્યા અથવા આસન ઉપર બેઠા હોઇયે ને ત્યાં વડીલ આવે, તો તેને સામે ઉભા થઈ પ્રણામ કરવા ॥ ૩૨૨ ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबंधा च योनितः । तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ।। ३२३ ।।

જે સંબંધ વગરની પારકી સ્ત્રી હોય, તેને બોલાવતી વેળા સત્કારથી બાઇ બેન કહી બોલાવવી ॥ ૩૨૩ ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा । संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ।। ३२४ ।।

માસી, મામી, સાસુ તથા ફઇ, એ વડીલની સ્ત્રી સમાન હોવાથી તેની પેઠે પૂજા કરવા લાયક છે ॥ ૩૨૪ ॥

વળી એજ શાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः । पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ।। ३२५ ।।

મોહોટા ભાઇયે નહાના ભાઇયોને, જેમ પિતા પુત્રને પાળે, તેમ પાળવા, તેમ નહાના ભાઇયોયે પણ મોહોટા ભાઈ વિષે ધર્મથી પુત્રની પેઠે વર્તવું ॥ ૩૨૫ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा । यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ।। ३२६ ।।

મોહોટા ભાઈની જે સ્ત્રી તે નાહાના ભાઇને માતા સમાન અને નહાના ભાઈની જે સ્ત્રી, તે મોહોટા ભાઇને પુત્રવધુ સમાન કહેલી છે ॥ ૩૨૬ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત અનુશાસન પર્વના ૧૦૫ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ । भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ।। ३२७ ।।

વળી મોહોટી બેન, મોહોટા ભાઇની સ્ત્રી તથા બાળકપણમાં જેનું સ્તનપાન કર્યું હોય તે, એ ત્રણે માતા સમાન જાણવી ॥ ૩૨૭ ॥

તેમ ઔશનસ સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

गुरून्दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृतांजलिः। न तैरुपवसेत्सार्द्धं विवादेनार्थकारणात् ॥ ३२८ ॥

વડીલોને જોઇ, ઉભા થઇ, હાથ જોડી પ્રણામ કરવા, ને તેમની સાથે કંઈ કારણથી વાદ કરવા બેસવું નહીં ॥ ૩૨૮ ॥

नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पितृसमो गुरुः। न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममेकं समाचरेत् ॥ ३२९ ॥

વળી માતા સમાન કોઇ દેવ તથા પિતા સમાન કોઇ વડીલ નથી, માટે તેમની આજ્ઞા વિના કંઇ કાર્ય કરવું નહિ ॥૩૨૯॥

મહાનિર્વાણ તંત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,

मातरंपितरंचैवसाक्षात्प्रत्यक्षदेवताम्। मत्वागृहीनिषेवेतसदासर्वप्रयत्नतः ३३०

ગૃહસ્થે માતાપિતાને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દેવતા માની તેમની સદા સર્વ પ્રયત્નથી સેવા કરવી ॥ ૩૩૦ ॥

श्रावयेन्मृदुलां वाणीं सर्वदा प्रियमाचरेत्। पित्रोराज्ञानुसारी स्यात्सत्पुत्रः कुलपावनः ॥ ३३१ ॥

અને કુળને પાવન કરનાર સત્પુત્રે તેમને કોમળ વાણી સંભળાવવી, સર્વદા તેમનું પ્રિય કરવું તથા તેમની આજ્ઞામાં રેહેવું ॥ ૩૩૧ ॥

કારણ શ્રીમહાભારતના આદિ પર્વમાં કહ્યું છે કે,

मातापित्रोः प्रजायंते पुत्राः साधारणाः कवे। तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ ३३२ ॥

હે પંડિત, માતાપિતાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે બન્નેને સાધારણ છે; તેથી તેમનો જેમ પિતા, તેમ માતા પણ સ્વામી છે એમાં સંશય નથી ॥ ૩૩૨ ॥

વળી ચાણાક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

जनिता च विनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति। अन्नदाता भयत्राता पंचैते पितरः स्मृताः ॥ ३३३ ॥

જન્મ આપનાર, નિયમમાં રાખનાર રાજા, વિદ્યા દેનાર, અન્ન આપનાર તથા ભયથી રક્ષા કરનાર, એ પાંચ પિતા કહેલ છે ॥ ૩૩૩ ॥

राजपत्नी गुरोःपत्नी मित्रपत्नी तथैव च। पत्नीमाता स्वमाता च पंचैता मातरः स्मृताः ॥ ३३४ ॥

રાજા, ગુરૂ તથા મિત્રની સ્ત્રી, પોતાની સ્ત્રીની માતા તથા પોતાની મા, એ પાંચ માતા કહેલ છે ॥ ૩૩૪ ॥

पिता गुरुस्तु पुत्राणां यूनां वृद्धो गुरुः स्मृतः। पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥ ३३५ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ તથા સર્વને પરોણો ગુરૂ છે ॥ ૩૩૫ ॥

ते पुत्रा ये पितुर्भक्ताः स पिता यस्तु पोषकः। तन्मित्रं यत्र विश्वासः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥ ३३६ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે તે મિત્ર તથા જેનાથી સુખ થાય તે સ્ત્રી જાણવી ॥ ૩૩૬ ॥

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगंधिना । वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ३३७ ॥

વળી જેમ એક પણ પુષ્પ તથા સુગંધયુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન સુગંધયુક્ત થાય છે, તેમ સુપુત્ર વડે આખું કુળ દીપે છે ॥ ૩૩૭ ॥

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना । दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ३३८

પણ જેમ એક પણ અગ્નિવડે બળતા સૂકા વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળે છે, તેમ કુપુત્રે કરી સર્વ કુળ સંતાપ પામે છે ॥ ૩૩૮ ॥

માટે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पित्रोराज्ञां पालयति सेवने च निरालसः। छायेव वर्तते नित्यं यतते चागमाय वै ॥ ३३९ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની સેવામાં આળસ ન કરે, નિરંતર તેમને છાયાની પેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કરવામાં યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

कुशलः सर्वविद्यासु स पुत्रः प्रीतिकारकः । दुःखदो विपरीतो यो दुर्गुणो धननाशकः ॥ ३४० ॥

અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય, તે પુત્ર પ્રીતિ ઉપજાવે છે; પણ જે એથી ઉલટો ધનને નાશકરનાર તથા દુર્ગુણી હોય, તે દુઃખ આપનાર થાયછે ॥ ૩૪૦ ॥

એ રીતે માતા, પિતા તથા પોતાથી મોહોટા અને નહાના પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું, કદી વિવેક ભૂલી જઈ આડી રીતે વર્તાય તો પોતાની ઉપમા વડે જોવું; અર્થાત્ પોતાની સાથે પોતાથી નહાના અથવા મોહોટા વિવેક છોડીને વર્તે તો પોતાને જેવું માઠું લાગે છે, તેવુંજ માઠું પોતે જેમની સાથે વિવેક છોડી વર્તિયે તેમને લાગતું હશે, એવો વિચાર કરવો; જેથી પોતાની ભૂલ તરત જણાઇ આવે છે ને ફરી વિવેકે વર્તાય છે. એ રીતે કહ્યાપ્રમાણે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મ આચરવા. કેમકે ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

येषां न विद्या न तपो न दानं
न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरंति ॥ ३४१ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પરોપકાર, સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચરણ નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર ભાર માત્ર થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોજ વિચરે છે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ कुशलान्नप्रमदितव्यम् ॥

સાતમો ઉપદેશ કુશળથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર પોતપોતાના કુશળમાં તત્પર રહેવાથી સુખી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાય છે. કુશળ બે પ્રકારનાં છે, શારીરિક અને વ્યાવહારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જો આરોગ્ય હોય,તોજ બીજા કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ બને તેમ શરીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પથ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ઘટતું રેહેઠાણ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રેહેવાનાં મુખ્ય સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં જઇ લોહી સાથે મળીને શરીરને હાની કરે છે. મેલું જળ પીવાય તથા જઠારાગ્નિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાય છે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાનિ કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચા સંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્રકાશ તથા હવા વિનાનું, ભીનાસવાળું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર તેમાં વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઇ પડે છે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને હાનિ કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જણાય છે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ બને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે સંપાદન કરવા તત્પર રેહેવું. જ્યારે કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન ભાસે, ત્યારે તે નીરોગી કેહેવાય છે. ભાવમિશ્ર વૈદ્યે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

समदोषः समाग्निश्च
समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः
स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ३४२ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ, રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા સમાન હોય અર્થાત્ કોપ પામ્યાં ન હોય, અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્રસન્ન હોય તે નીરોગી કેહેવાય છે. ૩૪૨

दिनचर्यां निशाचर्यां ऋतुचर्यां यथोदिताम् । आचरन्पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा ॥ ३४३ ॥

પણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી મનુષ્ય સદા નીરોગી રેહે છે, બીજી રીતે નહિ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રથમ દિનચર્યાનો આરંભ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય વાગ્ભટ્ટે પોતાના અષ્ટાંગહૃદય ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છેઃ—

ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः । शरीरचिंतां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ ३४४ ॥

નીરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષા માટે પાછલી ચાર ઘડી રાત્રી હોય ત્યારે ઉઠવું, ને શરીરસંબંધી ચિંતા છોડી મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો ॥ ૩૪૪ ॥

प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दंतधवनं दंतमांसान्यबाधयन् ॥ ३४५ ॥

પછી પ્રાતઃકાળે તુરૂં, તીખું, કડવું, તથા કોમળ અગ્રભાગવાળું દાતણ લઇ તેને ચાવી, જેમ દાંતના માંસને ઈજા ન થાય, તે રીતે કરવું ॥ ૩૪૫ ॥

સૂર્યોદયની પહેલાં ઉઠવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ સારી રહે છે, ને આળસ આવતું નથી. સારી સ્ફુર્તિથી શરીરની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં વિશેષ સામર્થ્ય આવે છે. વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે. વળી પ્રભાત સમય શાંત હોવાથી મનને પ્રિય લાગે છે, ને તેની શોભા બહુ રળિયામણી હોય છે. શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

अभूत्प्राची पिंगा रसपतिरिव प्राप्य कनकं गतच्छायश्चन्द्रो बुधजन इव ग्राम्यसदसि । क्षणं क्षीणास्तारा नृपतय इवाऽनुद्यमपरा न दीपा राजंते द्रविणरहितानामिव गुणाः ॥ ३४६ ॥

પ્રભાત સમય ક્ષણે ક્ષણે પૂર્વ દિશા, સોનાને પામી પારાની પેઠે પીળી, ચંદ્ર, મૂર્ખની સભામાં વિદ્વાનની પેઠે કાંતિહીન તથા તારા, ઉદ્યમ વગરના રાજાની પેઠે ક્ષીણ થવા લાગ્યા, અને દીવા, નિર્ધનના ગુણની પેઠે શોભતા નથી ॥૩૪૬॥

પછી કહ્યું છે કે,

पुरुहूतदिगंगना प्रसूता रविमुद्दामसुतं चिरादुपेतम् । अलिनो नलिनीदलाद्विमुक्ता जनसंघाश्च निजोद्यमेषु लग्नाः ॥ ३४७ ॥

પૂર્વ દિશારૂપ સ્ત્રિયે ઘણે કાળે પ્રાપ્ત થયેલો સૂર્યરૂપ મોટો પુત્ર જણ્યો ! ભ્રમર કમળપુષ્પથી છુટા થયા ! અને જનસમૂહ પોતપોતાના ઉદ્યમે લાગ્યા ॥૩૪૭॥

પણ વેહેલું ઉઠવું એ વેહેલાં સુવા વગર બની શકતું નથી, કેમકે થાકેલી સર્વ ઇન્દ્રિયોને ચોક્કસ સમય સુધી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે જો યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરે છે. મનુષ્ય જેમ જેમ મોહોટું થતું જાય છે, તેમ તેમ તેની ઉંઘ થોડી થતી જાય છે; કારણ જેમ જેમ ઇંદ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક થોડો લાગવાનો સ્વભાવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય તેમ તેમ પાછી ઉંઘ વધતી જાય છે, કેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી થતી જવાથી જલદી થાકી જાય છે. બાળકને ઉંઘવાની ઘણી જરૂર પડે છે, કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો કોમળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાય છે; જેથી સ્હેજ ધાવતાં ધાવતાં પણ તે ઉંઘી જાય છે. વળી બાળકની વિચાર વૃત્તિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત હોવાથી સ્હેજમાં સ્થિર થાય છે, જેથી પણ તે વારંવાર ઉંઘી જાય છે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ વ્યાવહારિક અનેક સંકલ્પ વિકલ્પોથી યુક્ત હોય છે, જેથી સ્હેજ વારમાં સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટાં માણસને ઉંઘ થોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થવી, એજ ઉંઘનું ખરૂં કારણ જણાય છે, માટે સૂતિ વેળા સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી ઉંઘ તરત આવી જાય છે. અવસ્થામાં આવેલા યુવાન મનુષ્યને, શરીરનો થાક ઉતારવા માટે ઓછામાં ઓછા સાત ને વધુમાં વધુ આઠ કલાક ઉંઘવાની અત્યંત જરૂર ભાસે છે. તેથી ઓછી ઉંઘ થાય તો શરીરની આરોગ્યતા જળવાતી નથી. માટે આગલી રાત્રિના બેથી ત્રણ કલાક જતાં અર્થાત્ આઠથી નવ વાગે ઉંઘવું, ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહેતાં અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગ્યે ઉઠવું સારૂં છે. આગલી રાત્રિની એક કલાકની ઉંઘ પાછલી રાતની બે કલાકની ઉંઘ સમાન છે, અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતારવા આગલી રાત્રિની એક કલાકની ઉંઘ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમર્થ થાયછે. માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રિયે વેહેલાં સુવું, ને પાછલી રાત્રિયે વેહેલાં ઉઠવું યોગ્ય છે. જેથી શરીરે આરોગ્ય રહી સુખી ને વિચાર શક્તિયે બળવાન્ થઇ ચતુર થવાય છે. વેહેલા ઉઠયા પછી પ્રથમ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, કેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠારાગ્નિ વડે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે; અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ અસાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉઠયા પછી તરતજ ઘણુંકરી સર્વને ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે છે. અને જરૂર પડે કે તરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સૃષ્ટિ નિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ માધવનિદાનમાં કહ્યું છે કે,

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ ३४८ ॥

ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણ કોપ પામેલા મળજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કારણ વિવિધપ્રકારના અહિત પદાર્થનું સેવન કહેલ છે ॥ ૩૪૮ ॥

વળી મળમૂત્ર આદિ લઇ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા વેગોને ન રોકવા વિષે ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नवेगान्धारयेद्धीमान् जातान्मूत्रपुरीषयोः । नरेतसो न वा तस्य न वम्याः क्षवथोर्न च ॥ ३४९ ॥

સમજુ માણસે મૂત્ર, મળ, વીર્ય, વાસરવું, ઉલટી તથા છીંકના ઉત્પન્ન થયેલા વેગને રોકવા નહિ ॥ ૩૪૯ ॥

नोद्गारस्य न जृंभाया न वेगान्क्षुत्पिपासयोः । न बाष्पस्य न निद्राया न श्वासस्य श्रमेण च ॥ ३५० ॥

તેમ ઓડકાર, બગાસું, ભૂખ, તરષ, આંસુ, ઉંઘ તથા મેહેનતથી થયેલા શ્વાસના વેગને પણ રોકવા નહીં ॥ ૩૫૦ ॥

वेगनिग्रहजा रोगा ये येचपरिकीर्तिताः । इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान्न धारयेत् ॥ ३५१ ॥

કારણ એટલાના વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થતા રોગ જે જે કહ્યા છે, તેમને નહીં ઇચ્છતા મનુષ્યે એ વેગ રોકવા નહીં ૩૫૧

મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી દાતણ કરવા કહેલ છે, પણ જો ઉઠતાં વાર માત્ર મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર પડી હોય, તો તે કરીને પછી દાતણ કરવું, ને જરૂર થતાં મળ ત્યાગ કરવો. કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાની જરૂર થાય ત્યારેજ તેનો ત્યાગ કરવો, બલાત્કારથી ત્યાગ કરવાની તજવીજ કરવી નહિ. કારણ સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયા વિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઇ શકતો નથી, જેથી જોરથી ત્યાગ કરવા જતાં શરીરમાં તે સંબંધી પીડા થાય છે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

नवेगितोऽन्यकार्यः स्यान्न वेगानीरयेद्बलात् । कामशोकभयक्रोधान् मनोवेगान्विधारयेत् ॥ ३५२ ॥

મળમૂત્રના વેગવાળા પુરૂષે તેનો ત્યાગ કર્યા પેહેલાં બીજું કંઇ કામ કરવું નહીં, અર્થાત્ તેને રોકવા નહિ; તેમ બલાત્કારથી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ કામ, શોક, ભય તથા ક્રોધરૂપ મનના વેગને રોકવા ॥ ૩૫૨ ॥

મળ વા મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી તે તે ઇન્દ્રિય દ્વાર જળ વડે સ્વચ્છ કરી નાંખવું, જેથી તે સંબંધી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે, ને શરીરમાં તેની દુર્ગંધિ સંબંધી કંઈ પીડા થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

गुदादिमलमार्गाणां शौचंख्यातं पवित्रकृत् ॥ प्रक्षालनं मतं पाण्योः पादयोः शुद्धिकारकम् ॥ ३५३ ॥

ગુદાદિ મળમાર્ગને ધોવું પવિત્ર કરનાર કહ્યું છે, ને હાથ પગનું ધોવું શુદ્ધિકારક માન્યું છે ॥ ૩૫૩ ॥

હવે દાતણ કરવાનું કારણ એમ કે, આગલા દિવસ તથા, રાત્રિ મળી, મુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચડ્યો હોય, તે તેવડે ઘસી કાહાડી નાખીને મુખ સ્વચ્છ કરવું; તેમ ન કર્યું હોય તો મુખ ગંધાય છે, ને તેમાં દુર્ગંધી સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સ્વચ્છ રાખવા વિષે ભાવપ્રકાશના એજ ખંડના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

भक्षयेद्दंतधवनं द्वादशांगुलमायतम् । कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृज्वग्रंथि तथाव्रणम् ॥ ३५४ ॥

પ્રથમ બાર આંગળ લાંબું, ટચલી આંગળીના અગ્ર ભાગ જેવું જાડું, સરખું અને ગાંઠ તથા સળા વગરનું દાતણ ચાવવું ॥ ૩૫૪ ॥

एकैकं घर्षयेद्दंतं मृदुना कूर्चकेण वा । दन्तशोधनचूर्णेन दंतमांसान्यबाधयन् ॥ ३५५ ॥

પછી તેના ચાવેલા કોમળ અગ્ર ભાગ વડે વા દાંત સ્વચ્છ કરવાની મશિયે કરી દાંતના માંસને ઈજા ન આવે તે રીતે એક એક દાંત ઘસવો ॥ ૩૫૫ ॥

जिव्हानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं च वा । पाटितं मृदु तत्काष्ठं तेन जिव्हां लिखेत् सुखम् । तज्जिव्हा मलवैरस्य दुर्गंधजडताहरम् ॥ ३५६ ॥

પછી સોના, રૂપા વા ત્રાંબાની જીભી અથવા તે કોમળ દાંતણને ચીરી તેવડે ઇજા ન આવે તે રીતે જીભને ઘસવી; કારણ તે, જીભના મેલ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે ॥ ૩૫૬ ॥

न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वादंतगदेषु च । मुखस्य पाके शोथे च दंतकाष्ठं कदाचन ॥ ३५७ ॥

પણ કંઠ, તાળુ, હોઠ, જીભ તથા દાંતના રોગ સમય, તેમજ મુખના પાક તથા સુજ સમય, કદી દાતણ કરવું નહીં ॥ ૩૫૭ ॥

गंडूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः । कफतृष्णामलहरं मुखान्तः शुद्धिकारकम् ॥ ३५८ ॥

દાતણ કર્યા પછી થંડા જળે કરી વારંવાર કોગળા કરવા; કેમકે તે કફ, તૃષા તથા મેલને હરનાર અને મુખને માંહીથી શુદ્ધકરનાર છે ॥ ૩૫૮ ॥

सुखोष्णोदकगंडूषकफारुचिमलापहः । दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ ३५९ ॥

તેમજ સહન થાય એવા ગરમ પાણીના કોગળા, કફ, અરૂચિ, મેલ તથા દાંતની જડતાને હરનાર, ને મુખને હલકું કરનાર છે ॥ ૩૫૯ ॥

એ રીતે કોગળા કર્યા પછી બહારથી આખું મુખ, સ્વચ્છ જળ વડે સારી રીતે ધોવું, ને રાત્રિયે ઉંઘતાં આંખની અંદરનો મેલ જે ઉઠવા પર્યંત બહાર નીકળી પાપણ

આગળ એકઠો થઇ બાજી ગયેલો હોય, તે પણ ધોઈ નાખી આંખને તદન સ્વચ્છ કરવી. અને તે પછી એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णो-
स्ततो भजेत् । लोचने भवतस्तेन
मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ ३६० ॥

આંખને નિત્ય સુરમાનું અંજન હિતરૂપ છે, કેમકે તેવડે આંખ સુંદર તથા સૂક્ષ્મ જોનારી થાય છે; માટે તેનું અંજન કરવું ॥ ૩૬૦ ॥

पंचरात्रान्नखश्मश्रुकेशरोमाणि
कर्तयेत् । केशश्मश्रुनखादीनां
कर्तनं संप्रसाधनम् ॥ ३६१ ॥

વળી પાંચ પાંચ રાત્રિ ગયા પછી નખ, દાઢી, મૂછ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કેમકે તેમને કાતરવાથી સુશોભિત થવાય છે ॥ ૩૬૧ ॥

उत्पाटयेत्तु लोमानि नासाया
न कदाचन । तदुत्पाटनतो
दृष्टेर्दौर्बल्यं त्वरया भवेत् ॥ ३६२ ॥

પણ ક્યારેય નાકના વાળ છોંટાવવા નહીં; કારણ તેમ કરવાથી દૃષ્ટિ તરત ઝાંખી થાય છે ॥ ૩૬૨ ॥

केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या
प्रसाधनम् । केशप्रसाधनं केश्यं
रजो जन्तुमलापहम् ॥ ३६३ ॥

વળી નિત્ય તેલ નાંખી કાંસકી વડે કેશ ઓળી સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અનુકૂળ તથા તેમાંની રજ, જંતુ અને મેલને ટાળનાર છે ॥ ૩૬૩ ॥

તે પછી નિત્ય શરીર દૃઢ રેહેવા માટે સહન થઇ શકે તે રીતની કસરત કરવી. કેમકે અષ્ટાંગહૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે,

लाघवं कर्मसामर्थ्यं
दीप्तोग्निर्मेदसः क्षयः ।
विभक्तघनगात्रत्वं
व्यायामादुपजायते ॥ ३६४ ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના અવયવોનું છુટા તથા દૃઢ થવું, એટલાં વાનાં થાય છે ॥ ૩૬૪ ॥

વળી કસરત કરનારને થતા લાભ વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं
शीघ्रं विपच्यते । भवंति शीघ्रं
नैतस्य देहे शिथिलतादयः ॥ ३६५ ॥

કસરત કરનારને વિરૂદ્ધ અથવા કાચું ખાધેલું અન્ન પણ જલદી પચી જાય છે, ને એના દેહને વિષે શિથિલતાદિ ચિન્હ વેહેલાં થતાં નથી ॥ ૩૬૫ ॥

न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधि-
रोहति । न चास्ति सदृशं तेन किं-
चित्स्थौल्यापकर्षकम् ॥ ३६६ ॥

વળી એને તત્કાળ જરા અવસ્થા આવતી નથી; ને કસરત જેવું શરીરને સ્થૂલતાને હરનારૂં બીજું કંઇ નથી ॥ ૩૬૬ ॥

भुक्तवान्कृतसंभोगः कासी श्वासी
कृशः क्षयी । रक्तपित्ती क्षती शोषी
नतं कुर्यात्कदाचन ॥ ३६७ ॥

પણ તરત જમેલ તથા સંભોગ કરેલ, કાસ તથા શ્વાસરોગી, દુર્બળ અને ક્ષય, રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત તથા શોથ રોગવાળાએ ક્યારેય પણ કસરત કરવી નહીં ॥૩૬૭॥

તેમ શરીરથી સહન ન થઇ શકે તે રીતની અતિ કસરત કદી કરવી નહીં, કેમકે વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગહૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

तृष्णाक्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः
क्लमः । अतिव्यायामतः कासो
ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३६८ ॥

અતિ કસરતથી તૃષા, ક્ષય, પ્રતમક નામે શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ, કાસ, જ્વર, તથા ઓકારી થાય છે ॥ ૪૬૮ ॥

व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभा-
ष्यादि साहसम् । गजं सिंह
इवाकर्षन् भजन्नति विनश्यति ॥ ३६९ ॥

કેમકે કસરત, જાગરણ, પંથ, સ્ત્રીસંગ, હાસ્ય, તથા ભાષણાદિ સાહસને અતિ સેવનાર મનુષ્ય, હાથીને ખેંચનાર સિંહની પેઠે નાશ પામે છે ॥ ૩૬૯ ॥

એ રીતે કસરત કરી રહ્યા પછી ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

अभ्यंगं कारयेन्नित्यं सर्वेष्वंगेषु
पुष्टिदम् । शिरःश्रवणपादेषु तं
विशेषेण शीलयेत् ॥ ३७० ॥

નિત્ય સર્વ અંગમાં પુષ્ટિ દેનારૂં અભ્યંગ કરવું, એટલે તેલ ચોળવું; તેમાં મસ્તક, કાન તથા પગને વિષે વિશેષ વાપરવું ૩૭૦

अभ्यंगो वातकफहृच्छ्रमशान्ति
बलं सुखम् । निद्रा वर्णमृदुत्वायुः
कुरुते देहपुष्टिकृत् ॥ ३७१ ॥

કેમકે દેહને પુષ્ટિ કરનાર અભ્યંગ, વાત તથા કફને હણે છે, ને થાકની શાંતિ, બળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ણ, કોમળતા અને આયુષ્ય આપે છે ॥ ૩૭૧ ॥

अभ्यंगः शीलितो मूर्ध्नि सक-
लेन्द्रियतर्पकः । दृष्टिपुष्टिकरो
हन्ति शिरोभूमिगतान्गदान् ॥ ३७२ ॥

માથામાં કરેલ તેલનો અભ્યંગ બધી જ્ઞાનેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરનાર તથા દૃષ્ટિને વધારનાર અને માથામાં થતા રોગને ટાળનાર છે ॥ ૩૭૨ ॥

केशानां बहुतां दार्ढ्यं मृदुतां
दीर्घतां तथा । कृष्णतां कुरुते
कुर्याच्छिरसः पूर्णतामपि ॥ ३७३ ॥

વળી કેશને ઘણા, દૃઢ, કોમળ, લાંબા તથા કાળા કરે છે ને મસ્તકને પણ દૃઢ કરે છે ॥ ૩૭૩ ॥

न कर्णरोगा न मलो न च मन्या-
हनुग्रहः । नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं
स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ३७४ ॥

તેમ નિત્ય કાનમાં તેલ નાખવાથી કાનમાં રોગ, મેલ, ને ઓડ અને દાઢીનું ઝલાઇ જવું, થતાં નથી; ધીરો શબ્દ સંભળાય છે અને બેહેરાપણું થતું નથી૩૭૪

पादाभ्यंगश्च तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टि-
प्रसादकृत् । पादसुप्तिश्रमस्तंभ-
संकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ३७५ ॥

તેમજ પગે કરેલ તેલનો અભ્યંગ પગની સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દૃષ્ટિ દેનાર છે, અને પગનાં બેહેરાપણુ, થાક, ઝલાઈ જવું, સુકાવું તથા ફાટને હણે છે ॥ ૩૭૫ ॥

लोमकूपशिराजालधमनीभिः
कलेवरम् । तर्पयेद्बलमाधत्ते
स्नेहयुक्तोऽवगाहने ॥ ३७६ ॥

માટે મનુષ્ય નાહાવા સમય તેલવડે રોમછિદ્ર, નાડી અને નસો દ્વારા શરીરને તૃપ્ત તથા બળવાન્ કરે છે ॥ ૩૭૬ ॥

अद्भिः संसिक्तमूलानां तरूणां
पल्लवादयः । वर्द्धन्ते हि तथा
नृणां स्नेहसंसिक्तधातवः ॥ ३७७ ॥

કારણ જેમ જળવડે સારી રીતે સિંચન કરેલા મૂળવાળા વૃક્ષોનાં પાંદડાં આદિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં, તેલવડે સિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે ॥૩૭૭॥

नवज्वरी अजीर्णी च नाभ्यक्तव्यः
कथंचन । तथा विरिक्तो वांतश्च
निरूढो यश्च मानवः ॥ ३७८ ॥

પણ તરત તાવ આવેલ, અજીર્ણી, જુલાબ લીધેલ, ઉલટી કરેલ તથા બસ્તિ કર્મ કરેલ મનુષ્યે કોઇ રીતે પણ તેલ ચોળવું નહીં ॥ ૩૭૮ ॥

એ રીતે શરીરે તેલનું અભ્યંગ કર્યા પછી થોડીવાર તે તેલને શરીરમાં પચવા દઈ, જેવડે શરીર ઉપરનો મેલ તથા ચીકાસ દૂર થાય, એવી વસ્તુ જળ મિશ્રિત કરી અંગે ચોળવી, ને પછી શરીરથી સહન થાય તેવા શીત વા ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કરવું. વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગહૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविला-
पनम् । स्थिरीकरणमंगानां त्व-
क्प्रसादकरं परम् ॥ ३७९ ॥

શરીરને ચોળી મેલ કાઢવો, એ કફને હરનાર, મેદને નાશકરનાર, અવયવને દૃઢકરનાર તથા ચામડીને અતિ સ્વચ્છ કરનાર છે ॥ ૩૭૯ ॥

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जा-
बलप्रदम् । कंडूमलश्रमस्वेदतं-
द्रातृड्दाहपाप्मजित् ॥ ३८० ॥

અને સ્નાન જઠરાગ્નિને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને ઉત્સાહ તથા બળદેનાર છે; ને ખંજવાળ, મેલ, થાક, પરસેવો, સુસ્તિ, તૃષા, દાહ તથા મનના મેલને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૦ ॥

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगा-
तिसारिषु । आध्मानपीनसा
जीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ ३८१ ॥

પણ અર્દિત વાયુના રોગી, નેત્ર, મુખ તથા કાનના રોગી, અતિસારી, પેટ ફુગેલ, સલખમ થયેલ, અજીર્ણી તથા જમેલાને સ્નાન નિંદિત અર્થાત્ હાનિકારક છે ॥૩૮૧॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्र-
शान्तिकृत् । तदेवोष्णेन तोये-
न बल्यं वातकफापहम् ॥ ३८२ ॥

થંડાં પાણીવડે સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને શમાવનાર છે, ને તેજ જો ઉંના પાણીએ કર્યું હોય તો બળ આપનાર અને વાત તથા કફને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૨ ॥

शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनां-
बुना सदा । वातश्लेष्मप्रकोपे
तु हितं तच्च प्रकीर्तितम् ॥ ३८३ ॥

પણ સદા અતિ ઉષ્ણ જળે કરી માથું બોળવું, એ નેત્રનાં તેજને નુકસાન કરે છે; પણ તે વાત તથા શ્લેષ્મના પ્રકોપ સમય હિતકારક કહેલ છે ॥ ૩૮૩ ॥

स्नानस्यानंतरं सम्यग्वस्त्रेणांगस्य
मार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य
कंडूत्वग्दोषनाशनम् ॥ ३८४ ॥

સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે વસ્ત્ર વડે શરીરને લુહી નાખવું, એ શરીરને કાંતિ-દેનાર તથા ત્વચાના કંડુ આદિ દોષને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૪ ॥

એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી દેશ કાળને અનુસરતાં ઘટે તેવાં સ્વચ્છ તથા સુગંધી લગાડેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેથી મન પ્રસન્ન રહે છે, ને શરીરમાં ત્વચા સંબંધી રોગ થવાનો સંભવ રેહેતો નથી. પણ મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહીં, કારણ ભાવમિશ્રે ભાવપ્રકાશના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कदापि न जनैः सद्भिर्धार्यं म-
लिनमंबरम् । तत्तु कंडूक्रमिकरं
ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ॥ ३८५ ॥

સમજુ મનુષ્યે કયારેય પણ મેલું વસ્ત્ર પેહેરવું નહીં; કેમકે તે કંડૂ, જું, ગ્લાનિ તથા પરં અશોભાને કરનાર છે ॥૩૮૫॥

તે પછી જ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અર્થાત્ ભૂખ લાગે, ત્યારે આહાર કરવો, કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ઘી, જેમ પોતે બળી જઈ અગ્નિને ઉત્તેજન આપે છે, તેમ સારી રીતે ભૂખ લાગવા સમય કરેલો આહાર પોતે પાચન થઇ પાછી ભૂખને તાજી કરે છે. પણ જો યથાર્થ ભૂખ લાગ્યા વિના ખાધું હોય, તો તે કરેલો આહાર, જેમ યથાર્થ નહીં પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ઘી, પોતે બળી ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને ઠારી નાખે છે, તેમ પોતે પાચન થઇ ભૂખને તાજી કરવાને બદલે જઠરાગ્નિમાં રહેલી પાચન શક્તિને મંદ કરી ભૂખને મારી નાખે છે. અને શરીરમાં અજીર્ણાદિ રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ થઇ પડે છે. તેમ યથાર્થ ભૂખ

લાગ્યા પછી ખાધું ન હોય તોપણ ભૂખ મરી જાય છે, ને મરી ગયેલી ભૂખમાં ખાધેલું અન્ન યથાર્થ પચતું નથી. વળી થોડું વા ઘણું ખાધેથી પણ નુકસાન થાય છે. એ સર્વ વિષે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अप्राप्तकाले भुंजानः शरीरे ह्यलघौ नरः । तांस्तान्व्याधीनवाप्नोति मरणं वाधिगच्छति ॥ ३८६ ॥

ભૂખ લાગ્યા વગર જમનાર દૃઢ શરીરવાન્ મનુષ્ય પણ, અનેક વ્યાધિને વા મરણને પામે છે ॥ ૩૮૬ ॥

अतीतकाले भुंजानो वायुनोपहतेऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं च न कांक्षति ॥ ३८७ ॥

તેમ ભૂખ મારી જમનાર મનુષ્ય બીજી વાર જમવા ઇચ્છતો નથી; કેમકે વાયુ વડે હણાયલા જઠરાગ્નિ સમય ખાધેલું અન્ન કષ્ટથી પચે છે ॥ ૩૮૭ ॥

हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् । आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम् ॥ ३८८ ॥

તેમ રૂચિ છતે થોડું ભોજન તૃપ્તિ કરતું નથી ને બળનો ક્ષય કરે છે; અને રૂચિ ઉપરાંત ખાધેલું ભોજન આળસ, જડતા, પેટમાં ગડબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૩૮૮ ॥

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् । स्वादु संजनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥ ३८९ ॥

સ્વાદિષ્ટ અન્ન સંતોષ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ, હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, ને અસ્વાદિષ્ટ અન્ન એથી ઉલટું કરે છે ॥ ૩૮૯ ॥

तस्मात्सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् । यथोक्तगुणसंपन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥ ३९० ॥

માટે એટલા દોષે રહિત, યુક્તિથી સારી રીતે રાંધેલું તથા કહેલા ગુણવાળું ભોજન કરવું ॥ ૩૯૦ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लंघयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः ॥ ३९१ ॥

એક પોહોરમાં જમવું નહીં, તેમ બે પોહોર સુધી ભુખ્યા રેહેવું નહીં; કેમકે એક પોહોરમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને બે પહોર સુધી ભુખ્યા રેહેવાથી બળનો ક્ષય થાય છે ॥ ૩૯૧ ॥

क्षुत्संभवति पक्केषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वा काले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ३९२ ॥

પણ રસ, દોષ તથા મળનો પાક થયાથી ભૂખ લાગે છે, જે, વખતે વા કવખતે લાગી હોય, તેજ અન્ન ખાવાનો વખત કહેલો છે; અર્થાત્ દેશ, કાળ તથા વયને અનુસરી જેને જેટલી વાર ભૂખ લાગે તેણે તેટલી વાર ખાવું ॥ ૩૯૨ ॥

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ३९३ ॥

શુદ્ધ ઓડકાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાફ આવવું, શરીરમાં હલકાઇ અને ભૂખ તથા તરશ લાગવી. એ પચેલા આહારનું લક્ષણ છે ॥ ૩૯૩ ॥

बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारेन्धनक्षयात् । मन्दीभवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः ॥ ३९४ ॥

જે ભૂખ લાગેલ મનુષ્ય તુરત જમે નહીં, તેનો જઠરાગ્નિ કાષ્ટ વિનાના અગ્નિની પેઠે આહારરૂપ કાષ્ટના ક્ષયથી મંદ થાય છે ॥ ૩૯૪ ॥

आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति । दोषक्षये च धातून्पचति च धातुक्षये प्राणान् ॥ ३९५ ॥

જઠરાગ્નિ આહારને પચાવે છે, પણ તે ટાણાસર ન મળે તો કફાદિ દોષને પચાવે છે; દોષનો ક્ષય થયે ધાતુને, ને ધાતુના ક્ષય પછી પ્રાણને પચાવે છે ॥ ૩૯૫ ॥

आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्वशोभाविवर्द्धनः ॥ ३९६ ॥

માટે આહાર સંતોષ આપનાર, તત્કાળ બળદેનાર, દેહને નિભાવનાર અને સ્મૃતિ, આયુષ્ય, શક્તિ, વર્ણ, તેજ, સત્વ તથા શોભાને વધારનાર છે ॥ ૩૯૬ ॥

अत्युष्णान्नं बलं हंति
शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं
युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥ ३९७ ॥

પણ અતિ ગરમ અન્ન બળને નાશ કરે છે, થંડુ તથા સુકું અન્ન તુરત પચતું નથી, ને અતિ ભિનાસવાળું અન્ન શુસ્તિકરનાર છે, માટે ભોજન યુક્તિયુક્ત જોઇએ ॥ ૩૯૭ ॥

आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥ ३९८ ॥

પણ આહાર, મળ મૂત્રનો ત્યાગ તથા વિહાર સદા સમજુ મનુષ્યે એકાંતમાં કરવા ॥ ૩૯૮ ॥

કારણ એટલાં વાનાં ખુલ્લી રીતે કરવા જતાં લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે, ને લજ્જાથી, તેમનો જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકો લાગતાં તેમની ક્રિયામાં ફેર પડે છે, જેથી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ થવાનો સંભવ રહે છે. હવે. આહાર કરવાની વસ્તુ જો કે અનેક છે, તોપણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં સમાવી છે. એ વિષે કહેલા ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

आहारं षड्विधं चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ ३९९ ॥

ચુસવા, પીવા, ચાટવા, ભોજન કરવા, ભક્ષ કરવા તથા ચાવવા લાયક છ પ્રકારના આહારને ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી ગરિષ્ટ જાણવો ॥ ૩૯૯ ॥

भोज्यमोदनसूपादि भक्ष्यं मोदकमंडकम् । चर्व्यं चिपिटधान्यादि रसालादि तु लेह्यते । चोष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पयः ॥४००॥

તેમાં ભાત તથા દાળ આદિ ખાવાના પદાર્થ ભોજ્ય, લાડુ તથા મંડકાદિ ભક્ષણ કરવાના પકવાન્ન ભક્ષ્ય, પવા, ધાણી તથા દાળિયા આદિ ચાવવાના પદાર્થ ચર્વ્ય, કઢી આદિ ચાટવાના પદાર્થ લેહ્ય, આંબા તથા શેરડી આદિ ચુસવાના પદાર્થ ચોષ્ય અને સાકરનું પાણી આદિ પીવાના પદાર્થ પેય કેહેવાય છે ॥ ૪૦૦॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જેમાં ગુણ ન હોય. એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની આહારની વસ્તુમાં પણ ગુણ રહેલા છે. જેથી હરકોઇ પ્રકારનો આહાર કરતાં શરીરને લાભ અલાભ થાય છે. અનુકૂળ પરિણામને લાભ ને પ્રતિકૂળ પરિણામને અલાભ કહે છે. મુખ્યત્વે કરી એ લાભ અલાભ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોમાં રહેલા રસ હોય છે, જે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં છ પ્રકારના કહેલા છે. વાગ્ભટ્ટે અષ્ટાંગ હ્રદયના સૂત્રસ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः । षड्द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः ॥ ४०१ ॥

મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો તથા તુરો, એ છ રસ પદાર્થનો આશ્રય કરી રહ્યા છે, જે પૂર્વ પૂર્વ એક બીજાથી બળવાન્ છે ॥ ૪૦૧ ॥

रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः । आजन्मसात्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ॥ ४०२ ॥

એ રીતે રસનાં રૂપ છે, ને કર્મમાં, મીઠો રસ જન્મની સાથેજ દૂધ રૂપે ઉત્પન્ન થવાથી, ધાતુના બળને વધારે છે ॥ ૪૦૨ ॥

प्रशस्तो बृंहणः कंठ्यः स्तन्यसंधानकृद्गुरुः । आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ४०३ ॥

વળી હિતરૂપ, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર, કંઠ શુદ્ધ કરનાર, દૂધ વધારનાર, ભારી, આયુષ્ય દેનાર, શક્તિ આપનાર, પૌષ્ટિક અને પિત્ત, વાયુ તથા વિષને ટાળનાર છે ॥ ૪૦૩ ॥

कुरुतेत्युपयोगेन संमेदः कफजान्गदान् । स्थौल्याग्निसादसन्यासमेहं गंडार्बुदादिकान् ॥ ४०४ ॥

પણ અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો મેદ અને કફથી ઉત્પન્ન થતા રોગ, જેવા કે સ્થૂળતા, અગ્નિમાંદ્ય, મૂર્છા, પ્રમેહ, ગલગંડ તથા અર્બુદાદિને ઉત્પન્ન કરે છે ૪૦૪

अम्लोग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः । उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥ ४०५ ॥

તેમ ખાટો રસ જઠરાગ્નિને વધારનાર, ચીકણો, હ્રદયને પ્રિય, ખાધેલું પચાવનાર, રૂચિકારક, ઉષ્ણવીર્ય, શિત સ્પર્શવાળો, પ્રસન્ન કરનાર, ભીનાસ ઉત્પન્ન કરનાર તથા હલકો છે ॥ ૪૦૫ ॥

सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्या-
च्छैथिल्यंतिमिरं भ्रमम् ।
कंडुपांडुत्ववीसर्प-
शोफविस्फोटतृड्ज्वरान् ॥ ४०६ ॥

પણ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો શરીરમાં શિથલપણું, આંખે અંધારાં, ભ્રમ, ખરજ, ફીકાસ, વિસર્પ રોગ, સૂજ, વિસ્ફોટક, તૃષા અને જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૪૦૬ ॥

लवणः स्तंभसंघातबंधविध्माप-
नोऽग्निकृत् । स्नेहनः स्वेदनस्ती-
क्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ॥ ४०७ ॥

ખારો રસ, સ્તંભન, સંઘાત, તથા બંધને નાશકરનાર, અગ્નિને વધારનાર, ચીકણો, પરસેવો લાવનાર, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અને મળનો છેદક તથા ભેદક છે ॥ ૪૦૭ ॥

सोऽतियुक्तोस्रपवनं
खलतिं पलितं बलिम् ।
तृट्कुष्ठविषवीसर्पान्
जनयेत्क्षपयेद्बलम् ॥ ४०८ ॥

પણ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો વાતરક્ત, માથામાં ટાલ તથા સફેત વાળ, ત્વચામાં કરચલી, તૃષા, કોઢ, વિષ તથા વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે ને બળનો નાશ કરે છે ॥ ૪૦૮ ॥

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमि-
तृड्विषम् । कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्क्लेश-
दाहपित्तकफान्जयेत् । क्लेदमेदोव-
सामज्जाशकृन्मूत्रोपशोषणः॥ ४०९ ॥

તેમ કડવો રસ જાતે પીવામાં અણગમતો, પણ અરૂચિ, કૃમિ, તૃષા, વિષ, કુષ્ટ, મૂર્ચ્છા, જ્વર, ઓકારી, દાહ, પિત્ત, તથા કફને નાશ કરે છે; અને ભીનાસ, મેદ, વસા, મજ્જા, મળ તથા મૂત્રને શોષણ કરનાર છે ॥ ૪૦૯ ॥

लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः
स्तन्यकंठविशोधनः ।
धातुक्षयानिलव्याधी-
नतियोगात्करोति सः ॥ ४१० ॥

વળી તે લઘુ, બુદ્ધિવધારનાર, શીત, લુખો, દૂધ વધારનાર તથા કંઠને શુદ્ધકરનાર છે; પણ અતિ ઉપયોગ કરવાથી શરીરમાં ધાતુનો ક્ષય તથા વાયુના રોગ કરે છે ॥ ૪૧૦ ॥

कटुर्गलामयो दर्द-
कुष्ठालसकशोफजित् ।
व्रणावसादनः स्नेह-
मेदःक्लेदोपशोषणः ॥ ४११ ॥

તેમ તીખો રસ, ગળાના કફજન્ય રોગ, વીસર્પ, કુષ્ટ, અજીર્ણ તથા સોજાને ટાળે છે; ને વ્રણને અંકુર લાવનાર અને ચીકણાસ, મેદ તથા ભીનાસને શોષણ કરનાર છે ॥ ૪૧૧ ॥

दीपनः पाचनो रुच्यः
शोधनोऽन्नस्य शोषणः ।
छिनत्ति बंधान्स्रोतांसि
विवृणोति कफापहः ॥ ४१२ ॥

વળી તે અગ્નિ વધારનાર, પાચન કરનાર રૂચીકારક, શોધક, તથા અન્નનું શોષણ કરનાર છે, ને મળાદિના બંધને તોડે છે, શિરાઓને ફેલાવે છે તથા કફને હણે છે ॥ ૪૧૨ ॥

कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् । मूर्छामाकुंचनं कंपं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ ४१३ ॥

પણ તે અતિ ઉપયોગ કરવાથી તૃષા, વીર્ય તથા બળનો ક્ષય, મૂર્છા, સંકોચ, કંપ, તથા કટિપૃષ્ઠાદિ અંગમાં વ્યથા કરે છે ॥ ૪૧૩ ॥

कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः । पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः । आमसंस्तंभनो ग्राही रूक्षोऽतिलक्प्रसादनः ॥ ४१४ ॥

તેમ તુરો રસ, પીત્ત તથા કફને હણનાર, ભારી, રૂધિરને શુદ્ધ કરનાર, ત્વચાદિને સંકોચકરનાર, વ્રણ રૂજવનાર, ભીનાસ તથા મેદને શોષણ કરનાર, આમને સ્તંભન કરનાર, મળગ્રાહી, રૂક્ષ અને ત્વચાને અતિ સ્વચ્છકરનાર છે ॥ ૪૧૪ ॥

करोति शीलितः सोऽतिविष्टंभाध्मानहृद्रुजः । तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान् ॥ ४१५ ॥

પણ તે અતિ ઉપયોગ કરવાથી બાદી, પેટ ચઢી આવવું, હ્રદય રોગ, તૃષા, શરીરનું સુકાવું, અશક્તિ, શિરારોધ તથા મલગ્રહ કરે છે ॥ ૪૧૫ ॥

એ રીતે છ રસોનાં સ્વરૂપ તથા કર્મ કહેલાં છે, તેથી જે પદાર્થોમાં જે જે રસનો સ્વાદ હોય, તે પદાર્થ ઘણું કરીને તે તે રસના ગુણવાળો હોવાથી શરીરમાં તે તે પ્રમાણે ગુણ અવગુણ કરે છે. સિવાય ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

द्रव्येरसोगुणोवीर्यविपाकःशक्तिरेवच । पदार्थाःपंचतिष्ठंतिस्वंस्वंकुर्वंतिकर्मच ४१६

હરકોઇ વસ્તુમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થ હોય છે; જે પોત પોતાનું કર્મ કરે છે ॥ ૪૧૬ ॥

જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી જે ગુણ વીર્યાદિ રહેલા છે, તે પણ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ શરીરમાં ગુણ અવગુણ ઉત્પન્ન કરે છે. માત્ર એક રસ ઉપરજ આધાર રેહેતો નથી. માટે જેના શરીરને જે અનુકૂળ આવે તેવા પદાર્થોનો તેણે આહાર કરવો, પ્રતિકૂળ પદાર્થનો આહાર કરવો નહિ. કારણ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધન્વંતરીના ઉપદેશથી તેમના શિષ્ય સુશ્રુતે પોતાના નામે રચેલ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના વીશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुंजानो नात्मवान्नरः ॥ ४१७ ॥

પોતાને ન સહે તેવા રસ તથા વીર્યવાન પદાર્થોને ખાનાર અજીતેંદ્રિય મનુષ્ય વ્યાધિ, ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણને પામે છે ॥ ૪૧૭ ॥

કેમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષ રહેલા છે, તે જો ત્રણે નિયમમાં હોય, તો આરોગ્ય રહે છે, ને તેમાંથી એક પણ જો કોપે તો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વિષે વાગ્ભટે અષ્ટાંગ હ્રદયના સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः । विकृताऽविकृता देहं घ्नंति ते वर्तयंति च ॥ ४१८ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રણ દોષ સંક્ષેપથી કહ્યા છે; જે વિકાર પામતાં દેહને હણે છે ને અવિકારી રેહેતાં દેહને નિભાવે છે ॥ ૪૧૮ ॥

तत्र रूक्षो लघुः शीतः
खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।
पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं
लघु विस्रं सरं द्रवम् ॥
स्निग्धः शीतो गुरुर्मंदः
श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ॥ ४१९ ॥

તેમાં વાત લુખો, હલકો, શીત, કઠિન, સૂક્ષ્મ, તથા ચલાયમાન છે; ને પિત્ત કંઈક ચીકણું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, દુર્ગંધ યુક્ત, ચોફેર ફરનાર તથા પ્રવાહિ છે; અને કફ ચીકટ, શીત, ગરિષ્ટ, જડ, કોમળ, ચોળવાથી ચોટી જનાર તથા સ્થિર છે ॥ ૪૧૯ ॥

માટે એ ત્રણેને નિયમમાં રાખવા સારૂ અનુકૂલ ખાનપાન તથા અનુકૂલ શીત ઉષ્ણતાની જરૂર રહે છે, જે રાખવામાં કોઈ પણ સ્ત્રીપુરૂષે અનાદર કરવો નહિ. યદ્યપિ ઘણુંકરી શરીરને જેવી ટેવ પાડી હોય તેવું સહન થઇ શકે છે, માટે નહાનપણથીજ જઠરાગ્નિને સર્વ રસ પચાવવા યોગ્ય કરવા સારૂ થોડા થોડા સર્વ પ્રકારના રસવાળા પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડવી સારી છે; જેથી કોઈ પણ જાતિનો પદાર્થ ખાવામાં આવે તોપણ કંઇ અવગુણ કરે નહીં: તે વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसं । मध्येम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ॥ ४२० ॥

જમવા ટાણે સ્વસ્થ થઈ આરંભમાં મીઠો, મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો અને અંતમાં તીખો, કડવો તથા તુરો રસ ખાવો ॥૪૨૦॥

તથાપિ કંઇ કારણથી જેના શરીરને જે સદે નહિ, તે તેણે ખાવું નહીં. કારણ તેથી શરીરમાં વ્યાધિ થાય છે, જેને શમાવવા ઘણી મેહેનત થઇ પડેછે. શ્રી વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् । हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ ४२१ ॥

પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર મનુષ્યે જે ખાવા લાયક પદાર્થ જમી શકાય, જમ્યા પછી પાચન થાય ને પરિણામે હિતરૂપ હોય, તે ખાવું ॥ ૪૨૧ ॥

હવે ખાવાની પેઠે પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃષા લાગતાંજ પીવું, કેમકે તૃષા લાગે ને પાણી ન પીવાય તો લોહીનું શોષણ થાય છે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

भुक्तस्यादौ जलं पीतं.
कार्श्यमंदाग्निदोषकृत् ।
मध्येग्निदीपनं श्रेष्ठ
मन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥ ४२२ ॥

જમવા પેહેલાં પીધેલું પાણી શરીરમાં કૃશતા તથા અગ્નિને મંદ કરનાર, વચમાં પીધેલું સારી રીતે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, ને અંતે પીધેલું સ્થૂલતા તથા કફ કરનાર છે ॥ ૪૨૨ ॥

तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो
न पिबेज्जलम् । तृषितस्तु भवे-
द्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥ ४२३ ॥

તર્શ્યાએ ખાવું નહિ, ને ભુખ્યાએ પાણી પીવું નહિ; કેમ કે તર્શ્યો ખાય તો ગુલ્મ રોગી ને ભુખ્યો પાણી પિયે તો જલોદરી થાય છે ॥ ૪૨૩ ॥

પણ તે પાણી કેવું જોઇયે તે વિષે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

निर्गंधमव्यक्तरसं तृष्णाघ्नं शुचि
शीतलम् । अच्छं लघु च हृद्यं
च तोयं गुणवदुच्यते ॥ ४२४ ॥

દુર્ગંધ વગરનું, નહીં જણાતા રસવાળું, તૃષાને ટાળનાર, ગાળી શુદ્ધ કરેલું, શીતળ, નીર્મળ, હલકું તથા હ્દયને પ્રસન્ન કરનાર પાણી ગુણવાન્ કેહેવાય છે ॥ ૪૨૪॥

કારણ જળમાંના જીવ, જંતુ વા કચરો પેટમાં જવાથી આરોગ્યતાને હાની થઇ તે સંબંધિ રોગ થાય છે. હવે જમી ઉઠ્યા પછી પ્રથમ કોગળા કરી મુખ સ્વચ્છ કરવા માટે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याच-
मनं चरेत् । कुर्यादनिर्हृतं तद्धि
मुखस्यानिष्टगंधताम् ॥ ४२५ ॥

જમતી વેળાએ દાંતમાં જે અન્ન ભરાયું હોય, તે કાઢી કોગળા કરવા, કેમકે દાંતમાંથી ન કાઢેલું અન્ન મુખમાં ખરાબ ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૪૨૫ ॥

વળી એ રીતે મુખ સ્વચ્છ ન કર્યું હોય ને દાંતમાં અન્ન રહી જાય તો તે સડે છે ને તેથી મોમાં જીવ પડે છે. તે પછી સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

भुक्त्वा राजवदासीत यावद-
न्नक्लमो गतः । जीर्णेन्ने वर्द्धते
वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ॥ ४२६ ॥

જમીને જ્યાં સુધી જમવાનો થાક જાય ત્યાં સુધી રાજાની પેઠે બેસવું; અન્ન જીર્ણ થયેથી વાયુ ને દગ્ધ થયેથી પિત્ત॥૪૨૬॥

भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भु-
क्तेहरेत्कफम् । धूमेनापोह्य
हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः ॥ ४२७ ॥

તથા ખાધેથી કફ વધે છે, માટે ખાધા પછી તેને ટાળવો; તેથી ધૂમપાન અથવા હ્દયને પ્રિય સોપારી આદિ તુરા, તીખા, કડવા ॥ ૪૨૭ ॥

तांबूलपत्रसहितैर्मुखवै-
शुद्ध्यकारकैः । ततः पदशतं
गत्वा वामपार्श्वेतु संविशेत् ॥ ४२८ ॥

તથા મુખને શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થ તાંબુ-
લ પત્રે સહિત ખાઇ કફને ટાળ્યા પછી
સો પગલાં ભરી ડાબે પડખે થવું ॥૪૨૮॥

કારણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

भुक्तोपविशतस्तन्द्रा शयान-
स्य तु पुष्टता । आयुश्चंक्रम-
माणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥ ४२९ ॥

ભોજન કરી બેસી રેહેનારને શુસ્તિ, સુઈ
જનારને પુષ્ટિ, તથા હરફર કરનારને આ-
યુષ્ય મળે છે; પણ દોડનારની પાછળ
મૃત્યુ દોડે છે ॥ ૪૨૯ ॥

दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ
स्यात्कफावहः । ग्रीष्मवर्ज्येषु
कालेषु दिवा स्वप्नो निषिध्यते ॥४३०॥

પણ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, કેમ કે તે
કફને વધારે છે; માટે ઊનાળા સિવાય
બીજી ઋતુઓમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ
કરેલ છે ॥ ૪૩૦ ॥

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्ता-
नतीसारिणः शूलश्वासवतस्तृषा परि-
गतान् हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणा-
न्क्षीणकफान् शिशून् मदहतान्
वृद्धांस्तथा जीर्णिनो रात्रौ जाग-
रिताम्नराम्निरशनान्कामं दिवा स्वा-
पयेत् ॥ ४३१ ॥

પણ અતિ મેહેનત, સ્ત્રીસેવન, માર્ગ ગ-
મન તથા વાહનમાં આસક્ત, થાકેલ, અ-
તિસારિ, શૂળ, શ્વાસ તથા તૃષારોગી,
હેડકી તથા વાયુથી પીડેલ, દુર્બળ, ક્ષીણ
કફવાળા, બાળક, કેફી, વૃદ્ધ, અજીર્ણી,
રાત્રે જાગેલ અને ઊપવાસીને ઈચ્છા પ્ર-
માણે સુવા દેવાં ॥ ૪૩૧ ॥

પણ જમ્યા પછી દિવસે સુવાનું જે કહેલ છે, તે સ્હેજ થોડા વખત માટે છે, નહિ કે આખો દિવસ ઊંઘ ઘોરવા માટે. કારણ ઘણું કરી દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ સારૂ ઊદ્યોગ કરવા માટેનો છે, ને રાત્રિનો સમય ઊદ્યોગથી લાગેલો થાક ઊતારવા માટે આરામ લેવાનો છે. માટે દિવસે સુવું નહિ ને રાત્રિયે જાગવું નહીં. પણ જેમનો ઊ-દ્યોગ રાત્રિયે હોય છે, તેમણે સુખે દિવસે સુવું ને રાત્રિયે જાગવું. હવે જેમ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, તેમ સ્ત્રીસેવન પણ કરવું નહીં, કેમ કે સ્ત્રીસેવનથી વીર્યનો પાત થતાં સ્વભાવથીજ તેજ સમય શરીરમાં બળની હાની થવાનો સંભવ છે; અને તેમ થતાં શિથિલપણું પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. જે ટાળવા માટે આરામ લેવાની જરૂર પડે છે. પણ તે દિવસે બીજા વ્યવસાયને લીધે લઈ શકાતો નથી, જેથી શરીરમાં બે પ્રકારથી બળની હાની થાય છે. એક તો વીર્યના પાતથી ને બીજી દિવસના વ્યવસાયથી.

વળી દિવસે સૂર્યની ઊષ્ણુતા હોવાથી શરીરમાં પિત્તનું જોર વધે છે, તેવા સમયમાં તેને થંડુ રાખવા માટે વીર્યરૂપ કફનું રક્ષણ કરવાને બદલે જો તેનો પાત કરવા માંડ્યો હોય, તો દિવસે દિવસે પિત્તનું જોર વધીને શરીરનો નાશ કરી નાખે છે. માટેજ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

आयुःक्षयभयाद्दिवान्नाह्नि से-
वेत कामिनीम् ॥ ४३२ ॥

સમજુ પુરૂષે આયુષ્ય ક્ષીણ થવાના ભયથી દિવસે સ્રીસેવન કરવું નહિ ॥ ૪૩૨ ॥

હવે વ્યવસાયને અર્થે વા બહારની સ્વચ્છ હવા લેવા માટે ઘરથી બહાર જવું પડે, ત્યારે દેશકાળને અનુસરી ધારણુ કરેલાં સ્વચ્છ વસ્ર ઊપરાંત શરીરના રક્ષણ માટે માથે પાઘડી, પગે જોડા અને હાથમાં લાકડી તથા છત્રી ગ્રહણ કરવાં. એ વિષે એજ ગ્રંથના એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

उष्णीषं कान्तिकृत्केश्यं
रजोवातकफापहम् ।
लघुतच्छस्यते यस्मा-
द्गुरुपित्ताक्षिरोगकृत् ॥ ४३३ ॥

પાઘડી કાંતિ કરનાર, કેશને હિતરૂપ અને ધૂળ, વાયુ તથા શરદીને રોકનાર છે; પણ તે હલકી હોવી જોઇએ, કેમ કે ભારી હોય તો પીત્ત તથા નેત્રરોગ ઊત્પન્ન કરે છે ॥ ૪૩૩ ॥

उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं
पादरोगहृत् । सुखप्रचार-
मोजस्यं वृष्यं च परिकीर्तितम् ॥४३४॥

જોડાનું પેહેરવું નેત્રને હિતકારક, આયુષ્ય વધારનાર, પગના રોગને હણુનાર, સુખે ચલાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વધારનાર છે ॥ ૪૩૪ ॥

सत्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यते-
जोविवर्धनम् । अवष्टंभकरं
चापि भयघ्नं दंडधारणम् ॥ ४३५ ॥

હાથમાં લાકડી રાખવી એ સત્વ, ઉત્સાહ, બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તેજને વધારનાર, ટેકો આપનાર અને ભયને હણુનાર છે ॥ ૪૩૫ ॥

छत्रस्य धारणं वर्षातपवातरजो-
पहम् । हिमघ्नं हितमक्ष्णोश्च
मांगल्यमपि कीर्तितम् ॥ ४३६ ॥

છત્રી ઓઢવી એ વર્ષાદ, તડકો, વાયુ, રજ તથા હિમને રોકનાર, આંખને હિતકારક અને માંગલિક કહી છે ॥૪૩૬॥

પણ મધ્યાન્હ સમયનો તડકો, ઉષ્ણ દેશમાં ઘણો સખ્ત હોય છે, જે પ્રાણિયોથી સહન થઈ શકતો નથી માટે તેવા દેશમાં બપોરનો સમય ગાળવા બે ઘડી વિશ્રાંતિ લેવાની જરૂર છે. બપોરના સમય વિષે જાનકીપરિણયમાં કહ્યું છે કે,

छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रांतेव पांथैः समं मूलं याति सरो जलस्य जडताग्लानेव मीनैः सह। आचामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तप्तेव लोकैः समं निद्रागर्भगृहं सहप्रविशति क्लांतेव कांताजनैः ॥ ४३७ ॥

મધ્યાન્હ સમય વૃક્ષની છાયા જાણે થાકી ગઇ હોય, તેમ મુસાફરે સહિત તેની તળે આવે છે, ને સરોવરનાં જળની જડતા જાણે પીડિત થઇ હોય, તેમ માછલાંયે સહિત તેને તળે બેસે છે, સૂર્યકિરણ જાણે તાપ પામ્યાં હોય તેમ લોકે સહિત જળનું આચમન કરે છે, અને નિદ્રા જાણે થાકી ગઇ હોય, તેમ સ્ત્રીજને સહિત માહેલા ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે ૪૩૭

તેમ સાંજના અંધારાના સમય વિષે ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

व्यसनिन इव विद्या क्षीयते पंकजश्रीर्गुणिन इव कुदेशे दैन्यमायांति भृंगाः। कुनृपतिरिव लोकं पीडयत्यंधकारो धनमिव कृपणस्य व्यर्थतामेति चक्षुः ॥ ४३८ ॥

સાયંકાળે કમળની શોભા, વ્યસનીની વિધાની પેઠે ક્ષીણ થાય છે, ભ્રમર, કુદેશમાં ગુણીજનની પેઠે દીનતાને પામે છે, અંધકાર, ખરાબ રાજાની પેઠે લોકને પીડે છે અને નેત્ર, કૃપણના ધનની પેઠે વ્યર્થતાને પામે છે ॥ ૪૩૮ ॥

વળી માઘ કવિયે કહ્યું છે કે,

अनुरागवंतमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम्। निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥ ४३९ ॥

સાયંકાળનો સૂર્ય જોકે અનુરાગવાન્ તથા નેત્રને તાપ ન કરનાર સુખરૂપ શરીરને ધારણ કરનાર છે, તોપણ તે કિરણ રૂપી ધન વિનાનો હોવાથી, તેને પશ્ચિમ દિશારૂપિ ગણિકાયે આકાશરૂપિ ઘરમાંથી બાહાર કાઢી મૂક્યો ॥ ૪૩૯ ॥

તેમ શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

विरम तिमिरसाहसादमुष्मा यदि रविरस्तमितः स्वत स्ततः किम्। कलयसि न पुरो महामहोभिर्द्युतिनिधिरभ्युदयत्ययं शशांकः ॥४४०॥

હે અંધકાર, તું ઉતાવળો મ થા, કારણ સૂર્ય કદિ પોતાની મેળે અસ્ત થયો તેથી શું ! કેમકે આ કાંતિનો ભંડાર ચંદ્ર માહા તેજે સહિત આગળ ઉદય પામે છે, તેને શું જોતો નથી ! ॥ ૪૪૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

परिपतति पयोनिधौ पतंगः
सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृंगः ।
उपवनतरुकोटरे विहंगः
निजसदनेषु समस्तलोकसंघः ॥ ४४१ ॥

સાંઝને સમય જાણે સૂર્ય સમુદ્રમાં પડે છે, ને મદોન્મત્ત ભ્રમર કમળના મધ્યમાં, પક્ષી ઉપવનના વૃક્ષ કોતરમાં તથા બધા જન સમૂહ પોતપોતાના ગૃહ પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે ॥ ૪૪૧ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસની પેઠે રાત્રિયે પણ નિયમથી વર્તવું જોઇએ. સૃષ્ટિમાં જોતાં એવું જણાય છે કે ઘણુંકરી પ્રાણિયોને આરામ લેવા માટેજ રાત્રિ નિર્માણ થયેલી છે. માટે મનુષ્યે પોતાના ધંધા સંબંધી જે કંઇ કાર્ય હોય તે દિવસે કરવાં ને રાત્રિયે આરામ લેવો. પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ ને નિવૃત્તિથી પ્રવૃત્તિ થવાનો સૃષ્ટિ નિયમ છે. દિવસે પ્રવૃત્તિમાં રહેલ મનુષ્ય થાકી જઇ રાત્રે નિવૃત્તિ પામે છે, ને રાત્રે નિવૃત્તિમાં રહેલ તે ફરી તૈયાર થઈ દિવસે પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. જેને કંઇ કામ કરવાનું હોતું નથી, તેને કામ કરવાની, ને જે કામ કરતું હોય છે, તેને નિરાંતે બેસવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક છે. માટે મનુષ્યે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બન્નેમાં રહેવું, એકને વળગી રેહેવું નહીં, કેમકે તેથી જલદી હાનિ થાય છે. રાત્રિ સંબંધિ નિયમ પાળવા એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

रात्रौ च भोजनं कुर्यात्प्रथम-
प्रहरांतरे । किंचिदूनं समश्नी-
यात् दुर्जरं तत्र वर्जयेत् ॥ ४४२ ॥

રાત્રિયે પેહેલા પોહોરની અંદર ભોજન કરવું, પણ કંઇક થોડું જમવું, ને ન પચે તેવું ખાવું નહિ ॥ ૪૪૨ ॥

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्र-
मदांनरः । अन्येष्वृतुषु घर्मे तु
पक्षात् पक्षात्व्रजेद्बुधः ॥ ४४३ ॥

અને સમજુ પુરૂષે ઉન્હાળા સિવાય બીજી ઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે ને ઉન્હાળામાં પન્નર પન્નર દિવસે સ્ત્રી પાસે જવું ॥૪૪૩॥

उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्नच पर्वसु ।
गोसर्गेचार्द्धरात्रेचतथामध्यदिनेपिच ४४४

તેમાં પણ, સવાર, સાંજ, પુનેમ, અમાસ, પાછલી રાત્રી, મધ્યરાત્રિ તથા મધ્યાન્હ સમય જવું નહિ ॥ ૪૪૪ ॥

रजस्वलामकामां च गर्भिणीं
व्याधिपीडिताम्। नाभिगच्छेत्पु-
मान्नारीं योनिरोगसमन्विताम् ॥ ४४५॥

વળી રજસ્વલા, ઈચ્છા વગરની, ગર્ભવતી' રોગથી પીડાયલી તથા જનનેન્દ્રિયના રોગવાળી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહિ ॥ ૪૪૫ ॥

रजस्वलां गतवतो नरस्यासं-
यतात्मनः । दृष्ट्यायुस्तेजसां
हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ॥ ४४६ ॥

કેમકે મનને વશ ન રાખી રજસ્વલા પ્રત્યે જનારને દૃષ્ટિ, આયુષ તથા તેજની હાનિ અને અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ૪૪૬

पर्वण्यां सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो
जीवनक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीडा
स्याद् रोगिण्यां रोगसंभवः ॥ ४४७ ॥

તેમજ પુનેમ, અમાસ તથા સવાર સાંજે જનારના જીવિતનો ક્ષય, ગર્ભિણી પ્રત્યે જવાથી ગર્ભને પીડા તથા રોગિણી પ્રત્યે જવાથી રોગનો સંભવ થાય છે ॥૪૪૭॥

गोसर्गेवार्द्धरात्रे च वातपित्ते
प्रकुप्यतः । अत्याशितो धृतिः
क्षुद्वान् सन्यथांगः पिपासितः ॥ ४४८ ॥

તેમ પાછલી રાત તથા અર્ધ રાત્રિયે સ્ત્રી સેવન કરવાથી વાત તથા પિત્તનો પ્રકોપ થાયછે; વળી અતિ જમેલ, અસ્વસ્થ ચિત્તવાળો, ભૂખ્યો, અંગે પીડિત, તર્સ્યો ૪૪૮

बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तो
रोगी च न व्रजेत्स्त्रियम् ।
क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च
मध्यान्हे तृषितोऽबलः ॥ ४४९ ॥

સોલ વર્ષની અંદરનો બાળક, સીંતેર વર્ષની ઉપરનો વૃદ્ધ, મળ મૂત્રાદિના વેગથી પીડિત તથા રોગી, એટલાએ સ્ત્રી પાસે જવું નહિ; કેમકે ભૂખ્યો, અસ્વસ્થ ચિત્તવાળો, મધ્યાન્હ સમયે, તર્યો તથા બળહીન ॥ ૪૪૯ ॥

स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः
कोपं च विंदति । व्याधितस्य
रुजा प्लीहा मूर्च्छा मृत्युश्च जायते॥४५०॥

સ્ત્રી સેવન કરે તો શરીરમાં રહેલા શુક્રની હાનીને તથા વાયુના પ્રકોપને પામે છે; અને રોગીને પીડા, પેટમાં બરોલની ગાંઠ, મૂર્ચ્છા તથા મૃત્યુ થાય છે ॥ ૪૫૦ ॥

વળી સ્ત્રી ઋતુમતી થાય ત્યારેજ તેનું સેવન કરવા કહેલ છે, કેમકે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

आर्तवस्रावदिवसादृतुः षोड-
शरात्रयः । गर्भग्रहणयोग्यस्तु
स एव समयः स्मृतः ॥ ४५१ ॥

રજનો સ્રાવ થાય તે દિવસથી સોલ રાત્રિ સુધી ઋતુ કેહેવાય છે, ને સ્ત્રીને ગર્ભ રેહેવા યોગ્ય સમય પણ તેજ છે ॥૪૫૧॥

आयुःक्षयभयाद्भर्ता प्रथमेदिवसे स्त्रियम् ।
द्वितीयेपिनवैरसैव्रजेदृतुमतींतथा ॥४५२॥

પુરૂષે આયુષ્ ક્ષય થવાના ભયથી ઋતુમતી સ્ત્રી પાસે રતિ માટે પેહેલે તથા બીજે દિવસે જવું નહિ ॥ ૪૫૨ ॥

तत्र यश्चाहितो गर्भो
जायमानो न जीवति ।
आहितो यस्तृतीयेन्हि
स्वल्पायुर्विकलांगकः ॥ ४५३ ॥

વળી એ બન્ને દિવસે જે ગર્ભ રેહે, તે જન્મ્યા પછી જીવે નહીં; તેમ જે ત્રીજે દિવસે રહે, તે અલ્પ આયુષિ તથા વિકૃત અંગવાળો થાય; તેથી તે દિવસે પણ જવું નહિ ॥ ૪૫૩ ॥

अतश्चतुर्थी षष्ठी स्यादष्टमी दशमी तथा । द्वादशी वापि या रात्रिस्तस्यां तांवनितांभजेत् ॥४९४॥

માટે રજોદર્શનથી સોલ રાત્રિ પર્યંત, જે ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી તથા બારમી આદિ રાત્રિ હોય, તેમાં તે ઋતુમતી સ્રીને સેવવી ॥ ૪૫૪ ॥

अत्रोत्तरोत्तरं विंद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलं चाभिगमात्फलम् ॥ ४९९ ॥

તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર રાત્રિ વિષે ગમન કરવાથી આયુષ્, આરોગ્ય, સારી પ્રજા, શરીર સામર્થ્ય તથા ઇન્દ્રિયબળરૂપ ફળને પામે ॥ ૪૫૫ ॥

એ રીતે નિયમથી સ્રીસેવન કરવા કહેલ છે, તેમાં અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાના દિવસો પણ સ્રીસેવનમાં નિષેધ કરેલ છે, તેનું કારણ એમ કે, એ બંને દિવસે પૃથિવી ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્રનું આકર્ષણ એકઠું થવાથી હમેશ કરતાં વિશેષ હોય છે. કારણ અમાવાસ્યાયે ચંદ્ર સૂર્ય બન્ને સીધી લીટીમાં પૃથિવીની એક બાજુયે અને પૌર્ણિમાયે પૃથિવીની એક બાજુયે ચંદ્ર તથા બીજી બાજુયે સૂર્ય સીધી લીટીમાં હોય છે. અને એવો નિયમ છે કે, કોઇ પણ પદાર્થ ઉપર એકથી વધારે વસ્તુનું આકર્ષણ જો સીધી લીટીમાં થતું હોય તો તે વિશેષ અસર કરે છે. તે પ્રમાણે અમવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાયે સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં એકઠાં મળેલાં આકર્ષણની, પૃથિવી ઉપરનાં વાતાવરણ, જલ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર વિશેષ અસર થાય છે; જે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જાણવામાં આવતી નથી, પણ વિચાર દૃષ્ટિયે જોતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. જેમ કે એ બંને દિવસે સમુદ્રમાં વિશેષ ભરતી તથા રોગીને વિશેષ પીડા થતી જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ શ્વાસ રોગીને થતી પીડામાં વધારો પ્રસિદ્ધપણે જણાઇ આવે છે. એજ રીતે બીજા ગ્રહો પણ જ્યારે પૃથિવીની કોઈ પણ બાજુયે સીધી લીટીમાં એકથી વધારે આવે છે, ત્યારે તેમનું એકઠું મળેલું આકર્ષણ પણ પૃથિવી ઉપરના વાતાવરણ, જળ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર અસર કરે છે, પણ તે સૂર્ય ચંદ્ર જેટલી કરી શકતા નથી. કારણ સૂર્ય પૃથિવીથી ઘણો મોટો છે ને ચંદ્ર ઘણો પાસે છે. અને બીજા ગ્રહો ઘણા દૂર તથા કદે નહાના છે. એ રીતે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાયે સૂર્ય ચંદ્રનું એકઠું મળેલું આકર્ષણ પૃથિવી ઉપરના પ્રાણિયોના શરીર ઉપર માઠી અસર કરતું હોવાથી, એ બન્ને દિવસે સ્રીસેવન કરવું નહિ. કેમકે સ્રીસેવનથી બળ ઘટે છે, ને બળ ઘટવાથી કોઇ પણ પ્રકારની અસર શરીર ઉપર તુરત થાયછે. અને તેમાં થયેલી પ્રજા પણ દુર્બળ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી જો મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાનો વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેનો રોધ કરીને સ્રીસેવન કરવું નહીં, પણ ત્યાગ કર્યા પછી કરવું. કારણ રોધેલા મળ વા મૂત્રને સ્રીસેવન કર્યાપછી ત્યાગવા જતાં તે યથાર્થ ત્યાગ થઈ શકતાં નથી, ને પછી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. તેમ જળ પણ આગળથી પી લેવું, કેમ કે પછીથી ચહડેલા થાકમાં તેનું પીવું હાનિકારક છે, પણ જો સદે તો સાકર મિશ્રિત દૂધ પીવું લાભકારી કહેલ છે. એ રીતે નિયમ પાળતાં સ્રીસેવન કરવાથી

શરીરે કોઇ પ્રકારની હાનિ ન થતાં સામે લાભ થાય છે. તે વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्ण बलान्विताः । स्थिरोपचित मांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ४५६ ॥

સ્ત્રિયોને વિષે નિયમથી વર્તનાર પુરૂષ આયુષમાન, મંદ જરાવાળા, શરીર, વર્ણ તથા બળે કરી યુક્ત અને સ્થિર તથા વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાળા થાય છે ॥૪૫૬॥

शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपांड्वा मयक्षयाः । अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥ ४५७ ॥

પણ સ્ત્રીસેવન ઘણું કરવાથી, શૂળ, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, કૃષતા, પાંડુ રોગ, ક્ષય તથા આંચકી આદિ વાત રોગ થાય છે ॥૪૫૭॥

હવે નિયમસર સ્ત્રીસેવન કર્યાપછી ઋતુ.પ્રમાણે અનુકૂળ આવે એવા શીત વા ઉષ્ણ જળે કરી મલીન થયેલાં અંગ ધોઇ સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંબંધી રોગ થવાનો ભય રહે નહીં. પછી કોગળા કરી મુખને અંદરથી સ્વચ્છ કરવું, કારણ રાત્રિયે ખાધેલાં તાંબૂલાદિનો કંઇ અંશ જો મુખની અંદરના દાંત, જીવ્હા તથા તાળુ આદિ કોઈ ભાગમાં ભરાઇ રેહે તો તે ભાગ ઉપર ચાંદી પડી આવી પાક થઇ આવે છે. પછી હાથ પગ ધોઇ, મનને શાંત કરી, સ્વચ્છ શય્યા ઉપર શયન કરવું, ત્યાં કોઇ પણ પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ કરવા નહીં. કેમ કે સંકલ્પ વિકલ્પથી મન સ્થિર થતું નથી, ને મન સ્થિર થયા વિના ઉંઘ આવવાનો સ્વભાવ નથી. અને ઊંઘ ન આવે તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાય છે. માટે રાત્રિયે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરી સુખે સુઇ જવું, જેથી થતા લાભ વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्य मतंद्रिताम् । पुष्टिवर्णबलोत्साहं वह्निदीप्तिं करोति हि ॥ ४५८ ॥

વખતસર સેવન કરેલી નિદ્રા, રસાદિ ધાતુની સમતા, આળસ રહિતપણું, પુષ્ટિ, કાંતિ, બળ, ઉત્સાહ તથા જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે ॥ ૪૫૮ ॥

પણ જ્યારે સર્પ આદિ લઇ વિષવાળા જંતુઓનો દંશ થાય, ત્યારે રાત્રિયે જાગરણ લાભકારિ કહેલ છે. એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषार्तिजित् ॥ ४५९ ॥

રાત્રિયે કરેલું જાગરણ લુખું અને કફદોષ તથા વિષ પીડાને ટાળનાર છે ॥ ૪૫૯ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસ તથા રાત્રિની પેઠે ઋતુ ઋતુમાં પણ નિયમસર વર્તવું જોઇએ. એજ ગ્રંથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

शिशिरः शीतलोऽतीव रूक्षो वाताग्निवर्धनः । वसन्तो मधुरः स्निग्धः श्लेष्मवृद्धिकरश्च सः ॥ ४६० ॥

શિશિર ઋતુ અતિ શીતળ, રૂક્ષ અને વાત તથા અગ્નિને વધારનાર છે; વસંત ઋતુ મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શ્લેષ્મની વૃદ્ધિકરનાર છે ॥ ૪૬૦ ॥

ग्रीष्मो रूक्षोऽतिकटुकः पित्तकृत्कफनाशनः । वर्षाःशीताविदाहिन्यो वन्हिमान्द्यानिलप्रदाः॥ ४६१ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ રૂક્ષ, અતિ કટુ, પિત્ત વધારનાર તથા કફને નાશકરનાર છે; વર્ષાઋતુ શીત, શરીર ગરમ રાખનાર, જઠરાગ્નિ મંદકરનાર તથા વાયુ વધારનાર છે ૪૬૧

शरदुष्णा पित्तकर्त्री नृणां मध्यबलावहा । हेमंतः शीतलः स्निग्धः स्वादुर्जठरवन्हिकृत् ॥ ४६२ ॥

શરદ્ ઋતુ ઉષ્ણુ, પિત્ત વધારનાર તથા મનુષ્યોને મધ્યમ બળદેનાર છે; અને હેમંત ઋતુ શીતળ, સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર છે ॥૪૬૨ ॥

માટે પ્રત્યેક ઋતુને અનુસારે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેમ કે શીતકાળમાં જાડાં તથા ઉષ્ણકાળમાં પાતળાં. વળી આહાર એટલે ખાનપાન તથા વિહાર એટલે હરવું ફરવું, એ પણ ઋતુ ઋતુમાં અનુકૂળ આવે તે રીતે આચરવું; અને રેહેવાનું ઘર પણ સર્વ ઋતુમાં અનુકૂળ થાય તેવાં સાધન રાખવાં, જેમ કરવાથી શરીરે આરોગ્ય રેહેવાય છે. વળી એ ઋતુઓ ઓળખવા માટે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः । शेषं हेमंतवत्सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः ॥ ४६३ ॥

શિશિર ઋતુમાં ઘણી થંડી અને માવઠાના વાયુ તથા વૃષ્ટિએ કરી સર્વ દિશા ઘેરાયલી હોય છે, ને તેનાં બાકીનાં સર્વ લક્ષણ, બુદ્ધિમાને હેમંત સરખાં જાણવાં ॥૪૬૩॥

दिशो वसंते विमलाः काननैरुपशोभिताः । रसालांभोजबकुलपर्णाशोकादिपुष्पितैः ॥ ४६४ ॥

વસંત ઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ, આંબા, કમળ, બકુલ, ખાખરા તથા અશોકાદિ વૃક્ષનાં પુષ્પ.યુક્ત વને કરી શોભિતિ ૪૬૪

कोकिलाषट्पदगणै रुपगीतामनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः ॥ ४६५ ॥

કોયલ તથા ભ્રમર સમુદાયના ગાયનવાળી, મનોહર, દક્ષિણ તરફના વાયુવડે ઘેરાયલી, સુંદર દેખાવવાળી તથા નવ પલ્લવે કરી ઉજ્વળ હોય છે ॥ ૪૬૫ ॥

ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव ॥ ४६६ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણવાળો, નૈઋત ખુણા તરફનો દુઃખદાયક વાયુ, જમીન તપેલી, નદિયો થોડા જળવાળી અને દિશાઓ જાણે પ્રજ્વલિત ॥૪૬૬ ॥

भ्रान्तचक्राव्हयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः । ध्वस्तवीरुत्तृणलता विपर्णांकितपादपाः ॥ ४६७ ॥

ભ્રાંત થયેલ ચકવા ચકવીનાં જોડલાંવાળી, પાણી પીવા માટે આકુળ થયેલા મૃગવાળી, સુકાઇ ગયેલ વેલ, તૃણ તથા લતાવાળી અને ઘણાં પાંદડાંએ કરી અંકિત વૃક્ષવાળી હોય છે ॥ ૪૬૭ ॥

प्रावृष्यंबरमानद्धं पश्चिमानिल-
कर्षितैः । अंबुदैर्विद्युदुद्योतप्रसृ-
तैस्तुमुलस्वनैः ॥ ४६८ ॥

વર્ષા ઋતુમાં પશ્ચિમ વાયુવડે ખેંચાઈ આવેલ, વિજળીના પ્રકાશથી પીગળેલ તથા મોહોટી ગર્જનાવાળા મેઘે કરી આકાશ છવાઇ જાય છે ॥ ૪૬૮ ॥

कोमलश्यामशष्पाढ्या
शक्रगोपोज्ज्वलामही ।
कदंबनीपकुटज
सर्जकेतकिभूषिता ॥ ४६९ ॥

અને પૃથ્વી, કોમળ તથા નીલાં તૃણવાળી, ઇન્દ્રગોપ નામે લાલ જંતુવડે સુંદર દેખાવવાળી ને કદંબ, અશોક, ઇંદ્રજવ, સાગ તથા કેતકીના વૃક્ષે કરી શોભિતિ થાય છે ॥ ૪૬૯ ॥

तत्र वर्षासु नद्योंभःपूरोद्भग्न-
तटद्रुमाः । वाप्यः प्रोत्फुल्लकु-
मुदनीलोत्पलविराजिताः ॥ ४७० ॥

વળી નદી પાણીના પૂરથી ભાંગી ગયેલા તટવૃક્ષવાળી ને બાંધેલા જલાશય પ્રફુલ્લિત શ્વેત તથા નીલાં કમળે કરી શોભાયમાન ॥ ૪૭૦ ॥

भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा
बहुसस्योपशोभिता ।
नातिगर्जत्स्रवन्मेघ-
निरुद्धार्कग्रहं नभः ॥ ४७१ ॥

પૃથ્વી છુપાઇ ગયેલા સ્થળ તથા ખાડાવાળી, ને ઘણુ ધાન્યના છોડવાંએ શોભિતિ, અને આકાશ અતિ ગર્જના કર્યા વિના વર્ષનાર મેઘે કરી ઢંકાયલા સૂર્ય તથા ગ્રહવાળું થાય છે ॥ ૪૭૧ ॥

बभ्रुरुष्णः शरद्यर्कः श्वेताभ्रवि-
मलं नभः । तथा सरांस्यंबुरुहै-
र्भांति हंसांसघट्टितैः ॥ ४७२ ॥

શરદ્ ઋતુમાં સૂર્ય પીળો તથા ઉષ્ણ, ને આકાશ શ્વેત વાદળાં વડે નિર્મળ હોય છે; અને સરોવર હંસના સ્કંધ મિશ્રિત કમળે કરી શોભે છે ॥ ૪૭૨ ॥

पंकशुष्कद्रुमाकीर्णा
निम्नोन्नतसमेषु भूः ।
बाणसप्ताह्वबंधूक
काशासनविराजिता ॥ ४७३ ॥

વળી પૃથ્વી નીચા, ઉંચા તથા સમાન સ્થળમાં, સુકાઇ ગયેલ છે ગારો જેમની પાસે એવા વૃક્ષે કરી વ્યાપ્ત, અને ઝીંટી, સપ્તાહ્વ, દુપારી, કાંસ તથા આસન નામનાં નાહાનાં નાહાનાં ઝાડે કરી શોભિતિ હોય છે ॥ ૪૭૩ ॥

वायुर्यात्युत्तरः शीतो रजोधू-
माकुला दिशः । छन्नस्तुषारैः
सविता हिमानद्धा जलाशयाः ॥ ४७४ ॥

અને હેમંત ઋતુમાં ઉત્તર તરફનો શીતળ વાયુ વાય છે, ને દિશાઓ રજરૂપ ધૂમે કરી આકુળ, સૂર્ય ઝાકળે કરી ઢંકાયલો તથા જલાશય ટાઢથી બંધાઇ ગયેલાં હોય છે ॥૪૭૪॥

दर्पिता ध्वांक्षखड्गाव्हमहिषो-
रभ्रकुंजराः । रोध्रप्रियंगुपुन्नागाः
पुष्पिता हिमसाव्हये ॥ ४७५ ॥

વળી કાગડા, ગેંડા, પાડા, મેંઢા તથા હસ્તિયો ગર્વિષ્ઠ, ને લોધ્ર, વાઘેટી તથા સુરંગીવેલ પુષ્પિત થાય છે ॥ ૪૭૫ ॥

હવે પુરૂષ જાતિની પેઠે સ્ત્રી જાતિયે પણ પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જળવાય તે રીતે વર્તવું, તેથી વિરૂદ્ધ વર્તવું નહિ; કેમ કે શરીર આરોગ્ય હોય તોજ વ્યાવહારિક સર્વ પ્રકારનું કુશળપણું મેળવી શકાય છે. માટે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રિયે પણ દિવસ, રાત્રિ તથા ઋતુ ઋતુમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું. વિશેષ માત્ર એટલું કે સ્ત્રીને ગર્ભાશય હોય છે, માટે પુરૂષ કરતાં તેને એ સંબંધી વિશેષ નિયમો પાળવાની જરૂર રહે છે, જે વિષે આગળ કેહેવામાં આવ્યું છે. વળી આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના શારીર સ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

शंखनाभ्याकृतिर्योनिरूयावर्ता
सा प्रकीर्तिता । तस्यास्तृतीये
त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥ ४७६ ॥

શંખની નાભી સરખા આકારવાળી સ્ત્રીની જનનેંદ્રિય ત્રણ આવર્તવાળી કહી છે; તેના ત્રિજા આવર્તમાં ગર્ભાશય રહેલ છે ॥૪૭૬॥

यथारोहितमत्स्यस्य मुखं भवति
रूपतः ॥ तत्संस्थानां तथारूपां
गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥ ४७७ ॥

જેવા આકારે રોહિત મત્સ્યનું મુખ હોય છે, તેવા આકારે જનનેંદ્રિયમાં ગર્ભસ્થાન રહેલું બુદ્ધિમાન જાણે છે ॥ ૪૭૭ ॥

नियतं दिवसेऽतीते संकुचत्यंबुजं
यथा ॥ ऋतौ व्यतीते नार्यास्तु
सैव संव्रियते तथा ॥ ४७८ ॥

તે ગર્ભાશય, જેમ દિવસ વીતે કમળ નિયમથી સંકોચાય છે, તેમ સ્ત્રીનો ઋતુ વીત્યાપછી સંકોચ પામે છે. અર્થાત્ ગર્ભ ગૃહણ કરવા સમર્થ થતો નથી ॥ ૪૭૮ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

शुक्रार्तवं समाश्लेषो यदैव खलु-
जायते ॥ जीवस्तदैव विशति युक्तः
शुक्रार्तवान्तरः ॥ ४७९ ॥

જ્યારે શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તવ બન્ને એકઠાં થાય, ત્યારેજ તે બન્નેમાં રહેલ, યુક્ત થયેલો જીવ પ્રવેશ કરે છે ॥ ૪૭૯ ॥

सूर्यांशोः सूर्यमणितो ह्युभयस्माद्यु-
ताद्यथा ॥ वह्निः संजायते जीवस्तथा
शुक्रार्तवाद्युतात् ॥ ४८० ॥

જેમ સૂર્યકિરણ તથા સૂર્યમણિ બન્નેના યોગથી અગ્નિ, તેમ શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તવના યોગથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૪૮૦ ॥

बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ
कुक्षिमागतौ ॥ आधिक्ये रेतसः पुत्रः
कन्या स्यादार्तवेऽधिके ॥ ४८१ ॥

અને ગર્ભાશયના વાયુવડે બીજના બે ભાગ થાય તો તેમાં બે જીવ થાય છે; તથા રેત અધિક હોય તો પુત્ર ને આર્તવ અધિક હોય તો કન્યા થાય છે ॥૪૮૧॥

गुर्विणी न तु कुर्वीत यानस्यारोहणं तथा । व्यवायं च न सेवेत न कुर्यादतितर्पणं ॥ ४८२ ॥

હવે ગર્ભવતિયે વાહન ઊપર બેસવું નહીં, તેમ પુરૂષ સંગ તથા અતિ ભોજન કરવાં નહિ ॥ ૪૮૨ ॥

भोज्यं तु मधुरप्रायं स्निग्धं हृद्यं द्रवं लघु । संस्कृतं दीपनीयं तु नित्यमेवोपयोजयेत् ॥ ४८३ ॥

અને નીત્ય ઘણુંકરી મધુર, સ્નિગ્ધ, પ્રિય, નરમ, હલકું, સારી રીતે રાંધેલું તથા અગ્નિ વધારનાર ભોજન કરવું ॥ ૪૮૩ ॥

नोच्चैर्ब्रूयान्न तत्कुर्याद्येन गर्भो विनश्यति । तैलाभ्यंगोद्वर्तनं च नात्यर्थं कारयेदपि ॥ ४८४ ॥

વળી મોટે સાદે બોલવું નહિ, ને જેણે કરી ગર્ભ નાશ પામે તેવું આચરવું નહિ; તેમ તેલનો અભ્યંગ તથા શરીરનું ચોળવું ઘણું કરવું નહિ ॥ ૪૮૪ ॥

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥४८५॥

કારણ દોષના અભિઘાતે કરી ગર્ભિણિનો જે જે ભાગ પીડાય છે, તે તે ગર્ભમાં રહેલા બાળકનો પણ પીડાય છે ॥૪૮૫॥

प्रसूता हितमाहारं विहारं च समाचरेत् । व्यायामं मैथुनं क्रोधं शीतसेवां विवर्जयेत् ॥ ४८६ ॥

હવે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રિયે હિતરૂપ આહાર તથા વિહાર કરવો, ને મેહેનત, મૈથુન, ક્રોધ, થંડા પદાર્થ તથા ટાઢનો ત્યાગ કરવો ॥ ૪૮૬ ॥

मिथ्याचारात्सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते । सकृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेत्तत्पथ्यमाचरेत् ॥४८७॥

કારણ તેને અહિત આહાર તથા વિહારથી જે વ્યાધિ ઊત્પન્ન થાય છે, તે કષ્ટ સાધ્ય વા અસાધ્ય હોય છે; માટે તેણે પથ્ય પાળવું ॥ ૪૮૭ ॥

व्युपद्रवां विशुद्धांच विज्ञाय वरवर्णिनीम् । उर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो नियमं परिहारयेत् ॥ ४८८॥

પછી ચાર માસ કેડે તેને ઉપદ્રવરહિત, શુદ્ધ તથા સારી થયલી જાણી સુવાવડીના નિયમ છોડાવવા ॥ ૪૮૮ ॥

હવે જેમ પુરૂષ તથા સ્ત્રીજાતિયે પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જાળવવામાં નિરંતર તત્પર રેહેવું યોગ્ય છે, તેમ પોતાના બાળકોનાં શરીર પણ કુશળ રાખવામાં લેશ માત્ર અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. કેમ કે બાળક અજ્ઞાન અને નિર્બળ હોવાથી પોતાના શરીરનું કુશળ સમજી તથા રાખી શકતો નથી, જેથી તે પોતાને ઊછેરનારને આધીન રેહે છે, ને તેણે રાખેલી સંભાળ પ્રમાણે શરીરે સુખી અને દુઃખી થાય છે. સર્વ સ્થાવરજંગમાત્મક પ્રાણિયોની આયુષ્યનો પ્રથમ ભાગ બાલ્યાવસ્થા છે, તે અવસ્થામાં જો તેમને ઊછેરનાર સારી સંભાળથી ઉછેરી દૃઢ કરે તો, સારા પાયા ઉપર

ચણેલા ઘરની પેઠે તેઓ પોતાની પૂર્ણ આયુષ્ય, જો કંઇ દૈવી વિઘ્ન ન આવે તો ભોગવી શકે છે. વળી જો બાળક હોય તોજ તે મોટું થઇ મનુષ્ય થાય છે, માટે તેની સંભાળ મોટા કરતાં ન્યૂનતાથી ન રાખતાં વિશેષ રાખવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः । दूषयंति पयस्तेन शरीरे व्याधयः शिशोः ॥ ४८९ ॥

અહિત આહાર તથા વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દૂધને દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ દૂષિત કરે છે, તેથી બાળકના શરીરમાં રોગ થાય છે ॥ ૪૮૯ ॥

नीरे स्तन्यंयदेकी स्यादविवर्णमतंतुमत् । पांडुरं तनु शीतं च तद्दुग्धं शुद्धमादिशेत् ॥ ४९० ॥

જે દૂધ પાણી સાથે મળી જાય, ખરાબ વર્ણ રહિત, તંતુ વિનાનું, ધોળું, પાતળું તથા થંડુ હોય, તે શુદ્ધ જાણવું ॥ ૪૯૦ ॥

पीताय यदि बालस्य विदध्यादुपमातरं । सुविचार्य गुणान्दोषान् कुर्याद्धात्रीं तदेदृशीम् ॥ ४९१ ॥

કદી બાળકને ધાવવા વાસ્તે ધાવ રાખવી હોય, તો તેના ગુણદોષ સારી રીતે વિચાર કરી, આવી રાખવી ॥ ૪૯૧ ॥

सुवर्णां मध्यवयसं सच्छीलां मुदितां सदा । शुद्धदुग्धां बहुक्षीरां कुलीनामतिवत्सलाम् ॥ स्वाधीनामल्पसंतुष्टां निजपुत्रदृशं शिशौ ॥ ४९२ ॥

જેવી કે સારા વર્ણવાળી, મધ્યમ વયની, સુશીળ, સદા પ્રસન્ન રેહેનારી, શુદ્ધ તથા ઘણા દૂધવાળી, કુલીન, બાળક ઉપર અતિ સ્નેહ રાખનાર, સ્વાધીન, થોડામાં સંતુષ્ટ તથા બાળકને પોતાના પુત્ર સમાન ગણનારી રાખવી ॥ ૪૯૨ ॥

शोकाकुला गर्भिणी च कृशा व्याधिमती सदा । अत्युच्चा नितरां नीचा स्थूला पथ्यविवर्जिता । एतासां स्तन्यपानेन शिशुर्भवति सामयः ॥ ४९३ ॥

પણ નિરંતર શોચ કરનારી, ગર્ભિણી, દુબળી, સદા રોગિણી, અતિ ઉંચી તથા અતિ નીચી, બહુ જાડી અને પથ્ય ન પાળનારી ધાવ રાખવી નહિ. કેમ કે એનાં સ્તન પાને કરી બાળક રોગી થાય છે ॥ ૪૯૩ ॥

क्षीरसात्म्यतया क्षीर माजं गव्यमथापिवा । दद्यादास्तन्यपर्याप्ते बालेभ्यो वीक्ष्य मात्रया ॥ ४९४ ॥

અને માતા વા ધાવના પણ અભાવે, દૂધની બાળકની સાથેજ ઉત્પત્તિ હોવાથી, તેને જ્યાંસુધી તે દૂધ પાવા યોગ્ય હોય ત્યાંસુધી બકરી અથવા ગાયનું દૂધ વિચારથી થોડું થોડું સદતું પાવું ॥ ૪૯૪ ॥

यथोक्तविधिना बालं मासि
षष्ठेऽष्टमेऽपि च। अन्नंसंप्राशये
त्किंचित्ततस्तद्वर्धयन्क्रमात् ॥ ४९५ ॥

પછી બાળકને છઠ્ઠે વા આઠમે માસે ઘટતી રીતે કંઇક અન્ન ચટાડવું, ને પછી તે ક્રમથી વધારતાં ખવરાવતા જવું ॥૪૯૫॥

नाकृष्यस्थापयेत्क्रोडे
न क्षिप्रं शयने-क्षिपेत्।
रोदयेन्न क्वचित्कार्ये
विधिमावश्यकं विना ॥ ४९६ ॥

વળી બાળકને ખેંચી છાતી સાથે લેવું નહીં, ઉતાવળે પથારી ઉપર ફેંકવું નહિ, ને ઔષધ પાવું, તેલ ચોળવું, તથા આંજણ આંજવું ઇત્યાદિ આવશ્યક વિધિ વિના બીજા કાર્યમાં ક્યારે પણ રોવરાવવું નહિ ॥ ૪૯૬ ॥

बालमंके सुखं दध्यान्नचैनं तर्जयेत्क्वचित्। सहसा बोधयेन्नैव नायोग्यमुपवेशयेत् ॥ ४९७ ॥

તેને સુખ થાય તે રીતે ખોળામાં લેવું, ક્યારે પણ તરછોડવું નહીં, એકદમ જગાડવું નહિ ને અયોગ્ય સ્થાને બેસાડવું નહિ ॥ ૪૯૭ ॥

तच्चित्तमनुवर्तेत तं सदैवानुमोदयेत्। निम्नोच्चस्थानतश्चापि
रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥ ४९८ ॥

તેના ચિત્તને અનુસરવું, તેને સદા રાજી રાખવું તથા નીચા ઉંચા સ્થાનથી તેની યત્નવડે રક્ષા કરવી ॥ ૪૯૮ ॥

अभ्यंगोद्वर्तनं स्नानं
नेत्रयोरंजनं तथा।
वसनं मृदु यत्तच्च
पथ्यान्येतानि सर्वथा ॥ ४९९ ॥

વળી તેને તેલ ચોળવું, શરીર ચોળી નવરાવવું, આંખમાં આંજણ આંઝવું,ને જે કોમળ વસ્ત્ર હોય, તે ઋતુને અનુસારે પેહેરાવવું, એ ઘણું કરી બાળકને પથ્ય કહેલ છે ॥ ૪૯૯ ॥

વળી સુશ્રુતના શારીરસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे
विषमे न च। नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥ ५०० ॥

બાળકને ગંદા સ્થાનમાં રેહેવા દેવું નહિ, ઉંચે ઉલાળવું નહિ, વિષમ સ્થાને બેસાડવું નહિ; તેમ ઉના વાયુ, વર્ષાદ, ધૂળ, ધૂમાડા તથા પાણીમાં રેહેવા દેવું નહીં ॥૫૦૦॥

એ રીતે સ્ત્રી પુરૂષે પોતાના તથા પોતાની પ્રજાના શરીર કુશળ રાખવામાં નિરંતર તત્પર રેહેવું. તે છતાં કદી મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરાય તો રોગ થવાનો સંભવ છે, ને તે થાય તો તેને મટાડવા માટે ઔષધની જરૂર પડે છે. સૃષ્ટિમાં એવો કોઇ પણ પદાર્થ નથી કે જેમાં ગુણ દોષ ન હોય; એ નિયમથી સઘળા પ્રકારના પદાર્થોમાં કંઇ ને કંઇ ગુણ દોષ રહેલા છે, ને તે એટલે સુધી કે કેટલાક દૃષ્ટાંતથી જાણે ચોક્કસ રોગ મટાડવા માટે ચોક્કસ પદાર્થ સર્વ શક્તિમાન્ કૃપાળુ પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલ છે. પણ તેટલું બધું જ્ઞાન મેળવવા મનુષ્ય પ્રાણિ

અલ્પાયુષિ હોવાથી પોતાના જીવતરમાં સમર્થ થતું નથી; જેથી છેક પ્રાચીન કાળથી આ ભૂગોળ ઉપર જુદાં જુદા દેશમાં થતા વિદ્વાનો, પોતાના જીવિત કાળમાં જેટલા જેટલા પદાર્થને અજમાવી તેના ગુણ દોષ જાણી શક્યા, તે સર્વની નોંધ કરતા આવ્યા છે. એમ છતાં જો કે હજી સુધી સૃષ્ટિમાંની સમગ્ર વસ્તુના ગુણ દોષ જણાયા નથી, ને જાણી શકાય તેમ પણ નથી, તથાપિ ઘણો કાળ થયા ઘણીક વસ્તુના જાણવામાં આવ્યાથી રોગને નાશ કરનાર ને આયુષને વધારનાર વૈદ્યશાસ્ત્ર ઉભું થયું છે. આ ભરતખંડમાં એ શાસ્ત્ર ઘણા પુરાતન કાળથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, ને એના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર અન્ય દેશવાસિ જનોયે પૂર્વે પોતપોતાની સ્વભાષામાં કરી લીધેલાં જાણવામાં આવ્યાં છે. અર્વાચિન પશ્ચિમ ખંડવાસી વિદ્વાનોયે એ શાસ્ત્રમાં ઘણો સુધારો વધારો કર્યો જણાય છે, ને એ ખાતે પ્રયત્ન જારી રાખેલ હોવાથી આગળ જતે ઘણો થવાની આશા છે. વાસ્તે સ્ત્રી પુરૂષ વા બાળકને કોઇ પણ પ્રકારનો રોગ થતાં તેને ટાળવા માટે, જે કોઇ ગુરૂદ્વારા એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ રીતે ભણ્યો હોય, ને જેણે એમાં ઘણા કાળનો અનુભવ મેળવ્યો હોય, એવા વૈદ્યનું ઔષધ લેવું. આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં સુશ્રુતે કહ્યું છે કે,

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत् । यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥ ५०१ ॥

જે ગુરૂની વારંવાર ઉપાસના કરી, તેના મુખથી નિકળેલું શાસ્ત્ર ભણી વૈદું કરે છે, તેજ વૈદ્ય, બીજા ચોર સમજવા ॥ ૫૦૧॥

તેમ ચરક સંહિતાના સૂત્રસ્થાનના ૧ લા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते । स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ ५०२ ॥

જે આરોગ્ય આપે તેજ યોગ્ય ઔષધ, ને જે રોગથી મૂકાવે, તેજ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય જાણવો ॥ ૫૦૨ ॥

વળી ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः । सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ॥ ५०३ ॥

ટાણાસર જેને રોગ તથા ઉપાયનો સુજકો પડે છે, બુદ્ધિમાન્, ઉદ્યોગી, મધુર બોલનાર તથા જે સદાચરણમાં તત્પર હોય, એવો વૈદ્ય વખાણવા યોગ્ય છે ॥ ૫૦૩ ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ५०४ ॥

વ્યાધિના સ્વરૂપને જાણવું તથા વેદનાનો નિગ્રહ કરવો, એ વૈદ્યનું વૈદ્યપણું છે, પણ તે કંઇ આયુષનો પ્રભુ નથી ॥ ૫૦૪ ॥

તેમ લોલિંબરાજે વૈદ્યજીવનમાં કહ્યું છે કે,

गुरोरधीताखिलवैद्यविद्यः
पीयूषपाणिः कुशलः क्रियासु ।
गतस्पृहो धैर्यधरः कृपालुः
शुद्धोऽधिकारी भिषगीदृशः स्यात्॥५०५॥

જે ગુરૂ પાસેથી સમગ્ર વૈદ્ય વિદ્યા શીખેલ, જશીલો, ક્રિયામાં કુશળ, નિર્લોભિ, ધૈર્યવાન્, કૃપાળુ તથા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોય, એવો વૈદ્ય ઔષધ આપવા વિષે અધિકારી છે ॥ ૫૦૫ ॥

હવે હરકોઇ રોગ થતાં તેનો અનાદર કરવો નહીં, કેમકે કાળે કરી તે વૃદ્ધિને પામી શરીરનો નાશ કરે છે, માટે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

जातमात्रः चिकित्स्यः स्या-
न्नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।
वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः
स्वल्पोऽपिविकरोत्यसौ ॥ ५०६ ॥

રોગ ઉત્પન્ન થતાંજ તેનો ઉપાય કરવો, પણ થોડો જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી નહીં; કેમકે તે, અગ્નિ, શત્રુ તથા વિષતુલ્ય હોવાથી થોડો હોય તો પણ વિકાર કરે છે ॥ ૫૦૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च व्याधिशेषस्त-
थैव च। पुनश्च वर्धते यस्मात् तस्मा-
च्छेषं न कारयेत् ॥ ५०७ ॥

કરજ, આગ તથા રોગનો શેષ પણ રહેલો ભાગ ફરી વૃદ્ધિ પામે છે, માટે તે રેહેવા દેવો નહીં ॥ ૫૦૭ ॥

વળી ઔષધ લેનાર રોગીએ વૈદ્યના કેહેવા પ્રમાણે પથ્ય પાળવું, તેથી વિરૂદ્ધ જઇ કુપથ્ય કરવું નહીં, કારણ વૈદ્યજીવનમાં લોલિંબરાજે કહ્યું છે કે,

पथ्येऽसति गदार्तस्य कि-
मौषधनिषेवणम् ॥ ५०८ ॥

રોગી પથ્ય ન પાળે તો તેને ઔષધ સેવવા વડે શું! અર્થાત્ તે નિષ્ફળ જાયછે ॥ ૫૦૮ ॥

માટે વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે,

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसु-
खसाधनम् । आयुर्वेदोपदेशेषु
विधेयः परमादरः ॥ ५०९ ॥

ધર્મ, અર્થ તથા સુખના સાધનરૂપ આયુષ્યની ઇચ્છા રાખનારે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ચાલવું ॥ ૫૦૯ ॥

વળી હરકોઇ રોગ થતાં પ્રથમ તેને ઔષધથી મટાડવાનો યત્ન કરવો, શસ્ત્રક્રિયાથી મટાડવાની લાલચમાં એકદમ પડવું નહીં. કેમ કે ઔષધના ઉપચારથી મનની શાંતિ રેહે છે, ને શસ્ત્રોપચારથી મનને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને કદી કોઇ મર્મસ્થાનને જખમ થઇ જાય વા ઘણું રૂધીર વહી જાય તો શરીરને મહા હાનિ થાય છે. માટે જો ઔષધથી નજ મટે તોજ રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી. તે પણ જેને શરીરના આંતરીય ભાગનું તથા એ ક્રિયાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય અને જેનો એ ક્રિયા કરવામાં હાથ બેઠો હોય એવા અનુભવી પાસે કરાવવી. ધન્વંતરીના શિષ્ય સુશ્રુતે આયુર્વેદના સૂત્ર તથા શારીર સ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

शौर्यमाशुक्रियाशस्त्रतैक्ष्णयमस्वेदवेपथुः । असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ ५१० ॥

વાઢકાપ કરવામાં શૌર્ય, શીઘ્ર ક્રિયા, તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર, પસીનો ન આવવો, કંપ ન થવો તથા મોહ ન પામવું, એટલા વૈદ્યના ગુણ વખણાય છે ॥ ૫૧૦ ॥

मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्माचावतिष्ठते । मर्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवंति शरीरिणः ॥ ५११ ॥

ઘણું કરી મનુષ્યના મર્મસ્થાનમાં જીવાત્મા રહે છે, માટે તે ઠેકાણે વાગવાથી તેઓ જીવતા નથી ॥ ૫૧૧ ॥

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसाऽस्थि ततोमज्जामज्ञः शुक्रस्य संभवः ॥ ५१२ ॥

અન્નના રસથી રૂધિર, રૂધિરથી માંસ, માંસથી મેદ, મેદથી અસ્થિ, અસ્થિથી મજ્જા ને મજ્જાથી શુક્ર ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૫૧૨ ॥

देहस्यरुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्यते । तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यंरक्तंजीव इति स्थितिः ॥ ५१३ ॥

દેહનું મૂળ રૂધિર છે, ને તે વડેજ દેહ ધારણ કરાય છે, માટે યત્ને કરી તેનું રક્ષણ કરવું; કારણ રૂધિરજ જીવ કેહેવાય છે ॥ ૫૧૩ ॥

धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम् । स्वशिरासु चरद्रक्तं कुर्याच्चान्यान्गुणानपि ॥ ५१४ ॥

પોતાની નાડિયોમાં ફરતું લોહી ધાતૂને પુષ્ટિ, શરીરને વર્ણ, સ્પર્શજ્ઞાન તથા બીજા પણ ગુણ ઉત્પન્ન કરે છે, એમાં કંઇ સંશય નહિ ॥ ૫૧૪ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

जीवो वसति सर्वस्मिन्देहे तत्र विशेषतः । वीर्ये रक्ते मले यस्मिन्क्षीणे याति क्षयं क्षणात् ॥ ५१५

જીવ સર્વ શરીરમાં વસે છે, તેમાં પણ વીર્ય, રૂધિર તથા મળમાં વિશેષપણાથી રહે છે; કેમકે જેના ક્ષીણ થવાથી તે તરત ક્ષય પામે છે ॥ ૫૧૫ ॥

એ પ્રમાણે સદ્વૈદ્ય પાસે રોગ ટાળવાના ઉપચાર કરાવી આરોગ્ય થવું. પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણિ સર્વજ્ઞ ન હોવાથી કોઇ ટાણે રોગી અથવા સદ્વૈદ્ય પણ એકાએક ગફલતી કરે છે; જેથી કવખતે રોગીનું મરણ થવાનો સંભવ રહે છે. વળી જો મનુષ્યનું બનાવેલું યંત્ર હોય, ને તે જો બગડે તો મનુષ્ય તેને સારી રીતે સુધારી શકે છે; કેમકે તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, ને પોતાનું બનાવેલું હોવાથી મનુષ્ય તેમાં સંપૂર્ણ રીતે માહીતગાર હોય છે. પણ મનુષ્યશરીરરૂપિ યંત્ર તો સર્વશક્તિમાન્ પરમેશ્વરથી નિર્માણ થયેલું છે, જેથી ગમે તેવો કુશળ વૈદ્ય હોય તથાપિ તેની સંપૂર્ણપણાથી તેમાં દૃષ્ટિ પોહોંચતી નથી. કેવળ પોતાના જ્ઞાનને અનુસારે તે અનુમાનથી ઉપચાર કરે છે, કંઈ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકતો નથી. માટે કઠી સદ્વૈદ્ય રોગને ઉદ્દેશી યથાર્થ ઉપચાર કરતો

હોય તો પણ રોગીના શરીરનું બંધારણ અને જેને કુદરત, સૃષ્ટિનિયમ, ભાવી, અદૃષ્ટ, દૈવ, યદૃચ્છા અથવા વિધિ કહે છે, એવી રોગીના કર્મને અનુસારે ફળ દેનારી ઇશ્વરેચ્છા જો અનુકૂળ ન હોય તો રોગી સારો થતો નથી. જેમ બીજ રોપનાર ખેડુત રોપને ઉછેરવાની ઘણી સંભાળ રાખે છે, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે રોપ ઊછરતા નથી, તેમ મનુષ્યશરીર પણ ઉછેરી મોહોટાં કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખી હોય, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે ઉછરી મોટાં થતાં નથી. કેમકે જેમ વેલ તથા વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન થતાં બધાં ફળોને કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી પરિપાક દશાને પ્રાપ્ત થવાનો સ્વભાવ નથી, તેમ જન્મેલાં બધાં મનુષ્યશરીરને પણ કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી ઉછરી મોહોટાં થવાનો સ્વભાવ નથી. પણ તેમાંથી જેને કુદરત અનુકૂળ આવે છે એવા કેટલાક, વેલ તથા વૃક્ષના ફળોની પેઠે પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપરથી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति।
जीवत्यनाथोपि वने॰विसर्जितः
कृतप्रयत्नोपि गृहे न जीवति ॥ ५१६ ॥

ઈશ્વરેચ્છા જેને અનુકૂળ છે તે અરક્ષિત પણ સુરક્ષિત થાય છે, ને જેને અનુકૂળ નથી તે સુરક્ષિત પણ નાશ પામે છે. કેમકે કોઇ સમય વનમાં ત્યાગ કરેલ અનાથ પણ જીવે છે, ને ઘરમાં રાખી પ્રયત્ન કરેલ જીવતો નથી ॥ ૫૧૬ ॥

रंकं करोति राजानं राजानं
रंकमेव च । धनिनं निर्धनं
चैव निर्धनं धनिनं तथा ॥ ५१७ ॥

ઇશ્વરેચ્છા રંકને રાજા, રાજાને રંક, ધનિને નિર્ધન અને નિર્ધનને ધનવાન્ કરે છે ॥ ૫૧૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

अनुकूलतामुपगते हि विधौ सफलत्वमेति
लघुसाधनता। प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता ॥ ५१८ ॥

ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂળ હોય તો સ્વલ્પ સાધન પણ સફળ થાય છે, પણ તે જો પ્રતિકૂળ હોય તો ઘણાં સાધન પણ નિષ્ફળ જાય છે ॥ ૫૧૮ ॥

कांतं वक्ति कपोतिका-
कुलतया नाथांतकालो-
ऽधुना व्याधोधोधृतचा-
पसज्जितशरः श्येनः प-
रिभ्रामति । इत्थं सत्य-
हिना सदष्टइषुणा श्ये-
नोपि तेनाहतस्तूर्णं तौ
तु यमालयं प्रतिगतौ
दैवी विचित्रा गतिः ॥ ५१९ ॥

કપોતિકા પોતાના પતિને આકુળપણાથી કહે છે કે, " હે નાથ, આ ટાણે અંતકાળ આવ્યો, કેમ કે બાણ સજ્જ કરેલ ધનુષ હાથમાં ધરી નીચે પારાધી ઉભો છે, ને ઉપર સિંચાણો ફરેછે," એમ કહે છે તેટલામાં નીચે પારાધિને સર્પ કરડયો ને તેથી તેના ધનુષમાંથી નિશાન ચુકી છુટેલા બાણવડે ઉપર સિંચાણો હણાયો. એ રીતે તે બન્ને તત્કાળ મરણ પામ્યા ને બચ્ચાં સહિત કપોત કપોતિકા બચી ગયાં ! આહાહા ! ! ! ઇશ્વરેચ્છા વિચિત્ર છે ॥૫૧૯॥

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः । इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरेफे हामूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥ ५२० ॥

વળી "હમણાં રાત્રિ નિકળી જાશે, સુંદર પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઊદય પામશે, ને કમળ પ્રફુલ્લિત થશે, એટલે હું નિકળી જઈશ," એ રીતે સાયંકાળે બીડાતા કમળમાં રહી ગયેલ ભ્રમર વિચાર કરે છે, તેટલામાં આહા ! તે કમલિનીને મૂળથી ઉખેડી હસ્તિ હરણ કરી ગયો ॥ ૫૨૦ ॥

પણ ઈશ્વરેચ્છા કેવી છે તે કંઇ અગાઉથી જાણવામાં આવતી નથી, માટે છેવટ સુધી પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. અષ્ટવિધ પરીક્ષામાં કહ્યું છે કે,

तावत्प्रतिक्रिया कार्या यावच्छ्वसति मानवः । कदाचिद्दैवयोगेन दृष्टारिष्टोपि जीवति ॥ ५२१ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય શ્વાસ ભરે, ત્યાંસુધી ઉપાય જારી રાખવા; કેમકે કોઈ સમય જોયેલા મરણ ચિન્હવાળો પણ ઈશ્વરેચ્છાથી જીવે છે ॥ ૫૨૧ ॥

માટે ચિત્તને સ્થિર કરી સદ્વૈદ્યદ્વારા ઉપચાર કર્યા જાવા. જો કે મમત્વ જેમાં બંધાણું હોય તેવો કોઇ પણ પોતાનો નિકટનો વા દૂરનો સંબંધિ અથવા સ્નેહિ રોગી થાય વા પરદેશ જાય અથવા બહારથી આવતાં વાર લગાડે, તો તેની કુશળતા વિષે ચિંતા થવાનો સ્વભાવ છે, તથાપિ તેવી ચિંતા કરેથી કંઇ વળતું નથી, ઉલટું નુકસાન થાય છે. કેમકે તેમાં ને તેમાંજ ચિત્ત લગાડવાથી બીજું કંઇ સુજતું નથી, જેથી સહેજ વાતમાં ગાફલ થઈ જવાય છે. કહ્યું છે કે,

चिंतातुराणां न सुखं न निद्रा अर्थातुराणां स्वजनो न बंधुः । कामातुराणां न भयं न लज्जा क्षुधातुराणां न बलं न तेजः॥५२२॥

ચિંતાતુરને સુખ તથા નિદ્રા, અર્થાતુરને સ્વજન તથા બંધુ, કામાતુરને ભય તથા લજ્જા અને ક્ષુધાતુરને બળ તથા તેજ હોતાં નથી ॥ ૫૨૨ ॥

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् । याच्ञा गुरुत्वं गुणमात्मपूजा चिंता बलं हन्त्यदया च धर्मम् ॥५२३ ॥

જરા રૂપને, અતિ તૃષ્ણા સર્વ સુખને, ખળની સેવા પુરૂષના અભિમાનને, યાચના મોહોટાઇને, પોતાનાં વખાણ ગુણને, ચિંતા બળને તથા નિર્દયતા ધર્મને હણે છે ॥ ૫૨૩ ॥

માટે વિદ્યારણ્ય મહા મુનિયે કહ્યું છે કે,

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा । इति चिंताविषघ्नोऽयं बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ ५२४ ॥

જે નહિ થવાનું તે થતું નથી, ને જે થવાનું તે મિથ્યા થતું નથી, એ રીતનો ચિંતારૂપિ વિષને હણનાર બોધ ભ્રમને ટાળનાર છે ॥ ૫૨૪ ॥

માટે ચિંતાનો ત્યાગ કરી છેવટ પર્યંત ઉપાય કરતાં પણ જો તે નિષ્ફળ જાય તો પછી વિચાર કરી મનને શાંત રાખવું. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

जलमग्निं विषं शस्त्रं क्षुद्व्याधी पत-
नं तथा । निमित्तं किंचिदासाद्य
देही प्राणैर्विमुच्यते ॥ ५२५ ॥

જળ, અગ્નિ, વિષ, શસ્ત્ર, ક્ષુધા, વ્યાધિ તથા પડવું, એમાંના કોઇ પણ નિમિત્તને પામી, દેહધારી પ્રાણથી મુક્ત થાય છે ॥ ૫૨૫ ॥

प्रतिक्षणमयं कायः क्षीयमाणो
न लक्ष्यते । आमकुंभ इवांभः-
स्थो विशीर्णः सन्विभाव्यते ॥ ५२६ ॥

પાણીમાં રહેલ કાચા ઘડાની પેઠે, પ્રતિક્ષણે ક્ષીણ થતું આ શરીર જાણવામાં આવતું નથી, પણ જ્યારે ગળી જાય, ત્યારે જાણવામાં આવે છે ॥ ૫૨૬ ॥

यथाहि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रि-
त्य तिष्ठति । विश्रम्य च पुनर्गच्छे-
त्तद्वद्भूतसमागमः ॥ ५२७ ॥

જેમ કોઇ વટેમાર્ગુ છાયાનો આશ્રય કરી બેસે છે, ને વિસામો લઈ પાછો જાય છે, તેમ પ્રાણિયોનો સમાગમ જાણવો ॥૫૨૭॥

पंचभिर्निर्मिते देहे पंचत्वं च
पुनर्गते । स्वां स्वां योनिमनु-
प्राप्ते तत्र का परिदेवना ॥ ५२८ ॥

પંચ મહાભૂતે કરી નિર્માણ થયેલું શરીર ફરી પંચત્વને પામે છે, એ રીતે પ્રત્યેક મહાભૂત પોતપોતાના કારણમાં લીન થાય તેમાં ખેદ શું! ॥ ૫૨૮ ॥

मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह
जायते । अद्य वाब्दशतांते वा
मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ५२९ ॥

હે વીર, જન્મેલા દેહની સાથેજ મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે પ્રાણિયોને આજે વા સો વર્ષને અંતે પણ જરૂર પ્રાપ્ત થવાનો ॥ ૫૨૯ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्त-
मध्यानि भारत । अव्यक्तनि-
धनान्येव तत्र का परिदेवना ॥५३० ॥

પ્રાણિયો આદિમાં નહિ ભાસનાર, મધ્યમાં ભાસનાર તથા ફરી અંતમાં નહિ ભાસનાર છે, માટે તેમાં ખેદ શું! ॥ ૫૩૦ ॥

વળી ચાણાક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

कालः पचति भूतानि कालः
संहरते तथा । कालः सुप्तेषु
जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ५३१ ॥

કેમકે કાળ પ્રાણિયોને મોહોટા કરે છે, તેમનો સંહાર કરે છે ને તેઓ સૂતા હોય તો પણ જાગે છે, માટે તે કોઈથી ઉલ્લંઘન કરી શકાતો નથી ॥ ૫૩૧ ॥

એ રીતે શારીરિક કુશળમાં તત્પર રેહેવા કહ્યું, હવે વ્યાવહારિક કુશળમાં સાવધાન રેહેવા કેહેવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં રાજ્યનિયમથી વિરૂદ્ધ કોઇ કાળે પણ વર્તવું નહીં, કેમ કે રાજ્યનિયમને અનુસરી વ્યવહાર ચલાવનાર સુખી થાય છે, ને વિરૂદ્ધ રીતે વર્તનાર રાજશિક્ષાને પાત્ર થઇ દુઃખી થાય છે. વર્તમાન સમયમાં પૃથિવી ઉપર રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં ભાસે છે. રાજાસત્તાક, રાજાપ્રજાસત્તાક અને પ્રજાસત્તાક. એમાંથી જે પ્રકારના રાજ્યની સત્તા નીચે વસતા હોઇએ તેના નિયમને અનુસરી સદા ચાલવું. રાજાસત્તાક રાજ્યમાં માત્ર રાજાનીજ સત્તા હોય છે, તેમાં પ્રજામાટે જે જે નિયમો બાંધવામાં આવે છે, તે સર્વ રાજાની સ્વતંત્ર ઈચ્છા મુજબ બંધાય છે; માત્ર તેમાં સલાહકાર મુખ્ય પ્રધાનાદિ હોય છે, પ્રજાની સલાહ મુદ્દલ લેવામાં આવતી નથી. જેથી ઘણી વેળા પ્રજા નારાજ થાય એવા નિયમો બંધાય છે, ને તેનું પરિણામ એવું આવે છે કે, કોઇ સમય પ્રજા રાજ્ય વિરૂદ્ધ થતાં જ્યાં ત્યાં કલેશ ઉત્પન્ન થઈ, રાજ્યની ચાલતી વ્યવસ્થામાં ભંગાણ પડે છે. રાજાપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં સર્વ નિયમો રાજા અને પ્રજા તરફથી નેમાયલા અધિકારિયો પરસ્પરે વિચાર કરી બહુ મતથી બાંધે છે; જેને રાજા પોતાની મંજુરિઆત આપે છે. એવા નિયમોથી પ્રજાને નારાજ થવાને કંઇ કારણ રેહેતું નથી, કેમકે તેમાં પ્રજા પોતે પોતાના અધિકારિયો દ્વારા સામેલ હોય છે. જેથી કંઈ પણ કલેશ ઉત્પન્ન ન થતાં રાજ્યની વ્યવસ્થા સુદૃઢ થાય છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં પ્રજા પોતે અધિકારિયો નેમી તે દ્વારા નિયમો બાંધી બહુ મતથી રાજ્ય ચલાવે છે; જેથી કોઇ વેળા પણ તેમાં કલેશ ઉત્પન્ન થવાને કારણ મળતું નથી. પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જો બધી પ્રજા કેળવાયલી હોય તોજ ચાલી શકે છે, કેમ કે કેળવાયલી પ્રજામાં આખી પ્રજાના સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ હોવાથી તે એક સંપ રહે છે, ને સમગ્ર રાજ્ય પોતાનું છે, એવી તેને મમતા બંધાય છે; જેથી રાજ્યની વ્યવસ્થા તે ઠીક રાખી શકે છે. રાજાપ્રજાસત્તાકરાજ્ય, રાજા પ્રજા બન્ને કેળવાયલા, સમજુ તથા ઉદાર મનના હોય તોજ સ્થાપી શકાય છે, કારણ રાજ્યના વહિવટમાં પ્રજાને મત આપવાનો હક આપવો, એ સમજુ તથા ઉદાર રાજાના ધ્યાનમાં ઊતરે છે, અને પોતે મત આપતાં વિવેકને ભૂલ્યા વિના રાજભક્તિ કાયમ રાખવી, એ સમજુ તથા ઉદાર પ્રજા વિના બની શકતું નથી. વળી રાજ્યમાં રાજા પ્રજા બન્નેને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોવાથી રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખી શકાય છે. જે દેશમાં પ્રજા વિદ્વાન્ ને રાજ્ય રાજાનું હોય ત્યાં એવું રાજ્ય બંધબેસ્તું આવે છે. રાજાસત્તાક રાજ્ય જ્યાં પ્રજા અજ્ઞાની હોય ત્યાંજ માફક આવે છે, કારણ અજ્ઞાની પ્રજામાં સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી સૌ પોતપોતાનો લાભ અલાભ જુવે છે, ને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોતી નથી. અને મમતા બાંધ્યા વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ યથાર્થ થઇ શકતી નથી. માટે તેવી પ્રજાને રાજાસત્તાક રાજ્ય યોગ્ય છે, કેમકે રાજાને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોય છે, જેથી રાજ્યની યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવામાં તે અનાદર કરતો નથી. પણ પ્રજાને જ્ઞાનવાન્ કરવી, એ રાજાના હાથમાં છે, કેમકે તેની પાસે પ્રજાને કેળવવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધન હોય છે

માટે તેણે અનેકપ્રકારની પાઠશાળાઓ સ્થાપી તે દ્વારા પ્રજાને જ્ઞાન આપવું, ને તેને રાજ્યવહિવટમાં મત આપવાનો હક આપવો. જેથી તેના તરફથી કોઇ પણ પ્રકારની હાની થવાનો પોતાને ભય રહે નહીં. થોડા વર્ષ પેહેલાં વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારી નામે એક મહા સત્ પુરૂષ થઇ ગયા છે, જેમણે સુખદાયક રાજનીતિ નામે એક નહાનો નિબંધ રચ્યો છે, જેમાં રાજા પ્રજા બન્ને સુખી થાય તે રીતે રાજ્ય ચલાવવાના મૂલતત્વો જણાવેલ છે. એ નિબંધ તેમણે વ્રજભાષામાં રચેલા વેદોક્તધર્મપ્રકાશ નામના મહાન્ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે. તેમાં કહ્યા પ્રમાણેની રાજનીતિ જો પૃથિવી ઉપરના રાજ્યોમાં ચાલે તો રાજા પ્રજા બન્નેમાંથી કોઈ પણ અસંતોષ પામી દુ:ખી થાય નહિ; એ વિષયમાં કૃપાળુ વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારિયે જે કહેલ છે, તે આ ઠેકાણે સંક્ષેપથી કેહેવામાં આવે છે:—

આ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્ય છે, તેમાં જેટલા પ્રદેશનો જે રાજા હોય તેણે તેટલા પ્રદેશને પોતાનો એક બગીચો, તેમાં વસનારી પ્રજાને પોતાનું એક કુટુંબ તથા પોતાને તેનો માલક સમજવો. અને પોતાના એ પ્રજારૂપ કુટુંબનો નિર્વાહ પોતાના દેશની જમીનરૂપ બગીચામાં સારી રીતે થાય ને બધી પ્રજા સદા કાળ સુખી રેહે, એ રીતની તજવીજ મારે અવશ્ય કરવી જોઇએ, એવો વિચાર કરવો; તેમ પ્રજાયે પણ પોતાના સુખ માટે ઉદ્યોગ કરનાર પોતાના પિતારૂપ રાજા જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે વર્તવા તત્પર રેહેવું. પછી રાજાયે ખેતી સમજનારી પ્રજાદ્વારા બધી જમીનની ખેડ કરાવવી, ને જે ઠેકાણે જે વનસ્પતિ સારી પાકે તે ઠેકાણે તે વનસ્પતિનું વાવેતર કરાવવું. શિલ્પ શાસ્ત્ર જાણનાર ઉપરીના હાથ નીચે મેહેનતુ પ્રજા દ્વારા નદિયોના બંધ તથા મોહોટાં તળાવો બંધાવી, તેમાં બધી જમીનને બારે માસ પુરૂં પડે તથા દુષ્કાલ સમયમાં પણ તંગી ન પડે તે રીતે પાણીનો સંચય કરાવવો; ને એ રીતની પાણીની ગોઠવણ હોવાથી વર્ષમાં એકથી વધારે જેટલા પાક દેશની જુદી જુદી જમીન આપી શકે તેટલા ઉત્પન્ન કરાવવા. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં ફળ, કંદ, શાક, ભાજી, અન્ન, લાકડાં તથા ગાય, ભેંસ, બકરાં, ગાડર, ઘોડા, ગધેડા, ખચ્ચર, ઉંટ અને હાથી ઇત્યાદિ જીવ માત્રના નિર્વાહ અર્થે ઘાંસ, ખપ ઉપરાંત શીલકમાં રેહે તે રીતે ઉત્પન્ન કરાવી, ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી ગામના લોકોયે, પોતપોતાના પેટ અર્થે જેટલું અન્નાદિ તથા જનાવરો માટે ઘાંસ જોઇએ તેટલું લઈ જવું. વળી ઊન, સણ, રેશમ તથા રૂ વિગેરે વસ્તુ વણવાનાં કારખાનાં તૈયાર કરાવી તેમાં વણકર પ્રજાદ્વારા, બધાને પુરા પડચા ઉપરાંત શીલકમાં રેહે, તે રીતે નાના તરેહનાં લુગડાં વણાવવાં ને તે દરજી પ્રજાદ્વારા શીવડાવી ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી જેને જે કપડું જોઇએ, તેણે તે લેવું, ને ફાટી જાય ત્યારે તે પાછું દઇ તેને બદલે નવું લઈ જાવું. વળી બધી પ્રજાને પુરા પડે, ને તે ઉપરાંત શીલકમાં રેહે તે રીતના સોના રૂપાના મોતી હીરાથી જડેલા અલંકાર પણ સુવર્ણકાર પ્રજાદ્વારા તૈઆર કરાવી ગામ ગામના ખજાનામાં રખાવવા, જેમાંથી જેને જે પેહેરવા જોઇએ, તેણે તે પેહેરવા લેવું, ને ભાંગે તુટે કે પાછું ખજાનામાં દઈ નવું લઇ જવું. તેમજ રાજાયે યંત્રકળા જાણનાર પ્રજાદ્વારા સર્વ પ્રકારનાં યંત્ર તથા શસ્ત્ર તૈયાર કરાવી ગામે ગામ રખાવવાં; વળી વરાળ વા વિજલીથી

ચાલતી ગાડિયો, દૂરશ્રવણુ તથા સંકેતાદિ તારયંત્રો તથા યંત્રવડે અનેક પ્રકારની રમત દેખાડનાર ખેલો લોકોના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ રાખવા. અને અઠવાડીયામાં એક દિવસ આરામ લેવાનો ઠેરાવવો, ને તે દિવસ સર્વે જણે ખુશી પ્રમાણે રમત ગમતમાં કહાડવો. સર્વ પ્રકારનાં કારખાનાં ચલાવનાર, ખેતીકરનાર તથા રાજાયે પોતે એક સરખું અહિંસક અન્ન ખાવું, ને તે રાજ્યના ખજાનામાંથી જોઈતું લઇ જવું. યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોના, રાજાયે વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ પડતા વિવાહ કરી આપવા. કદી વિવાહ કર્યા પછી કોઇ સ્ત્રીપુરૂષને અણબનાવ થાય તો તે સ્ત્રીને તેજ ખાતાદ્વારા બીજો પસંદ પડતો પુરૂષ તથા તે પુરૂષને બીજી પસંદ પડતી સ્ત્રી મેળવી દેવી. સર્વ પ્રજાએ પોતાનાં છોકરાં સાત આઠ વર્ષનાં થાય કે રાજાને સ્વાધીન કરવાં, જેમને તેમની ચંચાળાઇ પ્રમાણે રાજાયે પ્રથમ અવસ્થા પર્યંત જુદા જુદા ધંધાનો અભ્યાસ કરાવવો, ને પછી જે કામ જે શિખ્યાં હોય તેમને તે કામના ખાતામાં જોડી દેવાં. ત્યાં કામ ધંધો કરતાં કરતાં જ્યારે તેઓ વૃદ્ધ થાય, ત્યારે તેમની પાસે કામ કરાવવું બંધ કરી, તેમને પેનશન દાખલ સર્વે ઊપભોગ ભોગવવા દેવા, ને જે જે ખાતામાં તેમણે યુવાનિમાં કામ કર્યું હોય, તે તે ખાતાની રાજસભાના તેમને સભાસદ કરવા. ત્યાં તેમણે જેવી જરૂર પડે તેવા નિયમો તે રાજસભાના મુખીને બાંધી આપવા; અને જગત્ પ્રકાશક નિરાકાર પરમેશ્વરના ઉપકારને યાદ કરતા રેહેવું. વળી મરણ પામેલા સર્વ શરીરનું પૃથક્કરણ તરત થવું જોઇએ, માટે રાજાએ તેવા એક ખાતા દ્વારા પોતાની પ્રજામાંથી જે મરે તેના શરીરને તત્કાળ બાળી નખાવવું. એ પ્રમાણે સર્વે પ્રજા એક કુટુંબ ને તેજ એક રાજ્ય, એવી રાજનીતિ સૃષ્ટિના આરંભ કાળમાં હતી, જે હમણાં પણ થવી જોઇએ. એથી ચોરી, મારામારી, તર્કટ તથા ખૂન ઇત્યાદિ ગુન્હા કોને કેહેવા, તેની ખબરજ નહીં રહે. એમ થવાનું કારણ સર્વેની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાં ગુન્હા થવાનો અસંભવ છે. પૂર્વે આ ભૂગોળ ઊપર સર્વ ધંધાનાં ખાતાં હતાં, ને પ્રત્યેક ખાતામાં કામ કરનાર મનુષ્યનાં સાત આઠ વર્ષની વયનાં છોકરા છોકરીઓને રાજા પોતાના સ્વાધીનમાં લેતા, અને તેમને તેમની ચંચળાઈ પ્રમાણે જુદા જુદા ધંધા શીખવવાના ખાતામાં મોકલી આપતા. તે જેમ જેમ ઉમરમાં આવતા તેમ તેમ તેમને જે જે કામ શીખવ્યું હોય, તે તે કામમાં તેઓ પરસ્પર મદદગાર થઇ પડે તે રીતના નિયમથી, રાજા તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પરણાવતા ને તેમને જે કામ આવડતું હોય, તે કામના ખાતાની વ્યવસ્થાકરનાર મુખી પ્રત્યે મોકલી દેતા; જે તેમના રેહેવાની વ્યવસ્થા કરતો. એ રીતે ઘણા કાળ સુધી ચાલ્યા પછી રાજા દુર્બુદ્ધિવાળા થવાથી લોકોએ પોતપોતાનાં બચ્ચાંઓને રાજાને સ્વાધીન કરવાનું છોડી દીધું, ને પોતાને જે આવડતી તેજ વિદ્યા તેમને શીખવી ને વૃદ્ધ થતાં તેમના તાબામાંજ રહેવું પસંદ કીધું. એ પ્રમાણે થવાથી ધંધાનાં જેટલાં ખાતાં હતાં તેટલી જાતી થઇ, ને કાળે કરી તે તે જાતિનું અભિમાન દૃઢ થયું, અને પૂર્વે સ્થિતિનું વિસ્મરણ થઈ ગયું. પછી રાજા લુટારૂ થઇ પ્રજાને પીડવા લાગ્યા ને ત્રાંબા, રૂપા તથા સોના વિગેરે ધાતુના સીક્કા બનાવી "અમને પ્રજાએ આટલો કર આપવો"

એવી નીતિ ઠરાવી તે પ્રમાણે પ્રજાને ચલાવવા લાગ્યા. પછી પ્રજા પણ લુટારૂ થવા લાગી ત્યારે મનુ નામે જે રાજા થયો તેણે કાયદા બાંધ્યા. એજ બગડેલા ધોરણે હમણાં પણ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્યની અનેક પ્રકારની રાજનીતિ છે. પણ સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ, સર્વ જમીન એક બાગ અને તેમાંથી જે જે ઉત્પન્ન થાય તે સર્વની એક સામાન્ય પેદાશ; એ રીતની રાજ્યવ્યવસ્થા હોય તો સર્વને ખાવા પિવા, પેહેરવા ઓઢવા તથા રમત ગમતની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી પાલખી, રથ, ઘોડા તથા હાથી ઇત્યાદી વાહન, સર્વને વૃદ્ધ અવસ્થામાં રાજસભામાં સભાસદ થતાં બેસવાને મળે છે. તેથી કોઇને કંઇ નહીં મળ્યું એમ થતું નથી, જેથી સર્વ લોક પૂર્ણકામ થાય છે. ઈચ્છાની અપૂર્ણતાથી ક્રોધ આવે છે, જે અહીં શીલકમાં બાકી રહેતો નથી. ક્રોધ ન આવતાં ગુન્હો કરવો અથવા ઇર્ષા રાખવી, એમાંનું લેશ પણ રેહેતું નથી, તેથી આ રાજનીતિ, એ પ્રજા તથા રાજાનો ખરેખરો સંબંધ છે, ને એથીજ રાજા જે પોતાની પ્રજાનો પિતા કહેવાય છે તે સાચું ઠરે છે. હવે કેટલાકને એવી કલ્પના થશે કે, જો એવી રાજ્ય વ્યવસ્થા થાય તો સંડાસ કોણ સાફ કરે! રસ્તા કોણ ઝાડે! પાલખી કોણ ઉપાડે! હુક્કો કોણ ભરી આપે! થુકદાની કોણ સાફ કરી લાવે! ચંપી કોણ કરશે તથા હાથમાં જોડા લઇ કોણ ઊભા રેહેશે! વળી ઘોડાની ચાકરી કોણ કરશે અને ઘોડાપરથી ઊતરતી વખત હાથમાં ઘોડો કોણ ધરી રાખશે! તો તે કલ્પના કરનારે એમ જાણવું જે બધા મનુષ્યની અક્કલ એકસરખી હોતી નથી. જેથી સાત આઠ વર્ષનાં બચ્ચાં જ્યારે રાજાના સ્વાધીનમાં આવે, ત્યારેજ તેણે તેમની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી, જેને જે ધંધો શીખવવો ઘટે તેને તે ધંધો શિખવવો. તેમાં કેટલાંક છોકરી છોકરાંઓને સંડાસ ઝાડવા વિગેરે હલકાં કામ કરવાની વિદ્યા શિખવવી, ને તેટલું કામ તેમણે યુવાનીમાં યથાર્થ કર્યું, કે તેમને અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધી, ઘર, ઘરેણાં તથા પુરૂષને સ્ત્રી ને સ્ત્રીને પુરૂષ, એ રીતે સર્વ સુખ ભોગવવાના પદાર્થ મળશે. એ લાલચથી તેવું હલકું કામ તેઓ અચ્છી રીતે કરશે. અને ફરી તેમને જે બચ્ચાં થશે તેમની બુદ્ધિ પ્રમાણે રાજા તેમને ધંધો શીખવશે, ને યુવાનીમાં તેઓ તે ધંધો કરશે. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવાથી સર્વ કામ ચાલશે, ને થુકદાની ધોઇ લાવવી, હુક્કો ભરી દેવો, ચંપી કરવી, તથા સંડાસ ઝાડવા ઇત્યાદિ કામ હલકાં છે, એમ તે તે કામ શીખેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સમજશે નહીં. કેમકે બીજાની પેઠે તેમને પણ કામ કરવાથી અન્ન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ સર્વ ભોગ મળે છે, માટે વિના દુઃખે સારી રીતથી શીખેલું કામ કરવું, એજ તેઓ ધારશે. અને તે સ્ત્રી પુરૂષો, રાજાયે ઠેરવેલા ગામમાં ઠરાવ પ્રમાણે શિલ્પી પ્રજાદ્વારા બંધાવેલા એક. એક ઘરમાં એક એક દંપતીની રીતે રહે, ને તે ઠેકાણે તેમને તેમના કામ બદલ સર્વ ખાનપાન, પેહેરવા ઓઢવા તથા મોજ શોખની પ્રાપ્તિ થાય, તો સર્વ કામ તેઓ યથાર્થ કરે ને કંઇ અડચણ આવે નહીં. રાજાયે અનેક ધંધાનાં ખાતાં કાહાડવાં, તેમાં તે તે ધંધામાં અતિ કુશળ એવા ઉપરિયોની નેમણુક કરી તેમના હાથ નીચે તે તે ધંધો શિખેલાં મનુષ્યો આપવાં, જેમણે પોતાના ઉપરિયો કેહે તે પ્રમાણે યથાર્થ કામ બજાવવું. ખેતીવિદ્યામાં કુશળ એવા કેટલાક મુખીયોને ઠેકાણે ઠેકાણે રાખવા, ને

તેમના કહ્યા મુજબ કામકરનાર કેટલાક લોકની તેમના હાથ નીચે નેમણુક કરવી. કેટલાક પાકેલા ધાન્યની કાપણી કરી તેને લણી આપનાર રાખવા. કેટલાક ખજાનામાં સર્વ પેદાસ સંભાળી રાખનાર ઠેરવવા. કેટલાકની જે ઠેકાણે જેટલો માલ જોઇએ તેટલો તે ઠેકાણે પોહોંચાડવા માટે નેમણુક કરવી. વળી કેટલાક વસ્ત્ર વણી તૈયાર કરનાર, કેટલાક કપડાં શીવનાર, કેટલાક લોહનું કામ કરનાર, કેટલાક સોનું, રૂપું, ત્રાંબું ઈત્યાદિ ધાતુનું કામ કરનાર, કેટલાક લાકડાં, માટી, પથ્થર, તથા કાચનાં કામ કરનાર, કેટલાક ચામડાનું કામ કરનાર, કેટલાક ખાણુમાંથી પદાર્થ કહાડનાર, કેટલાક વિદ્યા શિખવનાર, કેટલાક વહાણુ ચલાવનાર, કેટલાક ઘર તથા વહાણુ બાંધનાર, કેટલાક ઔષધી દેનાર, કેટલાક જેને જે જોઇએ તે કપડાં તથા ઘરેણાં ઇત્યાદિ દેનાર, અને જુનાં થયેલાં પાછાં લઇ તેને બદલે નવાં આપી જુનાં અસલના કારખાનામાં મોકલનાર, તથા કેટલાક ખોરાકી, માલ, ભાજી, તેલ, ઘી તથા ગુડ આદિ વસ્તુ દેનાર ઇત્યાદિ સર્વને સર્વ પ્રકારના સર્વ ઠેકાણે નેમી બધાનો બંદોબસ્ત રાખવો, એજ સાચે સાચા રાજાનું કામ છે. એ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવહાર હોય તો ચોરી કરેલો માલ શા કામનો ! વ્યાપાર કરી ઇર્ષા કોની કરવી ! ને પૈસાની જરૂરજ ન પડે તો તે છુપાવી તેનો શું ઉપયોગ કરવો ! અને બીજાને મારીને શું મેળવવું ! એમ વિચાર આવે છે. તેથી ખરાબ કામ સર્વ વ્યર્થ છે એમ સમજાઇ મન સ્વસ્થ થાય છે, ને પરમેશ્વરનો ઉપકાર યાદ કરી, સ્થિરતાને પામી આનંદનો અનુભવ કરે છે. માટે પ્રજામાં રાજકારભાર એજ રીતનો જોઇએ. એવી રાજ્યવ્યવસ્થા સો વર્ષ ચાલે તો બીજા સૈકાની પ્રજા હમણાના રાજા તથા ન્યાયાધીશોને તે મનુષ્ય નહીં પણ જનાવર હતા, એમ કેહે ! જુઓ ! આ રાજનીતિની રીતિયે જગતનો વ્યવહાર આ પ્રમાણે ચાલવો જોઇએ કે, પ્રત્યેક ખાતામાંના જેઓ વૃદ્ધ હોય, તેઓ તે તે ખાતાની રાજસભાના સભાસદ થાય, ને રાજાને જોઇતા નિયમો વધુ મતે બાંધી આપે. વળી રાજાના પ્રધાન વિગેરે પણ સર્વ વૃદ્ધ હોવા જોઇએ. અને જે યુવાન્ હોય તેમણે પોતે જે જે ધંધો શિખ્યા હોય તે તે ધંધાના ખાતામાં દાખલ થઇ કામ કરવું જોઇએ. દાખલા તરીકે જેમને સોના રૂપાનું કામ શિખવ્યું હોય, તેમને કામ કરવા માટે એક ઉત્કૃષ્ટ હવાવાળું સ્થાન પસંદ કરવું. ત્યાં તેમણે સુતારના ખાતા તરફથી બંધાયલા ઘરમાં રહી, વણકરના ખાતા તરફથી વણાયલાં કપડાં શેહેરના ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, દરજીના ખાતા તરફથી સીવાયલાં લુગડાં પેહેરવાં, મોચીના ખાતા તરફથી તૈયાર થયેલ જોડા, ધમણ વિગેરે જોઇએ તે ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, ખેતીના ખાતા વડે તૈયાર થયેલ અન્ન જોઇએ તે પ્રમાણે ખજાનામાંથી લાવી ખાવું, પોતાના ખાતા તરફથી તૈયાર થઇ ખજાનામાં ગયેલ ઘરેણામાંથી પોતાને જે જોઇએ તે ઘરેણાં લાવી વાપરવાં, રોગ થતાં ઔષધીના ખાતા તરફથી તે વિદ્યાના જ્ઞાતા વૈદ્યદ્વારા જે જોઇએ તે ઔષધ લેવું. અને ઘેર ઘેર હથોડા વિગેરે ઘાટ ઘડવાનો સામાન કંઇ ન રાખતાં દશ વાગે સોના રૂપાના કારખાનામાં જઇ ચાર વાગા પર્યંત કામ કરી પોતપોતાને ઘેર જવું, ને પોતાની સ્ત્રી સાથે સુખથી રેહેવું. અને પ્રજા થાય તો સાત આઠ વર્ષ સુધી સંભાળ્યા પછી રાજાયે નીમેલા કેળવણી ખાતાને સોંપી દેવી. પછી રાજાયે તે ખાતા-

દ્વારા તેમની ચંચળતાઈ પ્રમાણે જુદી જુદી શાળાઓમાં જુદા જુદા ધંધા શિખવવા. અને તેઓ યુવા અસ્વથાને પ્રાપ્ત થાય કે તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતા દ્વારા પસંદ પડે તે રીતે પરણાવી, જે જે ધંધો તેઓ શિખ્યાં હોય, તે તે ધંધાના ખાતામાં કામ કરવા માટે જોડી દેવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધંધાના ખાતાની વ્યવસ્થા થવી જોઇએ. એમ થાય તો પ્રજામાં પરસ્પરે વિશ્વાસઘાત કરવાનો, મારા મારીનો તથા એક બીજાના પ્રાણ લેવાનો, ઈત્યાદિ અપરાધ થવાનો સંભવ રેહે નહિ. તાળાં કુંચી રાખવાની જરૂર પડે નહિ, ને સર્વને પુરતું ખાવા પીવા, પેહેરવા ઓઢવા તથા ઔષધી સુખે મળી શકે. વર્તમાન સમયમાં જેને નીતિ કહિયે છિયે, તે નીતિ નહિ પણ અનીતિ ઠરે. મનુષ્ય પ્રાણી દુઃખ, ઈચ્છા અને ચિંતાથી રહિત થાય, ને સર્વ પોતાને રાજા જેવા સમજે. કેમકે રાજા અને પ્રજાના સુખમાં કાંઇ ફેર રહે નહિ. ચિંતા મૂળમાંથીજ જાય, ને અપંગોનું રક્ષણ પણ તેને માટે નેમાયલા ખાતા તરફથી થાય, જેથી ભીખારી તે શું ! એ કોઈના જાણવામાં પણ આવે નહિ ! ક્રય, વિક્રય ન થતાં સૌને સર્વની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી ચોરી કોને કેહેવી, એ કોઇને ખબર રહે નહિ ! એવી આ અત્યુત્તમ રાજનીતિ અનૂપમ છે અર્થાત્ એના જેવી સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ભૂતકાળમાં મન્વાદિ કોઈ રાજાની થઇ નથી, ને વર્તમાન સમયમાં કયાંય પણ જોવામાં આવતી નથી. એ રીતે મહા કૃપાળુ વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારિયે કહેલ રાજનીતિનો સાર છે. વર્તમાન સમયની પ્રજામાં એ રાજનીતિ દાખલ કરવી અશકય હોવાથી તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, ઊછરતી પ્રજાને એ રાજનીતિનો પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરાવવો, જે ઘણીક પેઢી સુધી ચાલતાં સર્વ પ્રજા એક મત થઇ એજ રાજનીતિ પસંદ કરશે. એ સંતના કેહેવા પ્રમાણે પૂર્વે એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધા પ્રમાણે જાતિ થયેલી છે. પણ તેવી નોંધ કયાંય ઇતિહાસમાં જણાતી નથી, તથાપિ એ રાજનીતિને કંઇક લગતું વાકય શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિ પર્વના ૫૯ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

न वै राज्यं न राजासीन्न च
दंडो न दांडिकः। धर्मेणैव प्रजाः
सर्वा रक्षंति स्म परस्परम् ॥ ५३२ ॥

પૂર્વે કોઇ રાજ્ય, રાજા, દંડ તથા દંડદેનાર નોતાં, પણ સર્વ જન ધર્મે કરી પરસ્પર રક્ષા કરતાં હતાં ॥ ૫૩૨ ॥

પણ એવી સુખદાયક રાજનીતિ જો ચાલતી હોય, તો પ્રજાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગે નહીં; જેથી એવો પણ વખત આવે કે અતિ વૃદ્ધિ થતાં તેનું પોષણ પુરૂં પડવું. મુશ્કેલ થઇ પડે. તેથી માંહો માંહે મારામારી ઉત્પન્ન થઇ એ રાજનીતિને નાશ થવાનો સંભવ છે. એવી શંકા થાય તો સમજવું કે, સૃષ્ટિમાં સમતોલપણું રેહેવા માટે જેની વૃદ્ધિ થાય તેનો ક્ષય અને ક્ષય થાય તેની વૃદ્ધિ કાળે કરી પોતાની મેળે થવાનો સ્વભાવ છે; એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજાની અતિ વૃદ્ધિ થતાં રોગાદિ કોઇ પણ કારણથી તેનો ક્ષય થાય છે. પણ જ્યાંસુધી એ બ્રહ્મચારિ બાવાની સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ચાલુ થઇ નથી, ત્યાંસુધી તો મન્વાદિ રાજાઓના બગડેલા ધોરણે ચાલે-

તી રાજનીતિ ઉપરજ વિચાર કરવો જોઇએ. હવે રાજાસત્તાક અને રાજાપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં તો રાજા પ્રત્યક્ષ હોય છે, પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં રાજા જણાતો નથી. પરંતુ વિચારી જોતાં તેમાં પણ રાજા હોય એમ ભાસે છે. કેમકે રાજ્ય ચલાવવા માટે પ્રજાએ ઠેરવેલી રાજસભામાં એક મુખી કરવો પડે છે, જે તે ઠેકાણે રાજા જેવો ઠરે છે. કારણ તેની સત્તા બીજા સર્વ સભાસદો કરતાં વિશેષ હોય છે, તેને ઘણું કરી રાજા જેવું માન મળે છે, ને સર્વ રાજ્યનિયમો તેની સહિથી ચાલે છે. માટે ત્રણે પ્રકારનાં રાજ્ય રાજાથી ચાલે છે, એમ જાણવું. હવે રાજાયે પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસ કરી સર્વ પ્રકારની રાજનીતિમાં કુશળ થવું જોઇએ, કેમકે તેના ઉપર ઘણા મનુષ્યની સંભાળ રાખવારૂપ ભાર હોય છે, જે સર્વ વાતે કુશળ થયા સિવાય ઉપડી શકતો નથી. શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सर्वलोकव्यवहारस्थितिर्नीत्या विना न हि । यथाऽशनैर्विना देहस्थितिर्न स्याद्धि देहिनाम् ॥५३३॥

જેમ ખાધા વિના દેહધારીના દેહની સ્થિતિ રહી શક્તિ નથી, તેમ સર્વ લોકના વ્યવહારની સ્થિતિ નીતિ વિના બની શક્તિ નથી ॥ ૫૩૩ ॥

अतः सदा नीतिशास्त्रमभ्यसेद्यत्नतो नृपः । यद्विज्ञानान्नृपाद्याश्च शत्रुजिल्लोकरंजकाः ॥ ५३४ ॥

માટે રાજાયે સદા યત્નથી નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, કેમકે જેના જ્ઞાનથી રાજાદિ સર્વ, શત્રુને જીતનાર તથા લોકને રંજન કરનાર થાય છે ॥ ૫૩૪ ॥

नृपस्य परमो धर्मः प्रजानां परिपालनम् । दुष्टनिग्रहणं नित्यं ननीत्या ते विनाह्युभे ॥ ५३५ ॥

નિરંતર પ્રજાનું પાલન કરવું તથા દુષ્ટને દંડ દેવો, એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; જે બન્ને નીતિ વિના બની શકતાં નથી ॥૫૩૫॥

જેમ કુટુંબના વડીલનું મુખ્ય કામ કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવાનું છે, તેમ રાજાનું મુખ્ય કામ પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું છે. કુટુંબ સિવાય જેમ વડીલ નહીં, તેમ પ્રજા વિનાનો રાજા નહિ. અને વડીલ સિવાય જેમ કુટુંબ નહિ તેમ રાજા વિનાની પ્રજા નહિ. એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजाः । अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ ५३६ ॥

જો આ લોકમાં સારી રીતે નિયમમાં રાખનાર રાજા ન હોય, તો પ્રજા, સમુદ્રમાં સુખાણી વગરના નાવની પેઠે નાશ પામે ॥૫૩૬॥

न तिष्ठंति स्वस्वधर्मे विना पालेन वै प्रजाः । प्रजया तु विना स्वामी पृथिव्यां नैव शोभते ॥ ५३७ ॥

વળી રક્ષણકરનાર વિના પ્રજા પોતપોતાની ફરજ બજાવતી નથી, ને પ્રજા વિનાનો રાજા પૃથિવિમાં શોભતો નથી ॥૫૩૭॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

तस्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवल्लभात् । नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजा रक्षेत्पितेव हि ॥ ५३८॥

રાજાએ ચોર, કાર્યભારી, શત્રુ, હજુરી તથા પોતાના લોભથી પ્રજાની પિતાની પેઠે રક્ષા કરવી ॥ ૫૩૮ ॥

राजा बंधुरबंधूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् । राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्तिनाम् ॥ ५३९ ॥

કેમકે રાજા અબંધુનો બંધુ, આંધળાની આંખ અને ન્યાય માર્ગે વર્તનાર સર્વનો માતા પિતા છે ॥ ૫૩૯ ॥

પણ એ રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં રાજાને મોટો ખર્ચ રાખવો પડે છે, જે પ્રજાયે આપવો જોઇએ. કેમ કે તે જો ન આપે તો રાજા લાવે ક્યાંથી? માટે પ્રજાએ રાજાને ખર્ચની મદદ કરવી ને પોતે તેથી સુરક્ષિત રેહેવું. રાજાયે પોતાના તાબાની જેટલી જમીન હોય તેની ભરપ કરાવવી, તેમાં જે ખેતી માટે પ્રજા ઉપયોગમાં લે તેના ઉપર કર નાખવો. વળી પાષાણ, ધાતુ, રત્ન તથા ક્ષારાદિ ખનિજ પદાર્થો ખણિ કાઢવા માટે જે જમીન પ્રજા રોકે તેના ઉપર પણ કર નાખવો; તેમ જંગલની પણ જે પેદાશ થાય તેના ઉપર તથા પોતાના તાબાના સમુદ્રની પેદાશ ઉપર કર નાંખવો. એ રીતે કાચી વસ્તુ ઉપર કર લેવો પણ તેની જે કંઈ વસ્તુ પોતાના દેશમાં બને તે ઉપર કર લેવો નહિ. કેમકે તે લેવાથી એકજ વસ્તુ ઉપર બેવડો કર થાય છે, જેથી તેની કિંમતમાં વધારો થઈ તે મોંઘી પડે છે. વળી પોતાના દેશમાંથી કાચી અથવા બનાવેલી વસ્તુ પારકા મુલકમાં જાય તેના ઉપર કર લેવો નહિ. કેમ કે તે વસ્તુ જેમ બને તેમ બીજા દેશમાં પાલવે ને પોતાના દેશનો વ્યાપાર વધે તેમ કરવું, જેથી પોતાની પ્રજા તે ઉપર સારી રીતે ગુજરાન ચલાવી શકે. બીજા દેશની કાચી વા પાકી જે વસ્તુ પોતાના દેશમાં આવે તે ઉપર ઘટતો કર નાખવો. વળી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર સિવાય જે પ્રજા બીજા ધંધામાં લાગી હોય, તેની પાસેથી તેની આવકના પ્રમાણમાં કર લેવો. કેમકે કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરે જેમ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા સરકારી જમીન વાપરે છે, તેમ બીજાં મનુષ્ય પણ અનેક પ્રકારના ધંધાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવામાં આડી રીતે સરકારી જમીનનોજ ઉપયોગ કરે છે. કેમકે તેમના ધંધા માટે માલની આવ જાવ થવામાં જે જમીન વપરાય છે તે સરકારીજ હોય છે. તેમજ સર્વ પ્રજા સરકારી જમીન વાપર્યા સિવાય ક્યાંઈ પણ આવજાવ કરી શકતી નથી. વળી સર્વ પ્રકારના ધંધાનો બધો આધાર ખેતી વિગેરેથી ઉપજતી કાચી વસ્તુ ઉપર હોવાથી, તે પેદાકરનાર ખેડુતાદિ વર્ગ કરના બોજામાં કચરાઇ જાય તો બરાબર નીપજ થાય નહીં, માટે બીજા ધંધાથી ગુજરાન ચલાવનાર સર્વ મનુષ્યોયે, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં સરકારને કર આપી, ખેડુતાદિ ગરીબ વર્ગનો બચાવ કરવો, એ તેમની ફરજ છે. પણ રાજાયે એ સઘળા નાનાપ્રકારના કર એવી રીતના હલકા નાખવા કે પ્રજાને આપવા ભારી પડે નહિ. સૌ કોઈ પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી, સુખે રહી શકે તેમ કરવું. અથવા જમીન તથા

જળમાંથી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરેથી તે ખાનગી અથવા સરકારી નોકર, કારીગર, ભારવેહેનાર,' ઘણા મળી સાથે વ્યાપાર કરનાર તથા છુટા વ્યાપારી વિગેરે હરકોઇ પ્રકારનો ધંધો કરનાર તમામ લોક પર્યંત કોઇ પાસેથી પણ ઊધડો કર લેવો નહિ. પણ સર્વ પ્રકારનો લાગત તથા તેની ખોરાકી પોશાકીનો ઊત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠની રીતે ઠેરવેલ વાજબી ખર્ચ બાદ કરતાં, જે તેની ચોખી આવક હોય તેમાંથી, દેશની ઊપજ ખરચનું સરવાયું તપાસતાં, તેમાં નફો હોય તો ઓછો ને ખોટ હોય તો વધારે, જેટલો લેવો ઘટે તેટલો કર પોતાની રાજસભા દ્વારા ઠેરવીને લેવો. પછી ગમે તો તે શ્રીમંત વા ગરીબ હોય. જો કે એવી રીતનો કર શ્રીમંતોને આપવો ગમશે નહિ, તથાપિ ન્યાયની રીતે સર્વ પ્રજાને એક સરખી રીતે પોતાની આવકના પ્રમાણમાં કર આપનારી કરવામાં એ રીતિ સર્વોત્તમ છે. માટે સર્વ પ્રજાએ એક મત થઇ એ એકજ જાતનો કર રાજાને પોતાના રક્ષણના બદલામાં ખુશીથી આપવો. જેથી આખી પ્રજા એક કુટુંબરૂપ થઇ એક બીજાના સુખદુઃખમાં ભાગલેનારી થાય. પ્રજામાંનું કોઇ પણ જન હમણાના ખેડુત વિગેરે ગરીબ લોકની પેઠે દુઃખી થાય નહિ. એકના ઘરમાં ખાવા મળે નહિ ને સરકારી કર આપવા માટે તેની ઘરવખરી વેંચાય અને બીજા સુખે ખાનપાન કરી મોજમજામાં રહે એવી કર લેવાની પક્ષપાતી તથા ધીક્કારવા યોગ્ય ઘણીજ ગેર વાજબી રીત બંધ થાય, ગરીબ માર્યા જાય નહિ, જુલમ કેહેવાય નહિ, ને રાજાને પણ ઘણી આવક થઇ પડે. પણ એટલી સંભાળ રાખવી કે, કોઇયે પણ કોઈ રીતે બેવડો કર આપવો પડે નહિ. એ રીતનો' કર પ્રજાએ આપવા તથા તેની પાસેથી રાજાયે ઊઘરાવવા પ્રથમ ઘણું અવઘડ ભરેલું લાગશે; કેમકે સર્વની આવક નક્કી કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. પણ જેમ માહાવરો પડતો જશે તેમ પ્રજા પોતપોતાનો દર વર્ષનો હિસાબ તૈયાર રાખશે. જે ઊપરથી રાજા પ્રજા બન્નેને કર ઊઘરાવવા તથા આપવામાં કશી હરકત આવનાર નથી. વળી રાજા પોતે તથા તેના તમામ કાર્યભારીઓએ પણ પોતાને મળતા લવાજમમાંથી પોતાનો લાગત ખર્ચ બાદ કરી, જે ચોક્કસ આવક રહે તેમાંથી પ્રજા પ્રમાણે રાજ્યમાં કર ભરવો; જેથી કોઇ તરેહનો પક્ષપાત ન રહ્યાથી પ્રજા તેવો કર ખુશીથી આપે એમાં સંશય નહિ. પણ રાજાએ પ્રજાના રાખેલા હિસાબ ઊપર ભરોંસો રાખી કર લેવો, ને કર ઊઘરાવનાર તરફથી પ્રજા ઊપર કશી તરેહનો જુલમ થવા દેવો નહિ; અને એવી તાકીદ કરવી કે, કોઇનો પણ હિસાબ જાહેરમાં ન આવે ને કોઇ પણ ખોટો હિસાબ બતાવે નહિ. એ એકજ કર સિવાય પ્રજા પાસેથી રાજાયે તેના પાલન નિમિત્ત બીજી કોઈ રીતનો કર લેવો નહિ, કારણ પ્રજાને નીચવી લીધેથી રાજાને મોટું નુકશાન થાય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઊદ્યોગ પર્વના ૩૪ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः । तद्वदर्थान् मनुष्येभ्यः आदद्यादविहिंसया ॥ ५४० ॥

જેમ ભ્રમર પુષ્પને બચાવતાં તેમાંથી રસ ગૃહણ કરે છે, તેમ રાજાએ મનુષ્યને નીચોવ્યા વિના તેમની પાસેથી કર લેવો ॥ ૫૪૦ ॥

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं
न कारयेत्। मालाकार इवारा-
मे नयथांगारकारकः ॥ ५४१ ॥

બગીચાના માળીની પેઠે વૃક્ષમાંથી ફુલ લેવાં, પણ કોલસા કરનારની પેઠે વૃક્ષને મૂળમાંથી કાપી ન નાખવો. ॥ ૫૪૧ ॥

यस्मात् त्रस्यंति भूतानि मृगव्या-
धान्मृगा इव । सागरान्तामपि महीं
लब्ध्वा स परिहीयते ॥ ५४२ ॥

કેમકે જે રાજાથી, પારાધિથી મૃગલાંની પેઠે પ્રજા ત્રાસ પામે છે, તે રાજા સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીને પામીને પણ નાશ પામે છે ॥૫૪૨॥

વળી માનવ ધર્મ શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता
च कर्मणाम् । तथावेक्ष्य नृपो
राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ ५४३ ॥

રાજાયે જેમ પોતાને તથા ધંધો કરનાર સર્વ પ્રજાને લાભ થાય, તે રીતે વિચાર કરી રાજ્યમાં નિરંતર કર ઠેરવવા ॥૫૪૩॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहार-
येद्बलिम् । स्याच्चाम्नायपरो
लोके वर्तेत पितृवन्नृपु ॥ ५४४ ॥

અને લોકમાં ધર્મનિષ્ઠ થઇ પ્રતિ વર્ષનો કર સારા કાર્યભારીદ્વારા ઉઘરાવવો, ને પ્રજાને વિષે પિતાની પેઠે વર્તવું ॥ ૫૪૪ ॥

मोहाद्राजास्वराष्ट्रं यः कर्षयत्य-
नवेक्षया । सोचिराद्भ्रश्यते रा-
ज्याज्जीविताच्च सबांधवः ॥ ५४५ ॥

કેમકે જે રાજા મોહથી વિચાર કર્યા વગર પોતાના દેશને પીડે છે, તે બાંધવે સહિત, રાજ્ય તથા જીવિતથી થોડા કાળમાં ભ્રષ્ટ થાય છે ॥ ૫૪૫ ॥

એ રીતે પ્રજા પાસેથી કર લેવો તેના બદલામાં રાજાયે, કોઇ પણ પરદેશના રાજા તરફથી થતા હુમલામાંથી પોતાના દેશ તથા પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા, પરસ્પર પ્રજામાં સલાહ સંપ નિભાવવા અને પ્રજાના રક્ષણ માટે ચોર, લુટારૂ તથા બંડકરનાર લોકોને શાસન કરવા પુરતું સૈન્ય રાખવું; જે જમીન તથા સમુદ્ર બન્ને ઠેકાણે ઉપયોગમાં આવે તેવી ગોઠવણ રાખવી. સમુદ્રમાં લુટારા લોકોથી તથા યુદ્ધ સમય પરદેશી રાજાથી પોતાની પ્રજાનો જાન માલ બચાવવા માટે ચાલતા સમય પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના અગ્નિ વા વિજળીથી ચાલનાર યુદ્ધને લાયક દ્દઢ નૌકા બનાવવી. તેમાં પોતાના વર્તમાન સમય પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તથા સૈન્ય રાખવું. સર્વ સૈન્યને, તેના પ્રત્યેક વિભાગ ઓળખાય તેવી રીતે જુદા જુદા રંગનાં એક સરખાં વસ્ત્ર આપવાં, રહેવા માટે દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને સારી હવાવાળી જગ્યામાં છાવણિયો બાંધી આપવી, યુદ્ધમાં વઢવા માટે પોતાના વર્તમાન સમયાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર આપવાં, તથા તે વાપરવા વિગેરે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા તથા ચોર, લુટારૂને શોધી કાઢવાની ચતુરાઇ શીખવવી. વળી તેમાંથી પ્રત્યેક નગર, ગ્રામ તથા માર્ગમાં સલાહ સંપ રાખવા અને ચોર, લુટારૂથી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા પૂરતા રક્ષકો રાખવા. એ સર્વ સૈન્યને માસિક લવાજમ ચઢે ચઢયું દેતાં જવું, ને તે સદા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહે તે રીતનો

ગોઠવણુ રાખવી. કેમકે એકાએક તેવું કામ આવી પડે છે. માનવ ધર્મ શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नित्यमुद्यतदंडः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः । नित्यं संवृत्तसर्वार्थो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ ५४६ ॥

રાજાયે નિત્ય પોતાના સૈન્યને કવાયત શીખવતાં તૈયાર રાખવું; પરાક્રમ દેખાડતા રેહેવું, પોતાનો સર્વ અભિપ્રાય છુપો રાખવો, અને શત્રુના છિદ્રને જોતાં રેહેવું॥૫૪૬॥

द्वयोस्त्रयाणां पंचानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् । तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ५४७ ॥

અને દેશના રક્ષણુ માટે બે, ત્રણુ અથવા પાંચ ગામને અંતરે નાહાની તથા સો સો ગામને અંતરે મોહોટી, એક એક ઉપરીના હાથ નીચે સૈન્યની ટુકડિયો રાખવી॥૫૪૭॥

તેમ શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છેકે,

कार्यस्थानानि सर्वाणि यामिकैरभितोनिशम् । चतुर्भिः पंचभिर्वापि षड्भिर्वा गोपयेत्सदा । दिने दिने यामिकानां प्रकुर्यात्परिवर्तनम् ॥ ५४८ ॥

રાજાએ નિરંતર સર્વ કાર્ય કરવાના સ્થાનની ચોમેરથી ચાર, પાંચ વા છ પોહોરો ભરનાર સીપાઇ વડે રક્ષા કરવી, ને પ્રતિ દિવસે તેમની બદલી કરવી ॥૫૪૮॥

वीथिवीथिषु यामार्धे निशि पर्यटनं सदा । कर्तव्यं यामिकैरेव चौरजारनिवृत्तये ॥ ५४९ ॥

વળી રાત્રિ સમય ચોકીદારોએ ચોર તથા જારની નિવૃત્તિ માટે ગલિયે ગલિયે પોહોરમાં બે વખત ફરવું ॥ ૫૪૯ ॥

मार्गसंरक्षणं कुर्यान्नृपः पान्थसुखाय च । पान्थप्रपीडका ये ये हातव्यास्ते प्रयत्नतः ॥ ५५० ॥

વળી રાજાએ વટેમાર્ગુના સુખ વાસ્તે માર્ગનું સંરક્ષણુ કરવું, ને તેમને જે પીડા કરતાં હોય તેઓને પ્રયત્નથી હણુવા॥૫૫૦॥

गजाश्वरथयानं तु प्रातः सायं सदाभ्यसेत् । व्यूहाभ्यासं सैनिकानां स्वयं शिक्षेच्च शिक्षयेत् ॥ ५५१॥

વળી નિરંતર સવાર સાંઝ હાથી, ઘોડા તથા રથ ઉપર બેસવાનો અભ્યાસ કરવો, ને પોતે કવાયત શીખવી, તથા સૈનિકોને શીખવવી ॥ ૫૫૧ ॥

गजाश्वरथपश्वादीन्भृत्यान्दासांस्तथैव च । संभारान्सैनिकान्कार्याक्षमान्ज्ञात्वा दिने दिने । संरक्षेयत्प्रयत्नेन सुजीर्णान्संत्यजेत्सुधीः ॥ ५५२ ॥

વળી બુદ્ધિમાન રાજાએ પ્રતિ દિવસે હાથી ઘોડા, રથ, પશુ, પોષ્યવર્ગ, ચાકર, લડાઇની સામગ્રી તથા લશ્કરને કાર્યમાં અસમર્થ થતાં જાણી, પાછાં સમર્થ થાય તે રીતે તેમની રક્ષા કરવી; ને તેમાંથી જે અતિ જીર્ણ થાય તેનો કાર્યમાં ઉપયોગ કરવો નહિ ॥ ૫૫૨ ॥

વળી પારકા હુમલાથી દેશના બચાવ માટે સરહદ્દ ઉપર તથા અંદરના ભાગમાં જ્યાં ઘટે ત્યાં શિલ્પશાસ્ત્ર તથા યુદ્ધ વિદ્યામાં કુશળ પુરૂષોની દેખરેખ નીચે શત્રુથી જીતિ ન શકાય તેવા દૃઢ કિલ્લા બાંધવા. કેમકે બળવાન્ શત્રુની સામે લડવામાં કિલ્લા ઘણા કામ આવે છે. તેમાં સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધ કરવાનાં સાહિત્ય સહિત સૈન્ય રાખવું, ને તેને માટે વર્ષો સુધી ચાલે તેટલી ખોરાકી પોશાકીનો સંગ્રહ રાખવો. માનવ ધર્મ શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ५५३ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક શસ્ત્રધારી બહારના સો યોદ્ધા સાથે, ને સો શસ્ત્રધારી બહારના દશ હજાર યોદ્ધા સાથે યુદ્ધ કરી શકે છે, માટે રાજાયે કિલ્લા કરવા. ॥ ૫૫૩ ॥

તેમ શુક્રનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उच्छ्रितस्तु तथा कार्यो दस्युभिर्न विलंघ्यते । यामिकैरक्षितो नित्यं नालिकास्त्रैश्च संयुतः ॥ ५५४॥

રાજાયે શત્રુથી ઉલ્લંઘન ન કરાય તેટલો ઊંચો, નિરંતર પોહોરેગિરોએ રક્ષિત તથા તોપો જેમાં ગોઠવેલ છે એવો કિલ્લો કરવો ॥ ૫૫૪ ॥

परिखा च ततः कार्या खाताद्द्विगुणविस्तरा । नातिसमीपप्राकारा ह्यगाधसलिला शुभा ॥ ५५५ ॥

અને કિલ્લાને ફરતી થોડે છેટે ઘણુંકરી ઊંડાઈથી બમણા પોટવાળી તથા અગાધ જળવાળી સુંદર ખાઇ કરવી ॥ ૫૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

विस्तीर्णतातिवैषम्यं रसधान्येध्मसंग्रहः । प्रवेशश्चापसारश्च सप्तैता दुर्गसंपदः ॥ ५५६ ॥

દેવાલનો વિસ્તાર, અતિ ગુંચવણ, ઉદકાદિ રસ, ધાન્ય તથા લાકડાનો સંગ્રહ અને આવજાવ કરવાના છુપા માર્ગ, એ સાત કિલ્લાની સંપત કહી છે ॥ ૫૫૬ ॥

વળી સલાહ સંપ જાળવવા માટે રાજાયે પોતાની પ્રજાએ ચુંટી કાહાડેલા મુખીઓ તથા પોતાના પ્રધાનોની સાથે મસલત કરી વધુ મતે, દેશ કાળને અનુસરી જેમ જરૂર પડે તેમ કાયદા બાંધવા, ને તે પ્રમાણે પોતે ચાલી પોતાની પ્રજાને ચલાવવી. અને તેનામાં જે પરસ્પરે અપરાધ થાય તે તથા દેવ લેવ સંબંધી જે વાંધા પડે, તેનો નિવેડો કરી આપવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ઘટતા ગ્રામમાં અદાલતો સ્થાપવી, ને તેમાં પંચ તથા ન્યાયાધિશ દ્વારા કોઇનો પક્ષ કર્યા વગર, જે કાયદા પ્રમાણે વાજબી ન્યાય હોય તે ચુકવવો. માનવધર્મશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणी-
धर्मांश्च धर्मवित् । समीक्ष्य कुल-
धर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ५५७ ॥

ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર રાજાયે જાતિ, દેશ, વ્યાપારિ તથા કુળની જે રીતિયો હોય, તે તપાસી ન્યાય કરવા માટે કાયદા બાંધવા ॥ ૫૫૭ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीतांगः
समाहितः । प्रणम्य लोकपा-
लाय कार्यदर्शनमारभेत् ॥ ५५८ ॥

અને ન્યાયાધીશે ન્યાયાસન ઉપર બેસી, વસ્ત્ર વડે શરીરને ઢાંકી, સાવધાન થઇ તથા જગતના પાલક પરમેશ્વરને પ્રણામ કરી ન્યાય કરવા માંડવો ॥ ૫૫૮ ॥

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं
राजा वाप्यस्य पूरुषः ।
न च प्रापितमन्येन
ग्रसेदर्थं कथंचन ॥ ५५९ ॥

પણ તે ન્યાય કરનાર રાજા વા તેણે નીમેલા પુરૂષે પોતે પક્ષપાતથી વાદી પ્રતિવાદિનો કજીયો વધારવો નહિ, ને કોઇએ દાખલ કરેલો કજીઓ સાંભળવામાં કોઇ રીતે ઢીલ કરવી નહિ ॥ ૫૫૯ ॥

सत्यमर्थं च संपश्ये-
दात्मानमथ साक्षिणः ।
देशं रूपं च कालं च
व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ५६० ॥

અને કાયદાના નિયમમાં રહી, સત્ય શું છે, કજીયો કેવો છે, પોતે શું કરવા બેઠો છે, સાક્ષી કેવા છે, અને દેશ, કાળ તથા વ્યવહારની રીતભાત કેવી છે, એ સર્વ તપાસવાં ॥ ૫૬૦ ॥

अनेन विधिना राजा मिथो वि-
वदतां नृणाम् । साक्षिप्रत्ययसिद्धा-
नि कार्याणि समतां नयेत् ॥ ५६१ ॥

એ રીતે ન્યાયાધીશે પરસ્પરે વાંધો પડેલ વાદી પ્રતિવાદિના, સાક્ષી આદિ પ્રમાણના વિશ્વાસથી સિદ્ધ થયેલ કાર્યનો ખુલાસો આપવો ॥ ૫૬૧ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कु-
र्यान्नराधिपः । अचिरात्तं दुरा-
त्मानं वशेकुर्वंति शत्रवः ॥ ५६२ ॥

પણ જે રાજા મોહથી પ્રજાને વાજબી ઇનસાફ આપતો નથી, તે દુરાત્માને, તેની પ્રજા તથા કાર્યભારી વિરૂદ્ધ થવાથી શત્રુઓ થોડા કાળમાં વશ કરે છે ॥ ૫૬૨ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्
धर्मेण पश्यति । प्रजास्तमनुवर्तंते
समुद्रमिव सिंधवः ॥ ५६३ ॥

અને જે રાજા કામ તથા ક્રોધને નિયમમાં રાખી પ્રજાને વાજબી ઇનસાફ આપે છે, તેને, સમુદ્રને જેમ નદીઓ તેમ સર્વ પ્રજા અનુસરે છે ॥ ૫૬૩ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના પાંચમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

नैकः पश्येच्च कार्याणि वादिनोः
शृणुयाद्वचः । रहसि च नृपः प्राज्ञः
सभ्याश्चैव कदाचन ॥ ५६४ ॥

બુદ્ધિમાન્ રાજા વા ન્યાયાધીશ તથા સભાસદ, એમાંના કોઈપણ એકલાએ કયારેય એકાંતમાં વાદી પ્રતિવાદીનું કાર્ય તપાસવું નહીં, તેમ તેમની વાત પણ સાંભળવી નહિ ॥ ૫૬૪ ॥

व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशील-
गुणान्विताः । रिपौ मित्रे समा
ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥ ५६५॥

વળી રાજા વા ન્યાયાધીશે, સર્વ જાતિમાં જે વ્યવહાર જાણનાર, બુદ્ધિમાન, સારાં આચરણ તથા સ્વભાવવાળા, શત્રુ મિત્રને સમાન જોનાર, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી ॥ ૫૬૫ ॥

निरालसा जितक्रोधकामलोभाः
प्रियंवदाः। राज्ञा नियोजितव्या-
स्ते सभ्याः सर्वासु जातिषु ॥ ५६६ ॥

આળસ રહિત, કામ, ક્રોધ તથા લોભને જીતેલા અને પ્રિય બોલનાર હોય, તેમને સભાસદ કરવા ॥ ૫૬૬ ॥

एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानु-
चिंतनम् । कार्यं पृथक् पृथक्
सभ्यैराज्ञाश्रेष्ठोत्तरैः सह ॥ ५६७ ॥

અને તે શ્રેષ્ઠ સભાસદો સાથે પૃથક્ પૃથક્, એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર વાર વિચાર કરી, વાદી પ્રતિવાદીના વાંધાનો નિર્ણય કરવો ॥ ૫૬૭ ॥

વળી રાજાયે પોતાની પ્રજાનું રોગથી રક્ષણ થવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં દવાશાળા સ્થાપવી, ને ત્યાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કુશળ થયેલા પુરૂષો રાખી તે દ્વારા, પ્રજામાં જે જે રોગી થાય તેને ઔષધ આપવું. ગામે ગામ તથા શેહરે શેહેર નિત્યની ગંદકી સાફ કરાવવી, ને જ્યાં મનુષ્યનું આવાગમન ન હોય તેવે ઠેકાણે ખેતીવાડીના ખાતર માટે એકઠી કરાવવી; કેમકે ગંદકીથી ખરાબ થયેલી હવા મનુષ્યના શ્વાસમાં જવાથી રોગ થાય છે, પણ તેમાં વનસ્પતિને પોષણ મળવાનાં તત્વો હોવાથી તે ખાતરમાં બહુ ઉપયોગી છે. વળી જે રીતે વિષૂચિકા એટલે કોગળિયું, શીળી તથા ઓરી આદિ ઉડતા રોગો અટકે, તેવા ઉપાય રાજાયે લેવા. તેમાં શીળી અટકાવવા માટે ગૌશીતળાનો ચેપ મૂકિ શીળી કાઢવાનો ઉપાય પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેવા કામમાં કુશળ થયેલ પુરૂષો દ્વારા, પોતાની પ્રજામાં ઊત્પન્ન થતાં તમામ બાળકોને શીળી કઢાવતા જવું. તેમ પ્રજામાં જન્મ તથા મૃત્યુ થાય તેની નોંધ કરાવતા જવું; તેમાં મૃત્યુની નોંધ કારણ સહિત કરાવવી, અને પ્રતિ માસે તેનું પત્રક તપાસી જે રોગથી મરણ અધિક થતાં હોય તે રોગ પ્રજામાંથી ઓછો કરવા તથા બીજા રોગ પણ જેમ બને તેમ ઓછા કરવા પ્રયત્ન કરાવવો. વળી સિંહ વ્યાઘ્રાદિ ક્રૂર પ્રાણિયો પણ મનુષ્યની હિંસા કરે છે, માટે તેવા ઘાતકી પ્રાણિયોનો, શીકારી પુરૂષોને કંઈ મેહેનતનો બદલો આપી તેમની પાસે નાશ કરાવવો, જેથી પ્રજા નિર્ભય થઈ સુખે વસી શકે. તેમ આગ તથા પાણીની રેલથી જે રીતે પ્રજાના જાન માલને નુકસાન ન થાય તે રીતની ગોઠવણ કરવી, અને પોતાની પ્રજામાં વધારો થાય છે કે ઘટારો, તે જાણવા માટે પ્રત્યેક દશ વર્ષે કુલ વસ્તિ કેટલી છે, ને તેમાં પુરૂષ, સ્ત્રી તથા બાળક, તેમનાં વય અને ધંધાના વિભાગ સાથે કેટલાં છે તેનું વસ્તિપત્રક ઉપજાવવું; અને તેમાં પ્રજાનો વધારો જણાય તો તેના રક્ષણ તથા પોષણાદિ કલ્યાણ સારી રીતે થાય છે કે નહિ તે ખાતે વિચાર કરવો, ને ન થતાં હોય તો તેનો ઊપાય શોધી પ્રજાને બતાવવો. અને ઘટારો જણાય તો તેનાં કારણ શોધી

કહાડી કંઇ ખામી હોય તે સુધારી પાછો જેમ પ્રજામાં વધારો થાય તેમ કરવું, કારણ પ્રજા ઘટેથી ઉપજમાં ઘટારો થવાને લીધે રાજા નિર્બળ થાય છે. શ્રી મહાભારતાંતર્ગત સભા પર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्वव्यालभयात्तथा । रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥ ५६८ ॥

શું તું તારી સર્વ પ્રજાનું અગ્નિ, સિંહ, વ્યાઘ્ર તથા સર્પાદિ ક્રૂર પ્રાણિ અને રોગ તથા રાક્ષસના ભયથી રક્ષણ કરે છે?॥૫૬૮

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः। फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ॥ ५६९ ॥

જેમ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરેલ સૂક્ષ્મ બીજનો અંકુર કાળે કરી ફળ આપે છે, તેમ સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા પણ જાણવી ॥ ૫૬૯ ॥

लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्द्धंते नरेश्वराः । लोकानां संक्षयाच्चैव क्षयं यांति न संशयः ॥ ५७० ॥

પ્રજા ઉપર દયા રાખનાર રાજા વૃદ્ધિ પામે છે, ને પ્રજાના ક્ષયથી ક્ષય પામે છે, એમાં સંશય નહિ ॥ ૫૭૦ ॥

गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः । पालनात् पोषणात् ग्राह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ॥ ५७१ ॥

માટે રાજારૂપ ગોવાળે પ્રજારૂપિ ગાયનું પાલન તથા પોષણ કરી ધનરૂપ દૂધ ધીમે ધીમે ગ્રહણ કરવું, ને ન્યાયમાર્ગે ચાલવું ॥ ૫૭૧ ॥

हिरण्यधान्यरत्नानि यानानिविविधानि च । तथान्यदपि यत् किंचित्प्रजाभ्यः स्यान्महीपतेः ॥५७२ ॥

કેમકે રાજા પાસે જે ધન, ધાન્ય, રત્ન, વિવિધપ્રકારનાં વાહન તથા બીજું પણ જે કંઇ છે, તે પ્રજા પાસેથીજ મળેલું હોય છે ॥ ૫૭૨ ॥

વળી રાજાયે પોતાની પ્રજાને વિદ્યાભ્યાસ કરાવી, સર્વ પ્રકારની કળા કૌશલ્ય તથા ધંધો કરવાની રીતિ ભાતિમાં કુશળ કરવી જોઇએ. કેમકે પ્રજા સર્વ રીતે કુશળ હોય તો પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી રાજની ઉપજમાં વધારો કરી આપે છે. પણ તે વિદ્યા તથા કળા કૌશલ્ય શિખવવામાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ બન્ને જાતિ માટે પૃથક્ પૃથક્ પાઠશાળાઓ સ્થાપવી. તેમાં સ્ત્રિયોને સ્ત્રીવિદ્યાગુરૂદ્વારા અને પુરૂષોને પુરૂષવિદ્યાગુરૂદ્વારા કેળવણી આપવી. શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

विद्या कलानां वृद्धिः स्यात्तथा कुर्यान्नृपः सदा । विद्याकलोत्तमान्दृष्ट्वा वत्सरे पूजयेच्च तान् ॥ ५७३ ॥

રાજાએ સદા વિદ્યા તથા કળાની જેમ વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું, ને પ્રતિ વર્ષે જે વિદ્યા તથા કળામાં ઉત્તમ જોવામાં આવે તેમનો સત્કાર કરવો ॥ ૫૭૩ ॥

વળી રાજાયે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં અને જેટલા પ્રદેશમાં અગ્નિ વા વિજળીથી ચાલનારૂ રથનો વહિવટ કરવો બની શકે નહિ ત્યાં સડકો, તેની આસપાસ છાયાને વાસ્તે વૃક્ષો, તથા તેપર રાત્રિયે પ્રજાને વહિવટ કરવા અડચણ ન પડે માટે સ્તંભો મૂકી તેમાં પ્રકાશ વાસ્તે ફાનસો મૂકાવી દીવા કરાવવા. સર્વે નાની મોટી નદિયો ઉપર પ્રજાનો સર્વ પ્રકારનો જાવ આવનો વહિવટ સેહેલી રીતે કરી આપવા માટે પૂલો બંધાવવા. પ્રજાના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ તથા નગરે નગર તેમજ પ્રત્યેક જંગલમાં જ્યાં જેવાં ઘટે ત્યાં તેવાં વૃક્ષો રોપાવવાં. અને કાળે કરી ખુટ ન પડે માટે તેમાંથી જેટલાં વપરાઇ જાય તેટલાં પાછાં રોપાવવાનો નિયમ રખાવવો. તેમજ વર્ષાદની તાણુ સમય ખેતી વાડીનો બચાવ કરવા માટે મોટી નદિયોમાંથી નાની નાની નેહેરો ખોદી તેનું પાણી મોટા વિસ્તારના દેશમાં પુરૂં પડી શકે તેવી યોજના કરવી. અને જ્યાં મોટી નદી ન હોય ત્યાં નાની નદિયોના બંધ તથા મોટાં તળાવાદિ જળ સ્થાનકો બાંધી, ખેતીવાડીનો બચાવ થાય તે રીતે તેમાં જળનો સંચય કરી રખાવવો. તેમજ સર્વ પ્રજાને પીવાનું પાણી મળી શકે તે રીતે ઠેકાણે ઠેકાણે ટાંકી, કૂવા, વાવ તથા તળાવાદિ જળ સ્થાનકો બંધાવવાં. તેમ ક્યાંય પાણી દૂર હોય તો જમીન માર્ગે તે લાવી પ્રજાને પુરૂં પાડવું. વળી પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામ તેમજ માર્ગમાં મુકામે મુકામ પ્રવાસ કરવા નિકળેલી પ્રજાની સગવડ માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવવી. શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

पुरं दृष्ट्वा राजमार्गान् सुबहून्कल्पयेन्नृपः । उत्तमो राजमार्गस्तु त्रिंशद्धस्तमितो भवेत् ॥ ५७४ ॥	રાજાએ શેહેર જોઇ તેના કદ પ્રમાણે ઘણાક રાજમાર્ગ કરવા, તેમાં ઊત્તમ રાજમાર્ગ ત્રીશ હાથ પોહોળો કરવો॥૫૭૪॥
कूर्मपृष्ठा मार्गभूमिः कार्याग्राम्यैः सुसेतुका । कुर्यान्मार्गान्पार्श्वखाता- न्निर्गमार्थं जलस्यच ॥ ५७५ ॥	અને તેની ભૂમિ ગ્રામ્ય જનો વડે, કાચબાના વાંસાની પેઠે વચમાંથી ઊંચી ને બે બાજુથી ઢળતી તથા જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સારા પુલવાળી કરાવવી; ને પાણી જવાસારૂ માર્ગની બન્ને બાજુ ગટર રખાવવા ॥ ૫૭૫ ॥
ग्रामद्वयांतरे चैव पान्थशालां प्रकल्पयेत् । नित्यं संमार्जितांचैव ग्रामपैश्च सुगोपिताम् ॥ ५७६ ॥	વળી બબે ગામને અંતરે વા ગામે ગામ, વટેમાર્ગુને ઊતરવા સારૂ પાંથશાળા કરાવવી, ને તે નિત્ય ઝાડી ઝુડી સાફ રખાવવી તથા ગામના ચોકીદારો વડે તેની સારી રીતે રક્ષા કરાવવી ॥ ૫૭૬ ॥

વળી એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહેલ છે કે,

ग्रामे ग्राम्यान्वने वन्यान्वृक्षान्संरोपयेन्नृपः । कूपवापीपुष्करिण्यस्तडागाः सुगमास्तथा । यथा तथा ह्यनेकाश्च राष्ट्रे स्याद्विपुलं जलम् ॥ ५७७ ॥

રાજાએ ગામને લાયક કાંટા વગરનાં વૃક્ષો ગામ પાસે, ને વનને લાયક કાંટાવાળાં વૃક્ષો વનમાં રોપાવવાં; તેમજ પ્રાણી તથા ખેતીના બચાવમાટે દેશમાં ઘણું જળ રહે તે રીતે, સુખે ઉતરી શકાય તેવાં અનેક કુવા, વાવ, તળાવ તથા સરોવર કરાવવાં॥૫૭૭॥

नदीनां सेतवः कार्या विबंधाश्च मनोहराः । नौकादिजलयानानि पारगानि नदीषु च ॥ ५७८ ॥

વળી નદિયોના મનોહર પૂલ તથા બંધ બંધાવવા, ને જ્યાં પૂલ ન હોય ત્યાં નદી પાર ઉતરવા સારૂ નૌકાદિ જળવાહન રખાવવાં ॥ ૫૭૮ ॥

વળી રાજાયે પોતાની પ્રજામાં જેનું કોઇ રક્ષણ કરનાર ન હોય એવાં બાળક તથા અપંગ સ્ત્રી પુરૂષોનું, તેમજ યુદ્ધ કરતાં જે યોદ્ધા મરણ પામે તેમના બાલ બચ્ચાનું ભરણ પોષણ કરવું. અને કદી તેમની પાસે ધન હોય તો તેનું રક્ષણ કરી તેમનો નિર્વાહ ચાલે તેવો બંદોબસ્ત કરવો. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पंगून् व्यंगानबांधवान् । पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ ५७९ ॥

હે ધર્મજ્ઞ, શું તું આંધળાં, મૂંગાં, પાંગળાં, હાથ પગે લંગડાં, નિરાશ્રિત તથા દીન જનને પિતાની પેઠે પોષે છે? ॥૫૭૯॥

कच्चिद्दारान्मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमीयुपाम् । व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥ ५८० ॥

વળી હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, તારે માટે મૃત્યુ પામેલા તથા દુઃખી થયેલાનાં બાળબચ્ચાનું શું તું પોષણ કરે છે? ॥૫૮૦॥

એ રીતનું પ્રજાનું રક્ષણ રાજાયે પ્રજા પાસેથી કર લેવાના બદલામાં અવશ્ય કરવું જોઇએ અને પ્રજાયે પણ પોતપોતાની ચોખી આવક પ્રમાણે, રાજા પોતાની રાજસભાદ્વારા દેશની આવક ખર્ચનું દર વર્ષનું સરવાયું તપાસી જે કર લેવા ઠરાવ કરે તે ઘણી ખુશી સાથે આપવો. કેમકે પારકા દેશના રાજાના હુમલાથી, ચોર, લુટારૂ તથા બંડકરનાર લોકોથી, માંહોમાંહેના કલેશથી, રોગથી, ગંદકીથી, સિંહવ્યાઘ્રાદિ ક્રૂર પ્રાણિયોથી, આગથી અને પાણીની રેલથી જે રક્ષણ થવું, તે સર્વ પ્રજાને સામાન્ય છે. શ્રીમંતોને પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ગરીબ કરતાં વિશેષ કર આપવો પડે, તેમ તેના બદલામાં તેમની માલ મિલકત પણ ઘણી હોવાથી તેના પ્રમાણમાં તેનું રક્ષણ પણ રાજાને ઘણા ખર્ચવાળું હોય છે. વળી કેળવણી, સડકો, અજવાળું, વૃક્ષો, છાયા, નદીના પૂલો, જળસ્થાનકો, તથા ધર્મશાળાઓ પણ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે છે. હવે

એટલા બધા પ્રકારથી પ્રજાનું રક્ષણ એકલાયે બની શકે નહીં, માટે રાજાયે કામ પ્રમાણે ખાતાં ઉભાં કરી તેમાં યોગ્ય અધિકારિયોની નેમણુક કરવી, અને તેમના દ્વારે પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું, તેમાં જે વહિવટ કરવો પડે તે સર્વ લખીને કરવો મુખથી કરવો નહિ. માનવ ધર્મ શાસ્ત્રના ૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन
दुष्करम् । विशेषतोऽसहायेन
किन्तु राज्यं महोदयम् ॥ ५८१ ॥

જે સુખે કરી શકાય એવું કાર્ય હોય, તે પણ એકલાએ કરવું કઠીન છે, તો વિશેષપણાથી રાજ્ય રૂપ મોહોટું કાર્ય સહાય વિના એકલાએ કેમજ કરી શકાય ॥૫૮૧॥

मौलान्शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षा-
न्कुलोद्गतान् । सचिवान्सप्त चाष्टौ
वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ५८२ ॥

માટે રાજાયે પરીક્ષા કરી મૂળથીજ રાજવહિવટ જાણનાર, શાસ્ત્રમાં કુશળ, શૂરવીર, યુદ્ધવિદ્યામાં નિપુણ તથા કુલીન સાત વા આઠ પ્રધાન કરવા. ॥ ૫૮૨ ॥

જેવા કે મેહેસુલ તપાસનાર, લશ્કરની દેખરેખ રાખનાર, પર રાજ્ય સાથેનો વહિવટ સંભાળનાર, ન્યાયખાતું તપાસનાર, ખજાનચી તથા જાહેર બાંધકામ, કેલવણી અને નિરાશ્રિતોના પાલન પોષણની તપાસ રાખનાર અને તે સર્વનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન તથા પોતાની ખાનગી ખોરાકી પોશાકીનો હિસાબ રાખનાર.

तैः सार्धं चिंतयेन्नित्यं सामान्यं
संधिविग्रहम् । स्थानं समुदयं गु-
प्तिलब्धप्रशमनानि च ॥ ५८३ ॥

તેમની સાથે નિત્ય સંધિ, વિગ્રહ, સૈન્ય, ઉપજ, દેશરક્ષણ, તથા નિપજમાંથી ઘટતા ખર્ચસંબંધી વિચાર કરવો ॥ ૫૮૩ ॥

तेषां स्वंस्वमभिप्रायमुपलभ्य
पृथक् पृथक् । समस्तानां च
कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥ ५८४ ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો જુદો જુદો તથા તે સર્વ એકઠા મળેલાનો અભિપ્રાય લઇ, જેથી પોતાનું હિત થાય તે કાર્ય કરવું ॥ ૫૮૪॥

निवर्तेतास्य यावद्भिरिति कर्त-
व्यता नृभिः । तावतोऽतंद्रिता-
न्दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ५८५ ॥

વળી પોતાનો રાજ્ય કારભાર ચલાવવામાં જેટલાંની જરૂર પડે, તેટલાં આળસ વિનાનાં ડાહ્યાં તથા શાસ્ત્ર જાણનાર માણસ રાખવાં ॥ ૫૮૫ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशा-
स्त्रविशारदम् । इंगिताकारचे-
ष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ५८६ ॥

વળી જે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ, આકાર તથા ચેષ્ટાથી પારકાનો અભિપ્રાય જાણનાર, શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા કુલીન હોય, તેને વકીલ અથવા એલચી કરવો ॥૫૮૬॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात्
दशग्रामपतिं तथा ।
विंशतीशं शतेशं च
सहस्रपतिमेव च ॥ ५८७ ॥

વળી પ્રત્યેક ગામનો એક અધિપતિ કરવો, તેનો ઉપરી દશ ગામનો અધિપતિ, તેનો ઉપરી વીશ ગામનો અધિપતિ, તેનો ઉપરી સો ગામનો અધિપતિ અને તેનો ઉપરી હજાર ગામનો અધિપતિ કરવો ॥૫૮૭॥

ग्रामदोषान्समुत्पन्ना
न्ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।
शंसेद्ग्रामदशेशाय
दशेशो विंशतीशिनम् ॥ ५८८ ॥

ગામના અધિપતિયે,ગામમાં કંઈ ચોરાદિ સંબંધી દંગોફિતુર થાય ને તે જો પોતાથી બેસાડી ન શકાય, તો ગુપચુપ દશગામના અધિપતિને જાહેર કરવું; એજ રીતે દશગામના અધિપતિયે વીશ ગામના ઉપરીને॥૫૮૮॥

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय
निवेदयेत् । शंसेद्ग्रामशते-
शस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥५८९ ॥

વીશ ગામના ઉપરિયે સો ગામના અધિપતિને ને સો ગામના અધિપતિયે હજાર ગામના ઉપરીને જાહેર કરવું ॥૫૮૯॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् का-
र्याणि चैव हि । राज्ञोऽन्यः सचिवः
स्निग्धस्तानि पश्येदतंद्रितः ॥ ५९० ॥

અને તે સર્વના ગામ સંબંધી સમસ્ત તથા પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય, રાજાના સ્નેહી તથા આળસ વિનાના બીજા પ્રધાને તપાસવાં ॥ ૫૯૦ ॥

તેમ શુક્રનીતિના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सर्वविद्यासु कुशलो नृपो ह्यपि
सुमंत्रवित् । मंत्रिभिस्तु विना मंत्रं
नैकोऽर्थं चिंतयेत् क्वचित् ॥ ५९१ ॥

જો કે રાજા સર્વ વિદ્યામાં કુશળ તથા સારા વિચારવાળો હોય, તો પણ મંત્રિયો વિના તેણે એકલાએ ક્યારેય પણ કંઇ કાર્યનો વિચાર કરવો નહિ ॥ ૫૯૧ ॥

पुरुषे पुरुषे भिन्नं दृश्यते बुद्धिवै-
भवम् । आप्तवाक्यैरनुभवैराग-
मैरनुमानतः ॥ ५९२ ॥

કારણ પ્રત્યેક પુરૂષમાં, સત્યવાદીનાં વચન, અનુભવ, શાસ્ત્ર તથા અનુમાનથી બુદ્ધિનો વૈભવ જુદો જુદો દેખાયછે ॥૫૯૨॥

भृत्यं परीक्षयेन्नित्यं विश्वास्यं
विश्वसेत्तदा । नैव जातिर्न च
कुलं केवलं लक्षयेदपि ॥ ५९३ ॥

વળી રાજાયે નિરંતર કાર્યભારીઓની પરીક્ષા કરતા રેહેવું, તેમાં જે વિશ્વાસ કરવા લાયક હોય તેનો વિશ્વાસ કરવો, પણ માત્ર જાતિ તથા કુલ ઉપર નજર રાખવી નહિ ॥૫૯૩॥

कर्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जाति-
कुले न हि । न जात्या न कुलेनैव
श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते ॥ ५९४ ॥

કેમકે મનુષ્યનાં કર્મ, શીળ તથા ગુણજ પૂજવા લાયક છે, જાતિ તથા કુળ નથી; કારણ જાતિ તથા કુળે કરી કંઇ શ્રેષ્ઠતા આવતી નથી ॥ ૫૯૪ ॥

अधिकारे क्षमं दृष्ट्वा ह्यधिकारे
नियोजयेत् । नाधिकारं चिरं
दद्याद्यस्मैकस्मै सदा नृपः ॥ ५९५ ॥

માટે રાજાયે સદા હરકોઇને કાર્ય કરવામાં સમર્થ જોઇનેજ અધિકારી કરવો, પણ કોઇને લાંબા વખત સુધી એકને એક અધિકાર સોંપવો નહિ ॥ ૫૯૫ ॥

अधिकारमदं पीत्वा
को न मुह्येत्पुनश्चिरम् ।
अतः कार्यक्षमं दृष्ट्वा
कार्येऽन्यस्मिन्नियोजयेत् ॥ ५९६ ॥

કેમકે ઘણા વખત સુધી એકને એક અધિકારરૂપ મદ પીને કોણ મોહ પામતો નથી! માટે કોઈ પણ અધિકારીને ચોક્કસ વખત સુધી સોંપેલા કાર્યમાં સમર્થ જોઈ બીજા કાર્યમાં જોડવો ॥ ૫૯૬ ॥

तत्कार्ये कुशलं चान्यं तत्पदानु-
गतं खलु । नियोजयेत् वर्तने तु
तदभावे तथापरम् ॥ ५९७ ॥

ને તેને ઠેકાણે તેના હાથ નીચેના હુશિયાર માણસને રાખવો, પણ તે જો કામ સભાળી શકે તેવો ન હોય તો બીજા કોઇ હુશિયારને રાખવો ॥ ૫૯૭ ॥

यथा यथा श्रेष्ठपदे ह्यधिकारी
यदा भवेत् । अनुक्रमेण संयो-
ज्यो ह्यंते तं प्रकृतिं नयेत् ॥ ५९८ ॥

એ રીતે જેમ જેમ તે શ્રેષ્ઠ પદનો અધિકારી થતો જાય, તેમ તેમ તેને ચઢાવતાં જવો, ને છેવટ જ્યારે યોગ્ય ભાસે, ત્યારે પ્રધાનપદવી આપવી ॥ ૫૯૮ ॥

नाज्ञापयेल्लेखनेन विनाल्पं
वामहन्नृपः । भ्रांतिः पुरुषधर्म-
त्वाल्लेख्यं निर्णायकं परम् ॥ ५९९ ॥

વળી નહાના વા મોટા કંઇ પણ કાર્ય માટે લખ્યા વિના મોઢેથી આજ્ઞા આપવી નહિ; કારણ ભુલી જવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે, તેથી લખાણુજ પરં પ્રમાણ રૂપ છે ॥ ૫૯૯ ॥

दैनिकं मासिकं वृत्तं वार्षिकं बहु-
वार्षिकम् । तत्कार्यजातलेख्यं तु
राज्ञे सम्यङ्निवेदयेत् ॥ ६०० ॥

તેમ કાર્યભારીઓયે પણ પોતપોતાના કાર્ય સંબંધી દૈનિક, માસિક, વાર્ષિક તથા બહુ વાર્ષિક વૃત્તાંતનાં લેખી પત્રક ઉપજાવી રાજાને નિવેદન કરવાં ॥ ૬૦૦ ॥

વળી પ્રધાનાદિવિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां
याति लोके जनपद-
हितकर्ता त्यज्यते पार्थि-
वेन्द्रैः । इति महति विरो-
धे वर्तमाने समाने नृपति-
जनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ ६०१ ॥

કેવળ રાજાના હિતમાં તત્પર રેહેનાર પ્રધાન પ્રજાને અપ્રિય થાય છે, ને કેવળ પ્રજાના હિત કરનાર મંત્રીને રાજા ત્યાગ કરે છે; એવા મોહોટા સમાન વિરોધ છતે રાજા અને પ્રજા બન્નેનું હિત થાય તે રીતે કાર્ય કરનાર પ્રધાન દુર્લભ છે ॥ ૬૦૧ ॥

मंत्रिणां भिन्नसंधाने भिषजां
सान्निपातिके । कर्मणि व्यज्यते
प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पंडितः ॥ ६०२ ॥

ભેદ પામેલું કાર્ય સાંધવામાં મંત્રિની, ને સન્નિપાત રોગ સમય વૈદ્યની બુદ્ધિ જણાઇ આવે છે; સ્વસ્થ સમય કોણ પંડિત થતો નથી! ॥ ૬૦૨ ॥

नराधिपा नीचजनानुवातनो
बुधोपदिष्टेन पथा न यांति ये ।
विशन्त्यतो दुर्गममार्गनिर्गमं
समस्तसंबाधमनर्थपंजरम् ॥ ६०३ ॥

જે નીચજનને અનુસરનાર રાજા ડાહ્યા માણસોએ ઉપદેશ કરેલ માર્ગ પ્રત્યે નથી ચાલતા, તે દુઃખે કરી પણ જેમાંથી નિકળી શકાય નહિ એવાં ચોમેરથી બંધન કરેલાં અનર્થરૂપ પંજરમાં પડે છે ॥૬૦૩॥

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं रा-
ज्ये प्रमाणं यदा तं मोहाच्छ्रयते
मदः स च मदाद्दास्येन निर्विद्यते।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये त-
स्य स्वतंत्रस्पृहा स्वातंत्र्यस्पृहया त-
तः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ ६०४ ॥

જ્યારે રાજા, રાજ્યમાં એકલા પ્રધાનનેજ પ્રમાણ ગણેછે, ત્યારે તે પ્રધાનને મોહથી મદ થાયછે, ને મદથી દાસપણું ગમતું નથી, તેથી તેના હૃદયમાં સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા થાયછે; પછી સ્વતંત્રપણાની ઇચ્છાએ કરી, તે રાજાનાં પ્રાણ વિષે દ્રોહ કરે છે ॥ ૬૦૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

सन्मंत्रिणा वर्धयते नृपाणां लक्ष्मीमही
धर्मयशःसमूहः। दुर्मंत्रिणा नाशयते त-
थैव एवं पुरावृत्तविदो वदंति ॥६०५॥

સારા મંત્રિ વડે રાજાનાં લક્ષ્મી, પૃથ્વી, ધર્મ તથા યશ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે ને તેજ ખરાબ મંત્રિવડે નાશ પામે છે, એમ ઇતિહાસ જાણનાર કહે છે॥૬૦૫॥

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते स्थितिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥ ६०६ ॥

જે રાજાને સારી શીખામણ ન આપે તે મિત્ર શ્યાનો, ને જે હિતરૂપવચન ન સાંભળે, તે રાજા શેનો! કારણ સદા પરસ્પરે અનુકૂળ રાજા તથા પ્રધાનને વિષે સર્વ સંપત્ સ્થિતિ કરે છે ॥ ૬૦૬ ॥

नियुक्तहस्तार्पितराज्यभारा
स्तिष्ठंति ये सौधविहारसाराः ।
बिडालवृन्दार्पितदुग्धपूराः
स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितीन्द्राः ॥६०७॥

જે મૂઢ બુદ્ધિવાળા રાજા, પ્રધાનના હાથમાં રાજ્યકારભાર સોંપી કેવળ મેહેલમાં મોજમજા કરે છે, તે મીંદડાના સમૂહને દૂધ સોંપી સુઇ રહે છે, એમ જાણવું ॥૬૦૭॥

હવે રાજ્યમાં નીમેલો કોઈ પણ અધિકારી પોતાના અધિકારના બળથી પ્રજામાંના કોઈ પણ પાસે વેઠ કરાવી વા તેની પાસેથી લાંચ ખાઇ વિગેરે કોઈ પણ પ્રકારનો જુલમ કરતો સંભળાય, તો તેની રાજાયે તપાસ કરવી ને ખરૂં હોય તો તેને સખ્ત શિક્ષા

કરી તેવા જુલમનો એકદમ અટકાવ કરવો; કેમકે રાજાયે પ્રજાને પોતાનું કુટુંબ જાણી તેની સર્વ પ્રકારથી રક્ષા કરવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં માનવ ધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नगरे नगरे चैकं
कुर्यात्सर्वार्थ चिंतकम् ।
उच्चैः स्थानं घोररूपं
नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ ६०८ ॥

રાજાએ પ્રત્યેક શેહેરમાં સર્વ કાર્યની તપાસ રાખવા માટે કુળ તથા ગુણ વડે શ્રેષ્ઠ, સૈન્યેકરી ભયજનક, તથા નક્ષત્રોની મધ્યના ગ્રહની પેઠે તેજસ્વી એક એક સુબો રાખવો ॥ ॥૬૦૮ ॥

स ताननु परिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् । तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ ६०९ ॥

તેણે નિરંતર પોતાને તાબેના ગામથી તે નગર પર્યંતના સર્વ અધિકારિયોની પાસે જઇ જાતે તપાસ કરવી, ને પ્રજા પ્રત્યેની તેમની વર્તણુક છુપા જાસુસ વડે જાણવી ॥૬૦૯॥

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः । भृत्या भवंति
प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ६१०॥

કારણ રાજ્યમાં રહેલા અધિકારિયો ઘણું કરી પારકું ધન હરણ કરનાર તથા લુચ્ચા થઇ જાય છે, માટે રાજાએ તેમનાથી પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ॥ ૬૧૦ ॥

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः
पापचेतसः । तेषां सर्वस्वमादाय
राजाकुर्यात्प्रवासनम् ॥ ६११ ॥

અને જે પાપબુદ્ધિવાળા અધિકારી, પોતાના કાર્ય માટે આવેલી પ્રજા પાસેથી લાંચ ખાય છે, તેઓની સર્વ મિલકત જપ્ત કરી તેમને દેશ નિકાલ કરવા ॥૬૧૧॥

તેમ શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ग्रामान्पुराणि देशांश्च स्वयं संवीक्ष्य वत्सरे । अधिकारिगणैःकाश्च
रंजिताः काश्च कर्षिताः ॥ ६१२ ॥

રાજાયે પોતે પ્રતિ વર્ષે ગામ, નગર તથા દેશમાં ફરી, અધિકારિયોએ કઇ પ્રજાને રાજી તથા કઇ પ્રજાને પીડિત કરી છે,॥૬૧૨॥

प्रजास्ताः साधुभूतेन व्यवहारं विचिन्तयेत् । न भृत्यपक्षपाती स्यात्प्रजापक्षं समाश्रयेत् ॥ ६१३ ॥

તેનો તપાસ કરી યથાર્થપણાથી કાર્યનો નિશ્ચય કરવો, ને ઘણુંકરી અધિકારિને રાજી ન રાખતાં પ્રજાને રાજી રાખવી ॥૬૧૩॥

प्रजाशतेन संद्विष्टं संत्यजेदधिकारिणम् । अमात्यमपि संवीक्ष्य सकृदन्यायगामिनम् ॥ ६१४ ॥

વળી ઘણી પ્રજાએ દ્વેષ કરેલા અધિકારીને રજા દેવી, ને પ્રધાન પણ એકવાર અન્યાય કરનાર જાણવામાં આવે તો॥૬૧૪॥

**एकान्ते दंडयेत् स्पष्टमभ्यासाप-
कृतं त्यजेत् । अन्यायवर्तिनां राज्ये
सर्वस्वं च हरेन्नृपः ॥ ६१५ ॥**

તેને એકાંતમાં દંડ કરવો, ને જો વારંવાર અન્યાય કરે તો પછી જાહેરમાં દંડ દેવો, તેમ રાજ્યમાં નિરંતર અન્યાયથી વર્તનારનું સર્વસ્વ જપ્ત કરવું ॥ ૬૧૫ ॥

પણ રાજાયે પ્રથમ પોતાની વર્તણુક સારી રાખવી જોઇએ, કેમકે તે જો પોતે ન્યાયથી વર્તતો હોય, તોજ તેના કાર્યભારિ તથા પ્રજા તેનો ડર રાખી ન્યાયથી વર્તે. પણ જો તે પોતે અન્યાયિ હોય, તો તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા બન્ને અન્યાયિ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલ છે કે,

**यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो
जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते
लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६१६ ॥**

શ્રેષ્ઠ જન જે આચરે, તે સાધારણ જન પણ આચરેછે, ને શ્રેષ્ઠ જેને માને તેને બીજા લોક પણ માને છે ॥ ૬૧૬ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું છે. કે,

**युगप्रवर्तको राजा धर्माधर्मप्रशि-
क्षणात् । युगानां न प्रजानां च
दोषः किं तु नृपस्य हि ॥ ६१७॥**

રાજા, પ્રજાને ધર્માધર્મ શિખવવાથી સારા નરસા યુગને પ્રવર્તાવનાર થાય છે, માટે ખરાબ સમય થવામાં યુગ તથા પ્રજાનો દોષ નથી, કેવળ રાજાનોજ દોષ છે ॥ ૬૧૭ ॥

**प्रसन्नो येन नृपतिस्तदाचरति
वै जनः । लोभाद्भयाच्च किं
तेन शिक्षितं नाचरेत्कथम् ॥ ६१८ ॥**

કારણ પ્રજા જેણે કરી રાજા પ્રસન્ન થાય તેજ કર્મ, લોભ તથા ભયથી આચરે છે; તો તેણે સારી રીતે ઉપદેશ કરેલ કંઇ પણ કર્મ કેમ ન આચરે! ॥ ૬૧૮ ॥

કારણ ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

**राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः
पापे पापाः समे समाः ।
राजानमनुवर्तंते
यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ६१९ ॥**

રાજા સદાચરણી હોય તો પ્રજા સદાચરણવાળી, પાપી હોય તો પાપ કરનારી તથા પાપ પુણ્ય બન્નેમાં સમ હોય તો સમાન થાય છે; કેમકે પ્રજા રાજાનેજ અનુસરે છે, માટે જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાય છે ॥૬૧૯॥

વળી કહ્યું છે કે,

**जनं सर्वजना नित्यं मन्यंते
महदर्चितम् । महतावमतो
यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥ ६२० ॥**

નિરંતર મોહોટાઓએ માનેલા જનને સર્વ જન માને છે, ને જેનો મોહોટા તિરસ્કાર કરે, તેનો સર્વ તિરસ્કાર કરે છે॥૬૨૦॥

**एकस्य कर्म संवीक्ष्य प्रायोऽन्योपि
करोति तत् । गतानुगतिको लोको
न लोकः पारमार्थिकः ॥ ६२१ ॥**

ઘણું કરી એકનું કર્મ જોઇ બીજો પણ તેજ કરે છે; કેમ કે લોક બહુધા ગતાનુગતિક છે, વિચાર કરનાર નથી ॥ ૬૨૧ ॥

માટે માનવ ધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठे-
द्दिवानिशम् । जितेन्द्रियो हि श-
क्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ६२२ ॥

રાજાયે દિવસ રાત્રિ ઇન્દ્રિયોને જીતવાનો યત્ન કરવો, કેમકે તે જીતેન્દ્રિય હોય તોજ પ્રજાને વશ્ય રાખવા સમર્થ થાય છે॥૬૨૨॥

मृगयाक्षा दिवा स्वप्नः परिवादः
स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या
च कामजो दशको गणः ॥ ६२३ ॥

મૃગયા, જુગાર, દિવસે નિદ્રા, પારકી નિંદા, ઘણી સ્ત્રિયો કરવી, મદ્યપાન, ને નૃત્ય, ગાયન તથા વાજીત્ર, અને વૃથા ભમવું, એ સુખની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થનાર દશ ॥૬૨૩॥

पैशून्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूया-
र्थदूषणम् । वाग्दंडजं च पारु-
ष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ।
व्यसनानि दुरंतानि
प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६२४ ॥

તથા ચાડી, સાહસ, કપટથી મારવું, અદેખાઇ, ખોટા આરોપ મૂકવા, પારકું ધન હરણ કરવું વા માગનારને ન દેવું, ગાળો દેવી તથા મારવા દોડવું, એ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનાર આઠ મળી, પરિણામ જેનું દુઃખરૂપ છે, એવાં અઢાર વ્યસન રાજાયે પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવાં ॥ ૬૨૪ ॥

પણ શુક્રનીતિના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

व्याघ्रादिभिर्वनचरैर्मयूराद्यैश्च
पक्षिभिः । क्रीडयेन्मृगयां कु-
र्याद्दुष्टसत्वान्निपातयन् ॥ ६२५ ॥

રાજાયે પાંજરામાં રાખી પાળેલાં વનચર વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા મયૂરાદિ પક્ષિ સાથે રમવું ને જંગલના સિંહ વ્યાઘ્રાદિ ક્રૂર પ્રાણિયોને નાશકરવારૂપ મૃગયા કરવી ॥ ૬૨૫॥

शौर्यं प्रवर्द्धते नित्यं लक्ष्यसंधान-
साधनम् । अकातरत्वं शस्त्रास्त्रशी-
घ्रपातनकारिता ॥ ६२६ ॥

કેમકે તેથી નિત્ય શૌર્ય, નિશાન સાંધવામાં કૌશલ્ય, નિર્ભયતા તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર જલદી વાપરવાનો અભ્યાસ વધેછે ॥૬૨૬॥

વળી એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सर्वस्मादधिको दाता शूरस्त्वं धा-
र्मिको ह्यसि । इति वाचं न शृणु-
यात् श्रावका वंचकास्तु ते ॥ ६२७ ॥

રાજાયે, "તમે સર્વથી અધિક દાતા, શૂરવીર તથા ધાર્મિષ્ઠ છો," એવાં વચન સાંભળવાં નહિ, કેમકે તે સંભળાવનાર ઠગ હોય છે ॥ ૬૨૭ ॥

आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपा-
दयेत् । ततः पुत्रांस्ततोऽमात्यांस्ततो
भृत्यांस्ततः प्रजाम् ॥ ६२८ ॥

વળી પોતે પ્રથમ વિવેકી થવું ને પછી પુત્ર, પ્રધાન, કાર્યભારિ તથા પ્રજાને વિવેકી કરવાં ॥ ૬૨૮ ॥

यौवनं जीवितं चित्तं छाया लक्ष्मी श्च स्वामिता । चंचलानि षडेतानि ज्ञात्वा धर्मरतो भवेत् ॥ ६२९ ॥

ને યૌવન, જીવિત, ચિત્ત, છાયા, લક્ષ્મી તથા પ્રભુતા, એ છને ચંચળ જાણી સદાચરણી થવું ॥ ૬૨૯ ॥

सुजनैः संगतं कुर्यात् धर्माय च सुखाय च । सेव्यमानस्तु सुजनैर्महानतिविराजते ॥ ६३० ॥

અને ધર્મ તથા સુખ વાસ્તે સજ્જનોની સંગત કરવી; કેમકે સજ્જનોયે સેવેલો રાજા અતિ શોભે છે ॥ ૬૩૦ ॥

नित्यं मनोपहारिण्या वाचा प्रल्हादयेज्जगत् । उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोपि सन् ॥ ६३१ ॥

વળી નિરંતર મનોહર વાણી વડે પ્રજાને રાજી રાખવી, કેમકે ધનદેનાર પણ જો કઠોર બોલનાર હોય તો પ્રાણિયોને ઉદ્વેગ કરે છે ॥ ૬૩૧ ॥

એ રીતે પોતે ન્યાયથી વર્તી રાજાયે પોતાના સર્વ કાર્યભારીને પણ તે રીતે વર્તવાની ફરજ પાડવી, જેનો દાખલો લઇ પ્રજા ન્યાયથી વર્તે. પણ જેમ એક કુટુંબના વડીલને તેના કુટુંબમાંના સર્વને નિયમથી વર્તાવવા માટે કડપ રાખવો પડે છે, તેમ રાજાયે પણ ઘણાંક કુટુંબ મળી થયેલા એક પ્રજારૂપ મહા કુટુંબને નિયમમાં રાખવા માટે પોતાનો કડપ રાખવો જોઇએ. માટે તેણે પોતાની રાજધાની ઉત્તમ પ્રકારની અને મેહેલ તથા રાજસભા સુશોભિત કરવાં, ઉત્તમ સાથે ફરવું, અંગરક્ષક રાખવા, ભાઇયોને વૃત્તિ નેમી દેવી, પોતે તથા પ્રજાયે ચુંટી કાઢેલ અધિકારિયોની રાજસભા કરી તેમાં વધુમતે કામ કરવું, અને વૃથા વખત ગમાવવો નહીં. શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नानावृक्षलताकीर्णे पशुपक्षिगणावृते । सुबहूदकधान्ये च तृणकाष्ठसुखे सदा ॥ ६३२ ॥

રાજાયે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા લતાવાળા, પશુ તથા પક્ષીગણે કરી યુક્ત, ઘણુ જળ તથા ધાન્યવાળા, સદા ચારો તથા બળતણ મળી શકે તેવા ॥ ૬૩૨ ॥

सुरम्यसमभूदेशे नातिदूरमहीधरे । अर्धचंद्रां वर्तुलां वा चतुरस्रां सुशोभनाम् ॥ ६३३ ॥

અને કંઇક દૂર છે પર્વત જેને એવા સપાટ ભૂમિવાળા મનોહર દેશમાં, સુશોભિત, અર્દ્ધચંદ્રાકાર, વર્તુલ, વા ચોખંડી ॥ ૬૩૩ ॥

चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारांसुमार्गारामवीथिकाम् । सप्राकारां सपरिखां राजधानीं प्रकल्पयेत् ॥ ६३४ ॥

ચાર દિશાયે ચાર દરવાજાવાળી, સારા માર્ગ તથા તે ઉપર રોપેલા વૃક્ષોની પંક્તિવાળી, અને ખાઇયે સહિત કિલ્લાવાળી રાજધાની કરવી ॥ ૬૩૪ ॥

राजगृहं सभामध्यं गवाश्वगजशालिकम् । प्रशस्तवापीकूपादिजलयंत्रैः सुशोभितम् ॥ ६३५ ॥

તેમાં મધ્યમાં સભાવાળું, પોતાના ખાનગી બળદ, ગાય, ઘોડાં તથા હાથિને બાંધવાની શાળાવાળું, સુંદર વાવ તથા કુવા આદિના જળસંબંધિ યંત્રે કરી સુશોભિત ॥૬૩૫॥

शस्त्रास्त्रधारिसंयुक्तप्राकारंसुष्ठु यंत्रकम् । दिवा रात्रौ सशस्त्रास्त्रैः प्रतिकक्षासुगोपितम् ॥ ६३६ ॥

શસ્ત્ર અસ્ત્રધરનાર પોહોરેગિર જેમાં ફરે છે એવા કિલ્લાવાળું, નાના પ્રકારનાં કાર્ય સાંધવાનાં સુંદર યંત્રવાળું અને શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રવાળા ચોકીદારોયે દિવસ રાત્રિ પ્રત્યેક વિભાગમાં રક્ષણ કરેલું રાજગૃહ કરવું ॥૬૩૬॥

राज्ञा राजसभा कार्या सुगुप्ता सुमनोरमा । जलोर्ध्वपातियंत्रैश्च युता सुस्वरयंत्रकैः ॥६३७॥

અને રાજ્યનું કામ તપાસવા માટે રાજગૃહની બહાર સારી રીતે રક્ષણ કરેલી, અત્યંત મનોહર, જળ ઉડવાના ફુવારા તથા સુંદર સ્વરવાળા યંત્રે કરી યુક્ત ॥૬૩૭॥

वातप्रेरकयंत्रैश्च यंत्रैः कालप्रबोधकैः । प्रतिष्ठिता च स्वादर्शैस्तथा च प्रतिरूपकैः ॥ ६३८ ॥

વાયુનો સંચાર કરનાર તથા વખત જણાવનાર યંત્રવાળી, અને સુંદર અરીસા તથા છબીઓવાળી રાજસભા કરવી ॥ ૬૩૮ ॥

तथाविधामात्यलेख्यसभ्याधिकृतशालिकाः । कर्तव्याश्च पृथक्त्वे तास्तदर्थाश्च पृथक् पृथक् ॥ ६३९ ॥

તેજ પ્રમાણે પ્રધાન, દફતરી, સભાસદ તથા બીજા અધિકારિયોની, તેમનું પોતપોતાનું કામ કરવા માટે જુદી જુદી કચેરીઓ કરવી ॥ ૬૩૯ ॥

ततः परं चतुर्दिक्षु प्रजानां निलयानि च । सेनाधिपाः पदातीनां गणः सादिगणस्ततः ॥ ६४० ॥

તે પછી ચારે દિશામાં પ્રજાનાં ઘર કરવાં, પછી સેનાપતિ, પાયદળ, ઘોડેસ્વાર ॥ ૬૪૦ ॥

बृहन्नालिकयंत्राणि गजपालगणस्ततः । क्रमादेषां गृहाणि स्युः शोभनानि पुरे सदा ॥ ६४१ ॥

તોપખાનું તથા હસ્તિદલ, એમનાં અનુક્રમે પુરને વિષે સદા સુંદર ઘર કરવાં ૬૪૧

राजमार्गमुखानि स्युर्गृहाणि सकलान्यपि । गृहपृष्ठे सदा वीथिं मलनिर्हरणस्थलम् ॥ ६४२ ॥

પણ તે સમગ્ર ઘરનાં મુખ રાજમાર્ગ પ્રત્યે રાખવાં ને પ્રત્યેક ઘરની પાછળ સદા મેલું લઇ જવા માટે ગલી રાખવી ॥ ૬૪૨ ॥

राजमार्गास्तु कर्तव्याश्चतुर्दिक्षु नृप-
गृहात् । पण्यमार्गास्तथा चैव पुर-
ग्रामादिषु स्थिताः ॥ ६४३ ॥

અને પુર અથવા ગામમાં રાજગૃહથી ચારે દિશામાં રાજમાર્ગ તથા બજારના માર્ગ કરવા ॥ ૬૪૩ ॥

मार्गान् सुधाशर्करैर्वा घटितान्प्र-
तिवत्सरम् । एवं हि पत्तनं कुर्या
द्ग्रामं चैव नराधिपः ॥ ६४४ ॥

ને તે માર્ગ પ્રતિ વર્ષે કાંકરા પાથરી સમા કરાવવા. એ રીતે રાજાયે નગર તથા ગ્રામ રચવાં ॥ ૬૪૪ ॥

पुरेषुबांधवैर्मित्रैः स्वसाम्यप्रा-
पितैर्गुणैः । प्रकृतिभिर्नृपो ग-
च्छेन्ननीचैस्तु कदाचन ॥ ६४५ ॥

વળી તેણે પોતા સરખા ગુણવાળા પોતાના બાંધવ, મિત્ર તથા પ્રધાને સહિત શેહેમાં ફરવું, પણ કયારેય નીચ સાથે ફરવું નહીં ॥ ૬૪૫ ॥

पृष्ठाग्रगान् क्रूरवेषान्
नतिनीतिविशारदान् ।
सिद्धास्त्रनग्नशस्त्रांश्च
भट्टानारान्नियोजयेत् ॥ ६४६ ॥

ને જ્યારે ફરવા નિકળવું ત્યારે પોતાની પાસે આગળ તથા પાછળ ભયંકર વેષવાળા, નમ્રતા તથા નીતિમાં ચતુર, હથિયાર વાપરી જાણનાર તથા ઉઘાડી તરવારવાળા શૂરવીર રાખવા ॥ ૬૪૬ ॥

दायादानामैकमत्यं राज्ञः श्रेय-
स्करं परम् । अतः स्वभोगसदृ-
शान् दायादान् कारयेन्नृपः ॥ ६४७ ॥

વળી ભાઇયોનું ઐક્ય રાજાનું પરમ શ્રેય કરનાર છે, માટે તેણે રાજ્યના ભાગ પાડ્યા સિવાય તેમને પોતા સરખા ભોગ ભોગવનાર કરવા ॥ ૬૪૭ ॥

राज्यविभजनाच्छ्रेयो न भूपानां
भवेत्खलु । अल्पीकृतं विभागेन
राज्यं शत्रुर्जिघृक्षति ॥ ६४८ ॥

કારણ રાજના ભાગ પાડયાથી રાજાઓનું જરૂર શ્રેય થતું નથી. કેમકે વિભાગે કરી સ્વલ્પ થયેલા રાજ્યને શત્રુ જીતી લઈ લેવા ઇચ્છે છે ॥ ૬૪૮ ॥

सुहृद्भिर्भ्रातृभिः सार्धं सभायां
पुत्रबांधवैः । राजकृत्यं सेनपैश्च
सभ्याद्यैश्चिंतयेत्सदा ॥ ६४९ ॥

વળી રાજાયે નિત્ય સભામાં મિત્ર, ભાઇ, પુત્ર, સંબંધી, સેનાપતિ તથા સભાસદો સાથે રાજકાર્યનો વિચાર કરવો ॥ ૬૪૯॥

पृथक् पृथक् मतं तेषां लेखयित्वा
ससाधनम् । विमृशेत् स्वमतेनैव
यत्कुर्याद्बहुसंमतम् ॥ ६५० ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો યુક્તિ સહિત જુદો જુદો મત લખાવી પોતાના મતે વિચાર કરવો, અને જે બહુ સંમત હોય તે કરવું ॥ ૬૫૦ ॥

नयेत्कालं वृथा नैव सदा स्त्रीमद्य-
सेवनैः । यत्काले ह्युचितं कर्तुं त-
त्कार्यं द्रागशंकितम् ॥ ६५१ ॥

પણ સદા સ્ત્રી તથા મદ્યપાને કરી ફોકટ કાળ કાઢવો નહિ; ને જે કાળે જે કાર્ય કરવા યોગ્ય હોય તે કાળે તે નિઃશંક થઇ જલદી કરવું ॥ ૬૫૧ ॥

વળી રાજાયે પોતાના પડોશી તથા દૂરના રાજાઓ સાથે પોતાની તથા તેમની પ્રજામાં પરસ્પરે વ્યાપાર વધે તે રીતની પોતાના એલચી દ્વારા સમજૂત કરવી, અને તેમની નિષ્ઠા પોતાના રાજ ખાતે કેવી છે તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી. તેઓ જો પોતાના કરતાં બળવાન્ હોય તો તેમની સાથે વિગ્રહ કરવો નહિ, પણ સદા મિત્રાચારી રાખવી. અને તેઓમાં જે કળા કૌશલ્ય અધિક હોય તે ગ્રહણ કરી પોતે પણ બળવાન્ થવું. કદી કંઇ નિમિત્ત કાઢી પોતાથી બળવાન્ શત્રુ ચઢાઇ કરી આવે તો તે ટાણે નમી દઇ, પોતાનો બચાવ કરી લેવો. કારણ સમય પ્રમાણે વર્તવામાં લાભ છે. તેમ કદી પોતાને કોઇ રાજા ઉપર કંઇ પણ જરૂરના કારણ માટે ચઢાઇ લઇ જવી પડે તો પ્રથમ પોતાની ચાલતી સ્થિતિ તપાસી પોતામાં પૂર્ણતા ભાસે ને તે રાજા સમજૂતિ ઉપર ન આવે તો ચઢાઇ કરવી; અને જીત્યા પછી તેનો મૂલક જોડી લેવો નહિ. પણ તેને પોતાનો તાબેદાર રાજા કરવો. મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च
चेष्टितम् । उदासीनप्रचारं च श-
त्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ ६५२ ॥

રાજાયે બીજા મધ્યમ સત્તાવાળા, મુલક જીતવા ઇચ્છનાર, કોઇની તમા ન રાખનાર તથા શત્રુતા કરનાર રાજાનું ચેષ્ટિત પ્રયત્નથી જોતા રેહેવું ॥ ૬૫૨ ॥

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभि-
रुपक्रमैः । व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च
पौरुषेण नयेन च ॥ ६५३ ॥

ને તે સર્વને સામ, દાન, ભેદ તથા દંડમાંના એકેક વા તે સમસ્ત ઊપાયે કરી, અથવા કેવળ સામ તથા દંડવડે વશ્ય રાખવા ॥ ૬૫૩ ॥

सर्वेषां तु विदित्वैषां
समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं
कुर्याच्च स समक्रियाम् ॥ ६५४ ॥

અને જીતેલી સર્વ પ્રજાનો અભિપ્રાય સંક્ષેપથી જાણી, તે દેશમાં ત્યાંનાજ રાજવંશીને ગાદિયે બેસાડવો, ને તેણે પોતાને રાજ્યગાદિ આપનારને તાબે રહી ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવવું ॥ ૬૫૪ ॥

તેમ શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जितानां विषये स्थाप्यं
धर्माधिकरणं सदा ।
भृतिं दद्यान्निर्जितानां
तच्चरित्रानुरूपतः ॥ ६५५ ॥

જીતી તાબે કરેલ રાજાના દેશમાં તેની વર્તણુકની દેખરેખ રાખવા માટે સદા છાવણી સહિત મંત્રી રાખવો, ને કંઈ મોટા અપરાધને લીધે જેનો દેશ પોતાના રાજ સાથે જોડી લીધો હોય તેવા રાજાને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર બાંધી દેવો ॥૬૫૫॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

पितृपैतामहं स्थानं यो यस्यात्र जिगीषते । स तस्य सहजः शत्रुरुच्छेद्योऽपि प्रिये स्थितः ॥ ६५६ ॥

જે જેના બાપદાદાથી મળેલાં સ્થાનને જીતવા ઇચ્છે તે તેનો સહજ શત્રુ છે, માટે તે કદી તેના પ્રિયમાં રહ્યો હોય તોપણ તેણે મારવા લાયક છે ॥ ૬૫૬ ॥

सामादिदंडपर्यंतो नयः प्रोक्तः स्वयंभुवा । तेषां दंडस्तु पापीयांस्तं पश्चाद्विनियोजयेत् ॥ ६५७ ॥

પ્રજાપતિયે સામથી દંડપર્યંત નીતિ કહી છે, તેમાં દંડનીતિ પાપિષ્ટ છે, માટે તેની છેવટે યોજના કરવી ॥ ૬૫૭ ॥

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता । समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥ ६५८॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનાર રાજાયે ઉત્પન્ન થતા શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી નહિ, કેમકે શિષ્ટ પુરૂષોએ રોગ તથા શત્રુને એક સરખા કહ્યા છે ॥ ૬૫૮ ॥

मित्रोऽमात्यसुहृद्वर्गा यदास्युर्दृढभक्तयः । शत्रूणां विपरीताश्च कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ ६५९ ॥

જ્યારે પોતાના મિત્ર, અમાત્ય તથા સુહૃદ્વર્ગ પોતામાં દૃઢભક્તિમાન્ હોય ને શત્રુના તેનાથી વિપરીત હોય ત્યારે યુદ્ધ કરવું ॥ ૬૫૯ ॥

વળી આપત્ સમય રાજાયે પોતાનું કામ કાઢી લેવા વિષે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના આપદ્ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

वहेदमित्रं स्कंधेन यावत्कालविपर्ययः । स्वानुकूले तु तत्प्राप्ते भिंद्याद्घटमिवाश्मनि ॥ ६६० ॥

જ્યાં સુધી વખત પ્રતિકૂળ હોય ત્યાંસુધી શત્રુને ખભે બેસાડી ફેરવવો, પણ જ્યારે અનુકૂળ વખત આવે ત્યારે પાહાણપર ઘડાની પેઠે નીચે પછાડવો ॥ ૬૬૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अनुलोमेन बलिनं प्रतिलोमेन दुर्बलम् । आत्मतुल्य बलं शत्रुं विनयेन बलेन वा ॥ ६६१ ॥

રાજાએ પોતાથી બળવાન્ શત્રુને અનુકૂળતાથી, દુર્બળ શત્રુને પ્રતિકૂળતાથી તથા પોતા સમાન બળવાળા શત્રુને વિનય તથા બળથી વશ્ય કરવા ॥ ૬૬૧ ॥

कौर्मं संकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्शयेत् । काले काले च मतिमानुत्तिष्ठेत्कृष्णसर्पवत् ॥ ६६२ ॥

બુદ્ધિમાન્ રાજાયે વખતને અનુસરી કાચબાની પેઠે સંકોચ પામી શત્રુના પ્રહારને સહન કરવા. પણ વખત આવે કાળા નાગની પેઠે ફુંફાડો મારી ઉભા થવું ॥ ૬૬૨ ॥

संधिः कार्योऽप्यनार्येण विज्ञाय प्राणसंशयम् । प्राणैः संरक्षितैः सर्वं यतो भवति रक्षितम् ६६३ ॥

પ્રાણ રેહેવા વિષે સંશય ભાસે તો અનાર્ય સાથે પણ સંધિ કરવી, કેમકે પ્રાણની રક્ષા કરેથી સર્વ રક્ષિત થાય છે ॥ ૬૬૩ ॥

सुमंत्रितं सुविक्रांतं सुयुद्धं सुपलायितम् । कार्यकाले यथाशक्ति कुर्यान्नतु विचारयेत् ॥ ६६४ ॥

રાજાયે સારી રીતે વિચાર કરવો, પરાક્રમ કરવું, વઢવું અથવા ભાગી જવું, એમાંથી કામ પડે જે કરવું ઘટે તે યથાશક્તિ કરવું તેમાં વિચાર કરવો નહિ ॥૬૬૪॥

વળી ચાણાક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ६६५ ॥

કુળના બચાવ માટે એકને, ગામના બચાવ માટે કુળને, દેશના બચાવ માટે ગામને તથા પોતાના બચાવ માટે પૃથ્વીને જરૂર પડે તો તજી દેવાં ॥ ૬૬૫ ॥

पुनर्वित्तं पुनर्मित्रं पुनर्भार्या पुनर्मही । एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं न शरीरं पुनः पुनः ॥ ६६६ ॥

કેમકે ધન, મિત્ર, ભાર્યા તથા પૃથિવી એ સર્વ ફરી મળી શકે છે પણ શરીર મળતું નથી ॥ ૬૬૬ ॥

પણ જ્યારે કોઈ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે, ત્યારે દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે પથરાઈ ગયેલું સૈન્ય જલદી એકઠું કરવાની, તેને ત્વરાથી યુદ્ધમાં મોકલવાની, યુદ્ધની જગ્યાયે અને પોતાના દેશમાંના તમામ લશ્કરી મથકો ખાતે તુરત સમાચાર મોકલવા તથા ત્યાંથી મંગાવવાની, તેમજ લશ્કર માટે ખોરાકી પોશાકી તથા લઢવા માટે લડાઇની સામગ્રી જલદી એકઠી કરી તેને પોહોંચાડવા વિગેરેની ઘણીજ જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં જલદી લાવ લઇ જાવ કરનાર, તુરત સંદેશો પોહોચાડનાર તથા વિગતવાર સમાચાર લઈ જનાર સાધનો ઘણાં ઉપયોગી થઇ પડે છે. માટે રાજાયે પોતાના દેશમાં અગ્નિ વા વિજળીથી જલદી ચાલનાર રથ તથા સમુદ્રમાં નોકા, તુરત સંદેશો પોહોંચાડનાર વિદ્યુદ્યંત્ર અને વિગતવાર સમાચાર લઈજનાર ટપાલરૂપ સાધનો દાખલ કરવાં. તે પ્રજાને ઉત્તેજન આપી તે દ્વારા એક જાતિના ધંધાની રીતે દાખલ કરાવવા અથવા પોતે તે પ્રત્યેકનાં જુદાં જુદાં ખાતાં ઉભાં કરવાં, ને તેના ઉપર જે ખર્ચ કરવા ધન જોઇએ, તે રાજની જામીનગીરી આપી, પ્રજા પાસેથી વ્યાજવડે રાજી ખુશીથી કઢાવવું અર્થાત્ જે ખુશીથી નાણું ધીરવા માગે તેની પાસેથી લેવું. તેનું વ્યાજ દર છ છ માસે ચડ્યા ચડ્યું દેતા જવું, જેથી પ્રજામાં આંટ વધે છે, ને ફરી કામ પડતાં જેટલું નાણું જોઇએ તેટલું તે ખુશીથી આપે છે. એ રીતે પ્રજા પાસેથી નાણું કઢાવી સ્થાપેલાં એ ત્રણે ખાતાનો વાહિવટ જુદો જુદો રાખવો. પ્રત્યેક ખાતામાં જે

થાપણ રોકાતી હોય, તેનું વ્યાજ દેવાય, મુદલમાંથી પ્રતિવર્ષે થોડું દેવું ફીટે, અને તે ખાતાનો ચાલુ તથા મરામત માટેનો ખર્ચ નિકળે, તે રીતે તે ખાતાનો પ્રોતા સીખે જે કોઇ જે રીતનો જેટલો ઉપયોગ કરે, તેની પાસેથી તે રીતના તેટલા ઠેરાવેલા પૈસા લેવા, જેથી કોઇને તે ખાતાનો ઉપયોગ ભારી પડે નહિ. એ ત્રણે ખાતાં જેમ રાજાને લડાઈ સમય બહુ ઉપયોગી છે, તેમ પોતાના દેશમાં પ્રજાને પરસ્પરે સગવડથી વહિવટ કરવા, વ્યાપાર વધારવા, દુષ્કાળ સમય પ્રજાને ભૂખમરાથી બચાવવા, સમાધાની જાળવવા ને તેથી દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે. માટે તે રાજાયે પોતાનાં દેશમાં અવશ્ય ચાલુ કરવાં યોગ્ય છે. એ રીતે કહ્યા પ્રમાણે પોતાની પ્રજાનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવા રાજા બંધાયલો છે, કારણ પ્રજા, એ તેનું મહા કુટુંબ ને તે પોતે તેનો વડીલ છે, તો તેણે કુટુંબના વડીલની પેઠે પોતાની પ્રજાની સર્વ પ્રકારથી સાચવણ રાખવી જોઇયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः । युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ६६७ ॥

એ પ્રમાણે રાજાયે પોતાનું જે કંઈ કર્તવ્ય હોય તે સર્વ કરી, ઉદ્યોગી તથા સાવધાન થઈ પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ॥ ૬૬૭ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् । निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ६६८ ॥

કેમકે પ્રજાનું પાલન કરવું એજ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે, ને તેવા ધર્મવડેજ રાજા કહેલા કરાદિ ફળને ભોગવવા યોગ્ય થાય છે ॥ ૬૬૮ ॥

विक्रोशंत्यो यस्य राष्ट्रात् ध्रियंते दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥६६९॥

અને કારભારી સહિત જે રાજાના દેખતાં પ્રજા ચોરોથી લુંટાઈ જાય ને પોકાર કરતી રહે, તે રાજાને જીવતાંજ મુવેલ જાણવો ॥ ૬૬૯ ॥

તેમ શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्खातान्प्रतिरोपयन्कुसुमितांश्चिन्वन् लघून्वर्धयन्नत्युच्चान्नमयन्नतान्समुदयन्विश्लेषयन्संहतान् । क्रूरान्कंटकिनो वहिर्निरसयन्म्लानान्पुनः सेचयन् मालाकारइव प्रपंचचतुरो राजा चिरं नंदति ॥ ६७० ॥

ઉખડી ગયેલાને ફરી રોપતા, પુષ્પિત થયેલામાંથી ફુલ વીણતા, નાનાને વધારતા, અતિ વધેલને નમાવતા, નમી ગયેલને સમા કરતા, એકઠા મળી ગયેલને જુદા પાડતા, ક્રૂર તથા કાંટાવાળાને બહાર કાઢતા અને કરમાઇ ગયેલાને ફરી પાણી સિંચતા માળીની પેઠે, પ્રપંચમાં ચતુર રાજા ઘણાક કાળસુધી સુખ ભોગવે છે ૬૭૦ ॥

એ રીતે રાજાને વર્તવા કહેલ છે, તે ઉપરાંત તેના વર્તમાન સમયમાં, જો તેને પોતાની પ્રજાકરતાં બીજા રાજ્યની પ્રજાઓ કળા કૌશલ્યમાં વધારે સુધરેલી તથા

બળવાન્ ભાસે, તો તેણે તે તે પ્રજામાં જે કંઇ વિશેષ ગુણ હોય, તે પોતાની પ્રજામાં પાઠશાળા• દ્વારા દાખલ કરાવી તેને તેમના જેવી સુધરેલી તથા બળવાન્ કરવી. જેથી તે બીજાથી પરાભવ પામી શકે નહિ. વળી પોતાની રાજકરવાની રીતિ કરતાં જો બીજા રાજાની સારી હોય, તો તેણે તે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવી, ને જેમ બને તેમ પ્રજા તથા પોતાનું ઐક્ય વધે તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું. અર્થાત્ રાજ્યના તમામ ખાતાઓમાં તેણે સુધરેલા રાજ્યોની રાજરીતિ દાખલ કરી, પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવી રાજ્યને એવી રીતે દઢ કરવું કે, તે પોતાથી બળવાન્ શત્રુયે પણ જીતિ શકાય નહીં. એ પ્રકારે રાજ ચલાવનાર રાજા પ્રજાનો પિતા કેહેવાય છે. તેના પ્રત્યે પ્રજાએ પોતાના વડીલવત્ ભાવ રાખવો, ને તેણે બાંધેલ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કોઈ કાળે પણ કરવું નહિ. કારણ પ્રજાની અનુકૂળતાથી રાજાનું રાજ્ય સુદઢ થાય છે, ને રાજાયે બાંધેલા નિયમોથી પ્રજા સુરક્ષિત રહે છે. અને તે નિયમોને અનુસરી ચાલવાયે કરી રાજ્ય તરફથી સદા કુશળ રહેવાય છે. તેમ જનસમુદાયમાં પણ સદા કુશળ રેહેવામાં કદી ગાફલ રેહેવું નહિ. જેમ રાજ તરફથી કુશળ રેહેવામાં રાજનિયમોને અનુસરી ચાલવું પડે છે, તેમ લોકો તરફથી કુશળ રેહેવામાં વ્યાવહારિક નીતિ રીતિયે વર્તવું પડે છે. પ્રથમ લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાવિષે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नीचरोमनखश्मश्रुः
सुवेषोऽनुल्बणोज्ज्वलः ।
सातपत्रपदत्राणो
विचरेद्युगमात्रदृक् ॥ ६७१ ॥

રોમ, નખ તથા દાઢી મૂછના મોવાળા કતરાવી ટુંકા કરી, ઉજ્વળ થઈ, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પેહેરી, હાથમાં છત્રી લઇ, પગમાં જોડા પેહેરી, અને ઉદ્ધતાઇ છોડી, પોતાની આગળ ચાર હાથ પર્યંત નજર રાખી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવું ॥ ૬૭૧ ॥

કારણ સ્વચ્છ થઇ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેલ મનુષ્ય લોકોમાં જ્યાં જાય ત્યાં સન્માન પામે છે. કદી કોઇ અજાણ્યાને ઘેર ગયો હોય તો પણ તેને તે ઘરનો ધણી એકાએક તિરસ્કાર કરી શકતો નથી, પણ તેને સન્માનથી આવવાનું કારણ પૂછે છે. પણ તેજ માણસ જો ગંદુ તથા મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરેલ હોય તો તેને પ્રથમ કોઈ ઘરમાંજ પેસવા દેતું નથી. વળી સાથે છત્રી હોય તો તેવડે સૂર્યનાં કિરણ, ઉડતી રજ, પવન તથા વર્ષાદથી તેમજ પશુ આદિ જાનવરથી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરી શકાય છે. અને પોતાથી ચાર હાથને અંતરે નીચે નજર કરી ચાલવાથી ઠેંસ લાગવાનો, ખાડાખબડાની અંદર પગ પડતાં તે મરડાઇ જવાનો અથવા પડી જવાનો તથા સર્પાદિ ઝેરી જંતુ પગમાં અથડાવાથી કરડવાનો તેમજ નિરપરાધિ જંતુ પગ તળે કચરાઈ જવાથી વિના કારણે તેની હિંસા થવાનો ભય રેહેતો નથી. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् । शास्त्रपूतं वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ६७२ ॥

દૃષ્ટિથી જોઇને પગ મૂકવો, વસ્ત્રથી ગાળીને પાણી પીવું, શાસ્ત્રને અનુસરી વાક્ય બોલવું અને મનથી વિચારી નિર્દોષ હોય તે આચરવું ॥ ૬૭૨ ॥

પણ જ્યાં આગળ પાછળ વા પડખેથી કોઇ પણ પ્રકારનો શરીરને ભય થવાનો સંભવ હોય, ત્યાં એકજ રીતે નજર રાખી ચાલવાને બદલે ચો તરફ નજર રાખી ચાલવું. હવે "કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી," એ સૃષ્ટિ નિયમ પ્રમાણે સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વે પ્રાણિયોના શરીરમાં નિત્ય ચોક્કસ ક્રિયા થઈ કેટલાંક તત્વો ઓછાં થાય છે, જે ખાનપાનાદિથી જો પૂરવામાં ન આવે તો શરીરનો તુરત નાશ થાય છે. સ્થાવર પ્રાણિયો પૃથ્વીમાંથી મૂળવડે ને વાયુમાંથી પત્ર વડે પોતાને યોગ્ય ખોરાક નિત્ય ગ્રહણ કરે છે; અને જંગમ પ્રાણિયો પણ પોતાને ઘટતા ખોરાક નિત્ય શોધી લે છે, કારણ જે સમય ક્ષુધા વ્યાપે છે, તે સમય કંઇ પણ ગમતું નથી. કહ્યું છે કે,

शय्या वस्त्रं चंदनं चारुहास्यं वीणा वाणी वाहनं भूषणं च । न रोचंते क्षुत्पिपासातुराणां सर्वाऽरंभा भोजनप्रस्थमूलाः ॥ ६७३ ॥

ભૂખ તરશથી પીડાયલાને શય્યા, વસ્ત્ર, ચંદન, સુંદર હાસ્ય, વીણા, વાણી, વાહન તથા અલંકાર કંઇ ગમતાં નથી, કેમકે સર્વે આરંભ શેરભર ભોજનરૂપ મૂળવાળા છે ॥ ૬૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના નિર્વાહને અર્થે આળસ છોડી કોઇ પણ પ્રકારને ધંધે લાગવું જોઇએ, કેમકે ધંધા સિવાય માણુસ અકારૂં થઇ પડે છે, ને ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અને ધનવિના કંઇ પણ વસ્તુ મળતી નથી, તેમ કોઈ સગું પણ થતું નથી. જો કે સર્વે જરૂરીઆતની વસ્તુજ ધન કેહેવાય છે, તોપણ તે સઘળી એકજ માણુસે પેદા કરવી મુશ્કેલ હોવાથી પૂર્વે મનુષ્યમાં તેનો આવજો માવજો કરવાનો ચાલ હતો, જેમાં ઘણી અગવડ પડતી ભાસવાથી ડાહ્યા મનુષ્યોયે વિચાર કરી ધાતુના સિક્કા સાક્ષિ દાખલ ચલાવી તે તે વસ્તુની કીમત ઠેરાવવાનો ચાલ પાડ્યો છે. જેથી ધન શબ્દે કરી હમણાં ધાતુના સિક્કા ઓળખાય છે, કેમકે તેવડે બધી વસ્તુ મળી શકે છે. માટે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

संसृतौ व्यवहाराय सारभूतं धनं स्मृतम् । अतो यतेत तत्प्राप्त्यै नरः सूपायसाहसैः ॥ ६७४ ॥

સંસારમાં વ્યવહાર અર્થે ધનને સારભૂત કહેલ છે, માટે તે મેળવવા મનુષ્યે સારા ઉપાયરૂપ સાહસે કરી યત્ન કરવો ॥ ૬૭૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः । तथार्थेन विहीनोऽत्र पुरुषो नामधारकः ॥ ६७५ ॥

આ લોકમાં જેવો દાંત વિનાનો સર્પ તથા મદ વિનાનો હાથી, તેવોજ ધન વિનાનો પુરૂષ માત્ર નામધારક છે ॥ ૬૭૫ ॥

अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः । उच्छिद्यंते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ६७६ ॥

કેમકે ધન રહિત અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષની સર્વ ક્રિયા, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં નાની નદીઓની પેઠે નાશ પામે છે ॥ ૬૭૬ ॥

शीलं शौचं क्षांतिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म । न विराजंति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य ॥ ६७७ ॥

ધનહીન પુરૂષના સ્વભાવ, પવિત્રતા, ક્ષમા, ડહાપણ, મધુરતા તથા કુલીનપણું, સર્વે શોભતાં નથી ॥ ૬૭૭ ॥

गतवयसामपि पुंसां येषामर्था भवंति ते तरुणाः । अर्थेन तु ये हीना वृद्धास्ते यौवनेऽपि स्युः ॥ ६७८ ॥

ગયેલી અવસ્થાવાળા પુરૂષને પણ જો ધન મળે તો તે જુવાન સરખા ને જુવાનીમાં પણ જેનું ધન જતું રહે તે વૃદ્ધ સરખા થાય છે ॥ ૬૭૮ ॥

માટે ધંધે લાગી ધન મેળવવું પણ લોકમાં અજાણ્યાનો કોઇ વિશ્વાસ કરતું નથી, તેથી પ્રથમ ઓળખાણ કરવાની જરૂર પડે છે; ને પછી તેવા ઓળખીતાની વગથી કોઇ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી શકાય છે. જોકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિ પર્વના આપદ્ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

विद्या शौर्यं च दाक्ष्यं च बलं धैर्यं च पंचमम् । मित्राणि सहजान्याहुर्वर्तयंति हि तैर्बुधाः ॥ ६७९ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, ડહાપણ, બળ તથા પાંચમું ધૈર્ય એટલાને સહજ મિત્ર કહે છે, માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેટલા ગુણે કરી વર્તે છે ॥ ૬૭૯ ॥

તોયપણ જેમ "વાડ વિના વેલો ચડતો નથી" તેમ આશ્રય વિના મનુષ્ય પણ વધી શકતું નથી, માટે તેણે વ્યવહારમાં પોતાને સહાયતા કરે તેવા મિત્રો અવશ્ય કરવા. કારણ ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

गुणैः सर्वज्ञतुल्योपि सीदत्येको निराश्रयः । अनर्घ्यमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते ॥ ६८० ॥

ગુણે કરી સર્વજ્ઞ તુલ્ય હોય તોયપણ આશ્રય વિનાનો એકલો ખેદ પામે છે, કારણ અમુલ્ય માણકને પણ સુવર્ણના આશ્રયની જરૂર છે ॥ ૬૮૦ ॥

તેમ શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्तुंगशैलशिखरे स्थितपादपस्स
काकः कृशोपि फलमालभते सपक्षः ।
सिंहो बली गजविदारणदारुणोऽपि
सीदत्सहो तरुतले खलु पक्षहीनः ॥६८१॥

કાગડો દુર્બળ છતાં પણ પક્ષસહિત હોવાથી ઉંચા પર્વતના શિખરપર રહેલ વૃક્ષના ફળને પામે છે, પણ હાથીને મારવામાં તીક્ષ્ણ સિંહ બળવાન્ છતાં પણ પક્ષહીન હોવાથી આહા ! વૃક્ષની નીચેજ ખેદ પામે છે ॥ ૬૮૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

असहायः समर्थोपि तेजस्वी किं
करिष्यति । निर्वाते ज्वलितो
वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ६८२ ॥

સાહ્ય વિનાનો તેજસ્વી સમર્થ પણ શું કરી શકે ! કેમકે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં પ્રદીપ્ત કરેલો અગ્નિ પોતાની મેળેજ ઠરી જાય છે ॥ ૬૮૨ ॥

अपि संपूर्णता युक्तैः कर्तव्या
सुहृदो बुधैः । नदीशः परिपू-
र्णोऽपि चंद्रोदयमपेक्षते ॥ ६८३ ॥

બુદ્ધિમાનોયે પોતે સંપૂર્ણ છતાં પણ મિત્રો કરવા, કેમકે સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ ચંદ્રના ઊદયને ઇચ્છે છે ॥ ૬૮૩ ॥

मित्रवान्साधयत्यर्थान्दुःसाध्या-
नपि वै यतः । तस्मान्मित्राणि
कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ ६८४॥

વળી મિત્રવાળો બની ન શકે એવાં કાર્યને પણ સાધી શકે છે, માટે સ્વભાવાદિ ગુણે કરી પોતા સરખા મિત્ર કરવા॥૬૮૪॥

પણ જેવી સંગત તેવી બુદ્ધિ ને સોબત તેવી અસર થાય છે, માટે મિત્રતા સજ્જનો સાથે કરવી, દુર્જનો સાથે કરવી નહિ. કેમકે સજ્જનોની મૈત્રી લાભકારક અને દુર્જનોની હાનિકારક છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

हीयते हि मतिस्तात
हीनैः सह समागमात् ।
समैश्च समतामेति
विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ ६८५ ॥

હે તાત, પોતાથી હલકા ગુણવાળાની સોબતથી મતિ હણાય છે, પોતા સમાન ગુણવાળાની સોબતથી સમાન રહે છે ને પોતાથી વિશેષ ગુણવાળાની સોબતથી વિશેષ થાયછે ॥ ૬૮૫ ॥

कीटोऽपि सुमनः संगादारोहति
सतां शिरः । अश्मापि याति
देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ ६८६ ॥

કીટ પણ પુષ્પના સંગથી સત્પુરૂષોના મસ્તકપર ચડે છે, ને મોટાઓએ સારી રીતે પ્રતિષ્ઠા કરેલ પહાણો પણ દેવપણાને પામે છે ॥ ૬૮૬ ॥

काचः कांचनसंसर्गाद्धत्ते मार-
कतीं द्युतिम् । तथा सत्संन्निधा-
नेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ ६८७ ॥

જેમ કાચ કાંચનના સંસર્ગથી મરકત મણિની કાંતિને ધારણ કરે છે, તેમ મૂર્ખ પણ સત્પુરૂષોની પાસે રેહેવાથી પ્રવીણ થાય છે ॥ ૬૮૭ ॥

न स्थातव्यं न गंतव्यं क्षणमप्यधमैः सह। पयोऽपि शौंडिकीहस्ते मदिरां मन्यते जनः ॥ ६८८॥

ક્ષણ માત્ર પણ નીચ સાથે ઉભવું વા જવું નહિ, કેમકે દારૂ વેચનારી સ્ત્રીના હાથમાં દૂધ હોય તો પણ તેને લોક મદિરા માને છે ॥ ૬૮૮ ॥

लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता । पंच यत्र न विद्यंते न कुर्यात्तत्र संगतिम् ॥ ६८९ ॥

લોકમાં જવું આવવું, ભય, લજ્જા, ડહાપણ તથા ઉદારતા, એ પાંચ ગુણ જેમાં ન હોય, તેની સંગત કરવી નહિ ॥૬૮૯॥

दुर्जनेन समं सख्यं प्रीतिं चापि न कारयेत् । उष्णो दहति चांगारः शीतः कृष्णायते करम् । ६९० ॥

દુર્જનની સાથે મિત્રાઇ વા સેહેજ પ્રીતિ પણ ન કરવી, કેમકે સળગતો કોલસો બાળે છે, ને ઠરી ગયેલો હાથ કાળા કરે છે ॥ ૬૯૦ ॥

संसारतापदग्धानां त्रयो विश्रांतिहेतवः । अपत्यं च कलत्रं च सतां संगतिरेव च ॥ ६९१ ॥

પણ સંસારના તાપથી દગ્ધ થયેલા પુરૂષને પુત્ર, સ્ત્રી તથા સત્પુરૂષની સંગતિ, એ ત્રણ વિશ્રાંતિના હેતુ છે ॥ ૬૯૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

जाड्यं धियो हरति सिंचति वाचि सत्यं मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति । चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं सत्संगतिः कथय किन्न करोति पुंसाम् ॥ ६९२ ॥

સત્પુરૂષોની સંગતિ બુદ્ધિની જડતાને હણે છે, વાણીમાં સત્યને સિંચન કરે છે, માન વધારે છે, પાપને ટાળે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને દિશામાં કીર્તિને ફેલાવે છે; કહો ! પુરૂષને સત્સંગતિ શું શું નથી કરતી ॥ ૬૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

संसर्गजा दोषगुणा भवंति ॥ ६९३ ॥

મનુષ્યમાં સોબતથીજ દોષ તથા ગુણ આવે છે ॥ ૬૯૩ ॥

માટે ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

कुलीनैः सह संपर्कं पंडितैः सह मित्रताम् । ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो नावसीदति ॥ ६९४ ॥

કુલીન સાથે સોબત, પંડિત સાથે મિત્રતા તથા જ્ઞાતિ સાથે સંપ રાખનાર મનુષ્ય ખેદ પામતો નથી ॥ ૬૯૪ ॥

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणछेदनतापताडनैः । तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥६९५॥

જેમ ઘર્ષણ, છેદન, તાપ તથા તાડન, એ ચાર વડે સુવર્ણની પરીક્ષા થાય છે, તેમ પરોપકાર, સ્વભાવ, ગુણ તથા કર્મ, એ ચાર વડે પુરૂષની પરીક્ષા કરાય છે॥૬૯૫॥

પણ પ્રીતિ મેળવ્યા વિના મિત્રતા થતી નથી, અને અનુકૂળપણાયે વર્ત્યા વિના પ્રીતિ થતી નથી. શરીરધારી પ્રાણિમાત્રને પ્રેમ વહાલો છે, માટે વ્યવહારમાં મન, વાણી અને કર્મે કરી એવી રીતે વર્તવું કે જેથી સર્વનો પ્રેમ મેળવી મિત્ર થવાય. મનુસ્મૃતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्प्रियमनृतम् । शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केन चित्सह ॥ ६९६ ॥

સાચું તથા પ્રિય બોલવું પણ કદી જુઠું પ્રિય બોલવું નહિ, ને કોઇની સાથે ફોકટ વૈર તથા વિવાદ કરવો નહિ ॥ ૬૯૬ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति । तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपंडितः ॥ ६९७ ॥

પારકાને સંતોષ પમાડવામાં ચતુરે મનુષ્યનો અભિપ્રાય જાણી, જે, જે રીતે સંતોષ પામે, તે રીતે તેને અનુસરવું॥૬૯૭॥

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः । अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकार्थे परीक्षकः ॥ ६९८ ॥

બુદ્ધિમાનને સર્વે ક્રિયામાં લોકજ શિક્ષક છે, માટે પરીક્ષકે વ્યવહારમાં લોકનેજ અનુસરવું ॥ ૬૯૮ ॥

राज देशकुलज्ञातिसद्धर्मान्नैव दूषयेत् । शक्तोऽपि लौकिकाचारं मनसापि न लंघयेत् ॥ ६९९ ॥

શક્તિમાને પણ રાજ, દેશ, કુલ જ્ઞાતિ તથા સદ્ધર્મને દૂષણ ન દેવું; અને લૌકિક વ્યવહારનું મને કરી પણ ઉલ્લંઘન ન કરવું॥૬૯૯॥

दीनांधपंगुबधिरा नोपहास्याः कदाचन । नानिष्टं प्रवदेत्कस्मिन्प्रलापं न च कारयेत् ॥ ७०० ॥

વળી ક્યારેય ગરીબ, આંધળા, પાંગળા તથા બેહેરાનું હાસ્ય કરવું નહિ, કોઇને અપ્રિય બોલવું નહિ, ને ફોકટ બકવાદ ન કરવો ॥ ૭૦૦ ॥

तथा न क्रीडयेत्कैश्चित्कलहाय भवेद्यथा । अपशब्दाश्च नो वाच्या मित्रभावाच्च केष्वपि ॥ ७०१ ॥

તેમ કોઇ સાથે પણ કજીયો થાય તે રીતે રમવું નહિ, ને કોઇને મિત્ર ભાવથી અપશબ્દ બોલવા નહિ ॥ ૭૦૧ ॥

વળી ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्स्तब्धमंजलिकर्मणा । मूर्खं छंदानुवृत्त्या च यथार्थत्वेन पंडितम् ॥ ७०२ ॥

લોભિયાને ધન વડે, અક્કડને હાથ જોડી, મૂર્ખને તેની મરજી પ્રમાણે ચાલી ને પંડિતને યથાર્થપણાથી વશ્ય કરવા ॥૭૦૨॥

प्रस्तावसदृशं वाक्यं स्वभावसदृशं प्रियम् । आत्मशक्तिसमं कोपं यो- जानाति स पंडितः ॥ ७०३ ॥

પ્રસંગ પ્રમાણે બોલવું, સ્વભાવપ્રમાણે પ્રિય થવું, તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોપ કરવો, એમ જે જાણે તે પંડિત કહેલ છે ॥ ૭૦૩ ॥

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यंति जंतवः । तस्मात्तदेव वक्तव्यं व- चने किं दरिद्रता ॥ ७०४ ॥

પ્રિય વાક્ય બોલવા વડે સર્વ પ્રાણિ રાજી થાય છે, માટે તેજ બોલવું, કેમકે સદ્‌- વચનનો ક્યાં તોટો છે ॥ ૭૦૪ ॥

परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च । परीहासं गुरोः स्थाने वि- वादं च विवर्जयेत् ॥ ७०५ ॥

પારકીસ્ત્રી, પારકું ધન, પારકી નિંદા અને વડીલની સમીપે હાસ્ય તથા વાદ, એટ- લાંનો ત્યાગ કરવો ॥ ૭૦૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरः । अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ७०६ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે જેનો જેનો જેવો ભાવ હોય, તેને તેતે ભાવે કરી મળતા થઈ જલદી પોતાને વશ કરવો ॥ ૭૦૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

दारेषु किंचित्स्वजनेषु किंचि- द्गोप्यंवयस्येषु सुतेषु किंचित् । युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य वदेद्विपश्चिन्न यथा विरोधः ॥ ७०७ ॥

ડાહ્યા માણસે સ્ત્રી, સ્વજન, મિત્ર તથા પુત્ર પાસે પણ કંઈક છાનું રાખી, યુક્તા- યુક્તનો વિચાર કરી જે રીતે વિરોધ ન થાય તે રીતે બોલવું ॥ ૭૦૭ ॥

कोऽन्धो यो कार्यरतः कोबधिरो यः शृणोति न हितानि । को मूको यः काले प्रियाणिवक्तुं न जानाति ॥ ७०८ ॥

છતી આંખે આંધળો કોણ? તો જે અયોગ્ય કર્મમાં પ્રીતી રાખે, સાંભળતાં છતાં બેહેરો કોણ? તો જે હિત વાક્ય સાંભળે નહિ, અને બોલતાં છતાં મૂંગો કોણ? તો જે વખતસર પ્રિય બોલવું ન જાણે ॥ ૭૦૮ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં વર્તી જેમ બને તેમ ઘણા સ્નેહિ કરવા, ને પોતે પણ તે મના પર સ્નેહ રાખવો. પશુ પક્ષીમાં પણ એક બીજાના સોબતી જણાયલા છે, તો મનુષ્યમાં તો હોવાજ જોઇએ. ત્યાગી પણ પોતાની સાથે કોઈ નહિ તો છેવટ પશુ વા પક્ષી રાખી તેના સહવાસથી દિવસ નિર્ગમન કરે છે, પણ તેનાથી એકલું રેહેવાતું નથી. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે કોઇને એકલું ગમે નહિ. બૃહદા રણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

एकाकी न रमते । एकाकी बिभेति ७०९

એકલો રમતો નથી, ને એકલો બીહે છે ॥ ૭૦૯ ॥

વળી જ્યાંસુધી પોતાના સુખ દુઃખની વાત કોઇ ખરા મિત્ર પાસે કરી ન હોય ત્યાંસુધી દૂધમાં આવતા ઉભરાની પેઠે મનમાં તે સંબંધી ઉભરા આવ્યા કરે છે. પણ પાણીના છાંટારૂપ મિત્ર મળવાથી જેમ દૂધનો ઉભરો બેસી જાય છે તેમ મિત્ર પાસે વાત કરવાથી મન શાંત થાય છે. માટે આપત્ કાળમાં જેમ પોતે મિત્ર પાસેથી સુખદુઃખની વાત કરી સંતોષ તથા સહાયતા મેળવવી, તેમ તેમને પણ જરૂર સમય પોતાથી બને તે રીતની સહાયતા કરવી; એ સ્નેહિયોનો પરસ્પરે ધર્મ છે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यानि गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदंति सन्तः ॥७१०॥

પાપ કર્મથી વારે, હિતમાં જોડે, છાની વાત ઢાંકી રાખે, ગુણોને પ્રગટ કરે, આપત્સમયે છોડે નહિ, વખતસર મદદ કરે, એ સત્પુરૂષોએ સન્મિત્રનાં લક્ષણ કહ્યાં છે ॥ ૭૧૦ ॥

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा
दत्ताः पुरा तेऽखिलाः क्षीरे ता-
पमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा
कृशानौ हुतः । गन्तुं पावकमु-
न्मनस्तदभवत्दृष्ट्वातु मित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां
मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥ ७११ ॥

દૂધે પોતામાં મળેલા જળને પ્રથમ પોતાના સર્વ ગુણ આપ્યા, તેથી તે જળે દૂધમાં ઉષ્ણતા જોઇ પોતાના આત્માને અગ્નિમાં હોમ્યો, અર્થાત્ પોતે બળવા માંડયું; ત્યારે તે દૂધે મિત્રની આપત્ જોઇ અગ્નિને ઠારવા માટે તે પ્રત્યે જવાનું મન કર્યું, અર્થાત્ ઉભરાવા માંડયું. પણ ફરી જળરૂપ મિત્ર સહિત થવાથી અર્થાત્ તેમાં પાણી નાખવાથી શાંત થયું; એવી સત્પુરૂષોની મિત્રાઇ હોય છે ૭૧૧

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदंति
नृणामिह । त एव सुहृदः प्रोक्ता
अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥ ७१२ ॥

મનુષ્યને જે અપ્રિય પણ હિતકારક વચન કહે છે, તેજ મિત્ર કહ્યા છે, બીજા મિત્ર તો નામધારક જાણવા ॥ ૭૧૨ ॥

सुहृदां हितकामानां यः शृणोति
न भाषितम् । विपत्संनिहिता तस्य
स नरः शत्रुनंदनः ॥ ७१३ ॥

જે, હિત ઇચ્છનાર મિત્રોનું કેહેવું સાંભળતો નથી, તેને વિપત્ પાસે આવે છે, ને તેના શત્રુ રાજી થાય છે ॥૭૧૩॥

प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं शुभं वा
यदि वा शुभम् । अपृष्टोपि हितं
वक्ष्येत् यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ७१४ ॥

જે જેનો પરાભવ ઇચ્છતો ન હોય, તેણે તેને પ્રિય, અપ્રિય, સારૂં વા નરતું લાગે, તોપણ પૂછયા વગર હિત વાક્ય કેહેવું ॥ ૭૧૪.॥

नाविदग्धः प्रियं ब्रूया-
त्स्पष्टवक्ता न वंचकः ॥ ७१५ ॥

કારણ મૂર્ખ પ્રિય બોલે નહિ, ને સ્પષ્ટ વક્તા ઠગે નહિ ॥ ૭૧૫ ॥

अशृण्वन्नपि बोद्धव्यं मित्रं मित्रेण
सर्वदा । यथा स्वदोषनाशाय विदु-
रेणांबिकासुतः ॥ ७१६ ॥

જેમ પોતાના ઉપરથી દોષ ઉતારવા માટે વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કર્યો, તેમ મિત્રે સદા મિત્રને તે સાંભળે નહિ તોપણ બોધ કરવો ॥ ૭૧૬ ॥

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति
पृच्छति । भुंक्ते भोजयते चैव
षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ७१७ ॥

વખતસર મદદ આપે તથા લે, છાની વાત કેહે તથા પૂછે અને જમે તથા જમાડે, એ છ પ્રીતિનાં લક્ષણ છે ॥૭૧૭॥

शुचित्वं त्यागिता शौर्यं सामान्यं
सुखदुःखयोः । दाक्षिण्यं चानुर-
क्तिश्च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ७१८ ॥

પવિત્રતા, ઉદારતા, શૌર્ય, સુખદુઃખમાં સમાનપણું, ડહાપણ, પ્રીતિ તથા સત્યતા, એ મિત્રના ગુણ કહ્યા છે ॥ ૭૧૮ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

हितोपदेशं शृणुयात्कुर्वीत च यथो-
दितम् । विदुरोक्तमकृत्वाभूत्कौरवः
शोकशल्यभाक् ॥ ७१९ ॥

હિતનો ઉપદેશ સાંભળવો ને તે રીતે કરવું, કેમકે વિદુરનું હિતરૂપ કહ્યું ન કરવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોકરૂપ શલ્યને ભોગવનાર થયા ॥ ૭૧૯ ॥

વળી શુક્રનીતિમાં કહ્યું છે કે,

असत्कार्यनियोक्तारं गुरुं वापि
प्रबोधयेत् । नातिक्रामेदपि लघुं
क्वचित्सत्कार्यबोधकम् ॥ ७२० ॥

અસત કાર્યમાં જોડનાર વડીલને પણ બોધ કરવો, ને સત્કાર્ય બોધ કરનાર નાનાને પણ ઉલ્લંઘન ન કરવો ॥ ૭૨૦ ॥

પણ જે સ્નેહિ થયા હોય તે ઉપરથી સ્નેહ દેખાડનાર વા અંદરથી પ્રીતિવાન છે, તે કામ પડે જણાઇ આવે છે. ચાણાક્ય નીતિમાં કહ્યું છે કે,

जानीयात्प्रेषणे भृत्यान्बांधवान्व्य-
सनागमे । मित्रं चापत्तिकालेषु
भार्यां च विभवक्षये ॥ ७२१ ॥

ક્યાંય મોકલવા ટાણે ચાકરને, દુઃખ સમય બાંધવને, આપત્સમય મિત્રને તથા વૈભવના ક્ષય સમય સ્ત્રીને, તે કેવાં છે તે જાણી લેવાં ॥ ૭૨૧ ॥

आतुरे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे
शत्रुसंकटे । राजद्वारे स्मशा-
ने च यस्तिष्ठति सबांधवः ॥ ७२२ ॥

રોગ સમય, દુઃખની વેળાએ, દુષ્કાળમાં, શત્રુના સંકટ સમય, રાજદ્વારે તથા સ્મશાનમાં જે આવી ઉભો રહે તે બાંધવ જાણવો ॥ ૭૨૨ ॥

સંસારમાં સ્નેહિ તો ઘણા થાય છે, પણ ખરો સ્નેહ તો જેની સાથે મન મળે છે, તેનીજ સાથે થાય છે, બીજા સાથે થતો નથી. સૃષ્ટિ નિયમ પ્રમાણે કોઇ પણ વસ્તુ દ્વંદ્વ વગરની હોતી નથી. જેમ રાગદ્વેષ, લાભહાનિ તથા શુભાશુભરૂપ દ્વંદ્વ છે તેમ પદાર્થ માત્રમાં સારા નરસારૂપ દ્વંદ્વ હોય છે. જેથી મનુષ્ય પણ સારાં નરસાં થાય છે, માટે કામ પડે જે સ્નેહી અહિતકરનાર જણાય તથા જે દુર્જન જણાતા હોય તેનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

मृगा मृगैः संगमनुव्रजंति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरंगैः ।
मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः
समानशीलव्यसनेषु मैत्री ॥ ७२३ ॥

મૃગ મૃગ સાથે, ગાય ગાય સાથે, ઘોડા ઘોડા સાથે, મૂર્ખ મૂર્ખ સાથે અને પંડિત પંડિત સાથે સોબત કરે છે, કેમકે સમાન સ્વભાવ તથા વ્યસનવાળાને પરસ્પરે મૈત્રી થાય છે ॥ ૭૨૩ ॥

गुणिनि गुणज्ञो रमते
नाऽगुणशीलस्य गुणिनि परितोषः ।
अलिरेति वनात्पद्मं
न दर्दुरस्त्वेकवासोऽपि ॥ ७२४ ॥

ગુણ જાણનાર ગુણવાનમાં પ્રીતિ કરે છે, પણ ગુણહીનને ગુણવાનમાં સંતોષ થતો નથી, કેમકે ભ્રમર વનમાંથી કમળ પ્રત્યે આવે છે ને દેડકો સાથે રહે છે તો પણ તે પ્રત્યે જતો નથી ॥ ૭૨૪ ॥

स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मैत्री
नष्टेंद्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
विद्या फलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ७२५

અક્કડનો યશ, વિષમ સ્વભાવવાળાની મૈત્રી, અજીતેંદ્રિયનું કુળ, કેવળ અર્થમાં તત્પરનો ધર્મ, વ્યસનીની વિદ્યાનું ફળ, લોભિયાનું સુખ તથા ગાફલ પ્રધાનવાળા રાજાનું રાજ નાશ પામે છે ॥ ૭૨૫ ॥

मृद्घटवत्सुखभेद्यो
दुःसंधानश्च दुर्जनो भवति ।
सुजनस्तु कनकघटव-
दुर्भेद्यश्चाशु संधेयः ॥ ७२६ ॥

દુર્જન મિત્ર માટીના ઘડાની પેઠે સહેજમાં ભેદ પામે છે, ને દુઃખે કરી પણ પાછો સંધાતો નથી, પણ સુજન મિત્ર તો સુવર્ણના ઘડાની પેઠે દુઃખે કરી પણ ભેદ પામતો નથી, ને કદી પામે તો તત્કાળ સંધાઈ જાય છે ॥ ૭૨૬ ॥

इक्षोरग्रात्क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः । तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानां तु विपरीता ॥ ७२७ ॥

જેમ શેરડીના અગ્ર ભાગથી આરંભી ક્રમે કરી કાતરી કાતરી પ્રત્યે અધિક રસ હોય છે, તેવી સજ્જનની મૈત્રી ને દુર્જનની તેથી વિપરીત જાણવી ॥૭૨૭॥

आरंभगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ७२८ ॥

દિવસના પેહેલા અર્દ્ધની છાયાની પેઠે ખળની મિત્રાઇ આરંભમાં મોટી ને પછી ક્રમે કરી ઓછી થતી જાય છે, અને દિવસના બીજા અર્દ્ધની છાયાની પેઠે સજ્જનની મૈત્રી પેહેલાંથી નાની ને પછી ક્રમે કરી વધતી જાય છે ॥ ૭૨૮ ॥

मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्ये चाऽन्यद्दुरात्मनाम् । मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ ७२९ ॥

વળી દુર્જનના મનમાં કંઇ, બોલવામાં કંઇ ને કરવામાં કંઇ બીજું હોય છે; પણ સજ્જનોના મનમાં, તેજ વાણીમાં ને કરવામાં પણ તે એકજ હોય છે ॥ ૭૨૯ ॥

नारिकेलसमाकारा दृश्यन्तेऽपि हि सज्जनाः । अन्ये वदरिकाकारा बहिरेव मनोहराः ॥ ७३० ॥

સજ્જનો નાલિયેરની પેઠે માંહેથી કોમળ છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે, ને દુર્જનો બોરની પેઠે અંદરથી કઠોર છતાં ઉપરથી કોમળ ભાસે છે ॥ ૭૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

पात्रमपात्रीकुरुते दहति गुणं स्नेहमाशु नाशयति । अमले मलं नियच्छति दीपज्वालेव खलमैत्री ॥ ७३१ ॥

ખલની મૈત્રી દીપક જ્વાળાની પેઠે પાત્રને અપાત્ર કરે છે, ગુણને બાળે છે, સ્નેહનો જલદી નાશ કરે છે અને નિર્મલને મલીન કરે છે ॥ ૭૩૧ ॥

एते स्निग्धतमा इति मा मा क्षुद्रेषु यात विश्वासम् । सिद्धार्थानामेषां स्नेहोप्यश्रूणि पातयति ॥ ७३२ ॥

આ અતિ સ્નેહી છે, એમ ધારી નીચ મનુષ્યોનો વિશ્વાસ ન કરો, કારણ એમનું કામ સિદ્ધ થયું તો એમનો સ્નેહ પણ રડાવે છે ॥ ૭૩૨ ॥

માટે ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

परोक्षे कार्यहंतारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् । वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुंभं पयोमुखम् ॥ ७३३ ॥

મોઢે મીઠું બોલે, ને પછવાડે કાર્યને ભાંગે, તેવા મિત્રને મુખમાં દૂધ નાખેલા વિષના ઘડાની પેઠે ત્યાગ કરવો ॥ ૭૩૩ ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन् । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ७३४ ॥

વળી વિદ્યાયે કરી શોભિતો હોય તો પણ દુર્જનનો ત્યાગ કરવો, કેમકે શું મણિ વડે ભૂષિત સર્પ ભયંકર નથી ॥ ૭૩૪ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં સર્વને વશ્ય કરી સારા માણસો સાથે મિત્રતા રાખવી, ને જેમ તે નિરંતર નભે તેમ વર્તવું; કદી મિત્રનો પરદેશમાં વાસ હોય તો પણ તેને વિસરવો નહીં. કહ્યું છે કે,

मनोभूमौ जाता प्रकृतिपयसा वै विधिवशात् सखे संवर्धव्या प्रचुरगुणपुष्पप्रसविनी । यथा नेयं ग्लानिं व्रजति मधुरा स्नेहलतिका तथा संसिक्तव्या स्मरणसलिलेनानुदिवसम् ॥७३५ ॥

હે મિત્ર, ઈશ્વરેચ્છાથી મનરૂપ જમીનમાં સ્વભાવરૂપ જળવડે ઉત્પન્ન થયેલી તથા ઘણાક ગુણરૂપ પુષ્પને પ્રસવનારી, આ મધુર સ્નેહરૂપ લતા, જેમ કરમાઇ ન જાય, તેમ સ્મરણરૂપ જળ વડે પ્રતિ દિવસ સિંચન કરી વધારવી ॥ ૭૩૫ ॥

दूरस्थोपि न दूरस्थो यो यस्य मनसिस्थितः । यो यस्य हृदये नास्ति समीपस्थोऽपि दूरतः ॥ ७३६ ॥

જે જેના મનમાં છે તે દૂર છતાં પણ પાસેજ છે, ને જે જેના મનમાં નથી તે પાસે છતાં પણ દૂર છે ॥ ૭૩૬ ॥

नहि भवति वियोगः स्नेहविच्छेदहेतुर्जगति गुणनिधीनां सज्जनानांकदाचित् । घनतिमिरनिबद्धो दूरसंस्थोऽपि चंद्रः किमु कुमुदवनानां प्रेमभंगं करोति॥७३७॥

જગતમાં ગુણના ભંડારરૂપ સજ્જનોને, કોઇ કાળે પણ વિયોગ સ્નેહને તુટવાનો હેતુ થતો નથી; કારણ મેઘના અંધકારે રૂંધેલ દૂર રહેલો ચંદ્ર પણ શું કુમુદવનના સ્નેહનો ભંગ કરે છે ॥ ૭૩૭ ॥

એ પ્રમાણે ઘણા સાથે સ્નેહ રાખી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે કોઇ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી જવું. કહ્યું છે કે,

तिले तैलं गवि क्षीरं काष्टे पावकमंततः । धिया धीरो विजानीयादुपायं जीवनस्य च ॥ ७३८ ॥

જેમ ધીર પુરૂષ બુદ્ધિ વડે તિલમાં તેલ, ગાયમાં દૂધ ને કાષ્ટમાં અગ્નિને છેવટે જાણે, તેમ પોતાના જીવનનો ઉપાય શોધી કહાડે ॥ ૭૩૮ ॥

પણ કયારેય ભીખ માગવી નહિ, કેમકે ભીખ માગવાના અધિકારી તો જે કમાવાને અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોજ છે; જેમને આપેલું કંઈ વ્યર્થ કેહેવાતું નથી, કેમકે તેમને નિભાવવાની શક્તિમાન જનોની ફરજ છે, જેથી તેવા જનોનો ઉપકાર કરવામાં કંઈ અપ્રીતિ થતી નથી. પણ જે કમાવાને શક્તિમાન્ છે એવા જનોને ફોકટ આપવું કોઇને ગમતું નથી, તેથી તેવા જનો જો કોઇની પાસે ફોકટ માગે તો તિરસ્કારને પામે ને મનમાં કલેશિત થાયછે. કહ્યું છે કે,

तावत्सर्वगुणालयः पटुमतिः साधुः सतां वल्लभः शूरः सच्चरितः कलंकरहितो मानी कृतज्ञः कविः । दक्षो धर्मरतः सुशीलगुणवां स्तावत्प्रतिष्ठान्वितो यावन्निष्ठुरवज्रपातसदृशं देहीति नो भाषते ॥ ७३९ ॥

જ્યાં સુધી કઠોર વજ્રપાત સરખું "આપો" એ રીતે જે બોલતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે સર્વ ગુણનું સ્થાન, ચતુરબુદ્ધિવાળો, સત્પુરૂષ, સજ્જનોને પ્રિય, શૂરવીર, સારા આચરણવાળો, કલંક રહિત, માની, કર્યા ઉપકારને જાણનાર, પંડિત, ડાહ્યો, ધર્મિષ્ઠ, સુશીલ, ગુણવાન્ તથા પ્રતિષ્ઠાવાળો હોય છે ॥ ૭૩૯ ॥

પણ હરકોઈ સમય કોઈ પાસેથી ધંધા માટે આશ્રય માગવો, એ કંઈ ભીખ કેહેવાતી નથી. એ ઉપરાંત વ્યવહારમાં સુખી થવા માટે બીજી ઘણીક નીતિરીતિ તથા રીતિભાતિથી વર્તવું પડે છે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नोपेक्षेत स्त्रियं बालं रोगं भृत्यं पशुं धनम् । विद्याभ्यासं क्षणमपि सत्सेवां बुद्धिमान्नरः ॥ ७४० ॥

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે સ્ત્રી, બાળક, રોગ, ચાકર, પશુ, ધન, વિદ્યાભ્યાસ તથા સત્સેવાની ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા ન કરવી॥૭૪૦॥

કારણ સ્ત્રી તથા બાળકોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેઓ આડે રસ્તે ઊતરી જાય છે. જોકે તેમને પ્રસન્ન રાખવાં એ પુરૂષનો ધર્મ છે તથાપિ તેઓ જો અવળે રસ્તે વર્તે તો તેમને અટકાવવાં. તેમ કરવાથી તેઓ કદી કરાજી થાય તો થવા દેવાં, પણ તેમના હિતશત્રુ થવું નહીં. પરિણામ જેનો ખરાબ છે, એવા આચરણ વિષે જે સ્નેહી સાચે સાચું કેહેતો નથી તે હિતશત્રુ જાણવો. માટે સ્ત્રી તથા બાળકો પ્રત્યે જેમ તેમનું ભલું થાય તેમ ઘટતી રીતે વર્તવું. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न बालं न स्त्रियं चाति लालयेत्ताडयेन्न च । विद्याभ्यासे गृह्यकृत्ये तावुभौ योजयेत्क्रमात् ॥ ७४१ ॥

બાળક તથા સ્ત્રીને અતિ લાલન તથા તાડન ન કરવું, પણ તે બન્નેને ક્રમથી વિદ્યાભ્યાસતથા ગૃહ કાર્યમાં જોડવાં॥૭૪૧॥

षोडशाद्वात्परं पुत्रं द्वादशाद्वात्परं स्त्रियम् । न ताडयेद्दुष्टवाक्यैः पीडयेन्न स्नुषादिकम् ॥ ७४२ ॥

વળી સોલ વર્ષ પછી પુત્રને તથા બાર વર્ષ પછી સ્ત્રી જાતિને દુષ્ટ વાક્યે કરી ટોકવાં નહિ, ને વહુવારૂ આદિને પીડવાં નહિ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી શરીરને હાનિ થવાનો ભય રેહે છે. જો કે શરીરને સદે તે રીતે આહાર વિહાર કરવામાં આવતાં હોય તો રોગ થવાનો સંભવ થોડો હોય છે, તથાપિ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણ્યે સૃષ્ટિ નિયમનું ઉલ્લંઘન થતાં તેને રોગ થાય છે. એમ છતાં પણ મનુષ્યે આહાર વિહારને નિયમમાં રાખી, જેમ બને તેમ આરોગ્ય રેહેવાય તે રીતનો યત્ન કરવો, ને કદી રોગ થાય તો તેનો તુરત ઉપાય કરવો. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

उपेक्षितः क्षीणबलोऽपिरोगः प्रमाददोषान्मनुजैर्मदान्धैः । साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसावसाध्यतां शत्रुरिव प्रयाति ॥ ७४३ ॥

મદાંધ મનુષ્યોએ ગાફલતારૂપ દોષથી ઉપેક્ષા કરેલ ક્ષીણ બળવાળો રોગ પણ, શત્રુની પેઠે પ્રથમ સાધ્ય છતાં પણ પછી અસાધ્યતાને પામે છે ॥ ૭૪૩ ॥

તેમ ચાકરોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમનામાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ તુટી જાય છે,

ને તેમની દાનતમાં ફેર પડી જવાનો સંભવ રેહે છે. માટે શેઠે તેમના કામની નિરંતર તપાસ રાખવી ને તેમની મેહેનત પ્રમાણે તેમને યોગ્ય બદલો આપવો. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणाशयेत् । फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या चैव प्रहर्षयेत् ॥ ७४४ ॥

શેઠે, કર્યું છે કરવા યોગ્ય જેણે એવા ચાકરનું કામ ફોકટ જવા દેવું નહિ, પણ તેને મન, વાણી, દૃષ્ટિ તથા બદલા વડે રાજી કરવો ॥ ૭૪૪ ॥

निर्विशेषं यदा स्वामी समं भृत्येषु वर्तते । तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ७४५ ॥

કેમકે જો શેઠ ચાકરો પ્રત્યે કામ પ્રમાણે બદલો ન આપતાં એક સરખી રીતે વર્તે, તો ઉદ્યમ કરવામાં સમર્થ ચાકરોનો ઉત્સાહ તુટી જાય છે ॥ ૭૪૫ ॥

स्वामीतुष्टो हि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति । ते तु सन्मानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ७४६ ॥

શેઠ સંતોષ પામે તો ચાકરોને માત્ર ધન આપે છે, પણ તેઓ તો સન્માન માત્રે કરી વખતે પ્રાણ આપીને પણ પ્રત્યુપકાર કરે છે ॥ ૭૪૬ ॥

भक्तं शक्तं कुलीनं च न भृत्यमवमानयेत् । पुत्रवत्पालयेन्नित्यं य इच्छेच्छ्रेयमात्मनः ॥ ७४७ ॥

માટે જે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છે, તેણે પોતામાં ભક્તિ રાખનાર, કામ કરવામાં સમર્થ તથા કુલીન ચાકરને પુત્રની પેઠે પાળવો, પણ તેનું અપમાન કરવું નહિ ૭૪૭

કારણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य । तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसंति न चैनमापत्सु परित्यजंति ॥ ७४८ ॥

હે તાત, જે શેઠ ભક્ત તથા હિત કરનાર ચાકર ઉપર નિરંતર ક્રોધ કરતો નથી, તેનો ચાકર વિશ્વાસ કરે છે, ને આપત્સમય પણ તેને છોડતા નથી ૭૪૮

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतंद्री । वक्ताहितानामनुरक्तआर्यः शक्तिज्ञआत्मेवहिसोनुकंप्यः ॥ ७४९ ॥

જે હિત કહેનાર, પ્રીતિ રાખનાર તથા શક્તિ જાણનાર શ્રેષ્ઠ ચાકર, શેઠનો અભિપ્રાય જાણી, આળસ રહિત થઇ, સર્વ કાર્ય કરે, તે પોતાના આત્માની પેઠે શેઠે દયા કરવા લાયક છે ॥ ૭૪૯ ॥

પણ સૃષ્ટિમાં કંઈ બધા મનુષ્ય એક સરખા હોતા નથી. માટે લાકડે માંકડું વળગાડ્યાની પેઠે ગમે તે કામ ગમે તેને સોંપી દેવું નહીં. પણ પરીક્ષા કરી યોગ્ય માણસને યોગ્ય કામ સોંપવું. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमा-
धममध्यमाः । नियोजयेत्तथै-
वैतांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ७५० ॥

હે રાજન્, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધ-
મના ભેદે કરી ત્રણ પ્રકારના પુરૂષો છે,
માટે તેમને તેવા ત્રણ પ્રકારના કાર્યમાં
જોડવા ॥ ૭૫૦ ॥

यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र
विनियोजयेत् । कर्मस्वदृष्टक-
र्मांधः शास्त्रज्ञोऽपि विमुह्यति ॥ ७५१ ॥

તેમાં જે કામમાં જે કુશળ હોય, તેને
તે કામમાં જોડવો, કેમકે કામ નહિ
દીઠેલ હોવાથી આંધળા જેવો શાસ્ત્રજ્ઞ
પણ કાર્યમાં મુંઝાઇ જાય છે ॥ ૭૫૧ ॥

स्थानेष्वेव नियोक्तव्या भृत्या-
श्चाभरणानि च । न हि चूडा-
मणिः पादे नूपुरं मूर्ध्नि धार्यते ॥ ७५२ ॥

ચાકર તથા આભરણને ઘટતે સ્થાને
જોડવાં, કારણ મસ્તકમણી પગમાં ને
ઝાંઝર મસ્તકમાં ધારણ કરાય નહિ ૭૫૨

कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।
न स विशोभयते न च शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ७५३ ॥

સુવર્ણના અલંકારમાં જડવા યોગ્ય મણિ
જો કથિરમાં જડ્યો હોય, તો તે શોભા
પણ ન આપે, ને શોભે પણ નહિ. ઉ-
લટી જડનારની નિંદા થાય છે ॥ ૭૫૩ ॥

मणिर्लुठति पादाग्रे काचः शिरसि
धार्यते । क्रयविक्रयवेलायां काचः
काचो मणिर्मणिः ॥ ७५४ ॥

ભલે મણી પગના અગ્ર ભાગમાં, ને
કાચ મસ્તકમાં ધારણ કર્યો હોય, તોય
પણ ક્રય વિક્રય ટાણે તો કાચ તે કાચ
ને મણી તે મણીજ છે ॥ ૭૫૪ ॥

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च
नारी च । पुरुषविशेषं प्राप्य हि भ-
वंति योग्या अयोग्याश्च ॥ ७५५ ॥

અશ્વ, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, વીણા, વાણી, નર
તથા નારી પુરૂષવિશેષને પ્રાપ્ત થઇ
યોગ્ય અયોગ્ય બને છે ॥ ૭૫૫ ॥

परीक्षका यत्र न संति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्ष
स तं सदा निंदति नात्र चित्रम् ॥७५६॥

જ્યાં પરીક્ષક નથી, તે દેશમાં સમુદ્રથી
ઉત્પન્ન થયેલા રત્નની કીંમત થતી નથી,
કારણ જે જેના ગુણોત્કર્ષને જાણે નહિ,
તે સદા તેને નિંદે, તેમાં આશ્ચર્ય નથી ૭૫૬

કેમ કે કહ્યું છે કે,

विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनप-
रिश्रमम् । न हि वंध्या विजा-
नाति गुर्वीप्रसववेदनाम् ॥ ७५७ ॥

વિદ્વાનોના શ્રમને વિદ્વાનજ જાણે છે, કે-
મકે ગર્ભવતિની પ્રસવ વેદનાને વંધ્યા
જાણતી નથી ॥ ૭૫૭ ॥

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो
बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
मधोर्गुणं कोकिलको न वायसः
करी च सिंहस्य बलं न मूषिकः॥७५८॥

ગુણવાન્ ગુણને જાણે છે, ગુણહીન જાણતો નથી, બળવાન્ બળને જાણે છે, પણ બળહીન જાણતો નથી; કારણ વસંત ઋતુના ગુણને કોયલ જાણે પણ કાગડો જાણે નહિ, ને સિંહના બળને હસ્તિ જાણે પણ ઊંદર જાણે નહિ ॥ ૭૫૮ ॥

વળી એવા ચાકરોએ પણ પોતાના શેઠની નોકરી કરવામાં દાનત ચોખ્ખી રાખવી; ને આળસ મૂકી શેઠનું કામ એવી રીતે કરવું કે, જેથી તેનો પ્રેમ મેળવી શકાય ને પોતાની આબાદિમાં વધારો થાય. જો શેઠ સારો મળ્યો હોય તો તો ચાકરી કરવી કંઇ વિકટ લાગતી નથી; પણ મૂર્ખ શેઠની ચાકરી ઘણી વિકટ લાગે છે. કેમકે તે તો માત્ર દોષજ જોય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वातलो
जल्पको वा क्षान्त्या भीरुर्यदि
न सहते प्रायशो नाभिजातः।
धृष्टःपार्श्वे वसति नियतं दूर-
तश्चाप्रगल्भः सेवाधर्मः परमग-
हनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ७५९ ॥

ઘણું કરી ચાકર મૌન રહે તો મુંગો, બોલવામાં ચતુર હોય તો ઘેલો અથવા બકવાદ કરનાર, સહનશીલ હોય તો બીકણ, સહન ન કરે તો હલકો, નિયમથી પાસે રહે તો નિર્લજ્જ, ને દૂર રહે તો શરમાળ કેહેવાય છે, માટે યોગિને પણ અગમ્ય એવો સેવાધર્મ પરમ ગહન છે॥૭૫૯॥

માટે નોકરે સદા સાવધ રહી શેઠના કામમાં તત્પર રેહેવું અને તે જે સમય કોઇ પણ પ્રકારનું કામ ચિંધે અને પોતાના સમજવામાં ન આવે તો ફરી હળવેથી પૂછી સમજી લેવું. કદી શેઠ પાંચ માણસ વચ્ચે બેઠેલ હોય ને પૂછી શકાય એમ ન હોય તો તે ચિંધેલા કામને સમયાનુસાર સમજી લેવું; પણ જેમ જમવા ટાણે સૈંધવ માગતાં ઘોડો લાવી આપવો એવી મૂર્ખાઇ કરવી નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

उदीरितोर्थःपशुनापि गृह्यते
हयाश्च नागाश्च वहंति देशिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पंडितो जनः
परेंऽगितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥७६०॥

કહેલા અર્થને પશુ પણ ગ્રહણ કરે છે, કેમકે આજ્ઞા કરેલ ઘોડા તથા હાથી વહન કરતા દેખાય છે, પણ પંડિતજન તો નહિ કહેલું પણ જાણી જાયછે. કેમકે પારકા અભિપ્રાયને જાણી જવો એજ બુદ્ધિનું ફળ છે ॥ ૭૬૦ ॥

आकारैरिंगितैर्गत्या चेष्टया
भाषणेन च। नेत्रवक्त्र वि-
कारेण लक्ष्यतेंऽतर्गतंमनः ॥ ७६१ ॥

કારણ આકાર, સંજ્ઞા, ગતિ, ચેષ્ટા, ભાષણ અને નેત્ર તથા મુખના વિકારે કરી અંદર રહેલા મનનો અભિપ્રાય જણાઇ આવે છે ॥ ૭૬૧ ॥

એ પ્રમાણે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે એક બીજાનું કલ્યાણ થાય તે રીતે વર્તવું. કેમકે શેઠવડે ચાકર છે અને ચાકર વડે શેઠ છે. માટે ચાકર કદી નવો સવો હોય ને કહેલું તરત સમજી શકે નહિ, તો તેને શેઠે ઘડી ઘડી દુર્વચનથી ટોંકવો નહિ, પણ તેને યથાર્થ સમજાવી, માહિતગાર કરી કામ લેવું. ઘડી ઘડી ટોંકયાથી ચાકર સુધરવાને બદલે મુંઝાઇ જઇ કામમાં ગફલતિ કરે છે. કહ્યું છે કે,

अवज्ञानात्प्राज्ञो भवति मति-
हीनः परिजन स्ततस्तत्प्रामा-
ण्याद्भवति न समीपे बुधजनः।
बुधैस्त्यक्ते शिष्टे नहि भवति
नीतिर्गुणवती विषण्णायां नीतौ
सकलमवशंसीदति गृहम् ॥ ७६२ ॥

બુદ્ધિમાન ચાકર પણ શેઠની ટોંક ટોંકથી મતિહીન થઇ જાય છે, પછી તે પ્રમાણે “મને પણ ટોંકશે” એમ ધારી શેઠની પાસે કોઇ બુદ્ધિમાન્ બીજો ચાકર રહેતો નથી; ને બુદ્ધિમાન્ ચાકરોએ ત્યાગ કરેલ શેઠમાં સારી નીતિ રેહેતી નથી, અને નીતિ જતાં તેનું પરાધીન થયેલું સમગ્ર ઘર ખેદ પામે છે ॥ ૭૬૨ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય પૂર્ણ હોતુંજ નથી. આરંભમાં સર્વે અજાણ્યાં હોય છે, પણ કાળે કરી જેમ જેમ અનુભવ મેલવતાં જાય છે તેમ તેમ કુશળ બને છે. વળી ચાકરે પણ કદી શેઠની સામે બોલવું નહિ, સદા નમ્રતા રાખી શેઠને પિતા સમાન જાણી તેનું કામ કરવામાં મંડયા રેહેવું. એ પ્રમાણે વર્તનાર ચાકરને આસાએસની જરૂર છે માટે શેઠે દિવસ તથા રાત્રિયે ચોક્કસ વખત સુધી તેને આરામ લેવા દેવો. ચાકરને રાજી રાખવાથી શેઠનું કામ સારૂં થાય છે અને શેઠને પ્રસન્ન કરવાથી ચાકરની જીવિકા સારી રીતે ચાલે છે. માટે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે સંપ રાખી વર્તવું. વિષ્ણુશમાર્યે કહ્યું છે કે,

अरे सन्धार्यते नाभिर्नाभौचाराः
प्रतिष्ठिताः । स्वामिसेवकयोरेवं
वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥ ७६३ ॥

જેમ આરામાં નાભી ને નાભીમાં આરા સંધાય છે, તેમજ સ્વામિ સેવકનું વૃત્તિચક્ર પ્રવર્તે છે ॥ ૭૬૩ ॥

सुहृदि निरंतर चित्ते गुणवति भृत्येऽ-
नुवर्तिनि कलत्रे । स्वामिनि सौहृद-
युक्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥७६४॥

અંતર રહિત ચિત્તવાળા મિત્ર, ગુણવાન ચાકર, અનુકૂળ સ્ત્રી, તથા સ્નેહવાળા સ્વામિ પાસે દુઃખનિવેદન કરી મનુષ્ય સુખી થાય છે ॥ ૭૬૪ ॥

વળી કહ્યુ છે કે,

मणिना वलयं वलयेन मणि-
र्मणिना वलयेन विभातिकरः।
पयसा कमलं कमलेन पयः
पयसा कमलेन विभाति सरः ॥ ७६५ ॥

જેમ મણી વડે કંકણ ને કંકણ વડે મણિ અને મણિ તથા કંકણ વડે હાથ શોભે છે; જળવડે કમળ તથા કમળવડે જળ અને જળ તથા કમળવડે તળાવ શોભે છે॥૭૬૫॥

शशिना च निशा निशया च शशी
शशिना निशया च विभाति नभः ।
कविना च सभा सभया च कविः
कविना सभया च विभाति नृपः ॥ ७६६॥

ચંદ્ર વડે રાત્રિ ને રાત્રિ વડે ચંદ્ર અને ચંદ્ર તથા રાત્રિ વડે આકાશ શોભે છે; કવી વડે સભા ને સભા વડે કવિ અને કવિ તથા સભા વડે રાજા શોભે છે ॥ ૭૬૬॥

तरुणा च गिरिर्गिरिणा च तरु-
र्तरुणा गिरिणा च विभाति वनम् ।
धनिनानुचरोऽनुचरेण धनी-
धनिनानुचरेण विभाति धनम् ॥७६७॥

વૃક્ષ વડે પર્વત ને પર્વત વડે વૃક્ષ અને વૃક્ષ તથા પર્વત વડે વન શોભે છે, તેમ શેઠ વડે ચાકર ને ચાકર વડે શેઠ અને શેઠ તથા ચાકર વડે ધન શોભે છે ॥૭૬૭॥

પણ જે ચાકરો કામ કરવામાં યથાર્થ ધ્યાન ન આપે અથવા ચોખી દાનત ન રાખે અને કંઇ કેહેવામાં આવે તો સાંમે બોલી ઊઠે એવા ચાકર રાખવા નહિ. કારણ તે કોઈ સમય મોટી હાનિ કરે છે. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः
प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यः स तादृक् त्वरयैव भृत्यः ॥७६८॥

જે શિખવી તૈયાર કરેલ ચાકર કહેલનો અનાદર કરે, કામમાં જોડતાં સામે બોલે, ને પોતાને ડાહ્યો માનનાર તથા પ્રતિકૂળ વાદિ હોય, તેવાને જલદી ત્યાગ કરવો॥૭૬૮॥

કારણ ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चो-
त्तरदायकः । ससर्पे च गृहे
वासो दुःखमेव न संशयः ॥ ७६९ ॥

દુષ્ટ સ્ત્રી, શઠ મિત્ર, સામે બોલનાર ચાકર તથા સર્પવાળા ઘરમાં નિવાસ, એ દુઃખજ છે એમાં સંશય નહિ ॥ ૭૬૯ ॥

તેમ જે શેઠ, ગમે તેટલું કામ કરવામાં આવે તોય પણ દયા ન રાખે, ન કેહેવાનાં વચન કહ્યાજ કરે ને મેહેનતનો બદલો આપવા ટાણે સંકોચ કરે, એવા નીચની ચાકરી નોકરે જ્યાંસુધી પોતાને બીજે કયાંઇ નોકરી ન મળે ત્યાંસુધીજ કરવી. કેમકે વચમાં મૂકતાં વૃત્તિનો ભંગ થાય છે, માટે લાગ આવે તેની નોકરી મૂકી દેવી. ચાણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवं
परिसेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यं-
ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ ७७० ॥

જે નિશ્ચળને મૂકી અનિશ્ચળને સેવે છે, તેનું નિશ્ચળ નાશ પામે છે, ને અનિશ્ચળ તો નાશ પામેલુંજ છે ॥ ૭૭૦ ॥

चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बु-
धिमान् । नासमीक्ष्य परं स्थानं
पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ ७७१ ॥

માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એક પગ ચાલી બીજે પગે ઉભો રહે છે, કેમકે બીજું સ્થાન જોયા વગર પ્રથમનું સ્થાન છોડવું નહિ ॥ ૭૭૧ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

स्वशंकितानां सामीप्यं त्यजेद्दै नीचसेवनम् ॥ ७७२ ॥

પોતાને જેની શંકા આવે તેનું પાસેપણું તથા નીચનું સેવન છોડી દેવું ॥ ૭૭૨ ॥

વળી પશુની ઉપેક્ષા કરવાથી તે સંબંધી નુકસાન થાય છે, કેમકે પશુ સદા પરવશ છે. ચારો આપો તો ખાય, પાણી પાઓ તો પિયે ને વિસામો આપો તો વિસામો લે. વાચા ન હોવાથી પશુ પોતાની ભૂખ, તરશ તથા થાક જણાવી શકતું નથી. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

सततं प्रवाह्यमाणैरुष्ट्रैः खरैर्गजैर्महिषैः । हा कष्टं क्षुत्क्षामैः श्रान्तैर्नो शक्यते वक्तुम् ॥ ७७३ ॥

આહા! નિરંતર ભાર ઉપાડનાર ઊંટ, ગધેડા, હાથી અને પાડા ભૂખથી દુર્બળ તથા થાકી ગયા હોય, તોય પણ કેહેવા સમર્થ થતા નથી! એ મોટું કષ્ટ છે ૭૭૩

માટે મનુષ્યે પોતાના પશુને ખાનપાન તથા આસાએસ આપી બચ્ચાની પેઠે તેની સંભાળ રાખવી, ને તેની પાસેથી ઘટતી મેહેનત કરાવવી, પણ બાંધી રાખવું નહિ. કારણ બાંધી રાખેથી તે ફેરવ્યા વિનાનાં પાન તથા રોટલીની પેઠે બગડી જાય છે અર્થાત્ મસ્તાન થઇ વાજમાં રેહેતું નથી. પછી તે જ્યારે વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેને થોડી મેહેનત આપતાં તેનું પાલન કરવું. પણ જેણે પોતાની આખી જીંદગી આપણું કામ કરવામાં કાઢી હોય એવા તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં રેઢો મૂકી દુઃખી થવા દેવો નહિ. તેમ ધન તથા વિદ્યાની ઉપેક્ષા કરવાથી બન્ને વણસી જાય છે, ને કદી સંપાદન થતાં નથી. માટે બેદરકાર ન રહેતાં જેમ બને તેમ વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવું. અને ભણેલી વિદ્યા ભુલી ન જવાય માટે તેની મોટપણે પણ આવૃત્તિ રાખવી, ને આવકના પ્રમાણમાં આવક કરતાં ખર્ચ ઓછો રાખી થોડે થોડે ધનનો સંગ્રહ કરતાં જવું. કેમકે કોઇ સમય આપત્તિ આવે ત્યારે સંગ્રહ કરેલું ધન કામ આવે છે. માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिंतयेत् । गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ ७७४ ॥

બુદ્ધિમાને પોતાને અજર તથા અમર માની વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવાં, ને કેશ વિષે મૃત્યુએ ગૃહણ કરેલો માની ધર્માચરણ કરવું ॥ ૭૭૪ ॥

शनैः पंथाः शनैः कंथा शनैः पर्वतमस्तके । शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पंचैतानि शनैःशनैः ॥ ७७५ ॥

પંથ કરવો, ગોદડી શીવવી, પર્વતના મસ્તકપર ચડવું, વિદ્યા ભણવી તથા ધન મેળવવું, એ પાંચ ધીરે ધીરે કરવાં ॥ ૭૭૫ ॥

તેમ ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

जलबिंदुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः । स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥ ७७६ ॥

જળનું ટીપું ટીપું પડવાથી ક્રમે કરી ઘટ ભરાઇ જાય છે, તેજ હેતુ સર્વ વિદ્યા, ધર્મ તથા ધન સંગ્રહમાં જાણવો ॥૭૭૬॥

अनालोच्य व्ययं कर्ता अनाथ कलहप्रियः । आतुरः सर्वकार्येषु नरो दुःखैर्नियुज्यते ॥ ७७७ ॥

વિચાર્યા વગર ખર્ચ કરનાર, ગરીબ સાથે કજીયો કરવામાં રાજી તથા સર્વ કાર્યમાં ઉતાવળો નર દુઃખ પામે છે ॥ ૭૭૭ ॥

તેમ સારા માણસોની ચાકરી કરવામાં ઉપેક્ષા રાખવાથી હાનિ થાય છે, કેમકે સારા શેઠને પણ કામમાં ગફલતિ કરવાથી ચાકર ઉપર અભાવ આવી જાય છે; જેથી તેની જીવિકામાં વધારો થવાને બદલે ઘટારો થવાનો ભય રેહે છે. માટે તેવા શેઠની નોકરી તનમનથી એવી રીતે કરવી કે જેથી તે પ્રસન્ન થાય ને પોતાની આબાદિ વધે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

दाता क्षमी गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते । शुचिर्दक्षोनुरक्तश्च नूनं भृत्योऽपि दुर्लभः ॥ ७७८ ॥

ઉદાર, ક્ષમાવાન્ તથા ગુણગ્રાહી શેઠ, તેમજ શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા ભક્તિમાન્ ચાકર બન્ને દુર્લભ છે ॥૭૭૮॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मातृपितृगुरुस्वामि भ्रातृपुत्रसखिष्वपि । न विरुध्येन्नापकुर्यान्मनसापि क्षणं क्वचित् ॥ ७७९ ॥

માતા, પિતા, ગુરૂ, સ્વામિ, ભ્રાતા, પુત્ર તથા મિત્ર પ્રત્યે કોઇ કાળે મને કરી પણ ક્ષણમાત્ર વિરોધ તથા અપકાર ન કરવો ॥ ૭૭૯ ॥

स्वजनैर्न विरुध्येत न स्पर्धेत बलीयसा । न कुर्यात्स्त्रीबालवृद्धमूर्खेषु च विवादनम् ॥ ७८० ॥

તેમ સંબંધી સાથે વિરોધ, બળવાન્ સાથે ઝાહેરમાં અદેખાઇ અને સ્રી, બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ ન કરવાં ॥ ૭૮૦ ॥

કારણ માતાપિતાદિ સંબંધી સાથે વિરોધ કરવાથી એકલું પડી જવાય છે, લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે અને વ્યાવહારિક કામ પ્રસંગમાં મુંઝવણ પડે છે. કેમકે તેઓની સાથે બનાવ ન હોય તો તેવા પ્રસંગે તેઓ આવતા નથી, જેથી લોકમાં પોતાને માઠું લાગે છે; માટે તેમની સાથે કદી વિરોધ કરવો નહિ. તેમ ઇતર જનો સાથે પણ વિરોધ કરવો નહિ. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उत्कर्षो नैव नियतः स्यान्नापकर्षस्तथैव च । तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मैत्रीं नैव च हापयेत् ॥ ७८१ ॥

નિરંતર ચઢતી તેમ પડતી પણ રેહેતી નથી, માટે સર્વ પ્રાણિ સાથે મિત્રતા રાખવી ॥ ૭૮૧ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः
परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।
भिषङ्ममास्तीति विचिन्त्य भक्षये-
दकारणात्को हि विचक्षणो विषम् ७८२

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેં પોતે બળવાન્ છતાં પણ બીજાને વૈરી ન કરવો, કેમકે "વૈદ્ય મારો છે" એમ જાણી કારણ વિના કયો ડાહ્યો વિષ ભક્ષણ કરે ! ॥ ૭૮૨ ॥

दंतस्य निष्कोषणकेन नित्यं
कर्णस्य कंडूयनकेन वापि ।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां
किमङ्गवाक्पाणिमता नरेण ॥ ७८३ ॥

વળી રાજાને પણ દાંત તથા કાન ખોતરવા માટે તૃણનો ખપ પડે છે, ત્યારે વાણી તથા હાથ પગવાળા શરીરધારી મનુષ્યનો ખપ પડે તેમાં શું કેહેવું॥૭૮૩॥

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जयास्तेऽपि
दुर्बलाः । स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भ-
क्षयंति पिपीलिकाः ॥ ७८४ ॥

તેમ ઘણા સાથે વિરોધ કરવો નહિ, કેમકે તે દુર્બલ હોય તો પણ દુર્જય છે; કારણ ફુંફાડા મારતા નાગને પણ કીડિયો ખાઈ જાય છે ॥ ૭૮૪ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च
परस्परम् । ज्ञातिभिः सह
कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥७८५॥

જ્ઞાતિ સાથે પરસ્પર સારી રીતે ભોજન કરવું, બોલવું ચાલવું, તથા પ્રીતિ રાખવી, પણ કોઇ કાળે વિરોધ કરવો નહિ॥૭૮૫॥

તેમજ બળવાન્ સાથે વૈર કરવાથી ઉંઘ આવતી નથી, ખરચથી ઘર ધોવાય છે ને પરિણામે લાભ ન થતાં દુ:ખી થવાય છે. શ્રી મહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગ પર્વમાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું છે કે,

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं ही-
नसाधनम् । हृतस्वं कामिनं
चोरमाविशंति प्रजागराः ॥ ७८६ ॥

બળિયા સાથે વૈર કરેલને, સાધન વિનાના દુર્બલને, ધન હરણ થઇ ગયેલને, કામીને તથા ચોરને ઉજાગરા થાય છે॥૭૮૬॥

अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति
नाश्वसेत् । दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू
याभ्यां हिंसति दूरतः ॥ ७८७ ॥

બુદ્ધિમાનને અપકાર કરી "હું દૂર છું" એમ વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કેમકે બુદ્ધિમાનના હાથ લાંબા હોય છે, જેવડે તે દૂરથી પણ મારી શકે છે ॥ ૭૮૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

बलीयसा हीनबलो विरोधं
न भूतिकामो मनसापि वांछेत् ।
न वध्यतेत्यन्तबलो हि यस्मात्
व्यक्तं प्रणाशोस्ति पतंगवृत्तेः ॥ ७८८ ॥

સમૃદ્ધિને ઈચ્છતા હીન બળવાળાએ બળીયા સાથે મને કરી પણ વિરોધ ઇચ્છવો નહિ, કેમકે અતિ બળવાન્ હણાતો નથી, પણ પતંગિયા જેવી વૃત્તિવાળા હીન બળવાળાનો નાશ થાયછે ॥૭૮૮॥

अनुचितकर्मारंभः स्वजनविरोधो बलीयसा स्पर्धा । दुष्टस्त्रीविश्वासो ह्यापद्वाराणि चत्वारि ॥ ७८९ ॥

અયોગ્ય કર્મનો આરંભ, સ્વજન સાથે વિરોધ, બળિયા સાથે જાહેરમાં અદેખાઇ તથા દુષ્ટ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ, એ ચાર આપત્‌નાં દ્વાર છે ॥ ૭૮૯ ॥

વળી માઘ કવિયે કહ્યું છે કે,

विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते । प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ७९० ॥

જે મનુષ્યો ક્રોધી શત્રુ સાથે વૈર કરી ગાફલ રહેછે, તે સૂકા ખડના ઢગલામાં અગ્નિ નાખી તેની પાસે સામે વાયે સુવે છે ॥ ૭૯૦ ॥

તેમ સ્ત્રી, બાળ, વૃદ્ધ અને મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી ખેદ થાય છે. કેમકે સ્ત્રીની અનુકૂળતાથી ઘરમાં સુખ રહે છે, ને તે જો પ્રતિકૂળ રેહે, તો દુઃખ થાય છે. વાદ કરવામાં કંઇ બોલવાનો નિયમ ન રેહેવાથી કોઇ સમય આડું વેતરાઈ જાય છે; જેથી ઘરમાં કંકાસ ઉત્પન્ન થઈ સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને પસ્તાય છે. તેમ પરસ્ત્રી સાથે પણ વાદ ન કરવો, કારણ સ્ત્રીજાતિ નિરંતર તન તથા મને કરી પુરૂષ કરતાં દુર્બળ હોય છે; જેથી તેમની સાથે વિવેકથી વર્તવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે. તે ઠેકાણે વિવેક છોડી વાદ કર્યો હોય તો તેમને દુઃખ લાગે છે ને લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે. તેમ બાળક સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ તે અણસમજુ હોય છે, જેથી કહેલું સાંભળતો નથી, માટે તેને સમઝાવી પટાવી કામ લેવું. વળી વૃદ્ધ સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ કે તે સર્વને માન્ય હોવાથી તેને માઠું લાગે છે. કદિ તે વિદ્વાન્ વા અવિદ્વાન્ હોય, તોપણ વયે કરી વૃદ્ધ હોવાથી સૌએ માન આપવા લાયક છે. તેમજ પંડિતમન્ય મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી તે સમજવાને બદલે શત્રુ થાય છે. કારણ જેમ પ્રકાશ તથા તિમિરને સ્વાભાવિક વૈર છે, તેમ વિદ્યારૂપ પ્રકાશ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા મનુષ્યની સાથે અવિદ્યારૂપ તિમિરથી ઢંકાયલી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સ્વાભાવિક વૈર હોય છે. અને તેમાં જો વાદ થાય તો વૈરમાં વધારો થાય એમાં નવાઇ નથી. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शांतये । पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनम् ॥ ७९१ ॥

મૂર્ખને ઉપદેશ ક્રોધજનક છે પણ શાંતિજનક નથી, કારણ સર્પને દૂધનું પાન કેવળ વિષ વધારનાર છે ॥ ૭૯૧ ॥

प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजाः श्रीवल्लभां दुर्भगाः दातारं कृपणा ऋजूननृजवो वित्ते स्थितं निर्धनाः । वैरूप्योपहताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनो नानाशास्त्रविचक्षणं च पुरुषं निंदंति मूर्खाः सदा ॥ ७९२॥

ઘણું કરી હમેશાં આ લોકમાં કુલીનને દુષ્કુલીન, સારા ભાગ્યવાળીને દુર્ભાગણિ, દાતાને કૃપણ, સરલને લુચ્ચા, ધનિને નિર્ધન, રૂપાળાને કદરૂપા, ધર્મિષ્ટને પાપી અને નાના પ્રકારના શાસ્ત્રમાં ચતુરપુરૂષને મૂર્ખ નિંદે છે ॥ ૭૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

कोलाहले काककुलस्य जाते
विराजते कोकिलकूजितं किम् ।
परस्परं संवदतां खलानां
मौनं विधेयं सततं सुधीभिः ॥ ७९३ ॥

શું કાગડાનો કોલાહલ થઇ રહ્યો હોય તેમાં કોયલનું બોલવું શોભે છે? માટે પરસ્પર વાદ કરતા મુર્ખોના મધ્યમાં બુદ્ધિમાનોએ નિરંતર મૌન રેહેવું ॥ ૭૯૩ ॥

मुक्ताफलैः किं मृगपक्षिणां च
मिष्टान्नपानं किमु गर्दभाणाम् ।
अंधस्य दीपो बधिरस्य गीतं
मूर्खस्य किं सत्यकथाप्रसंगः ॥ ७९४ ॥

મૃગ તથા પક્ષિયોને મુકતાફળે કરી શું? ગધેડાને મિષ્ટાન્ન પાન શું? તેમ આંધળાને દીવો, બેહેરાને ગીત તથા મૂર્ખાને સત્ય કથાનો પ્રસંગ શું? ॥ ૭૯૪ ॥

हंसो न भाति बलिभोजनवृंदमध्ये
गोमायुमंडलगतो न विभाति सिंहः ।
जात्यो न भाति तुरगः खरयूथमध्ये
विद्वान्न भाति पुरुषेषु निरक्षरेषु ॥७९५॥

કાગળાના ટોળામાં હંસ, શિયાળના ટોળામાં સિંહ, ગધેડાના ટોળામાં જાતવાન ઘોડો તથા નિરક્ષર પુરૂષોમાં વિદ્વાન્ શોભતો નથી ॥ ૭૯૫ ॥

हंसो विभाति सरसीरुहवृंदमध्ये
सिंहो विभाति सततं गिरिगह्वरेषु ।
जात्यो विभाति तुरगो रणभूमिमध्ये
विद्वान्विभाति पुरुषेषु विचक्षणेषु ॥७९६॥

પણ નિરંતર હંસ કમળ સમૂહના મધ્યમાં, સિંહ પર્વતની ગુફામાં, જાતવાન ઘોડો રણભૂમિમાં તથા વિદ્વાન્ વિચક્ષણ પુરૂષોમાં શોભે છે ॥ ૭૯૬ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न कंचिदात्मनः शत्रुं नात्मानं
कस्य चिद्रिपुम् । प्रकाशयेन्ना-
पमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥७९७॥

પોતાના કોઇ શત્રુને તથા કોઈ વિષે પોતાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અપ્રીતિ, એટલાં પ્રકાશ કરવાં નહિ॥૭૯૭॥

કારણ અમુક મારો શત્રુ છે ને અમુકનો હું શત્રુ છું એમ ઝાહેરમાં કેહેવાથી પરસ્પરે શત્રુતામાં વધારો થાય છે, ને પાછી મિત્રતા થવાની આશા ન રેહેતાં પરિણામે દુઃખ થાય છે. તેમ પોતાનું થયેલું અપમાન જાહેર કરવાથી પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, ને પોતાને હલકાઇ લાગે છે. તેમજ રાજા તથા શેઠની અકૃપા કેહેવાથી પોતાની ચાલચલણ ખાતે લોકોમાં ખરાબ મત બેસે છે; જેથી ફરી પોતાની વૃત્તિ મેળવવામાં હાનિ થાય છે. વળી ચાણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

अर्थनाशं मनस्तापं गृहिणीचरितानि च । दानमानापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ ७९८ ॥

બુદ્ધિમાને ધનનો નાશ, મનનો તાપ, સ્રીનાં ચરિત્ર, કરેલો પરોપકાર અને મળેલું માન તથા અપમાન પ્રકાશ કરવાં નહિ ॥ ૭૯૮ ॥

કારણ ધનનો નાશ કેહેવાથી પોતાની ગાફલતા જણાય છે, હાંસી થાય છે અને તે કદી શક્તિ ઉપરાંત ગયું હોય તો પોતાની આંટને ધક્કો લાગે છે. તેમ મનનો ખેદ તથા સ્રીનું આચરણ મિત્ર સિવાય બીજાને જણાવવાથી તે દુઃખ તો ટાળતો નથી પણ ઉલટી હાંસી કરે છે. તેમ કોઈના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તથા પોતાને ક્યાંય માન મળ્યું હોય તે બીજાને કહી દેખાડવાથી પોતે હલકો પડેછે, ને લોકમાં પાછળથી હાંસિ થાય છે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

परप्रोक्ता गुणा यस्य निर्गुणोऽपि गुणी भवेत् । श्रेष्ठोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः ॥ ७९९ ॥

પારકાએ જેના ગુણ કહ્યા તે નિર્ગુણી હોય તોપણ ગુણી થાય છે, પણ પોતાના ગુણ પોતે કહ્યાથી શ્રેષ્ઠ પણ લઘુતાને પામે છે ॥ ૭૯૯ ॥

दाने तपसि शौर्ये वा विज्ञाने विनये नये । विस्मयो न हि कर्तव्यो बहुरत्ना वसुंधरा ॥ ८०० ॥

પોતામાં પરોપકાર, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, શૌર્ય, વિજ્ઞાન, વિનય તથા નીતિરૂપ ગુણ હોય, તેમાં વિસ્મય પામવું નહીં, કેમકે પૃથ્વીમાં એક બીજાથી સરસ ઘણાં રત્ન પડ્યાં છે ॥ ૮૦૦ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

क्रयविक्रयातिलिप्सां स्वदैन्यं दर्शयेन्न हि । कार्यं विनान्यगेहे न नाज्ञातः प्रविशेदपि ॥ ८०१ ॥

ક્રય વિક્રયમાં અતિ ઇચ્છા તથા પોતાનું દીનપણું દેખાડવું નહિ, અને બીજાને ઘેર કાર્યવિના જવું નહિ, ને કાર્ય પ્રસંગે જવું પડે તો તેને જાણ કર્યા વિના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો નહીં ॥ ૮૦૧ ॥

કારણ માલ લેવા અથવા વેંચવા ટાણે અતિ ગરજ વા દીનતા બતાવવાથી પોતાનું કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે જેની પાસેથી માલ ખરીદવામાં આવે તેને અતિ ગરજ બતાવવાથી તે ભાવ ચાંપી લે, અને દીનતા દેખાડવાથી માલ ધીરે નહિ. તેમ જેને માલ વેંચવામાં આવે તેને અતિ ગરજ દેખાડી હોય તો તે બજારભાવથી માલ ઓછે માગે, ને દીનતા બતાવી હોય તો ઘણે ઓછે ભાવે માલ પડાવી લેવાની ઇચ્છા કરે, માટે ગમે તેવી ગરજ તથા ગરીબાઇ છતાં પણ ઉપરથી આડંબર રાખવો. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फणा । विषमस्तु न चाप्यस्तु खटाटोपो भयंकरः ॥ ८०२ ॥

વિષ રહિત સર્પે પણ ફણ ચઢાવવી, કારણ વિષ હોય વા ન હોય, તોપણ ખટાટોપ ભયંકર છે ॥ ૮૦૨ ॥

વળી માલ લેવા વેંચવા વિગેરે સર્વ વ્યવહાર લખીને કરવો, અને કોઇનાથી શરમાઈ વા હઠ કરીને પોતાના ઘરમાં હાનિ થાય તે રીતે કરવું નહિ. તેમ માન અપમાનની બીકથી બોલવા ચાલવામાં લજાવું નહિ. કેમકે જેની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો હોયછે, તેનું મન મનાવવું પડે છે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नैवास्ति लिखितादन्यत् स्मारकं व्यवहारिणाम् । न लेख्येन विना कुर्याद्व्यवहारं सदा बुधः ॥८०३॥

વ્યવહારિયોને લખેલ જેવું બીજું યાદ કરાવનાર નથી, માટે બુદ્ધિમાને સદા લખ્યા વિના વ્યવહાર કરવો નહિ ॥ ૮૦૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

न स्वल्पस्यकृते भूरिं नाशयेन्मतिमान्नरः । एतदेवात्र पांडित्यं यत्स्वल्पात्भूरिरक्षणम् ॥ ८०४ ॥

બુદ્ધિમાને સ્વલ્પ માટે ઘણાનો નાશ કરવો નહિ, કારણ આ લોકમાં સ્વલ્પ કરતાં ઘણાનું રક્ષણ કરવું એજ પાંડિત્ય છે ॥ ૮૦૪ ॥

नात्यंतं सरलैर्भाव्यं गत्वा पश्य वनस्थलीम् । छिद्यंते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठंति पादपाः ॥ ८०५ ॥

અત્યંત સરલપણે વર્તવું નહિ, કેમકે વનમાં જઈ જો, તો ત્યાં સરલ વૃક્ષો કપાય છે, ને વાંકાં ચુંકાં કાયમ રહે છે॥ ૮૦૫॥

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रहणेषु च । आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥ ८०६ ॥

ધન, ધાન્ય તથા વિદ્યા મેળવવામાં તેમજ આહાર તથા વ્યવહારમાં જે લજાય નહિ, તે સુખી થાય છે ॥ ૮૦૬ ॥

अवमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठतः । स्वार्थं च साधयेद्धीमान् स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता ॥ ८०७ ॥

બુદ્ધિમાને અપમાનને આગળ તથા માનને પાછળ કરી સ્વાર્થ સાધવો, કેમકે સ્વાર્થનો નાશ કરવો એજ મૂર્ખતા છે॥૮૦૭॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

क्वचिद्भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्यंकशयनः क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः । क्वचित्कंथाधारी क्वचिदपि च दिव्यांबरधरो मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥८०८॥

કોઇ ટાણે પૃથિવીપર ને કોઈ ટાણે પલંગપર શયન, કોઇ ટાણે શાક માત્રનો ને કોઇ ટાણે સુંદર ભાતનો આહાર અને કોઈ ટાણે ગોદડી ને કોઇ ટાણે સુંદર વસ્ત્ર મળે, તોયપણ કાર્ય સાધનાર ચતુરજ્ઞ દુઃખ તથા સુખને ગણતો નથી ॥ ૮૦૮ ॥

તેમ કાર્ય વિના કોઇને ઘેર જવાથી અપમાન થાય છે, ને તે ઘરધણીને સંશય પડે છે; વળી ઘરધણીને જણાવ્યા વગર તેની પાસે એકાએક જવાથી વિવેકથી ઊલટું થાય છે. કેમકે તેને મળવા આવનારની ખબર ન હોવાથી, તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં બેઠેલો હોવાને લીધે પારકાને જોઈ શરમાઇ જાય છે, ને તેના ઉપર અભાવ લાવે છે. માટે તેમ ન કરતાં, જે ધણી મળવા આવનાર સાથે વિવેકથી વર્તે, તેને ત્યાં કામ પડતે જાવું, પણ આખો દિવસ ઝુકી રેહેવું નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

एह्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माच्चिरात्दृश्यसे का वार्ता कुशलोऽसि बालसहितः प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् । एवं ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रल्हादयन्त्सादरात् तेषां युक्तमशंकितेन मनसा हर्म्याणि गंतुं सदा ॥ ८०९ ॥

" ઓહો ! આવો આવો ! આ આસને બેસો, ઘણે દહાડે કેમ દેખાણા ! શું ખબર છે? બાળક સહિત કુશળ છો ? તમને જોઈ હું ખુશી થયો છું, " એ રીતે આવેલા સ્નેહિને જે આદરથી રાજી કરે તેમને ઘેર સદા મનમાં શંકા ન રાખતાં જવું યોગ્ય છે ॥ ૮૦૯ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः । गुणदोषकथा नैव तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ८१० ॥

પણ જ્યાં સાંમે ઉભા થવાની ક્રિયા, મધુર ભાષણ તથા ગુણ દોષ પૂછવાની રીત નથી, તે ઘરમાં જવું નહિ ॥૮૧૦॥

કારણ ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

परसदननिविष्टःकोलघुत्वंनयाति ८११

પારકા ઘરમાં જવાથી કોણ લઘુતાને પામતો નથી ॥ ૮૧૧ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

अतिपरिचयादवज्ञा संततगमनादनादरो भवति । मलये भिल्लपुरंध्री चंदनतरुकाष्ठमिंधनं कुरुते ॥ ८१२ ॥

અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર તથા નિરંતર ગમનથી અનાદર થાય છે, કારણ મલય પર્વતમાં રહેલ ભિલ્લની સ્ત્રી અતિ પરિચયને લીધે ચંદન વૃક્ષના કાષ્ટને બાળવાનાં ઇંધન કરે છે ॥ ૮૧૨ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कालं नियम्य कार्याणि ह्याचरेन्नान्यथा क्वचित् । गच्छेदनियमेनैव सदैवान्तःपुरं नरः ॥ ८१३ ॥

પુરૂષે વખત નેમી કાર્ય કરવાં, ક્યારેય અન્યથા કરવાં નહીં, પણ અંતઃપુરમાં તો સદા વખત નેમ્યા વગર જવું ૮૧૩

વખત નેમી કામ કરવાથી બધાં કામ સારી રીતે થઇ શકે છે. નિત્ય મનુષ્યને અનેક કામ હોય છે, તે જો પ્રત્યેક માટે વખત ન નેમ્યો હોય તો ગુંચવાઇ જવાય છે, ને એકમાં મંડ્યા રેહેતાં બીજી તરફથી નુકશાન થાય છે. કામ નિત્યનાં છે ને તે જું-

ઘડી પર્યંત કરવાનાં હોય છે. માટે પ્રતિ દિવસે અમુક કામ અમુક વખત પર્યંત કરવાનો નિયમ બાંધી બધાં કામ સારી રીતે પાર પાડી શકાય તે રીતે વર્તવું. અને ચોક્કસ વખત આસાએસ લેવા માટે ઠેરવવો. કેમકે મન વા તન સંબંધી મેહેનત કરતાં શરીરને થાક લાગવાનો સંભવ છે, જે ઉતારવા માટે દિવસમાં થોડા વખત સુધી રમત ગમતની તથા રાત્રિયે આરામ લેવાની જરૂર છે, પણ એ ફુરસદનો વખત જ્યાં ત્યાં ફરી ખરાબ સોબતમાં કાઢવો નહિ. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् । व्यसने न च मूर्खाणां निद्रया कलहेन च ॥ ८१४ ॥

બુદ્ધિમાનનો અવકાશ સમય કાવ્ય શાસ્ત્રના વિનોદે કરી, ને મૂર્ખનો વ્યસન, નિદ્રા તથા કલહ વડે જાય છે ॥ ૮૧૪ ॥

એ રીતે વખત બાંધી કામ કરવા કહ્યું, પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવા માટે કેહેવાનું કારણ એ કે, કદી ઘરની સ્રી દુષ્ટ હોય તો સ્વામીના એકાએક આવવાના ભયથી આડે રસ્તે ઉતરી શકે નહિ. કેમકે સ્વામી સર્વ પ્રકારથી સંપૂર્ણ હોય તોપણ સારી સ્રીના દુષ્ટ પતિની પેઠે દુષ્ટ સ્રિયોને આડે રસ્તે ઉતરી જવાનો સંભવ છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च यः पार्श्वतो वसति तं परिवेष्टयंति ॥ ८१५ ॥

ઘણુંકરી દુષ્ટ રાજા, દુષ્ટ સ્રી તથા લતા, જે પાસે હોય તેનેજ વિંટાય છે ॥૮૧૫॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दीर्घदर्शी सदा च स्यात्प्रत्युत्पन्नमतिः क्वचित् । साहसी सालसी चैव चिरकारी भवेन्न हि ॥ ८१६ ॥

સદા વિચારી કરનાર તથા કોઇ ટાણે વખતસર સુઝી આવે તેવા થવું; પણ સાહસ કરનાર, આળસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થવું નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

કારણ કોઇ પણ પ્રકારના આચાર, ભાષણ તથા કાર્ય કરવામાં લાંબો વિચાર ન કર્યો હોય, તો તેનું પરિણામ સારૂં આવતું નથી. માટે પ્રથમ પોતાના આચરણનો વિચાર કરી, જેથી લોકમાં અપકીર્તિ તથા પરિણામે દુઃખ થાય એવાં દુરાચરણ જો પોતામાં હોય તો તે ત્યાગવાનો યત્ન કરવો, અને રૂડા આચરણથી વર્તવું. લોકમાં મોઢે કોઇ કડવું મનાવતું નથી, કેમકે જેને સાચું પણ કડવું કેહેવામાં આવે તે ધણી રખે રીસ કરે અથવા અભાવ લાવે એવી કેહેનારના મનમાં બીક હોય છે. માટે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

प्रत्यक्षं दुर्गुणान्नैव वक्तुं शक्नोति कोप्यतः । स्वदुर्गुणान्स्वयं चातो विमृशेल्लोकशास्त्रतः ॥ ८१७ ॥

પ્રત્યક્ષ દુર્ગુણ કેહેવા કોઇ પણ સમર્થ થતો નથી, માટે પોતાના દુર્ગુણ પોતેજ લોક તથા શાસ્રથી વિચારી લેવા ॥૮૧૭॥

તેમ વિદુરનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥८१८॥

હે રાજન્, નિરંતર પ્રિય બોલનાર મનુષ્ય સુલભ છે, પણ અપ્રિય એવું હિત વાકય કેહેનાર તેમજ તે સાંભળનાર પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૮ ॥

વળી ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

मनीषिणः संति न ते हितैषिणो हितैषिणः सन्ति न ते मनीषिणः । सुहृच्च विद्वानपि दुर्लभो नृणां यथौषधं स्वादु हितं च दुर्लभम् ॥८१९॥

ઘણું કરી જે બુદ્ધિમાન્ હોય તે હિતેચ્છુ હોતા નથી, ને જે હિતેચ્છુ હોય તે બુદ્ધિમાન્ હોતા નથી, માટે જેમ સ્વાદિષ્ટ તથા હિતકરનાર ઔષધ દુર્લભ છે, તેમ બુદ્ધિમાન્ હિતેચ્છુ પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૯ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું ભાષણ આગળથી વિચાર કર્યા વગર કર્યું હોય તો જ્યાં જેવું ઘટે ત્યાં તેવું બોલાવાને બદલે જેમ તેમ બોલાઈ જવાય છે. જેથી ઓરનું દોર થતાં લોકમાં હાંસી વા વખતે વિના કારણે કોઇ સાથે ઝગડો થઇ પડે છે. માટે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न दर्शयेत्स्वाभिमतमनुभूताद्विना सदा । प्रविचार्योत्तरं देयं सहसा न वदेत्क्वचित् ॥ ८२० ॥

સદા પુર્ણ અનુભવ મેળવ્યાવિના પોતાનો મત જણાવવો નહિ, ને વિચાર કરી ઉત્તર દેવો પણ કયારેય ઉતાવળે બોલવું નહિ ॥ ૮૨૦ ॥

તેમ શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

अल्पाक्षररमणीयं यःकथयति निश्चितं स खलु वाग्मी । बहुवचनमल्पसारं यःकथयति विप्रलापी सः ॥ ८२१ ॥

જે અલ્પાક્ષરે કરી રમણીય તથા નિશ્ચયવાળું વાકય કહે છે, તેનેજ બોલવામાં ચતુર જાણવો, પણ જે થોડા સારવાળાં બહુ વચન બોલે, તેને વૃથા બોલનાર જાણવો ॥ ૮૨૧ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય વિચાર કર્યા વગર કરવામાં આવે તો મુંઝાઇ જવાય છે, કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કરેલી મેહેનત વૃથા જાય છે અને લોકોમાં હાંસી થાય છે. માટે પોતાના ખરા સ્નેહિયોની સલાહ લઇ, પરિણામ સારૂં આવે તે રીતે લાંબો વિચાર કરી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું; અને કદિ ધારવામાં ન હોય એવું એકાએક કામ આવી પડે, તો ત્યાં ધીરજ રાખી સમયસૂચકતા વાપરી તેને પાર પાડવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

वनस्पतेरपक्कानि फलानि प्रचि-
नोति यः । स नाप्नोति रसं तेभ्यो
बीजं चास्य विनश्यति ॥ ८२२ ॥

જે વનસ્પતિનાં કાચાં ફળ તોડે છે, તે તેમાંથી રસ મેળવતો નથી, ને તેનું બીજ પણ નાશ પામે છે ॥ ૮૨૨ ॥

यस्तु पक्कमुपादत्ते काले परिणतं
फलम् । फलाद्रसं स लभते बी-
जाच्चैव फलं पुनः ॥ ८२३ ॥

પણ જે વખતસર પરિણામ પામી પક્વ થયેલાં ફળને ગ્રહણ કરે છે, તે ફળમાંથી રસ મેળવે છે, ને ફરી બીજથી ફળને પામે છે ॥ ૮૨૩ ॥

दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ
सुखं वसेत् । पूर्वे वयसि तत्कु-
र्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ॥ ८२४ ॥

દિવસે એવું કરવું કે, રાત્રિયે નિરાંતે ઉંઘ આવે, ને પેહેલી અવસ્થામાં એવું કરવું કે, વૃદ્ધપણામાં સુખે રેહેવાય ॥ ૮૨૪ ॥

વળી ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्न-
मतिस्तथा । द्वावेव सुखमेधेते दी-
र्घसूत्री विनश्यति ॥ ८२५ ॥

અગાઉથી વિચાર કરનાર તથા વેળાસર મતિ પહોંચાડનાર બન્ને સુખી થાય છે, પણ દીર્ઘસૂત્રી નાશ પામે છે ॥ ૮૨૫ ॥

उत्पन्नपश्चात्तापस्य बुद्धिर्भवति
यादृशी । तादृशी यदि पूर्वं स्या-
त्कस्य न स्यान्महोदयः ॥ ८२६ ॥

મનુષ્યની પશ્ચાત્તાપ ટાણે જેવી બુદ્ધિ થાય છે, તેવી જો પેહેલાંજ હોય તો કેનો મોટો ઉદય ન થાય ॥ ૮૨૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

सहसा विदधीत न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणुते हि विमृश्य कारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ८२७ ॥

સાહસ કર્મ કરવું નહિ, કેમકે અવિવેક પરમ્ આપત્તિનું સ્થાન છે, પણ વિચારી કરનારને ગુણલોભી સંપત્ પોતાની મેળેજ વરે છે ॥ ૮૨૭ ॥

मतिरेव बलात् गरीयसी
यदभावे करिणामियं दशा ।
इति घोषयतीव डिंडिमः
करिणो हस्तिपकाहतः क्वणन् ॥ ८२८ ॥

વળી "બળથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે બુદ્ધિના અભાવે હસ્તિની આ દશા" એમ જાણે હાથિના માવતે વગાડેલ શબ્દ કરતું નગારૂં સર્વને જાણ કરતું હોયની ! એમ ભાસે છે ॥ ૮૨૮ ॥

बहुधा बहुभिः सार्धं चिंतिताःसु-
निरूपिताः । कथं चिन्न विली-
यन्ते विद्वद्भिर्निश्चिता नयाः ॥ ८२९ ॥

ઘણું કરી અનેક વિદ્વાનોએ સાથે બેસી, નિરૂપણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરેલ ન્યાય કોઇ રીતે નાશ પામતા નથી॥૮૨૯॥

सुजीर्ण मन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्यचोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ८३०

સારી રીતે પચેલું અન્ન, સુવિચક્ષણ પુત્ર, સુશિક્ષિત સ્ત્રી, સુસેવિત રાજા, સુવિચારી બોલેલું તથા જે સારી રીતે વિચારી કરેલું હોય, તે સર્વે લાંબે કાળે પણ વિકાર પામતાં નથી ॥ ૮૩૦ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यत्नतः पंडितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेर्भवति
हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥८३१॥

પંડિતે ગુણવાળાં વા ગુણ રહિત કાર્યસમુદાયને કરતાં, યત્નથી તેના પરિણામનો વિચાર કરવો; કેમકે અતિ ઉતાવળે કરેલા કર્મનો પરિણામ વિપત્તિ પર્યંત હૃદયને દાહ કરનાર શલ્યસરખો થાય છે॥ ૮૩૧ ॥

તેમ માઘ કવિયે કહ્યું છે કે,

समय एव करोति बलाबलं
प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।
शरदि हंसरवाः परुषीकृत
स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥ ८३२ ॥

શરીરધારીને સમયજ બલાબલ કરે છે, એમ જાણે કહેતાજ હોયની, તેમ શરદ્ ઋતુમાં હંસના શબ્દ, મયૂરના સ્વર કઠોર લાગે તે રીતે મનોહર લાગવા માંડ્યા॥૮૩૨॥

વળી કહ્યું છે કે,

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये
प्रयोगविज्ञानम् । बलवदपि शि-
क्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ ८३३ ॥

વિદ્વાનોના સંતોષ પર્યંત કોઈ પણ પ્રયોગનું વિજ્ઞાન હું યથાર્થ નથી માનતો, કેમકે શિખેલાનું ચિત્ત બળવાન્ છે, તોપણ પોતા ખાતે વિશ્વાસ કરતું નથી ॥ ૮૩૩ ॥

सुहृद्भिराप्तैरसकृद्विचारितं
स्वयं च बुद्ध्या प्रविचारितं पुनः ।
करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान्
स एव सौख्यं बहुधा समश्नुते ॥८३४॥

જે આપ્ત મિત્ર સાથે વારંવાર વિચારી, ફરી પોતે પણ બુદ્ધિવડે વિચાર કરી કાર્ય કરે છે, તેજ બુદ્ધિમાન્ ને તેજ ઘણું કરી સુખને પામે છે ॥ ૮૩૪ ॥

તેમ કોઇ પણ કામમાં આળસ કરવાથી તથા તેને મુલતવી રાખવાથી હાનિ થાય છે, વા તે કામ સિદ્ધ થતું નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता। निद्रा तंद्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ८३५ ॥

આ લોકમાં સમૃદ્ધિ ઈચ્છનારે નિદ્રા, સુસ્તિ, ભય, ક્રોધ, આલસ્ય તથા દીર્ઘસૂત્રતા, એ છ દોષ ત્યાગ કરવા ॥ ૮૩૫ ॥

षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्या कदाचन । सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ८३६ ॥

પણ સત્ય, પરોપકાર, અનાલસ્ય, અનસૂયા, ક્ષમા, તથા ધૃતિ, એ છ ગુણ કયારેય ત્યાગ કરવા નહીં ॥ ૮૩૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

शक्ष्यामि कर्तुमिदमल्पमयत्नसाध्यंअत्रादरः कइति कृत्यमुपेक्ष्यमाणाः । केचित् प्रमत्तमनसः परितापदुःखं आपत्प्रसंगसुलभं पुरुषाः प्रयान्ति ॥ ८३७ ॥

"આ યત્ન વિના બની શકે એવું અલ્પ કાર્ય કરવા હું શક્તિમાન્ છું, માટે એમાં આદર શું કરવો"? એમ ધારી કાર્યની ઉપેક્ષા કરનાર કેટલાક ગાફલ મનવાળા, આપત્પ્રસંગ છે સુલભ જેમાં એવાં પરિતાપરૂપ દુઃખને પામે છે ॥ ૮૩૭ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सुगुप्तकार्यमंत्रःस्यात्कुर्वन्मुह्येच्च नापदि । यथाशक्ति चिकीर्षेत न त्यजेच्छरणागतम् ॥ ८३८ ॥

કાર્ય તથા મનુસબાને સારી રીતે ગુપ્ત રાખવા, આપત્ ટાણે મુંઝાવું નહીં, પણ યથાશક્તિ કાર્ય કરે જાવું; અને શરણાગતને છોડવો નહીં ॥ ૮૩૮ ॥

કારણ હરકોઈ મોટું કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય, તેનો મનસુબો પોતાના જે વિશ્વાસુ પણ ચતુર જન હોય તેની સાથેજ કરવો; કારણ કાર્ય સિદ્ધ થયા પેહેલાં તે જો બહાર પડે તો તેમાં પ્રતિપક્ષી તરફથી વિઘ્ન થવાનો સંભવ તથા કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો લોકમાં હાંસી થાય છે અને કદી સિદ્ધ થાય તો તેમાં લોકને મોહ હોતો નથી. માટે ચાણાકયનીતિમાં કહ્યુ છે કે,

मनसा चिंतितं कार्यं वाचा नैव प्रकाशयेत् । मंत्रेण रक्षयेद्गूढं कार्यं चापि नियोजयेत् ॥ ८३९ ॥

મન વડે ધારેલું કાર્ય વાણી વડે પ્રકાશ કરવું નહીં, પણ વિચારથી છાનું રાખવું, ને કાર્ય કરે જાવું ॥ ૮૩૯ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે પણ કહ્યું છે કે,

अंभसा भिद्यते सेतुस्तथा मंत्रोप्यरक्षितः । पैशून्याद्भिद्यते स्नेहो वाग्भिर्भिद्येत कातरः ॥ ८४० ॥

જળથી પાજ, ગુપ્ત રાખ્યા વગર વિચાર, ચાડીથી સ્નેહ તથા વાણી વડે બીકણ ભેદાય છે ॥ ૮૪૦ ॥

વળી આરંભેલા કામમાં વિઘ્ન આવતાં કાયર થઇ મુંઝાઇ જવાથી લોકોમાં પોતાનો કડપ ઓછો થાય છે, ને કામ વણસી જવાનો સંભવ રહે છે; માટે આપત્સમય ધીરજ રાખવી. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमेते स्पृशंति
तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥ ८४१ ॥

સુખ દુઃખ, ચઢતી પડતી, લાભ અલાભ તથા જીવવું મરવું, એ સર્વે ક્રમે કરી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ધૈર્યવાન્ હર્ષ તથા શોચ કરતો નથી ॥ ૮૪૧ ॥

प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-
दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते महात्मा
धुरंधरस्तस्य विपद्विनश्येत् ॥ ८४२ ॥

જે આપતને પામી કોઇ કાળે વ્યથા પામતો નથી, પણ સાવધાન થઈ ઉદ્યોગ કરે જાય છે, ને વખતે દુઃખ આવે તો સહન કરે છે, તે ધુરંધર મહાત્માની વિપત્ નાશ પામે છે ॥ ૮૪૨ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલિમાં કહ્યું છે કે,

छिन्नोऽपि रोहति तरुश्चन्द्रः क्षीणो
ऽपि वर्धते लोके । इति विमृशंतः
संतः संतप्यंते न लोकेऽस्मिन् ॥ ८४३ ॥

આ લોકમાં કાપેલો વૃક્ષ પણ પાછો ઉગે છે, ને ક્ષીણ થયેલ ચંદ્ર પણ પાછો વૃદ્ધિ પામે છે; એમ વિચાર કરનાર સજ્જનો ખેદ પામતા નથી ॥ ૮૪૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी क्वचिदपि सुराम-
त्तकलहः क्वचिद्वीणावादः क्वचि-
दपि च हाहेति रुदितम् ।
क्वचिद्रम्या रामा क्वचिदपि जरा-
जर्जरतनुर्न जाने संसारः किममृ-
तमयः किं विषमयः ॥ ८४४ ॥

સંસારમાં ક્યાંક વિદ્વાનનો વિનોદ, ક્યાંક મદિરા પીને મત્ત થયેલાનો કલહ, ક્યાંક વિણાનો નાદ, ક્યાંક હાહા કરી રૂદન, ક્યાંક મનોહર સ્ત્રી, ને ક્યાંક જરાએ કરી જર્જરિત થયેલાં શરીર દેખાય છે, તે ઉપરથી શું એ સંસાર અમૃતમય છે કે વિષમય છે, તે હું જાણતો નથી ॥ ૮૪૪ ॥

માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले
धैर्यात्कदाचिद्गतिमाप्नुयात्सः ।
यथा समुद्रेऽपिच पोतभंगे
सांयात्रिको वांच्छति तर्तुमेव ॥ ८४५ ॥

જેમ સમુદ્રમાં વહાણ ભાંગવાટાણે પણ મુસાફર તરવા ઇચ્છે છે, તેમ મનુષ્યે વિપત્તિ સમય પણ ધૈર્ય છોડવું નહીં, કેમકે ધીરજથી કદાચિત્ તે ગતિને પામે છે ॥ ૮૪૫ ॥

तावद्भयेषु भेतव्यं यावद्भयमनागतम् । आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमशंकया ॥ ८४६ ॥

જ્યાંસુધી ભય આવ્યું ન હોય ત્યાંસુધી બીહીવું, પણ તેને આવ્યું જાણી નિ:શંક થઇ ટાળવાના ઉપાય કરવા ॥ ૮૪૬ ॥

सुखमापतितं सेवेदुःखमापतितं तथा । चक्रवत्परिवर्तंते दुःखानि च सुखानि च ॥ ८४७ ॥

પ્રાપ્ત થયેલાં સુખ વા દુઃખ ધીરજથી સેવવાં, કેમકે તે ચક્રની પેઠે ફર્યા કરે છે ॥ ૮૪૭ ॥

आरभंतेऽल्पमेवाज्ञा कामं व्यग्रां भवंति च । महारंभाः कृतधिय स्तिष्ठंति च निराकुलाः ॥ ८४८ ॥

અજ્ઞ જન ઇચ્છાથી સ્વલ્પ કાર્યનો આરંભ કરે, ને પછી તેમાં વિહ્વળ થાય છે, પણ બુદ્ધિમાન જન મોટા કાર્યનો આરંભ કરેછે, ને આકુળ થતા નથી ॥ ૮૪૮ ॥

अनारंभो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् । आरब्धस्यांतगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥ ८४९ ॥

કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે, ને આરંભેલા કાર્યને પાર પાડવું, એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે॥૮૪૯॥

आरभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहताविरमंति मध्याः । विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारभ्य चोत्तमजना न परित्यजंति॥८५०॥

વિઘ્નના ભયથી અધમ જન કાર્યનો આરંભ કરતા નથી, મધ્યમ જન કાર્યનો આરંભ કરી વિઘ્ન નડે તો વચમાંજ વિરામ પામે છે; પણ ઉત્તમ જન તો કાર્યનો આરંભ કરી વિઘ્ન વારંવાર આવે તોપણ તેને પુરૂં કર્યા વગર છોડતા નથી ॥ ૮૫૦ ॥

હવે શરણે આવેલાની યથાશક્તિ પરોણાગત કરવાથી લોકમાં ઘણા મિત્ર થાય છે, ને સુવાસ વધે છે. કદિ શત્રુ હોય ને વૈર મૂકી શરણે આવે, તો તે પણ પરોણાગત કરવા યોગ્ય છે; ત્યારે કોઇ સંબંધી, મિત્ર, જાતિલો, પરજાતિલો વા પરોણો ઘેર આવે, તો તે પરોણાગત કરવા યોગ્ય હોય તેમાં શી નવાઇ ! કહ્યું છે કે,

गृहागतं क्षुद्रमपि यथार्हं पूजयेत्सदा । अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ॥८५१॥

સદા ઘેર આવેલા ક્ષુદ્રનો પણ જેવો ઘટે તેવો સત્કાર કરવો, ને શત્રુ પણ જો ઘેર આવે તો તેની પરોણાગત કરવી ॥ ૮૫૧॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नाप्तंतं विश्वसेत्कंचित् विश्वस्तमपि सर्वदा । पुत्रं वा भ्रातरं भार्याममात्यमधिकारिणम् ॥ ८५२ ॥

સર્વદા પુત્ર, ભાઈ, ભાર્યા, અમાત્ય, અધિકારિ તથા કોઈ વિશ્વાસુનો પણ અંત વિશ્વાસ કરવો નહિ ॥ ૮૫૨ ॥

કારણ જેના ઉપર ઘણો વિશ્વાસ હોય, તે પણ કોઇ સમય દગો કરે છે; એમ પૂર્વેના ઇતિહાસથી જાણવામાં આવ્યું છે, ને હમણાં પણ અનુભવ થાય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

नखिनां च नदीनां च शृंगिणां शस्त्रपाणिनाम् । विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ ८५३ ॥

નખ તથા શિંગડાવાળાં પ્રાણિ, નદી, શસ્ત્રધારી, સ્ત્રીજન તથા રાજકુળનો વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૮૫૩ ॥

न यस्य चेष्टितं विद्यात् न कुलं न पराक्रमम् । न तस्य विश्वसेत्प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रेयमात्मनः ॥ ८५४ ॥

જો પોતાનું શ્રેય ઇચ્છે તો બુદ્ધિમાન, જેનાં આચરણ, કુળ તથા પરાક્રમ ન જણાય તેનો વિશ્વાસ ન કરે ॥ ૮૫૪ ॥

प्रणयादुपकाराद्वा यो विश्वसति शत्रुषु । ससुप्त इव वृक्षाग्रात्पतितः प्रतिबुद्ध्यते ॥ ८५५ ॥

જે શત્રુનો સ્નેહ તથા ઉપકાર જોઇ વિશ્વાસ કરે છે, તે વૃક્ષના અગ્રભાગ પર સુતેલાની પેઠે પડે ત્યારે જાગે છે ॥૮૫૫॥

अपराधो नमेस्तीति नैतद्विश्वासकारणम् । विद्यते हिनृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥ ८५६ ॥

“મારો કંઇ અપરાધ નથી,” એમ ધારવું વિશ્વાસ કરવાનું કારણ નથી, કેમકે ગુણવાનને પણ ક્રૂર મનુષ્યો તરફથી ભય થાય છે ॥ ૮૫૬ ॥

अत्यादरो भवेद्यत्र कार्यकारणवर्जितः । तत्र शंका प्रकर्तव्या परिणामे सुखावहा ॥ ८५७ ॥

જ્યાં કાર્ય કારણ વિના અતિ આદર થાય ત્યાં શંકા રાખવી, જેથી પરિણામે સુખ થાય છે ॥ ૮૫૭ ॥

असती भवति सलज्जा क्षारं नीरं च निर्मलं भवति । दंभी भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्तजनः ॥ ८५८ ॥

ઘણું કરી અસતી સ્ત્રી લજ્જાવાળી, ખારૂં પાણી નિર્મળ, દંભી વિવેકી તથા ધૂતારા મિઠું બોલનારા હોય છે ॥ ૮૫૮ ॥

दद्यात्साधुर्यदि निजपदे दुर्जनायप्रवेशं तं नाशाय प्रभवति ततो वांच्छमानः स्वयं सः । तस्माद्देयो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमानां जारोऽपि स्याद्गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥ ८५९ ॥

સાધુ પુરૂષ જો દુર્જનને પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા દે, તો તે દુર્જન પોતેજ તેના સ્થાનની ઇચ્છા કરી તેનો નાશ કરે છે, માટે મોટી મતિવાળાએ નીચ મનુષ્યને પોતાનું સ્થાન દેવું નહિ, કારણ જાર પુરૂષ પણ ઘરનો ધણી થઇ પડે છે, એમ લોકમાં વાકયથી સંભળાય છે॥૮૫૯॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अवृत्तिव्याधिशोकार्ता ननु वर्तेत शक्तितः । कदापि नोग्रदंडः स्यात्कटुभाषणतत्परः ॥ ८६० ॥

અવૃત્તિ, વ્યાધિ તથા શોકે કરી પીડાયલાને શક્તિ મુજબ મદદ કરવી; ને કયારેય પણ કટુ ભાષણમાં તત્પર તથા ઉગ્રદંડી થવું નહિ ॥ ૮૬૦ ॥

भार्या पुत्रोऽप्युद्विजते कटुवाक्यात्प्रदंडतः । पशवोऽपि वशं यांति दानैश्च मृदुभाषणैः ॥ ८६१ ॥

કેમકે કટુ વાક્ય તથા ઉગ્ર દંડથી ભાર્યા તથા પુત્ર પણ ઉદ્વેગ પામે છે, ને દાન તથા મૃદુ ભાષણે કરી પશુ પણ વશ થાય છે ॥ ૮૬૧ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પરોપકાર કરવાથી લોકમાં યશ વધે છે, પ્રીતિ મેળવાય છે ને જેની ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. અને ઈશ્વર સર્વાંતર્યામી હોવાથી એજ તેનું પૂજન ભાસે છે. એ વિષે કહ્યું છે કે,

येन केन प्रकारेण यस्य कस्यापि देहिनः । संतोषं जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् ॥ ८६२ ॥

બુદ્ધિમાને હરકોઇ રૂડા પ્રકારે કરી કોઇ પણ પ્રાણીને સંતોષ ઉત્પન્ન કરવો, તેજ ઈશ્વરપૂજન છે ॥ ૮૬૨ ॥

માટે શુક્રનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

स्थितो मृत्युमुखे चाहं क्षणमायुर्ममास्ति न । इति मत्वा दानधर्मौ यथेष्टौ तु समाचरेत् ॥ ८६३ ॥

હું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો છું, મારૂં આયુષ્ ક્ષણમાત્ર નથી, એમ માની યથેષ્ટ દાન ધર્મ આચરવાં ॥ ૮૬૩ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

तावत्प्रीतिर्भवेल्लोके यावद्दानं प्रदीयते । वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ८६४ ॥

લોકમાં જ્યાંસુધી કંઇ પણ દેવાય ત્યાંસુધી પ્રીતિ હોય છે, કેમકે વાછડો દૂધના ક્ષયને જોઇ માતાને મૂકી દે છે॥૮૬૪॥

पश्य दानस्य माहात्म्यं सद्यः प्रत्ययकारकम् । यत्प्रभावादपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात् ॥ ८६५ ॥

તત્કાળ વિશ્વાસને કરનાર દાનનું મહાત્મ્ય જો, કેમકે જેના પ્રભાવથી શત્રુ પણ તરત મિત્ર થાય છે ॥ ૮૬૫ ॥

પણ ફુલાઇ જઇ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત દાન દેવું નહીં; કારણ શુક્રનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अतिदानेन दारिद्र्यं तिरस्कारोऽतिलोभतः । यतोऽत्यंतं नाशहेतुरतिसर्वत्र वर्जयेत् ॥ ८६६ ॥

અતિ દાને કરી દારિદ્રય ને અતિ લોભથી તિરસ્કાર થાય છે, તેથી અતિ એ નાશનું કારણુ છે, માટે તેને સર્વ ઠેકાણે ત્યાગ કરવો ॥ ૮૬૬ ॥

વળી જેના ઉપર પોતાની સત્તા હોય એવાં કોઇ પણુ મનુષ્યે કદી અપરાધ કર્યો હોય, તો તેને ઉગ્ર દંડ કરવાથી તથા ક્રૂર વચન કેહેવાથી કોઇ ટાણે અનર્થ થવાનો સંભવ છે. કેમકે જેને ઊગ્ર દંડ કરવામાં આવે તથા ક્રૂર વચન કેહેવામાં આવે, તે કદી પોંહોચેલો હોય, તો વૈર રાખી તેવા દંડ કરનાર તથા ક્રૂર વચન બોલનારને લાગ આવે નુકસાન કરે છે. માટે ચાલતાં સુધી સમજાવી કામ લેવું ને કદી દંડ કરવો પડે તો વગર વિચારે કરવો નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दंडो बुधेन विनियोज्यः । पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोर्थः पटोलेन ॥ ८६७ ॥

જ્યાં સમજાવ્યાથી કામ થાય ત્યાં ડાહ્યા માણુસે દંડ કરવો નહિ, કેમકે જો સાકરથી પિત્ત શમે તો કડવા પટોલની જરૂર શું છે ॥ ૮૬૭ ॥

न परस्यापराधेन परेषां दंडमाचरेत् । आत्मनावगतंकृत्वादंडयेत्पूजयेच्चवा ८६८

એકના અપરાધ માટે બીજાને દંડ ન દેવો, પણુ પોતાની ખાત્રી કરી, ઘટે તો દંડ દેવો વા સત્કાર કરવો ॥ ૮૬૮ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उपेक्षेत प्रनष्टं यत्प्राप्तं यत्तदुपाहरेत् । परद्रव्यं क्षुद्रमपि नादत्तं संहरेत्क्वचित् ॥ ८६९ ॥

જે નાશ પામ્યું તેની ઉપેક્ષા કરવી, ને જે પ્રાપ્ત થયું તેને ગૃહણુ કરવું, પણુ કોઇ કાળે થોડું પણુ પારકું દ્રવ્ય આપ્યા વિના લેવું નહિ ॥ ૮૬૯ ॥

નાશ પામેલી કોઇ પણુ વસ્તુની ઉપેક્ષા ન કરતાં વારંવાર તેનું ચિંતન કરવાથી માત્ર મનને સંતાપ થતાં શરીર ક્ષીણુ થાય છે અને નિત્યના કામકાજમાં પ્રવૃત્તિ યથાર્થ ન થતાં તેમાં નુકસાની થવાનો સંભવ છે; પણુ તે નાશ પામેલી વસ્તુ કદી મળવાની નથી. માટે એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

शोकं न कुर्यान्नष्टस्य स्वकृतेरपि जल्पनम् । खादन्न गच्छेदध्वानं न च हास्येन भाषणम् ॥ ८७० ॥

નષ્ટનો શોક કરવો નહિ, વિના પૂછે પોતે કરેલ કહી દેખાડવું નહિ, માર્ગમાં ખાતાં ખાતાં ચાલવું નહિ, ને હાસ્ય સહિત ભાષણુ કરવું નહિ ॥ ૮૭૦ ॥

તેમ બીજાની જેની ઉપર સત્તા હોય તેવી વસ્તુ, તેના ધણીની રજાવગર પોતાના ઉપયોગમાં લેવાથી ચોરી ઠરે છે; જેથી શિક્ષાને પાત્ર થવાય છે ને લોકમાં આબરૂ જાય છે. માટે કહ્યું છે કે,

परधनहरणे पंगुः परदारनिरीक्षणेऽप्यंधः। मूकः परापवादे स भवति सर्वप्रियो जगति ॥ ८७१ ॥

જે પારકા ધન હરણમાં પાંગળો, પારકી સ્ત્રી જોવામાં આંધળો તથા પારકી નિંદા કરવામાં મુંગો હોય, તે જગતમાં સર્વને પ્રિય થાય છે ॥ ૮૭૧ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न ब्रूयादनृतं साक्ष्यं कृतं साक्ष्यं न लोपयेत्। आज्ञाभंगस्तु महतां राज्ञः कार्यो न वै क्वचित् ॥ ८७२ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ, આપેલી સાક્ષી ફેરવવી નહિ, ને કોઇ કાળે રાજા તથા મોટાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો નહિ ૮૭૨

ખોટી સાક્ષી પૂરવાથી ઈશ્વરનો ગુનેગાર થવાય છે, કારણ તે સર્વાંતર્યામી હોવાથી મનુષ્યે છુપી રીતે કરેલાં પાપ પુણ્યને જાણે છે. માનવધર્મ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः। आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ॥ ८७३ ॥

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે થોડા કાર્યમાં પણ ખોટા સોગન ખાવા નહિ, કેમકે પોતે પોતાનોજ સાક્ષી તથા ગતિ છે ॥ ૮૭૩॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

मन्यते पातकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति। तदेव वेत्ति भूतात्मा यश्चैवांतरपूरुषः ॥ ८७४ ॥

જે પાપ કરીને મને કોઇ જાણતું નથી એમ માને છે, પણ જે સર્વ ભૂતનો આત્મા અંતર્યામિ ઇશ્વર છે તે સર્વ જાણે છે ॥ ૮૭૪ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

यथा श्रुतं यथा दृष्टं सर्वमेवांजसा वदेत्। सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन रक्ष्यते ॥ ८७५ ॥

જેમ સાંભળ્યું તથા જોયું હોય તેમજ સાક્ષિયે સર્વ જલદી કેહેવું, કેમ કે સત્ય વડે તે પોતે પવિત્ર થાય, ને ધર્મની રક્ષા થાય છે ॥ ૮૭૫ ॥

વળી ખોટી સાક્ષી પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો, રાજા શિક્ષા કરે ને લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે. માટે કલ્પતરૂ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

यशो यस्माद्भस्मीभवति वनवह्नेरिव वनं निदानं दुःखानां यदवनिरुहाणामिव जलम्। न यत्र स्याच्छायाऽतप इव तपः संयमकथा कथंचित्तन्मिथ्या वचनमभिधत्ते न मतिमान् ॥ ८७६ ॥

જેથી દાવાનલ વડે વનની પેઠે યશ ભસ્મરૂપ થાય છે, જે વૃક્ષનાં કારણ જળની પેઠે દુઃખનું નિદાન છે, અને જેમાં તડકાને વિષે છાયાની પેઠે તપ તથા સંયમની કથા નથી, તેવું મિથ્યા વચન કોઇ રીતે પણ બુદ્ધિમાન્ બોલતો નથી ૮૭૬

તેમ જેનો અમલ ચાલતો હોય તેવા સત્તાધારી મનુષ્યની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી, તે એકવાર તો ગમે તેવા પ્રતિષ્ઠિત માણુસને પણ હેરાન કરી શકે છે; ત્યારે રાજાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરી હોય તો તે શું ન કરી શકે? વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

राजा वेश्या यमो ह्यग्निस्तस्करो बालयाचकौ । परदुःखं न जानंति ह्यष्टमो ग्रामकंटकः ॥ ८७७ ॥

રાજા, વેશ્યા, કાળ, અગ્નિ, તસ્કર, બાળક, યાચક તથા આઠમો ગ્રામકંટક પારકું દુઃખ જાણુતા નથી ॥ ૮૭૭ ॥

काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं सर्पे क्षान्तिर्यौवने कामशांतिः । क्लीबे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ॥ ८७८ ॥

કાગડામાં પવિત્રતા, જુગારીમાં સત્યતા, સર્પમાં ક્ષમા, યુવાવસ્થામાં કામશાંતિ, બીકણુમાં ધૈર્ય, મદિરા પિનારમાં તત્વચિંતા, તથા રાજા મિત્ર, એટલાં કોણે જોયાં વા સાંભળ્યાં ॥ ૮૭૮ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

शास्त्रं सुचिंतितमथो परिचिंतनीय माराधितोऽपिनृपतिः परिशंकनीयः । अंके स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया शास्त्रेनृपेचयुवतौहिकुतःस्थिरत्वम् ॥ ८७९ ॥

સારી રીતે ચિંતન કરેલું શાસ્ત્ર પણ ફરી વિચારવા લાયક, આરાધન કરેલો રાજા પણ શંકા રાખવા યોગ્ય અને પાસે રહેલી યુવતિ પણ રક્ષણુ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે શાસ્ત્ર, રાજા તથા યુવતિમાં સ્થિરપણું ક્યાંથી ॥ ૮૭૯ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जायापत्योश्च पित्रोश्च भ्रात्रोश्च स्वामिभृत्ययोः । भगिन्योर्मित्रयोर्भेदं न कुर्याद्गुरुशिष्ययोः ॥ ८८० ॥

પતિ પત્નિ, માતા પિતા, ભાઇઓ, શેઠ ચાકર, બેહેનો, મિત્રો, તથા ગુરૂશિષ્યનો માંહોમાંહે ભેદ કરવો નહિ ॥ ૮૮૦ ॥

કારણુ તેમનામાં પરસ્પરે ભેદ પાડવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે, તેને જો તેઓ નિપુણુ હોય તો પ્રથમથીજ ચેતી જઈ દૂર કરેછે. કારણુ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः । ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ ८८१ ॥

જે ભેદ પાડનાર, કામી, નિર્લજ્જ, શઠ તથા પાપી કેહેવાતા હોય તે પાસે રાખવામાં નિંદેલા છે ॥ ૮૮૧ ॥

અને કદી તેવા સંબંધી વિચાર બગરના હોય, તો તેમનામાં ભેદ પાડી શકાય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

मृदुना सलिलेन खन्यमाना-
न्यवघृष्यंति गिरेरपि स्थलानि ।
उपजापविदां च कर्णजापैः
किमु चेतांसि मृदूनि मानवानाम् ॥८८२॥

કોમળ જળવડે પણ ખનન થયેલાં પર્વતનાં સ્થળ ઘસાઈ જાય છે, તો ભેદ પાડનારે કાન ભરવાથી મનુષ્યનાં કોમળ ચિત્ત ભેદાય તેમાં શું ॥ ૮૮૨ ॥

પણ જ્યારે તેમને ત્યાં કંઇ વ્યાવહારિક પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે લોકલાજને લીધે તેમને એકઠાં થવાની ફરજ પડે છે. તે સમય તેઓ ભેદ પડવાના કારણને પરસ્પરે ખુલાસો પૂછવા માંડે છે, એટલે તુરત તે ભેદ પાડનાર મનુષ્યનું ભોપાળું પ્રસિદ્ધ થઇ જાય છે. જેથી તે બન્નેના તિરસ્કારમાં આવી તેમના ઘરથી દૂર થાય છે, અને તે સંબંધિયો તો પાછા પૂર્વની પેઠે મળી જાય છે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

बंधनानि खलु संति बहूनि प्रेमरज्जुदृ-
ढबंधनमेव । दारुभेदनिपुणोऽपि षडंघ्रि-
र्निष्क्रियो भवति पंकजकोशे ॥ ८८३ ॥

બંધન ઘણાં હોય છે, પણ પ્રેમરૂપ દોરડી દૃઢ બંધન છે, કેમકે ભ્રમર લાકડું ભેદવામાં ચતુર છતાં પણ કમળકોશમાં નિષ્ક્રિય થાય છે ॥ ૮૮૩ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सुहृदं भ्रातरं बंधुमुपचर्यात्सदा-
त्मवत् । न मध्याद्गमनं भाषाशा-
लिनोः स्थितयोरपि ॥ ८८४ ॥

મિત્ર, ભાઇ તથા સંબંધિને સદા પોતાની પેઠે માનવા અને બે જણા ઉભી વાત કરતા હોય તેની વચમાંથી જવું નહિ॥૮૮૪॥

કારણ સુહૃદાદિને પોતાની સમાન ગણવાથી સંપ કાયમ રહે છે, જેને નિભાવવાની ઘણી જરૂર છે; કારણ તે વિના પારકાથી પરાભવ પમાય છે, ને કોઇ પણ મોટું કાર્ય પાર પાડી શકાતું નથી. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

बहूनां चैव सत्वानां समवायो
रिपुं जयः । वर्षधाराधरो मे-
घस्तृणैरपि निवार्यते ॥ ८८५ ॥

જેમ તૃણ સમુદાયે કરી વર્ષાદની ધારાવાળો મેઘ નિવારણ કરાય છે, તેમ ઘણા પ્રાણીનો સમુદાય શત્રુને જીતનાર થાય છે ॥ ૮૮૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्प-
कैरपि । तुषेणापि परित्यक्ता न
प्ररोहंति तंडुलाः ॥ ८८६ ॥

મનુષ્યને પોતાના કુળના અલ્પ સાથે પણ દૃઢ સંબંધ રાખવો કલ્યાણકારિ છે કારણ ફોતરાથી જુદા કરેલા ભાત પણ ઉગતા નથી ॥ ૮૮૬ ॥

अल्पानामपि वस्तूनां संगतिः कार्यसाधिका । तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यंतेमत्तदंतिनः ॥ ८८७ ॥

અલ્પ વસ્તુની સંગતિ પણ કાર્ય સાધનારી થાય છે, કારણ દોરડારૂપ થયેલા તૃણે કરી મદોન્મત્ત હસ્તિ બંધાય છે ॥ ૮૮૭॥

વળી વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

न वै भिन्ना जातु चरंति धर्मं
न वै सुखं प्राप्नुवंतीह भिन्ना ।
नवै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवंति
न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयंति ॥ ८८८ ॥

પરસ્પરે ભેદ પામેલા કયારેય ધર્મ આચરતા નથી અને સુખ, સત્કાર તથા શાંતિને પામતા નથી ॥ ૮૮૮ ॥

તેમ બે જણ વાત કરતા હોય, ત્યાં એકાએક જવાથી તે બન્ને વાત કરતાં અટકે છે, ને મનમાં અભાવ લાવી આવનારને મૂર્ખ સમજે છે. કાલિદાસે ભોજરાજાને કહ્યું છે કે,

खादन्न गच्छामि हसन्न जल्पे
गतं न शोचामि कृतं न मन्ये ।
द्वाभ्यां तृतीयो न भवामि राजन्
किं कारणं भोज भवामि मूर्खः ॥८८९॥

હે ભોજરાજા, હું ખાતાં ખાતાં ચાલતો નથી, હસતાં હસતાં બોલતો નથી, ગયેલાનો શોચ કરતો નથી, કરેલાનું અભિમાન ધરતો નથી તથા બે વાત કરતા હોય ત્યાં ત્રીજો થતો નથી તો મૂર્ખ શું કામ॥૮૮૯॥

मूर्खो वर्षाप्रवासी सतिपितरि गृहे नार्जिता येन विद्या नानाधान्यौषधीनां सति निजविभवे संग्रहं यो न कुर्यात् । हित्वा भार्यां सुशीलां रतिमिह कुरुते भर्तृमुक्तां च दास्यां वाण्या वैराभिलाषी समयमतिजडो वक्ति राजन्खगोयम् ॥ ८९० ॥

હે રાજન્, જે વર્ષા કાળમાં પ્રવાસી, ઘરમાં બાપ છતે જેણે વિદ્યાસંપાદન ન કરી, પોતાનો વૈભવ છતાં જે નાના પ્રકારનાં ધાન્ય તથા ઓષધિનો સંગ્રહ નથી કરતો, જે પોતાની સુશીલ ભાર્યાને છોડી વિધવા દાસીમાં પ્રીતિ કરે છે, જે વાણીવડે વૈર ઇચ્છનાર તથા સમય ઉપર જડ મતિ હોય, તેને આ પક્ષિ મૂર્ખ કહે છે॥૮૯૦॥

હવે કહ્યું છે કે,

देशाटनं राजसभावेशनं शास्त्रचिंतनम् । वैश्यादिसंगतिं विद्वन्मैत्रीं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ८९१ ॥

ઉદ્યોગી મનુષ્યે દેશાટન, રાજસભામાં જવું, શાસ્ત્ર ચિંતન, વેપારિયોની સંગત તથા વિદ્વાનની મૈત્રી કરવી ॥ ૮૯૧ ॥

દેશાટન કરવાથી મનુષ્યને અનેક રીતે લાભ થાય છે. જેમ ઘરમાં બેસી રેહેનાર મનુષ્ય કંઇ વ્યાવહારિક વિવેક જાણી શકતું નથી, પણ ગૃહસ્થો પાસે આવાગમન

રાખવાથી જાણી શકે છે; ને પોતામાં રહેલા અવિવેકને તજીને સુધરે છે, તેમ એકજ નગરમાં રેહેનાર મનુષ્ય પરદેશવાસી મનુષ્યોની સારી નરસી રીતભાત તથા તેમની સાથેના વ્યવહારમાં થતા લાભ અલાભને જાણી શકતું નથી, પણ દેશાટન કરવાથી જાણી શકેછે, અને પોતાની રીતભાત સુધારી સુખી થાય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

देशांतरेषु बहुविधभाषावेषादि येन न ज्ञातम् । भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ८९२ ॥

જે પૃથિવીની પીઠ ઉપર ફરનાર મનુષ્યે, દેશાંતરની ભાષા તથા વેશાદિ જાણ્યાં નહિ, તેના જન્મનું ફળ વ્યર્થ છે ॥૮૯૨॥

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक् । यावद्व्रजति न भूमौ देशाद्देशांतरं हृष्टः ॥ ८९३ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય પ્રસન્ન થઇને પૃથિવીમાં એક દેશથી બીજે દેશ જતો નથી, ત્યાંસુધી વિદ્યા, ધન તથા કળાને સારી રીતે પામતો નથી ॥ ૮૯૩ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् । तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणा क्षारंजलं कापुरुषाः पिबंति ॥ ८९४ ॥

જેની સર્વત્ર ગતિ છે, તે શું કામ સ્વદેશમાં પડી રહી નાશ પામે, કેમકે આ બાપનો કુવો છે, એમ કેહેનારા હલકા પુરૂષો ખારૂં જળ પિયે છે ॥ ૮૯૪ ॥

તેમ વિશ્વગુણાદર્શમાં કહ્યું છે કે,

आकिंचन्यादतिपरीचयाज्जायोपेक्ष्यमाणो भूपालानामननुसरणाद्विभ्यदेवाखिलेभ्यः । गेहे तिष्ठन् कुमतिरलसः कूपकूर्मैः सधर्मा किंजानीते भुवनचरितं किं सुखं चोपभुंक्ते ॥ ८९५ ॥

ગરીબાઇ તથા અતિ પરિચયથી સ્ત્રિયે ઉપેક્ષા કરેલો પુરૂષ, રાજાદિ મહાજનો પાસે ન જવાયે કરી બધાથી બિયે છે, ને ઘરમાંજ રહેતાં કુવાના કાચબા સરખા ધર્મવાળો તે આળસુ કુમતિ, પૃથિવીમાં થતાં ચરિત્રને શું જાણે? ને સુખ શું ભોગવે ॥ ૮૯૫ ॥

व्यापारांतरमुत्सृज्य वीक्ष्यमाणो वधूमुखम् । यो गृहेष्वेव निद्राति दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ ८९६ ॥

જે દુર્મતિ બીજું કામ છોડી સ્ત્રીનું મુખ જોતાં ઘરમાંજ સુઇ રહે, તે દરિદ્ર થાય છે ॥ ૮૯૬ ॥

માટે ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्देशे न सन्मानो न वृत्तिर्न च बांधवः । न च विद्यागमो प्यस्ति वासं तत्र न कारयेत् ॥ ८९७ ॥

જે દેશમાં સન્માન, જીવિકા, બાંધવ તથા વિદ્યાનો આગમ નથી ત્યાં વાસ કરવો નહિ ॥ ૮૯૭ ॥

પણ પરદેશ જનાર ગૃહસ્થ માટે મનુસ્મૃતિના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः । अवृत्तिकर्षिताहि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ८९८ ॥

કાર્યવાન્ પુરૂષે સ્ત્રીની જીવિકા ચાલે તેવો બંદોબસ્ત કરી પરદેશ જવું, કારણ વૃત્તિ વિના પીડાયલી સ્ત્રી સારા આચરણવાળી હોય તો પણ બગડે છે ॥૮૯૮॥

પણ ગૃહસ્થે પરદેશમાં ઘણામાં ઘણાં ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત વાસ કરવો નહીં; કેમકે સ્ત્રી પુરૂષનો પરસ્પરે ઘણા કાળ સુધીનો વિયોગ હાનિકર્તા છે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

कांतावियोगः स्वजनापमानो ऋणस्य शेषं कुनृपस्य सेवा । दरिद्रभावो विषमा सभा च त्विनाग्निनैते च दहंति कायम् ॥ ८९९ ॥

સ્ત્રીનો વિયોગ, સ્વજનમાં અપમાન, કરજની બાકી, ખરાબ રાજાની સેવા, દારિદ્રય તથા વિષમ સભા, એટલાં અગ્નિ વિના શરીરને બાળે છે ॥ ૮૯૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

साध्वीस्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभंगे सल्लोकानामपि जनरवे निग्रहे पंडितानाम् । अन्योद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे भृत्याभावे भवति विषमं किं तु संभावितानाम् ॥ ९०० ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિના વિયોગ સમય, માનીને માનભંગ થતાં, સત્પુરૂષને લોકાપવાદથી, પંડિતને દંડથી, કુટિલ મનવાળાને બીજાની ચહડતીમાં, નિર્ગુણિને પરદેશમાં અને સંભાવિતને ચાકરના અભાવે દુઃખ થાયછે ॥ ૯૦૦ ॥

વળી દેશાટન કરનાર મનુષ્યે સદા સાવચેત રેહેવું, કદી ગાફલ થવું નહિ; કારણ સૃષ્ટિમાં બધાં મનુષ્ય એક સરખાં ન હોવાથી રસ્તામાં ચોર વા લુટારા લોકોથી હાનિ થવાનો સંભવ હોય છે. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नातिकल्यं नातिसायं नाति मध्यं दिने स्थिते । नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ ९०१ ॥

મોટે પરોઢિયે, અતિ સાયંકાળે, બરોબર મધ્યાન્હ સમયે, અજાણ્યા સાથે, એકલા તથા દુરાચારી સાથે પ્રવાસ ન કરવો ૯૦૧

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्य चित्स्वल्पमप्यहो । मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥ ९०२ ॥

બુદ્ધિમાને પ્રવાસમાં થોડું પણ ધન કોઇને દેખાડવું નહિ, કેમકે ધનને જોઇ, અહો! ઘણું કરી મુનિનું પણ મન ચળે છે ॥ ૯૦૨ ॥

તેમ રાજાની કચેરી તથા કંઈ કાર્ય પ્રસંગે એકઠી મળેલી જનસભામાં કોઇ કોઇ સમય જવા આવવાનો પરિચય રાખવાથી સભામાં વર્તવાની રીતભાત જાણી શકાય છે, બોલવાની હીંમત આવે છે, ને વિવિધ વિષય પર ભાષણ સાંભળવાથી નાનાપ્રકારનો બોધ થાય છે. કહ્યું છે કે,

गंतव्या राजसभा द्रष्टव्या राज-
वल्लभाः पुरुषाः। यद्यपि न भव-
त्यर्थो भवत्यनर्थ प्रतीकारः ॥ ९०३ ॥

રાજસભામાં જવું ને રાજાના કાર્યભારિને મળતા રેહેવું, તેથી કદી ધન ન મળે તો પણ અનર્થનો પ્રતિકાર થાય છે ॥૯૦૩॥

પણ સભા કેવી જોઇએ તે વિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

न सा सभा यत्र न संति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदंति धर्मम्।
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति
सत्यं न तद्यच्छलेनाभ्युपेतम् ॥ ९०४ ॥

જેમાં વૃદ્ધ ન હોય તે સભા નહિ, જે ન્યાય વાક્ય ન બોલે તે વૃદ્ધ નહિ, જેમાં સત્ય ન હોય તે ન્યાય નહિ, અને જે છળે કરી યુક્ત હોય તે સત્ય નહિ ૯૦૪

એવી સભામાં ભાષણ કરવું હોય તો, તેનો આગળથી વિચાર કરી રાખવો ને ભાષણ સમય પણ વિચારી બોલવું. કેમકે કહ્યું છે કે,

राजनि महतां मध्ये
विबुधवराणां समागमे नित्यम् ।
साध्वसदूषितहृदयो
वाक्पटुरपि कातरो भवति ॥ ९०५ ॥

ટેવ ન પાડી હોય તો નિત્ય રાજા પાસે, મોટાઓની મધ્યમાં તથા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોના સમાગમ સમય, બોલવામાં ચતુર પુરૂષ પણ ભયથી દૂષિત હૃદયવાળો થઈ બીકણ બને છે ॥ ૯૦૫ ॥

તેમ શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

कथमिह मनुष्यजन्मा संप्रविशति सद-
सि विबुधगमितायाम्। येन न सुभा-
षितामृतमास्वादितमाननांतमातृप्तेः ॥९०६

જે મનુષ્યે સુભાષિતરૂપ અમૃત મુખમાં તૃપ્તિ પર્યંત ચાખ્યું નથી, તે આ લોકમાં વિદ્વાનોની સભાને વિષે કેમ જાશે ૯૦૬

વળી કહ્યું છે કે,

खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते
स्वीयं मनः सर्वदाश्रुत्वान्यस्य सुभा-
षितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
अज्ञान् ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशी-
कर्तुं समर्थो भवेत्कर्तव्यो हि सुभा-
षितस्य मनुजैरावश्यकः संग्रहः ॥९०७॥

પોતાનું ખેદ પામેલું મન સર્વદા સુભાષિતે કરી રમે છે, બીજાનું સુભાષિત સાંભળી ફરી સાંભળવા ઈચ્છે છે અને અજ્ઞાનિ તથા જ્ઞાનિને પણ સુભાષિત વડે વશ કરવા સમર્થ થાય છે, માટે મનુષ્યોએ અવશ્ય સુભાષિતનો સંગ્રહ કરવો ॥ ૯૦૭ ॥

પણ સભામાં કોઇનું અપમાન થાય તેવી રીતે બોલવું નહિ, જેમ કે તાણીને બોલવું, મિથ્યા વાદ કરવો, હલકાં વેણ કહાડવાં, તથા ચાલતી ભાષા છોડી પોતાની પંડિતાઇ દેખાડવા કોઇ સાથે પણ બીજી ભાષામાં બોલવું ઇત્યાદિ. શુક્રનીતિના ત્રિજાઅધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

लज्जते च सुहृद्येन भिद्यते दुर्मना भवेत् । वक्तव्यं न तथा किंचिद्विनोदेऽपि च धीमता ॥ ९०८ ॥

જેણે કરી મિત્ર લજાય, ભેદ પામે તથા ખેદયુક્ત મનવાળો થાય તેવું કંઈ પણ બુદ્ધિમાને વિનોદ સમય બોલવું નહિ ૯૦૮

वदेद्वृद्धानुकूलं यन्नबालसदृशं क्वचित् । परवेश्मगतस्तत्स्त्रीवीक्षणं न च कारयेत् ॥ ९०९ ॥

નિત્ય જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરૂષોને અનુકૂળ બોલવું પણ ક્યારેય બાળક સરખું બોલવું નહિ, ને પારકા ઘરમાં જઇ તેની સ્ત્રી સામે જોવું નહિ ॥ ૯૦૯ ॥

તેમ અવકાશની વેળાએ વિવિધપ્રકારના ગ્રંથ વિચારવાનો પરિચય રાખવાથી કંઇને કંઈ નવી તરેહનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत धन्यानि च हितानि च ॥ ९१० ॥

ધન મળવાની રીતિ શિખવનાર તથા હિત બતાવનાર શાસ્ત્ર નિત્ય વાંચવાં ૯૧૦

વળી વ્યાપારિ તથા વિદ્વાનની સોબત રાખવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થવાય છે, લોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને આપત્ સમય તેમની સહાયતા મેળવી શકાય છે. કહ્યું છે કે,

देशाटनं राजसभाप्रवेशो व्याप्यारिविद्वज्जनसंगतिश्च । सर्वेषु शास्त्रेष्ववलोकनं च चातुर्यमूलानि भवंतिपंच ॥ ९११ ॥

દેશાટન કરવું, રાજ સભામાં જવું, વ્યાપારિ તથા વિદ્વાનોની સોબત કરવી અને સર્વ શાસ્ત્રમાં અવલોકન કરવું, એ પાંચ ચતુરાઇનાં મૂળ છે ॥ ૯૧૧ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

राज्ञो नानुकृतिं कुर्यान्न च श्रेष्ठस्य कस्य चित् । नैको गच्छेद्व्याल-व्याघ्रचोरेषु च प्रबाधितुम् ॥ ९१२ ॥

વ્યવહારમાં રાજા તથા પોતાથી કોઈ અધિકની બરોબરી કરવી નહિ, અને સર્પ તથા વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુ તથા ચોરને બાધ કરવા સારૂ એકલા જવું નહિ॥૯૧૨॥

વ્યવહારમાં ઘર સંબંધી નિત્ય ખર્ચ રાખવામાં તથા કાર્યપ્રસંગે ખર્ચ કરવામાં પોતાથી ચઢિયાતા રાજા અથવા શ્રીમંતની બરાબરી કરવા જવાથી દરિદ્ર થવાય છે, ને લોકમાં કોઇની હવેલી જોઇ પોતાનું ઝુંપડું પાડી નાખનારની પેઠે હાંસી થાય છે. માટે કહ્યું છે કે,

शीघ्रमायमनालोच्य व्ययमानः स्ववांछया । परिक्षीयत एवासौ धनिकोऽपि नृपोपमः ॥ ९१३ ॥

જે પોતાની આવક જોયા વગર ઉતાવળે ઈચ્છા પ્રમાણે ખરચ રાખે, તે કદી રાજા સરખો ધનવાન્ હોય, તોપણ ધને કરી ક્ષીણ થાય છે ॥ ૯૧૩ ॥

તેમ ચોર વ્યાઘ્રાદિને પકડવા સારૂ એકલું જવાથી કોઇ સમય તેમનાથી શરીર સંબંધી નુકસાન થવાનો સંભવ છે. માટે ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं गायनं त्रिभिः । चतुर्भिर्गमनं क्षेत्रं पंचभिर्बहुभी रणः ॥ ९१४ ॥

એકલાયે તપ, બે જણાયે પઠન, ત્રણ જણાયે ગાયન, ચાર જણાયે ગમન, પાંચ જણાયે ખેતર અને ઘણા જણાયે યુદ્ધ, એમ કહેલ છે ॥ ૯૧૪ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जिघांसंतं जिघांसीयाद्गुरुमप्यातातायिनम् । कलहे न सहायःस्यात् संरक्षेद्बहुनायकम् ॥ ९१५ ॥

મારી નાખવા ઇચ્છનાર આતતાયી વડીલને પણ મારવો, કોઇને કજીયામાં સહાય થવું નહિ અર્થાત્ વઢાડી ન મારવા, અને ઘણાના પાલનારની રક્ષા કરવી ॥ ૯૧૫ ॥

કારણ આતતાયીને હણવાથી તથા જરૂર પડતાં જેવાની સાથે તેવા થવાથી કંઇ લોકમાં અન્યાય કેહેવાતો નથી, પણ ઉલટા દુર્જનો ડરે છે ને ફરીથી કોઇનું પણ બુરૂં કરવા ચહાતા નથી. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रोन्मत्तो धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैतान् षड् विद्यादाततायिनः ॥ ९१६ ॥

આગ લગાડી બાળી દેનાર, ઝેર આપનાર, શસ્ત્ર વડે મારવા તૈયાર થયેલ, ધન હરીજનાર, જમીન દાબનાર તથા સ્ત્રીને લઇ જનાર, એ છ આતતાયી જાણવા ॥ ૯૧૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः । मायाचारो मायया वर्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ९१७ ॥

જેને વિષે જે મનુષ્ય જેવી રીતે વર્તે, તેણે તે મનુષ્ય પ્રત્યે તેવી રીતે વર્તવું, એ ધર્મ છે, માટે કપટી સાથે કપટથી ને સરલ સાથે સરલતાથી વર્તવું ॥ ૯૧૭ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपिजनस्तिरस्क्रियां लभते । निवसन्नंतर्दारुणि लंघ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ ९१८ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રગટ ન કરનાર સમર્થ પણ લોકના તિરસ્કારને પામે છે, કારણ કાષ્ટમાં રહેલ અગ્નિ ઉલ્લંઘન કરાય છે, પણ પ્રજ્વલિત ઉલ્લંઘન કરાતો નથી ॥ ૯૧૮ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

व्रजंति ते मूढधियः पराभवं
भवंति मायाविषु ये न मायिनः।
प्रविश्य निघ्नंति शठास्तथाविधा
नसंवृतांगं निशिता इवेषवः ॥ ९१९ ॥

જે કપટી પ્રત્યે કપટી થતા નથી, તે મૂઢ બુદ્ધિવાળા પરાભવને પામે છે, કેમકે કવચ વિનાના ઉઘાડા અંગવાળાને તીક્ષ્ણ બાણની પેઠે, તે કપટી શઠો નિષ્કપટીને હૃદયમાં પેસી હણે છે ॥ ૯૧૯ ॥

તેમ શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

रेरे कोकिल माभज मौनं किंचिदुदंचय पंचमरागम्। नो चेत्त्वामिह को जानीते काककदंबकपिहिते चाम्रे ॥ ९२० ॥

હે કોકિલ, મૂંગો મ રહે, કંઇક પંચમ રાગ ગા, જો એમ નહિ કરીશ, તો કાગસમૂહે કરી ઢંકાયલા આ આમ્ર વૃક્ષમાં તુને કોણ જાણશે ॥ ૯૨૦ ॥

તેમ કોઈના કજીયામાં ખોટી સહાયતા કરી તેનો વધારો કરવાથી બન્ને પક્ષને નુકશાન થાય છે, ને લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થાય છે. વળી જે ઘણાનું પાલન કરનાર હોય તેવા મનુષ્યની રક્ષા કરવી એ ઘણાની રક્ષા કરવા બરાબર છે. કારણ તેના જીવિત ઉપર ઘણા મનુષ્યોની જીવિકાનો આધાર હોય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

यस्मिन्कुले यः पुरुषः प्रधानः
स सर्वयत्नैः परिरक्षणीयः ।
तस्मिन्विनष्टे कुलसारभूते
न नाभिभंगे ह्यरयो वहंति ॥ ९२१ ॥

જે કુળમાં જે મુખ્ય પુરૂષ હોય તે સર્વ યત્ને કરી રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે તે કુળનો સારભૂત નાશ પામે, તો નાભિના ભાંગવાથી આરા વહન કરી શકતા નથી ॥ ૯૨૧ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सदारप्रौढपुत्रां द्राक् श्रेयोर्थी
विभजेत्पिता। सदारा भ्रातरः
प्रौढा विभजेयुः परस्परम् ॥ ९२२ ॥

કલ્યાણને ઈચ્છનાર પિતાયે પરણેલા પ્રૌઢ પુત્રોને જલદી જુદા કરી આપવા, ને પિતાને અભાવે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઇયોયે પરસ્પરે સમજી જુદા થવું ॥ ૯૨૨ ॥

કારણ પિતાયે, પરણેલા પ્રૌઢ પુત્રોને પોતાની પુંજીનો વિભાગ કરી આપવાથી અથવા પિતાના અભાવે તે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઇઓએ પરસ્પરે સમજી, વિભાગ કરી લેવાથી કુટુંબમાં કજીયો થવાનો સંભવ રેહેતો નથી. પણ પિતાયે પુત્રોને ભાગ વાંટી આપતાં પોતાનો તથા પોતાની સ્ત્રીનો હિસ્સો જુદો કાઢી લેવો. કારણ કહ્યું છે કે,

न पुत्रायत्तमैश्वर्यं सर्वं कुर्याच्च
पंडितः। पुत्रार्पितप्रभुत्वोऽभू-
द्धृतराष्ट्रस्तृणोपमः ॥ ९२३ ॥

બુદ્ધિમાને પોતાનું સર્વ ઐશ્વર્ય પુત્રોને સ્વાધીન કરી દેવું નહિ, કારણ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પોતાનું સ્વામિત્વ પુત્રને અર્પણ કરવાથી તૃણ તુલ્ય થયો હતો ॥ ૯૨૩ ॥

એ રીતે વિભાગ ન કર્યા હોય તો કાળે કરી સ્ત્રિયોની ખટપટથી કંકાસ ઉત્પન્ન થાય છે. યદ્યપિ એક ઉદરથી જન્મેલા ભાઇયોમાં પરસ્પરે પ્રેમ હોવાનો સંભવ છે, તથાપિ ભિન્ન ભિન્ન ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘરમાં આવેલી સ્ત્રિયોમાં તેવો પ્રેમ હોતો નથી, જેથી સેહેજ વાતમાં તેઓ વઢે છે, ને એક બીજા ઉપર આરોપ મૂકી પોતપોતાના પતિયોના એકાંતમાં કાન ભરે છે; જેના નિરંતરપણાથી ભાઇયોમાં પણ કુસંપ થાય છે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकोदरसमुद्भूता ह्येकनक्षत्रसंभवाः । न भवंति समाः शीले यथा बदरिकंटकाः ॥ ९२४ ॥

એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા એક નક્ષત્રમાં જન્મેલા મનુષ્ય પણ બોરડીના કાંટાની પેઠે સ્વભાવમાં સરખા થતા નથી ॥ ૯૨૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

तावत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावद्गुरुजने रतः । पुरुषो योषितां यावन्नशृणोति वचो रहः ॥ ९२५ ॥

જ્યાંસુધી એકાંતમાં પુરૂષ સ્ત્રીનાં વચન સાંભળતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે પ્રસન્ન મુખવાળો તથા ગુરૂજનમાં પ્રીતિ રાખનાર હોય છે ॥ ૯૨૫ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगम् । अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ ९२६ ॥

કેમકે સ્ત્રી વાક્યથી પ્રેરિત પુરૂષ અકૃત્યને કૃત્ય, અગમ્યને સુગમ તથા અભક્ષ્યને ભક્ષ્ય માને છે ॥ ૯૨૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

न स्त्रीजितः प्रमूढः स्याद्गाढरागवशीकृतः । पुत्रशोकाद्दशरथो जीवं जायाजितोऽत्यजत् ॥ ९२७ ॥

પુરૂષે અત્યંત પ્રીતિથી વશ થઇ, મૂઢ બની સ્ત્રીજીત ન થવું, કારણ સ્ત્રિયે જીતેલો દશરથ રાજા પુત્રશોકથી મરણ પામ્યો॥૯૨૭॥

માટે કહ્યા પ્રમાણે પ્રૌઢપણામાં પરસ્પરે રસ્તા કરી ભાઇઓએ સંપથી રેહેવું, કદિ કંઇ નિમિત્તથી એકઠા રહેલા વાસણની પેઠે ભાઇયોને પણ પરસ્પરે વઢવાડ થાય; તો તેમણે પોતાનો સંપ જાળવવા માટે, પરસ્પરે બોલેલાં વચન ભુલી જઈ, ઉત્તમ મનુષ્યની રીતે, લીટા વડે જુદા પાડેલા પાણીની પેઠે પાછા તુરત મળી જવું. અથવા મધ્યમ મનુષ્યની રીતે, લીટાથી જુદી પાડેલી ધૂળની પેઠે થોડો કાળ ગયા પછી મળી જવું; પણ અધમ મનુષ્યની રીતે, લીટો કાઢી જુદા દેખાડેલા પથ્થરની પેઠે કદી જુદાઇ રાખવી નહિ. કેમકે વઢતી વખતે ક્રોધના આવેશમાં અયોગ્ય વચન પણ બોલાઈ જવાનો સ્વભાવ છે. વળી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથે મળી કરવો. કેમકે હરકોઈ મોટો રોજગાર થોડી પુંજીએ થતો નથી, ને તે કરવામાં એકલાની હીંમત ચાલતી નથી.

વળી કંઈ ધંધામાં નુકસાન જાય તો તે બધાની એકઠી મળેલી પુંજીમાં જણાતું નથી; પણ જો ભાઇઓ પોતપોતાની પુંજી વડે છુટો છુટો ધંધો કરે, તો જેને નુકસાન આવે તે ઘસાઈ જાય છે. તેમ જો બધા સાથે હોય તો લાકડીના ભારાની પેઠે કોઈ શત્રુથી પરાભવ પામતા નથી, પણ જો છુટા હોય તો એક એક છુટી લાકડીની પેઠે નાશ પામે છે. માટે જ્યાંસુધી પ્રત્યેક ભાઇ પોતપોતાનો ધંધો સારી રીતે કરવા સમર્થ થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથેજ કરવો. અને નિરંતર સંપ રહે તે રીતે ઘરમાં જે વડીલ હોય તેને તાબે રેહેવું. શુક્રનીતિના ત્રિજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

गृहं बहुकुटुंबेन दीपैर्गोभिः
सुबालकैः । भासेकनायकं
नित्यं न गृहं बहुनायकम् ॥ ९२८ ॥

એક નાયકવાળું ઘર મોટા કુટુંબ, દીવા, ગાય તથા સારા બાળક વડે શોભે છે, પણ બહુ નાયકવાળું શોભતું નથી ॥૯૨૮॥

કારણ કહ્યું છે કે,

सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पं-
डितमानिनः । सर्वे महत्त्व-
मिच्छंति तद्वृन्दमवसीदति ॥ ९२९ ॥

જે સમુદાયમાં બધા નાયક, સર્વ પોતાને ડાહ્યા માનનાર તથા બધા મોટાઇને ઇચ્છે, તે સમુદાય ખેદ પામે છે ॥ ૯૨૯ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पराधीनं नैव कुर्यात्तरुणी-
धनपुस्तकम् । कृतं चेल्लभ्य-
ते दैवात् भ्रष्टं नष्टं विमर्दितम् ॥९३०॥

તરૂણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન ન કરવાં, અને કદી કર્યાં ને દૈવથી પાછાં મળે, તો ભ્રષ્ટ, નષ્ટ તથા વિમર્દિત થઈ મળે છે ॥ ૯૩૦ ॥

કારણ વિશ્વાસ રાખી ધનાદિ વસ્તુ પરાધીન કરવાથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હાનિ થવાનો સંભવ છે, અને જ્યાંસુધી તે વસ્તુ પાછી હસ્તગત થતી નથી, ત્યાંસુધી મનને ઉદ્વેગ રહે છે. એ સિવાય બીજી તરેહથી પણ પરાધીનપણું દુઃખદાયક છે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

नदीतीरे च ये वृक्षाः परगेहेषु
कामिनी । मंत्रिहीनाश्च रा-
जानः शीघ्रं नश्यंत्यसंशयम् ॥९३१॥

જે નદીને તીરે વૃક્ષ, પારકા ઘરમાં સ્ત્રી તથા મંત્રી વગરના રાજા હોય, તે તત્કાળ નાશ પામે, એમાં સંશય નહિ ૯૩૧

आलस्योपहताविद्या परहस्तग-
ताः स्त्रियः । अल्पबीजं हतं क्षेत्रं
हतं सैन्यमनायकम् ॥ ९३२ ॥

આલસ્યે કરી વિદ્યા, પારકે હાથે ગયેલી સ્ત્રી, અલ્પ બીજવાળું ક્ષેત્ર તથા નાયક વિનાનું સૈન્ય નાશ પામે છે ॥ ૯૩૨ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या च परसंगता । ससर्पे च गृहे वासः कथं स्यात्तस्य निर्वृतिः ॥ ९३३ ॥

જેનું ખેતર નદીના તીરે, સ્ત્રી પારકાને મળેલી તથા સર્પવાળા ઘરમાં વાસ હોય, તેને સુખ ક્યાંથી ॥ ૯૩૩ ॥

पल्लवग्राहि पांडित्यं क्रयक्रीता रतिस्तथा । भोजनं च पराधीनं तिस्रः पुंसां विडंबनाः ॥९३४॥

પાતરાંની પેઠે અગ્રેથી થોડું થોડું એકઠું કરેલું પાંડિત્ય, પૈસા આપી વેંચાતી લીધેલ રતિ તથા પરાધીન ભોજન, એ ત્રણ પુરૂષને પીડા છે ॥ ૯૩૪ ॥

માનવ ધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् । एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ९३५ ॥

પરવશ બધું દુઃખરૂપ તથા પોતાને વશ બધું સુખરૂપ છે; એ સંક્ષેપથી સુખ દુઃખનું લક્ષણ જાણવું ॥ ૯૩૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

कष्टं खलु मूर्खत्वं कष्टं खलु सर्वदा च दारिद्र्यम् । कष्टादपि कष्टतरं परगृहवासः परान्नं च ॥ ९३६ ॥

મૂર્ખપણું તથા હમેશ દારિદ્રય કષ્ટરૂપ છે, ને પારકે ઘેર રેહેવું તથા પારકું અન્ન ખાવું, એ તો અત્યંત કષ્ટરૂપ છે ॥ ૯૩૬॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कूटेन व्यवहारं तु वृत्तिलोपं न कस्यचित् । कुर्यान्न चिंतयेत्कस्य मनसाप्यहितं क्वचित् ॥ ९३७ ॥

કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિનો લોપ ન કરવો, ને મનવડે પણ કોઇનું અહિત ચિંતન કરવું નહીં ॥ ૯૩૭ ॥

કારણ વ્યવહારમાં કપટ રાખવાથી કોઇ વિશ્વાસ કરતું નથી અને કોઈની વૃત્તિનો લોપ કરવાથી જગતમાં નિંદાને પાત્ર થવાય છે, તથા જેની વૃત્તિ ભાંગે તેને દુઃખ થાય છે. માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥ ९३८ ॥

"આ મારો ને આ પારકો" એવી ગણના તુચ્છ ચિત્તવાળાની હોય છે, પણ ઊદાર ચરિત્રવાળાને તો આખી પૃથિવી કુટુંબરૂપ છે ॥ ૯૩૮ ॥

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वंति साधवः । नहि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चांडालवेश्मनि ॥ ९३९ ॥

સત્પુરૂષ નિર્ગુણ પ્રાણિયો વિષે પણ દયા કરે છે; કેમકે ચંદ્ર ચાંડાલના ઘરમાં પ્રકાશનો નાશ કરતો નથી ॥ ૯૩૯ ॥

માટે શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते । उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ॥ ९४० ॥

અપકારિને વિષે જે ઉપકારી થાય, તેને સત્પુરૂષ સાધુ કહે છે, કારણ ઉપકારી પ્રત્યે જે ઉપકારી થાય, તેના સાધુપણામાં શું ગુણ ॥ ૯૪૦ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગ પર્વમાં કહ્યું છે કે,

हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् । तत्कुर्यात्सर्वदा ह्येतन्मूलं सर्वार्थ सिद्धये ॥ ९४१ ॥

જે સર્વ પ્રાણિને હિતરૂપ તથા પોતાને સુખ આપનાર હોય, તે નિત્ય આચરવું, કેમકે એ સર્વ અર્થની સિદ્ધિનું મૂળ છે॥૯૪૧॥

पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् । पुण्यंकुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमत्यंतमश्नुते ॥ ९४२ ॥

પાપ કરતાં પાપકીર્તિવાળો પાપરૂપ ફળને, ને પુણ્ય કરતાં પુણ્યકીર્તિવાળો પુણ્યરૂપ ફળને ભોગવે છે ॥ ૯૪૨ ॥

तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् । उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पंडित उच्यते ॥ ९४३ ॥

વાસ્તે સર્વ ભૂતપ્રાણિના તત્વ, સર્વ કર્મની યોજના તથા સર્વ ઉપાયને જાણનાર નર, મનુષ્યની મધ્યમાં પંડિત કેહેવાય છે ॥ ૯૪૩ ॥

એ પ્રમાણે શારીરિક તથા વ્યાવહારિક કુશળમાં તત્પર રેહેનાર મનુષ્ય સુખી થાય છે, માટે આચાર્યે શિષ્યને કુશળથી ગાફલ ન રેહેવા વિષે ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં કુશળથી ગાફલ ન રેહેવાનો ઉપદેશ.

॥ भूत्यैनप्रमदितव्यम् ॥

આઠમો ઉપદેશ સમૃદ્ધિ મેળવવા અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ જેની પાસે સમૃદ્ધિ હોય છે, તેને સૌકોઇ ભજે છે. માતા, પિતા, ભાઇયો, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર તથા સંબંધી ઘણુંકરી ધનનાંજ સગાં થાય છે, ને લોકમાં પણ વિશેષે કરી જે સમૃદ્ધ હોય તેજ પૂજાય છે. કારણ કહ્યું છે કે,

वयोवृद्धास्तपोवृद्धा ज्ञानवृद्धास्तथापरे। तिष्ठन्ति सधनद्वारे गुणिनः किंकरा इव ॥ ९४४ ॥

વયો વૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા બીજા પણ ગુણીજન, ધનવાનને આંગણે ચાકરની પેઠે ઉભા રહે છે ॥ ૯૪૪ ॥

अहो नु कष्टः सततं प्रवास-
स्ततोऽतिकष्टः परगेहवासः ।
कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा
ततोऽतिकष्टा धनहीनता च ॥ ९४५ ॥

અહો! નિરંતર પ્રવાસ કષ્ટરૂપ છે, પારકા ઘરમાં વાસ તેથી કષ્ટરૂપ, નીચ જનની સેવા તેથી અધિક કષ્ટરૂપ ને ધનહીનતા તેથી પણ અતિ કષ્ટરૂપ છે ૯૪૫

माता निंदति नाभिनन्दति पिता भ्राता
न संभाषते भृत्यः कुप्यति नानुग-
च्छति सुतः कांता न संरंजते ।
अर्थप्रार्थनशंकया न कुरुतेऽप्यालापमात्रं
सुहृत् तस्मादर्थमुपार्जयस्व च सखे
ह्यर्थस्य सर्वे वशाः ॥ ९४६ ॥

ધનહીનને માતા નિંદે છે, પિતા રાજી કરતો નથી, ભાઇ સારી રીતે બોલતો નથી, ચાકર ક્રોધ કરે છે, પુત્ર અનુસરતો નથી, સ્ત્રી સારી રીતે પ્રસન્ન કરતી નથી, ને મિત્ર ધન માગવાની શંકાએ કરી, માન આપી બોલાવતો નથી, માટે હે મિત્ર, ધન સંપાદન કર, કેમકે સર્વ ધનને વશ છે ॥ ૯૪૬ ॥

धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवंति
धनैरापदं मानवा निस्तरंति ।
धनेभ्यः परो बान्धवो नास्ति लोके
धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ ९४७ ॥

ધન વડે કુલહીન કુલીન થાય છે, મનુષ્ય આપતને તરે છે, ને લોકમાં ધનથી અધિક બીજો સગો નથી, તેથી ધન સંપાદન કરો ॥ ૯૪૭ ॥

માટે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च
साधयेत् । न त्याज्यौ तु क्षणकणौ
नित्यं विद्याधनार्थिना ॥ ९४८ ॥

ક્ષણ તથા કણથી વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવાં, માટે વિદ્યા તથા ધન ઇચ્છનારે ક્ષણ તથા કણને ફોકટ જવા દેવાં નહિ ॥ ૯૪૮ ॥

जीवामि शतवर्षं तु नन्दामि च
धनेन वै । इति बुद्धया संचिनु-
याद्धनं विद्यादिकं सदा ॥ ९४९ ॥

"હું સો વર્ષ જીવું, ને ધને કરી આનંદ પામું," એવી બુદ્ધિ વડે ધન તથા વિદ્યા નિરંતર સંપાદન કરવાં ॥ ૯૪૯ ॥

વાસ્તે આળસ છોડી ધન સંપાદન કરવું, કારણ માઘ કવિયે કહ્યું છે કે,

तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न
महात्मनाम् । पूर्णश्चन्द्रोदया-
कांक्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥ ९५० ॥

મોટાઓને શ્રેષ્ઠ મહિમાયે કરી પણ તૃપ્તિયોગ થતો નથી, તેમાં, સમુદ્ર પૂર્ણ છતાં ચંદ્રોદયને ઇચ્છે છે, એ દૃષ્ટાંત સમજવો ॥ ૯૫૦ ॥

વળી ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥ ९५१ ॥

જેણે પ્રથમ વયમાં વિદ્યા, બીજી વયમાં ધન તથા ત્રીજી વયમાં પુણ્ય, સંપાદન ન કર્યાં, તે ચોથીમાં શું કરશે ॥ ૯૫૧ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

न नरस्य नरो दासो दासस्त्वर्थस्य भूपते । गौरवं लाघवं चापि धनाधननिबंधनम् ॥ ९५२ ॥

હે રાજા, મનુષ્ય મનુષ્યનો દાસ નથી પણ ધનનો દાસ છે, કારણ ગૌરવ તથા લાઘવનું મૂળ ક્રમથી ધન તથા અધન છે ॥ ૯૫૨ ॥

मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा । सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥ ९५३ ॥

જ્યારે પુરૂષ નિર્ધન થાય છે, ત્યારે તેનાં માન, ગર્વ, વિજ્ઞાન, કાન્તિ અને સારી બુદ્ધિ, સર્વ સાથેજ નાશ પામે છે ૯૫૩

अधोधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते । उपर्युपरि पश्यंतः सर्व एव दरिद्रति ॥ ९५४ ॥

પોતાથી ઉતરતા ઉતરતાને જોવાથી કેનો મહિમા વધારે ભાસતો નથી, અને પોતાથી ચઢતા ચઢતાને જોવાથી સર્વ દરિદ્ર ભાસે છે ॥ ૯૫૪ ॥

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीणम् । प्रमदेव हिवृद्धपतिं नेच्छत्युपगूहितुं लक्ष्मीः ॥ ९५५ ॥

ધંધા વગરના, આળસુ, કેવળ દૈવને માનનાર તથા પરાક્રમથી હીનને, વૃદ્ધ પતિને પ્રમદાની પેઠે,લક્ષ્મી ભેટતી નથી॥૯૫૫॥

आलस्यं स्त्रीसेवा सरोगिता जन्मभूमिवात्सल्यम् । संतोषो भीरुत्वं षड् व्याघाता महत्त्वस्य ॥ ९५६ ॥

આલસ્ય, સ્ત્રી સેવા, રોગ, જન્મ ભૂમિમાં પ્રીતિથી પડી રેહેવું, સંતોષ તથા બીકણપણું, એ છ મોટાઈના વિરોધી છે॥૯૫૬॥

यात्यधोऽधो व्रजत्युच्चैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः । कूपस्य खनिता यद्वत्प्राकारस्येव कारकः ॥ ९५७ ॥

કુવો ખોદનાર તથા કોટ ચણનારની પેઠે, મનુષ્ય પોતાના કર્મે કરીજ નીચે ઊંચે ચડે છે ॥ ૯૫૭ ॥

न दैवमिति संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः । अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्तुमर्हति ॥ ९५८ ॥

દૈવપર ભરોંસો રાખી પોતાનો ઉદ્યોગ છોડવો નહિ, કેમકે ઉદ્યોગ વિના કોઇ પણ, તલમાંથી તેલ પામવા યોગ્ય થતો નથી॥૯૫૮

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति
लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति का
पुरुषा वदंति । दैवं निहत्य
कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते
यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ९५९

પુરૂષમાં સિંહરૂપ ઉદ્યોગીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, ને કુત્સિત્ પુરૂષો દૈવ દેશે એમ કહે છે; માટે દૈવને છોડી કંઇ પણ ખામી રાખ્યા વગર પોતાની શક્તિ·મુજબ ઊદ્યોગ કર અને તેવો ઉદ્યોગ કરે છતે પણ કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તો એમાં સમય દોષ જાણવો ॥ ૯૫૯ ॥

काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वापि निधि-
मग्रतः । न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषा-
र्थमपेक्षते ॥ ९६० ॥

કાગડાએ બેસવું ને તાલફળ પડવાની પેઠે પોતાની આગળ પ્રાપ્ત થયેલા ભંડારને જોઇ, દૈવ પોતે ગૃહણ કરી શકતું નથી, પણ પુરૂષાર્થને ઇચ્છે છે ॥ ૯૬૦ ॥

उद्यमेन हि सिद्ध्यंति कार्याणि न
मनोरथैः । कातरा इति जल्पंति
यद्भाव्यं तद्भविष्यति ॥ ९६१ ॥

ઉદ્યોગે કરી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, મનોરથે કરી નહિ, એમ છતાં બીકણ મનુષ્ય જે ભાવી હશે તે થશે, એમ કહે છે ॥ ૯૬૧ ॥

उत्साहसंपन्नमदीर्घसूत्रं
क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।
शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च
लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः॥९६२॥

ઉત્સાહયુક્ત, આળસ રહિત, ક્રિયાની વિધિ જાણનાર, નિર્વ્યસની, શૂર, કર્યા ઉપકારને જાણનાર તથા દૃઢ મૈત્રી રાખનારની પાસે, રેહેવા વાસ્તે લક્ષ્મી પોતે જાય છે ॥૯૬૨॥

विषमां हि दशां प्राप्य दैवं गर्ह-
यते नरः । आत्मनः कर्म दोषांश्च
नैव जानात्यपंडितः ॥ ९६३ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય વિષમ દશાને પામી, દૈવને નિંદે છે, પણ પોતાના કર્મ દોષને જાણતો નથી ॥ ૯૬૩ ॥

विस्मयः सर्वथा हेयः प्रत्यूहः सर्व-
कर्मणाम् । तस्माद्बुद्धैस्तमुत्सृज्य सा-
ध्यसिद्धिर्विधीयताम् ॥ ९६४ ॥

સર્વ કર્મને વિઘ્નરૂપ વિસ્મય સર્વથા ત્યાગ કરવા લાયક છે, માટે તે છોડી બુદ્ધિમાને કાર્યસિદ્ધિ કરવી ॥ ૯૬૪ ॥

पश्य दैववशात्प्राप्तं भोज्यका-
लेऽपि भोजनम् । हस्तोद्यमं
विना वक्त्रे प्रविशेन्न कथंचन ॥ ९६५ ॥

જમવા સમય કદિ દૈવવશથી ભોજન પ્રાપ્ત થયું, તોપણ હાથના ઉદ્યમ સિવાય કોઈ રીતે મુખમાં પેશતું નથી, તે જો ૯૬૫

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य
गतिर्भवेत् । एवं पुरुषकारेण
विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ ९६६ ॥

જેમ એક ચાકે કરી રથની ગતિ થતી નથી, તેમ ઉદ્યોગ વિના દૈવ સિદ્ધ થતું નથી૰ ૯૬૬

न स्वल्पमप्यध्यवसायभीरोः
करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।
अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि
प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥ ९६७ ॥

મેહેનતથી કાયરને, તેના જ્ઞાનનો વિધિ અલ્પ પણ ગુણ કરતો નથી, કેમકે લોકમાં આંધળાના હાથમાં રહેલો દીવો શું તેને પદાર્થ દેખાડે છે ॥ ૯૬૭ ॥

વળી શુક્રનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

प्राक्कर्मवशतः सर्वं भवत्येवेति
निश्चितम् । तदोपदेशा व्यर्थाः
स्युः कार्याकार्यप्रबोधकाः ॥ ९६८ ॥

દૈવવશથી સર્વ થાય છે, એમ જો નિશ્ચય હોય, તો કાર્ય તથા અકાર્યને બોધ કરનાર ઉપદેશ વ્યર્થ થાય ॥ ૯૬૮ ॥

धीमंतो वंद्यचरिता मन्यंते पौरुषं
महत् । अशक्ताः पौरुषं कर्तुं
क्लीबा दैवमुपासते ॥ ९६९ ॥

માટે વંદન કરવા લાયક ચરિત્રવાળા બુદ્ધિમાન્, ઉદ્યોગને મોટો માને છે, ને ઉદ્યોગ કરવામાં અસમર્થ કાયર, દૈવને માને છે ॥ ૯૬૯ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

नात्मानमवमन्येत
पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
आमृत्योः श्रियमन्विच्छे
न्नैनांमन्येत दुर्लभाम् ॥ ९७० ॥

પ્રથમ ઉદ્યોગ કર્યે છતે ધન ન મળ્યું તો, "હું મંદ ભાગ્ય છું," એમ માની પોતાના આત્માને નિંદવો નહિ, પણ મરતાં સુધી લક્ષ્મી મેળવવા ઉદ્યોગ કરવો ને એને દુર્લભ માનવી નહિ ॥ ૯૭૦ ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रांतः श्रांतः
पुनः पुनः । कर्माण्यारभमाणं
हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ९७१ ॥

અને થાકતાં થાકતાં પણ ફરી ફરી કર્મનોજ આરંભ કરવો, કેમકે કર્મના આરંભ કરનાર પુરૂષને લક્ષ્મી સેવે છે ॥૯૭૧॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

विहाय पौरुषं यो हि दैवमेवा-
ऽवलंबते । प्रासादसिंहवत्तस्य
मूर्ध्नि तिष्ठंति वायसाः ॥ ९७२ ॥

જે ઉદ્યોગને મૂકી, દૈવનોજ આશ્રય કરે છે, તેના મસ્તક ઉપર મેહેલના સિંહની પેઠે કાગડા બેસે છે ॥ ૯૭૨ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૨ મા અધ્યાયમાં દ્રૌપદિયે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठ-
वादिकः । उभावपि शठावेतौ
कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ९७३ ॥

લોકમાં જે દૈવનેજ માનનાર તથા હઠવાદી છે, એ બન્ને શઠ, ને ઉદ્યોગ બુદ્ધિવાળો શ્રેષ્ઠ કેહેવાય છે ॥ ૯૭૩ ॥

यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् । अवसीदेत्सदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ ९७४ ॥

માટે જે દૈવને માની કંઈ પણ ઉદ્યોગ કર્યા વિના ઘરમાં સુખે સુઇ રહે, તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો પાણીમાં રહેલા કાચા ઘડાની પેઠે નાશ પામે છે ॥ ૯૭૪ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણમાં વસિષ્ઠે રામને કહ્યું છે કે,

देशकालक्रियाद्रव्यवशतो विस्फुरंत्यमी । सर्व एव जगद्भावा जयत्यधिकयत्नवान् ॥ ९७५ ॥

જગતના આ સર્વ ભાવ દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્ય વશથી સ્ફુરાયમાન થાય છે, તેમાં અધિક યત્નવાન્ જીતે છે ॥ ૯૭૫ ॥

ये स्वमुद्योगमुत्सृज्य स्थिता दैवपरायणाः । ते धर्ममर्थं कामं च नाशयंत्यात्मविद्विषः ॥ ९७६ ॥

જે પોતાના ઉદ્યોગને મૂકી દૈવપર ભરોસો રાખી બેસે છે, તે આત્મદ્વેષી ધર્મ, અર્થ તથા કામને નાશ કરે છે ॥ ૯૭૬ ॥

भोक्ता तृप्यति नाभोक्ता गंता गच्छति नागतिः । वक्ता वक्ति न चावक्ता पौरुषं सफलं नृणाम् ॥ ९७७ ॥

જમનાર તૃપ્ત થાય છે, નહિ જમનાર થતો નથી, ચાલનાર જાય છે, ન ચાલનાર જતો નથી તથા બોલનાર બોલે છે, નહિ બોલનાર બોલતો નથી, એ ઉપરથી મનુષ્યનો ઉદ્યોગજ સફળ દેખાય છે ॥ ૯૭૭ ॥

शुभेन पुरुषार्थेन शुभमासाद्यते फलम् । अशुभेनाशुभं राम यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ९७८ ॥

હે રામ, મનુષ્ય સારા ઉદ્યોગે કરી સારા ફળને, ને નરતાવડે નરતા ફળને પામે છે, માટે જેમ ઈચ્છામાં આવે તેમ કર ૯૭૮

दैवमेवेह चेत्कर्तृ पुंसः किमिव चेष्टया । स्नानदानासनोच्चारान्दैवमेव करिष्यति ॥ ९७९ ॥

આ લોકમાં દૈવજ જો કર્તા હોય તો પુરૂષ ચેષ્ટા વડે શું? કારણ સ્નાન, દાન, આસન તથા ઉચ્ચાર પણ દૈવજ કરશે ॥ ૯૭૯ ॥

किंवा शास्त्रोपदेशेन मूकोऽयं पुरुषः किल । संचार्यते तु दैवेन किं कस्येहोपदिश्यते ॥ ९८० ॥

વળી આ લોકમાં શાસ્ત્રોપદેશે કરી શું? કેમકે આ મુંગા પુરૂષને પણ દૈવજ રસ્તો બતાવશે, માટે કોઇને ઉપદેશ શું કરવો ૯૮૦

कालविद्भिर्विनिर्णीता यस्यास्ति चिरजीविता । स चेज्जिवति संछिन्नशिरास्तद्दैवमुत्तमम् ॥ ९८१ ॥

દૈવ જાણનારા જોષિયોયે જેની ઘણી આયુષ્ નિર્ણય કરી હોય, તે જો માથું કાપ્યા પછી જીવે તો દૈવ ઉત્તમ જાણવું ॥ ૯૮૧ ॥

कालविद्भिर्विनिर्णीतं पांडित्यं यस्य राघव । अनध्यापित एवासौ तज्ज्ञः श्चेद्दैवमुत्तमम् ॥ ९८२ ॥

વળી હે રામ, તે દૈવજ્ઞોયે જેનું પાંડિત્ય નિર્ણય કર્યું હોય, તે ભણાવ્યા વિના જો પંડિત થાય તો દૈવ ઉત્તમ જાણવું.॥૯૮૨॥

માટે કહ્યું છે કે,

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः । षडेते यत्र वर्तंते तत्र देवः सहायकृत् ॥ ९८३ ॥

ઉદ્યમ, શૌર્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ તથા પરાક્રમ, એ છ જ્યાં હોય ત્યાં દૈવ સહાયકારિ થાય છે ॥ ૯૮૩ ॥

निःस्वो वष्टि सहस्रं वष्टि सहस्री तथैव लक्षं च । लक्षी कोटिं वांछति कोटीशोऽब्जं स्वभावतो नित्यम् ॥ ९८४ ॥

નિર્ધન હજારને, હજારવાળો લાખને, લખપતિ કોટિને તથા ક્રોડપતિ અબ્જને નિત્ય સ્વભાવથી ઇચ્છે છે ॥ ૯૮૪ ॥

गच्छत्पिपीलिकापंक्तिः समुद्रमपि संतरेत् । अगच्छन्वैनतेयोऽपि पादमेकं न गच्छति ॥ ९८५ ॥

ચાલતી કીડીની પંક્તિ સમુદ્રને પણ તરે, પણ ન ચાલતો ગરૂડ એક પગલું પણ ચાલે નહિ ॥ ૯૮૫ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગ પર્વમાં કહ્યું છે કે,

यथाशक्ति चिकीर्षंति यथाशक्ति च कुर्वते । न किंचिदवमन्यंते नराः पंडितबुद्धयः ॥ ९८६ ॥

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય યથાશક્તિ કરવા ઈચ્છે, ને કરે છે, પણ પોતાના આત્માને કંઇ તિરસ્કાર કરતા નથી ॥ ૯૮૬ ॥

તેમ એજ ગ્રંથના વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

निश्चित्य यः प्रक्रमते नांतर्वसति कर्मणाम् । अवंध्यकालो वश्यात्मा सवै पंडित उच्यते ॥ ९८७॥

જે વિચારથી નિશ્ચય કરી કર્મનો આરંભ કરે, વચમાંથી મૂકી ન દે, વખત ફોકટ જવા ન દે તથા મનને વશ રાખે, તે પંડિત કેહેવાય છે ॥ ૯૮૭ ॥

માટે પુરૂષે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહી ન્યાયમાર્ગથી ધન મેળવવું, ક્યારેય પણ કોઇને વિશ્વાસઘાત કરી થાપણ ગાળવાદિ મહા અન્યાય કરવો નહીં. કારણ તેમ કરી મેળવેલું ધન જેની થાપણ ગાળી હોય તેની હાયથી સુખે ભોગવી શકાતું નથી, ને લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अन्यायोपार्जितं वित्तं दशवर्षाणि तिष्ठति । प्राप्ते चैकादशे वर्षे समूलं च विनश्यति ॥ ९८८ ॥

અન્યાયે કરી મેળવેલું દ્રવ્ય દશ વર્ષ રહે છે, પણ અગિયારમું વર્ષ થાય કે, મૂળ સહિત નાશ પામે છે ॥ ૯૮૮ ॥

त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः । अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते ॥ ९८९ ॥	મનુષ્ય અત્યંત પાપ તથા પુણ્યનું ફળ આ લોકમાંજ ત્રણુ વર્ષે, ત્રણુ માસે, ત્રણુ પક્ષે અથવા ત્રણુ દિવસે ભોગવે છે॥૯૮૯॥

વળી કહ્યું છે કે,

पुत्रेषु वानप्तृषु वा न चेदात्मनि पश्यति । फलंति पापपुण्यानि यथाभुक्तमिवोदरम् ॥ ९९० ॥	મનુષ્ય પાપ પુણ્ય જો પોતાની જીંદગીમાં ન ભોગવે તો તે તેના પુત્ર અથવા પૌત્રને વિષે, ઉદરને યથા ખાધેલાની પેઠે, ફળે છે ॥ ૯૯૦ ॥
उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् । तं जनमसत्यसंधं ददाति परमेश्वरो दंडम् ॥ ९९१ ॥	શુદ્ધ મતિવાળા, ઉપકાર કરનાર તથા વિશ્વાસુને વિષે જે પાપ આચરે છે, તે ખોટી પ્રતિજ્ઞાવાળા મનુષ્યને પરમેશ્વર દંડ આપે છે ॥ ૯૯૧ ॥

એ રીતે સદુદ્યોગ કરતાં ધન મળે તો ગર્વિષ્ઠ થવું નહીં; કારણુ ચાકરી સિવાય વ્યાપારાદિ ઉદ્યોગમાં લાભ વા હાની રૂપ બે પ્રકારનાં ફળ હોવાથી, કોઈ ટાણે મનુષ્ય પાસેથી દ્રવ્ય જતું રેહેવાનો સંભવ છે; કારણુ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ નથી. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया । क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा ह्रियंकामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ९९२ ॥	જરા રૂપને, આશા ધૈર્યને, મૃત્યુ પ્રાણુને, અદેખાઇ ધર્માચરણુને, ક્રોધ શોભાને, નીચની સેવા શીલને, કામ લજ્જાને તથા અભિમાન સર્વને હરે છે ॥ ૯૯૨ ॥

માટે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न विद्यया न शौर्येण धनेनाभिजनेन च । न बलेन प्रमत्तस्याच्चातिमानी कदाचन ॥ ९९३ ॥	વિદ્યા, શૌર્ય, ધન, ચાકર અને બળે કરી કોઇ કાળે ઉન્મત્ત તથા અભિમાનિ થવું નહિ ॥ ૯૯૩ ॥

કારણુ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

धनवानिति हि मदस्ते किं गतविभवो विषादमुपयासि । करनिहितकंदुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणाम् ॥ ९९४ ॥	તને "ધનવાન્ છું" એવો મદ હોય તો વૈભવહીન થતાં ખેદ કેમ પામે છે? માટે મનુષ્યની ચઢતી પડતી હાથે ઉછાળેલા દડા સરખી સમજવી ॥ ૯૯૪ ॥

अभ्रच्छाया खलप्रीतिर्नवसस्यानि योषितः। किंचित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ ९९५ ॥

વાદળાની છાયા, ખલની પ્રીતિ, નવું ધાન્ય, સ્ત્રી, યૌવન તથા ધન, સર્વે થોડો કાળ ભોગવવાનાં છે ॥ ૯૯૫ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः । ऐश्वर्यं प्रियसंवासो मुह्येत्तत्र न पंडितः ॥ ९९६ ॥

યૌવન, રૂપ, જીવિત, દ્રવ્ય સંચય, ઐશ્વર્ય તથા પ્રિયનો સહવાસ, સર્વે નાશવંત છે, માટે તેમાં પંડિત મોહ પામતો નથી॥૯૯૬॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

दिव्यमाम्ररसं पीत्वा न गर्वं याति कोकिलः । पीत्वा कर्दमपानीयं भेको मकमकायते ॥९९७॥

કોકિલ પક્ષી આંબાનો દિવ્ય રસ પીને ગર્વ કરતો નથી, પણ દેડકો ગારાવાળું પાણી પીને ગાજી રહે છે ॥ ૯૯૭ ॥

માટે જેને ધન મળ્યું હોય, તેણે બેહેકી જઇ કોઇનો તિરસ્કાર કરવો નહિ, ગરીબોને રંજેડવા નહીં, તેમ કોઈ સાથે વૈર બાંધવું નહીં. કારણ કોઈ સમય ધન જતું રહી નબળી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે બધા વૈરી થઇ પોતાનો લાગ સાંધે છે. કારણ કહ્યું છે કે,

आपद्गतं हससि किं द्रविणांधमूढ लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् । एतान्प्रपश्यसि घटान्जलयंत्रचक्रे रिक्ता भवंति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥ ९९८ ॥

હે દ્રવ્યે કરી અંધ થયેલા મૂઢ, આપતને પામેલાની હાંસિ કેમ કરે છે? કારણ લક્ષ્મી સ્થિર રહેતી નથી, એમાં આશ્ચર્ય શું છે? આ જળયંત્રના ચક્રમાં બાંધેલા ઘટોને જો! ભરેલા ખાલી ને ખાલી ભરેલા બને છે ॥ ૯૯૮ ॥

मा त्वं तात बले स्थित्वा बाधिष्ठा दुर्बलं जनम् । न हि दुर्बलदग्धानां काले किंचित्प्ररोहति ॥ ९९९ ॥

હે તાત, તું બળમાં રહી દુર્બળ જનને હેરાન મ કર, કેમકે દુર્બલોયે બાળી નાખેલાનું કંઈ પણ કાળે કરી ઉગતું નથી ॥૯૯૯॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

तृणानि नोन्मूलयति प्रभंजनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वशः । समुन्नतानेव तरून्प्रबाधते महान् महत्येव करोति विक्रमम् १०००

તુફાની વાયુ, ચોમેરથી નમતા કોમળ નીચા તૃણને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખતો નથી, પણ ઘણા ઉંચા વૃક્ષોનેજ બાધ કરે છે, કારણ મોટા, મોટા પ્રત્યેજ પરાક્રમ કરે ॥ ૧૦૦૦ ॥

क्षते प्रहारा निपतंत्यभीक्ष्णं धनक्षये गच्छति सर्वतः श्रीः । आपत्सु वैराणि समुल्लसंति छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवंति ॥१॥

વાગ્યામાં વારંવાર વાગે છે, ધનક્ષય થવા માંડે તો લક્ષ્મી ચોમેરથી જાય છે; અને આપત્તિમાં વૈર પ્રગટે છે, કારણ ઘણુંકરી છિદ્રને વિષે બહુ અનર્થ થાય છે ॥ ૧ ॥

વળી ભવભૂતિયે કહ્યું છે કે,

विद्या विवादाय धनं मदाय
शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्
ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ २ ॥

ખળની વિદ્યા વાદ કરવા સારૂ, લક્ષ્મી મદ કરવા માટે, અને શક્તિ પારકાને પીડા કરવા વાસ્તે થાય છે, પણ એથી ઉલટી સત્પુરૂષની વિદ્યા જ્ઞાનને અર્થે, લક્ષ્મી પરોપકાર વાસ્તે તથા શક્તિ પારકાના રક્ષણ માટે છે ॥ ૨ ॥

વળી ધનના મદમાં દુર્જનોની સોબત કરવી નહીં, કારણ તેઓ મોઢે મીઠું બોલે છે, પણ અંદરથી પોતાની મતલબ સાંધવા કોઇને ખરાબ રસ્તે ચડાવવા ચુકતા નથી, ને જેનું ખાતા હોય તેનુંજ બગાડવામાં તત્પર થાય છે. માટે તેમની સોબત ન કરતાં તેમને દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા. ચાણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्वि-
श्वासकारणम् । मधु तिष्ठति
जिव्हाग्रे हृदि हालाहलं विषम् ॥ ३ ॥

દુર્જન પ્રિયવાદી હોય છે, પણ એ કંઈ તેનો વિશ્વાસ કરવાને કારણ નથી, કેમકે તેની જીભના અગ્રભાગમાં મધુ, પણ હૃદયમાં હળાહળ વિષ હોય છે ૩

तक्षकस्य विषं दंते मक्षिकाया
विषं शिरः । वृश्चिकस्य विषं
पुच्छे सर्वांगे दुर्जनो विषम् ॥ ४ ॥

સર્પના દાંતમાં, માખીના માથામાં, વીછિની પૂછમાં અને દુર્જનના સર્વ અંગમાં વિષ હોય છે ॥ ૪ ॥

दह्यमानाः सुतीव्रेण नीचाः
परयशोग्निना । अशक्तास्त-
त्पदं गंतुं ततो निंदां प्रकुर्वते ॥ ५ ॥

પારકા યશરૂપિ તિક્ષ્ણ અગ્નિયે કરી બળેલા દુર્જન, તે પદને પામવા અશક્ત હોવાથી નિંદા કરે છે ॥ ૫ ॥

दुर्जनं प्रथमं वंदे सज्जनं
तदनंतरम् । मुखप्रक्षालना-
त्पूर्वं गुदप्रक्षालनं यथा ॥ ६ ॥

જેમ ગુદપ્રક્ષાલન કર્યાપછી મુખ ધોવું તેમ દુર્જનને પ્રથમ ને સજ્જનને પછી નમવું ॥ ૬ ॥

તેમ શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

गुणिनां गुणेषु सत्स्वपि पिशुन-
जनो दोषमात्रमादत्ते । पुष्पे फले
विरागी क्रमेलकः कंटकौघमिव ॥ ७ ॥

જેમ પુષ્પ તથા ફળમાં પ્રીતિ વગરનો ઉંટ કાંટાના સમુદાયને ખાય છે, તેમ દુર્જન ગુણિના ગુણ છતે પણ માત્ર દોષને ગૃહણ કરે છે ॥ ૭ ॥

खलः सर्षपमात्राणि परछिद्राणि
पश्यति । आत्मनो बिल्वमा-
त्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ८ ॥

દુર્જન પારકાનાં સર્ષવ જેવડાં છિદ્ર જુવે છે, પણ પોતાનાં બિલી ફળ જેવડાં છિદ્રને દેખતાં છતાં પણ જોતો નથી ॥૮॥

रविरपि न दहति तादृक् यादृक् दहति वालुकानिकरः । अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ९

જેવો સૂર્યતાપથી તપેલો રેતીનો ઢગલો બાળે છે, તેવો સૂર્ય પણ બાળતો નથી, તેમ બીજાથી પદને પામેલો દુર્જન ઘણું કરી દુઃસહ થાય છે ॥ ૯ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

संवर्धितोऽपि पयसा भुजगो न वश्यस्तत्पालकानपि निहंति बलेन सिंहः । दुष्टः परैरुपकृतस्तदनिष्टकारी विश्वासलेश इह नैव बुधैर्विधेयः ॥१०॥

દૂધ પાઇ મોટો કરેલ છતાં પણ સર્પ વશ રહેતો નથી, સિંહ પોતાના પાળનારને બળે કરી હણે છે, અને શ્રેષ્ઠોએ ઉપકાર કરેલો દુર્જન તેમનોજ અહિતકારી થાય છે, માટે તેનો બુદ્ધિમાને આ લોકમાં લેશ માત્ર પણ વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૧૦ ॥

प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् । छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशंकः सर्वं करोति मशकस्य खलश्चरित्रम्॥११॥

પ્રથમ પગમાં પડે છે, પછી પીઠનું માંસ ખાય છે, આસ્તે આસ્તે કાનમાં કંઇક વિચિત્ર ગુણગુણ કરે છે, અને છિદ્ર જોઇને શંકા રાખ્યા વગર એકદમ પ્રવેશ કરે છે, એ રીતનું મચ્છરનું સર્વ ચરિત્ર દુર્જન કરે છે ॥ ૧૧ ॥

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दंभः शुचौ कैतवं शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि । तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्यशक्तिः स्थिरे तत्को नाम गुणो भवेत्सुगुणिनां योदुर्जनैर्नांकितः ॥ १२ ॥

દુર્જન શરમાળમાં જડતા, વ્રતવાળામાં દંભ; પવિત્રમાં કપટ, શૂરવીરમાં નિર્દયતા, મુનિમાં મતિ હિનતા, પ્રિય બોલનારમાં દીનતા, તેજસ્વીમાં ગર્વ, બોલનારમાં વાચાળપણું તથા સ્થિરમાં અશક્તિ ગણે છે, એ રીતે ગુણીનો કયો ગુણ છે કે જેને દુર્જને અંકિત કર્યો નથી ॥૧૨॥

વળી પ્રસંગરત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

विद्यया विमलयाप्यलंकृतो दुर्जनः सदसि मास्तु कश्चन । साक्षरो हि विपरीततां गतः केवलं जगति सोऽपि राक्षसः ॥ १३ ॥

નિર્મળ વિદ્યા વડે પણ શોભિતો કોઇ દુર્જન સભામાં મ હોજો ! કેમકે તે વિપરીતપણાને પામેલો સાક્ષર જગતમાં કેવળ રાક્ષસ જેવો છે ॥ ૧૩ ॥

खलानां कंटकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया । उपानद्मुखभंगो वा दूरतो वा विसर्जनम् ॥ १४ ॥

માટે સમઝાવ્યા છતાં માથે ચઢેલ દુર્જન તથા કંટકની, કાંતો જોડા વડે મુખ ભાગવું વા દુરથીજ ત્યાગ કરવો, એ બે પ્રકારની પ્રતિક્રિયા છે ॥ ૧૪ ॥

शिरसि निहितोऽपि नित्यं यत्नादपि सेवितो बहुस्नेहैः। तरुणीकच इव नीचः कौटिल्यं नैव विजहाति ॥ १५ ॥	વળી તરૂણિના ચોટલાની પેઠે, દુર્જનને નિત્ય માથે રાખ્યો હોય તથા યત્ન વડે ઘણા સ્નેહથી સેવ્યો હોય, તોયપણ તે કુટિલતા મૂકતો નથી ॥ ૧૫ ॥

વલી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधने परयोषिति च स्पृहा । सुजनबंधुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ १६ ॥	નિર્દયતા, સહેજમાં કજીઓ, પરધન તથા પરસ્ત્રીમાં ઇચ્છા અને સુજન તથા બંધુ જનની અદેખાઈ, એ ઘણું કરી દુર્જનમાં સ્વભાવથી હોય છે ॥ ૧૬ ॥
मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहि- तवृत्तीनाम् । लुब्धकधीवरपिशुना नि- ष्कारणवैरिणो जगति ॥ १७ ॥	જગતમાં ક્રમે કરી તૃણ, જળ તથા સંતોષ વૃત્તિવાળા, મૃગ, મીન તથા સજ્જનના, તેમનાથી કંઇ કારણ ન મલતાં પણ પારાધી, ઢીમર તથા દુર્જન વૈરી થાય છે ॥૧૭॥

તેમ કલ્પતરૂમાં કહ્યું છે કે,

सुजनानामपि हृदयं पिशुनपरिष्वंगलि- प्तमिह भवति । पवनः परागवाही र- थ्यासु वहन्रजस्वलो भवति ॥ १८ ॥	આ લોકમાં સજ્જનનું હૃદય પણ દુર્જનના સંગથી લેપાય છે, કેમકે પુષ્પ રજને વહેનાર પવન માર્ગમાં વાતાં રજવાળો થાય છે ॥ ૧૮ ॥
अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलाना- मतीव निपुणा धीः । तिमिरे हि कौशि- कानां रूपं प्रतिपद्यते दृष्टिः ॥ १९ ॥	અતિ મલીન કામ કરવામાં દુર્જનની બુદ્ધિ અતિ નિપુણ થાય છે; કેમકે ઘુવડની દષ્ટિ અંધારામાંજ પદાર્થને દેખે છે ॥ ૧૯ ॥
अहो प्रकृतिसादृश्यं श्लेष्मणो दुर्ज- नस्य च । मधुरैः कोपमायाति ति- क्तकेनैव शाम्यति ॥ २० ॥	અહો ! શ્લેષ્મ તથા દુર્જનની પ્રકૃતિ સમાન ભાસે છે ? કારણ શ્લેષ્મ તથા ઘણું કરી દુર્જન મધુર રસથી કોપે, ને કડવા રસથી શમે છે ॥ ૨૦ ॥
अतिरमणीये कार्ये पिशुनोऽन्वेष- यति दूषणान्येव । अतिरमणीये व- पुषि व्रणमिव हि मक्षिकानिकरः॥ २१ ॥	જેમ અતિ સુંદર શરીરમાં માંખોનો સમુદાય વ્રણને ગોતે છે, તેમ અતિ રમણીય કાર્ય વિષે, તેના કર્તાનો ઉત્સાહ તોડવા માટે દુર્જન દોષજ ખોળે છે ॥ ૨૧ ॥

गुणगणगुंफितकाव्ये मृगयति दोषं गुणं न जातु खलः । मणिमयमंदिरमध्ये पश्यति पिपीलिका छिद्रम् ॥ २२ ॥

વળી જેમ મણિજડિત મંદિરમાં કીડી છિદ્ર ખોળે છે, તેમ ઘણા ગુણવાળા કાવ્યમાં દુર્જન દોષજ ખોળે છે, પણ ક્યાંરેય ગુણ ગોતતો નથી ॥ ૨૨ ॥

માટે દુર્જનનો સંગ કરવો નહીં, કેમકે તેમની સોબતથી દુર્વ્યસનમાં પડી જવાય છે. સર્વ દુર્વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન મુખ્ય છે. કારણ તે એક વ્યસનને લીધે મદ્યપાન, જુગાર તથા ચોરી વિગેરે બીજાં દુર્વ્યસનોમાં પડી જવાનો સંભવ છે. કારણ વેશ્યાને ત્યાં જનારને ઈશિક માટે મદિરા, ભાંગ, અફીમ તથા ગાંજા વિગેરે માદક પદાર્થ સેવવાની જરૂર પડે છે. ધન ખુટી જતાં જુગાર રમવાની ને તેમાં હારી જતાં ચોરી કરવાની ફરજ પડે છે, જેનું પરિણામ ભુંડું હોય છે. પૂર્વે મદ્યપાનથી યાદવો નાશ પામ્યા છે ને જુગારથી પાંડવો દુઃખી થયા છે. વળી મદ્યપાનથી શરીરમાં કલેજાને નુકશાન થતાં જલદી મરણ થાય છે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર પુરૂષે વેશ્યા ગમનાદિ વ્યસનોમાં પડવું નહીં. કહ્યું છે કે,

हारहीरकहिरण्यभूषणै-
स्तोषमेति गणिका धनैषिणी।
प्रेमकोमलकटाक्षवीक्षणै-
रेवतुष्यति कुलांगनाजनः ॥ २३ ॥

ધનને ઈચ્છનારી ગણિકા હિરાના હાર તથા સોનાના આભરણે કરી સંતોષ પામે છે, પણ કુળવાન્ સ્રી માત્ર પતિના પ્રેમયુક્ત કોમળ કટાક્ષ વડે જોવાથીજ સંતુષ્ટ થાય છે ॥ ૨૩ ॥

एता हसंति च रुदंति च वित्तहेतो-
र्विश्वासयंति पुरुषं न च विश्वसंति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्या स्मशानघटिका इव वर्जनीया॥२४॥

વેશ્યા ધનને માટે હસે છે, રડે છે, પુરૂષને વિશ્વાસ કરાવે છે ને પોતે વિશ્વાસ કરતી નથી, માટે કુળ તથા શીળવાળા પુરૂષે તેનો સ્મશાન ઘડાની પેઠે ત્યાગ કરવો ॥ ૨૪ ॥

मक्षिका मशको वेश्या मूषिको
याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणक-
श्चैव सप्तैते परभक्षकाः ॥ २५ ॥

માંખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, અડંગો લગાવી લેનાર યાચક, જુલમી પટેલ તથા જોષિ, એ સાત પારકાને ભક્ષકરનાર છે ૨૫

વળી કેફ કરવાવિષે જીનધર્મવિવેકમાં કહ્યું છે કે,

मत्तो हिनस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति
हि विकलया बुद्ध्या । कामयते
चागम्यां सावज्ञं मद्यपानमत्तः सन्॥२६॥

મદ્યપાનથી મત્ત થયેલો પુરૂષ સર્વ નાશ કરે છે, વિકળ થયેલી બુદ્ધિ વડે મિથ્યા બકે છે, અને તિરસ્કાર થાય તે રીતે અગમ્યની ઈચ્છા કરે છે ॥ ૨૬ ॥

वैकल्यं धरणीपातमयथोचि-
तजल्पनम् । सन्निपातस्य चि-
न्हानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ २७ ॥

ઘેલછા, પડીજવું તથા જેમ તેમ બોલવું, એ સન્નિપાતનાં સર્વ લક્ષણ મદ્યપાન દેખાડે છે ॥ ૨૭ ॥

चित्ते भ्रांतिर्जायते मद्यपानात्
भ्रांते चित्ते पापचर्यामुपैति ।
पापं कृत्वा दुर्गतिं यांति मूढा-
स्तस्मान्मद्यं नैव पेयं न पेयम् ॥ २८ ॥

મદ્યપાનથી ચિત્તમાં ભ્રાંતિ થાય છે, ને ચિત્ત ભ્રાંત થયેથી મનુષ્ય પાપાચરણ કરે છે, અને પાપ કરી તે મૂઢ દુર્ગતિને પામે છે, માટે મદ્યપાન કરવુંજ નહિ ॥ ૨૮ ॥

તેમ જુગાર તથા ચોરીવિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

द्यूतमेव पुरा कल्पे दृष्टं वैर-
करं नृणाम् । तस्माद्द्यूतं न
सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २९ ॥

પૂર્વે જુગાર મનુષ્યને વેર કરનાર જણાયલો છે, માટે બુદ્ધિમાને હાસ્યાર્થે પણ તે ન રમવો ॥ ૨૯ ॥

हरणं च परस्वानां परदारा-
भिमर्षणम् । सुहृदश्च परित्या-
गस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ ३० ॥

પારકા દ્રવ્યનું હરણ, પરસ્ત્રીસંગ તથા મિત્રનો ત્યાગ, એ ત્રણ દોષ ક્ષય પમાડનારા છે ॥ ૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

आहारः कलहः कंडुर्द्यूतादिव्य-
सनानि च । आलस्यमुद्यमो
निद्रा सेवनात्तु विवर्द्धते ॥ ३१ ॥

આહાર, કજીયો, ખંજવાળ, જુગારાદિ વ્યસન, આળસ્ય, ઉદ્યમ, તથા નિદ્રા, સેવવાથી વધે છે ॥ ૩૧ ॥

માટે કોઇ પણ પ્રકારના દુર્વ્યસનમાં પડવું નહીં, કેમકે એક પણ હલકી પગથી ઉતરાય તો પછી કોઈ પણ રીતનો વિચાર રેહેતો નથી. કોઇએ ભિક્ષુકને જોઈ પૂછયું કે,

भिक्षो कंथा श्लथा ते नहि
शफरिवधे जालमश्नासि मत्स्यां-
स्ते वै मद्योपदंशाः पिबसि
मधु समं वेश्यया यासि वेश्याम् ।
दत्वांऽघ्रिं मूर्ध्न्यरीणां तव किमु
रिपवो भित्तिभेत्ताऽस्मि येषां-
चोरोऽसि द्यूतहेतोस्त्वयि सक-
लमिदं नाऽस्ति नष्टे विचारः ॥ ३२ ॥

હે ભિક્ષુક, શું આ તારી શિથળ થયેલી ગોદડી છે? તો કે નહિ, માછલાં પકડવાની જાળ; ત્યારે શું તું માંછલાં ખાય છે? તો કે મદ્ય સહિત; ત્યારે શું તું મદ્ય પિયે છે? તો કે વેશ્યા સાથે; ત્યારે શું તું વેશ્યા પાસે જાય છે? તો કે શત્રુના માથાપર પગ મૂકી; ત્યારે શું તારા શત્રુ છે? તો કે જેના ઘરમાં ખાતર પાડું છું તે; ત્યારે શું તું ચોર છે? તો કે જુગાર રમવા માટે; ત્યારે શું તારામાં એ બધું છે? તો કે ભ્રષ્ટ થયા પછી વિચાર કેવો ॥ ૩૨ ॥

માટે દુર્જનના સંગથી દુર્વ્યસનમાં ન પડતાં નિરંતર સજ્જનોની સોબત રાખી ગુણી થવું. યદ્યપિ ધનવાનને સર્વત્ર માન છે, તથાપિ તેમાં જો સદ્‌ગુણ ન હોય, તો તે સભામાં શોભતો નથી, ને કંઇ ભાષણ કરવું હોય તો તેનાથી થઇ શકતું નથી; જેથી ધન છતાં પણ તે લોકોમાં પછવાડેથી મૂર્ખ કેહેવાય છે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

गुणेन स्पृहणीयः स्यात् न
रूपेण युतो जनः। सौगन्ध्यवर्ज्यं
नादेयं पुष्पं कांतमपि क्वचित् ॥ ३३ ॥

ગુણવાનની સૌ ઇચ્છા કરે છે; રૂપાળાની નહિ, કેમકે સુગંધ વિનાના સુંદર પુષ્પને પણ ક્યારેય કોઇ ગૃહણ કરતું નથી ૩૩

स जीवति गुणा यस्य यस्य धर्मः
स जीवति । गुणधर्मविहीनस्य
जीवितं निष्प्रयोजनम् ॥ ३४ ॥

જે ગુણવાન તથા સદાચરણી હોય તેજ જીવે છે, કેમકે ગુણ તથા સદાચરણ રહિતનું જીવવું નિષ્ફળ છે ॥ ૩૪ ॥

गुणैरुत्तमतां याति नोच्चैरास-
नसंस्थितः । प्रासादशिखर-
स्थोऽपि काकः किं गरुडायते ॥ ३५ ॥

ગુણવડે ઉત્તમ થવાય છે, ઉંચા આસન ઉપર બેસવાથી નહિ, કેમકે મેહેલના શિખરપર બેઠેલો કાગડો શું ગરૂડ થઇ શકે છે ॥ ૩૫ ॥

हस्ती स्थूलतनुः स चांकुशवशः किं
हस्तिमात्रोंऽकुशः दीपे प्रज्वलिते
प्रणश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः ।
वज्रेणापि हताः पतंति गिरयः किं
वज्रमात्रो गिरिः तेजो यस्य विरा-
जते स बलवान्स्थूलेषु कः प्रत्ययः॥३६॥

સ્થૂલ શરીરવાળો હાથિ પણ અંકુશને વશ છે, તે શું અંકુશ હાથિ જેવડો છે? દીપ પ્રજ્વલિત થવાથી અંધારૂં નાશ પામે છે, તે શું અંધારા જેવડો દીપ છે? અને વજ્રે કરી હણેલા પર્વત પડે છે, તે શું વજ્ર પર્વત જેવડું છે? માટે જેમાં તેજ છે તેજ બળવાન, સ્થૂલપણામાં શું વિશ્વાસ રાખવો ॥ ૩૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्य-
स्तत्राल्पधीरपि । निरस्तपादपे
देशे एरंडोऽपि द्रुमायते ॥ ३७ ॥

જ્યાં વિદ્વાન્ નથી, ત્યાં અલ્પબુદ્ધિવાળો પણ વખણાય છે, કારણ વૃક્ષ વિનાના દેશમાં એરંડ પણ વૃક્ષ કેહેવાય છે ૩૭

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतम् ।
तन्नाम जीवितमिह प्रवदंति तज्ज्ञाः का-
कोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुंक्ते॥३८॥

મનુષ્યે વિજ્ઞાન, શૌર્ય, વૈભવ તથા શ્રેષ્ઠ ગુણે સહિત ક્ષણમાત્ર પણ જે પ્રસિદ્ધપણે જીવાય, તેનેજ સુજ્ઞ પુરૂષો આ લોકમાં જીવવું કહે છે; કારણ ઘણો કાળ તો કાગડા પણ જીવે ને બળી ખાય છે ॥૩૮॥

विनाप्यर्थैर्वीरः स्पृशति बहुमानोन्नतिपदं। समायुक्तोप्यर्थैः परिभवपदं याति कृपणः ॥ ३९ ॥

વીર પુરૂષ ધન વિના પણ બહુ માનવાળી ઉંચી પદવિને પામે છે, ને કૃપણ ધનવાન્ છતાં પણ પરાભવ પામે છે ॥ ૩૯॥

कल्पयति येन वृत्तिर्येन च लोके प्रशस्यते सद्भिः। सगुणस्तेन च गुणिना रक्ष्यः संवर्धनीयश्च ॥ ४० ॥

જે ગુણે કરી લોકમાં વૃત્તિ ચાલે, ને સત્પુરૂષો વખાણે, તેજ ગુણ ગુણિયે સારી રીતે રક્ષણ કરવા તથા વધારવા લાયક છે ॥ ૪૦ ॥

તેમ શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

इभतुरगरथैः प्रयांति मूढा धनरहिता विबुधाः प्रयांति पद्भ्याम्। गिरिशिखरगताऽपि काकपंक्तिः पुलिनगतैर्न समत्वमेति हंसैः ॥ ४१ ॥

કદી ધન મળી જવાથી મૂઢ જન હાથિ, ઘોડા તથા રથપર બેસીને જાય, ને ધન ન મળવાથી વિદ્વજ્જન પગે ચાલે, તો પણ ગિરિ શિખર પર બેઠેલી કાગડાની પંક્તિ, નદી કિનારે બેઠેલા હંસ સરખી થતી નથી ॥ ૪૧ ॥

खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते शशी। उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चंद्रमाः ॥ ४२ ॥

જ્યાં સુધી ચંદ્ર ઉદય પામ્યો નથી, ત્યાંસુધી આગિયો કીટો પ્રકાશે છે, પણ સૂર્યના ઉદય સમય તો તે બન્ને પ્રકાશતા નથી ॥ ૪૨ ॥

रूक्षं वपुर्न च विलोचनहारि रूपं न श्रोत्रयोः सुखदमारटितं कदापि। इत्थं न साधु यदि किंचिदिदं च साधु तुच्छे रतिः करभ शीघ्रगतिश्च ते यत्॥४३॥

હે ઉંટ, તારૂં શરીર રૂક્ષ, રૂપ નેત્રને અણગમતું, અને ગાંગરવું સદા કર્ણ કઠોર, એ રીતે તારામાં કંઇ સારૂં નથી, પણ જો કંઇ હોય તો તારી કંટકાદિ તુચ્છ ખાવામાં પ્રીતિ તથા શીઘ્ર ગતિ, એ સારૂં છે ॥૪૩॥

अनसि सीदति सैकतवर्त्मनि प्रचुरभारभरक्षपितोदके। गुरुभरोद्धरणोद्धुरकंधरं स्मरति सारथिरेष धुरंधरम् ॥ ४४ ॥

જ્યારે ગાડું રેતીના રસ્તામાં ખુંચી જાય, ને ઘણા વજનદાર ભારથી પાણીમાં ઉલરી પડે, ત્યારે ઘણા ભારને ઉંચે ઉપાડી બહાર કાઢવામાં દૃઢ કાંધવાળા ધુરંધરને આ સારથિ યાદ કરે છે ॥ ૪૪ ॥

यद्यपि खदिरारण्ये गुप्तो वसतीह चंपको वृक्षः। तदपि च परिमलमतुलं दिशि दिशि कथयेत्समीरणस्तस्य ॥ ४५ ॥

જો કે આ લોકમાં ચંપાનું ઝાડ, ખેર વૃક્ષના અરણ્યમાં ગુપ્ત ઉગ્યું હોય, તોપણ તેનો અતુલ સુગંધ, વાયુ દિશો દિશામાં કહેતો ફરે છે ॥ ૪૫ ॥

लोचितमखिलं गहनं परितो दृष्टाश्च
विटपिनः सर्वे । सहकार न प्रपेदे
पथिकेन तवोपमा जगति ॥ ४६ ॥

હે આમ્રવૃક્ષ, પંથિયે આખું વન જોયું, ને ચોમેરથી સર્વ વૃક્ષ તપાસ્યાં, પણ જગતમાં તારા જેવું વૃક્ષ જોયું નહીં ॥૪૬॥

વળી કલ્પતરૂમાં કહ્યું છે કે,

वार्ता च कौतुकवती विमला च विद्या
लोकोत्तरः परिमलश्च कुरंगनाभेः ।
तैलस्य बिंदुरिव वारिणि दुर्निवार
मेतत्त्रयं प्रसरति स्वयमेव लोके ॥ ४७ ॥

ઘણું કરી કૌતકવાળી વાર્તા, વિમલ વિદ્યા અને કસ્તુરિઆ મૃગની નાભીનો ઉત્તમ સુગંધ, એ ત્રણ પાણીમાં તૈલબિંદુની પેઠે, લોકમાં રોકાયાવિના પોતાની મેળે પ્રસાર પામે છે ॥ ૪૭ ॥

शिशुरपि निपुणो गुरोर्गरीया-
न्न तु वपुषैव महान्महत्प्रतिष्ठः ।
मणिरणुरपि भूषणाय पुंसां
नतु पृथुलापि शिला विलासहेतुः ॥४८॥

શાસ્ત્ર જાણનાર નાની વયનો પણ મોટી વયવાળા કરતાં સલાહ પૂછવામાં શ્રેષ્ઠ જાણવો, કંઇ શરીરે કરી મોટો મોટી પ્રતિષ્ઠાવાન્ થતો નથી; કેમકે મણિ આણું છતાં પણ પુરૂષને ભૂષણરૂપ થાય છે, કંઇ મોટી શિલા વિલાસનો હેતુ થતી નથી ॥ ૪૮ ॥

काकस्य चंचुर्यदि हेमयुक्ता माणिक्ययुक्तौ
चरणौ च तस्य । एकैकपक्षे यदि मौक्ति-
कानि तथापि काको न च राजहंसः ४९

કદિ કાગડાની ચાંચ સોનાની, પગ મણિયે કરી યુક્ત તથા એકેક પાંખ મોતિ જડિત હોય, તોપણ કાગડો રાજહંસ થતો નથી ॥ ૪૯ ॥

માટે સજ્જનોની સોબત કરી સદ્ગુણ સંપાદન કરવા, ને પોતાની મહાજનોની પંક્તિમાં ગણુના થાય તે રીતનો યત્ન કરવો. મહાજનોનાં લક્ષણ વિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः ।
दत्वा न पश्चात्कुरुते हि तापं
स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ५० ॥

જે પોતાના સુખસમયમાં બહેકી જતો નથી, બીજાને દુઃખ થતાં રાજી થતો નથી, અને આપ્યા પછી સંતાપ કરતો નથી, તે સારા સ્વભાવવાળો સત્પુરૂષ કેહેવાય છે ॥ ૫૦ ॥

તેમ ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

छिन्नोऽपि चंदनतरुर्न जहाति गंधं
वृद्धोऽपि वारणपतिर्न जहाति ली-
लाम् । यंत्रार्पितो मधुरतां न जहा-
तिचेक्षुः क्षीणोऽपि न त्यजति शील-
गुणान् कुलीनः ॥ ५१ ॥

જેમ છેદાતાં પણ ચંદન વૃક્ષ ગંધને, વૃદ્ધ થતાં પણ હસ્તિ ઝુલવારૂપ લીલાને, અને યંત્રમાં અર્પણ કર્યા છતાં પણ શેરડી મધુરતાને છોડે નહિ, તેમ કુલીન દુર્બળ થતાં પણ પોતાના શીલગુણને છોડતો નથી ॥ ૫૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते सभ्या इह भूतले । आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं सुहृदो जनाः ॥ ५२ ॥

જેમને ઘેર કામ માટે મિત્રજન આવે છે, તે આ ભૂતળમાં વિવેક જાણનાર, સભ્ય તથા ધન્ય છે ॥ ૫૨ ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः। यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ५३ ॥

વિપત્તિમાં ધૈર્ય, ચઢતીમાં ક્ષમા, સભામાં વાક્ચાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, યશમાં પ્રીતિ અને શાસ્ત્રમાં વ્યસન, એ ઘણુંકરી મહાજનમાં સ્વભાવથી હોય છે ॥ ૫૩ ॥

તેમ શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरंतः शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् । ददति जलमनल्पं स्वादु तज्जीवनांतं न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरंति ॥ ५४ ॥

નાલીયરનાં ઝાડ, પેહેલી વયમાં થોડુંક પણ પીધેલું પાણી યાદ કરી, માથે ભાર સહન કરતાં મનુષ્યને તેના જીવિત પર્યંત ઘણુંક સ્વાદિષ્ટ જળ, ફળ સહિત આપે છે, કારણ કરેલા ઉપકારને સત્પુરૂષો ભુલતા નથી ॥ ૫૪ ॥

સભાતરંગમાં પણ કહ્યું છે કે,

परोपदेशे पांडित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम्। धर्मे स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित्तु महात्मनः ॥ ५५ ॥

બધાયે પારકાને ઉપદેશ કરવામાં પાંડિત્ય કરવું સહેલું છે, પણ પોતે સદાચરણે વર્તવું, એ તો કોઇ મહાજનમાંજ હોય છે ॥ ૫૫ ॥

भवंति नम्रास्तरवः फलोद्गमैर्नवांबुभिर्भूरिविलंबिनो घनाः । अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ५६ ॥

વૃક્ષો ફળ આવતાં નમ્ર, મેઘ નવા જળવડે ઘણા નીચે નમેલ, તથા સત્પુરૂષ સમૃદ્ધિ મળતાં નરમાશવાળા થાય છે, કારણ પરોપકાર કરનારનો એ સ્વભાવજ છે ॥ ૫૬ ॥

पद्माकरं दिनकरो विकचं करोति चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् । नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति संतः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥५७॥

સૂર્ય દિનકમળને તથા ચંદ્ર રાત્રિકમળસમુદાયને પ્રફુલ્લિત કરે છે, અને મેઘ માગ્યા વગર જળ આપે છે, કારણ સત્પુરૂષ પારકા હિતમાં પોતાની મેળેજ પ્રવર્તે છે ॥ ૫૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

विरला जानन्ति गुणान्विरलाः कुर्वंति निर्धने स्नेहान्। विरलाः परकार्यरताः परदुःखेनापि दुःखिता विरलाः ॥५८॥

વિરલા ગુણને જાણે છે, વિરલા નિર્ધન પર સ્નેહ કરે છે, વિરલા પારકું કાર્ય કરવામાં પ્રીતિ રાખે છે, ને વિરલા પારકા દુઃખે કરી દુઃખી થાય છે ॥ ૫૮ ॥

वने कुरंगास्तृणधान्यभुक्ता बुभुक्षिता घ्नंति कदा न जीवान्। एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीतिमार्गं परिलंघयंति ॥ ५९ ॥

જેમ વનમાં તૃણ તથા ધાન્ય ખાનારા મૃગ ભૂખ્યા થાય તો પણ ક્યારેય જીવની હિંસા કરતા નથી, તેમ કુલીન મનુષ્ય દુઃખથી પીડાય તોપણ નીતિમાર્ગને છોડતા નથી ॥ ૫૯ ॥

सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम्। असद्भिः शपथेनापि जले लिखितमक्षरम् ॥ ६० ॥

સત્પુરૂષોયે હસતાં હસતાં બોલેલું પણ પથ્થર પર લખેલા અક્ષર સરખું, ને અસત્પુરૂષોએ સોગન ખાઇને કહેલું પણ જળમાં લખેલા અક્ષર સરખું જાણવું ॥૬૦॥

दाता न दापयति दापयिता न दत्ते यो दानदापनपरो मधुरं न वक्ति। दानं च दापनमथो मधुरा च वाणी त्रीण्यप्यमूनि खलु सत्पुरुषे वसंति ६१

દાતા બીજેથી દેવરાવતો નથી ને દેવરાવનાર પોતે દેતો નથી, અને જે દેનાર તથા દેવરાવનાર હોય, તે મધુર બોલતો નથી, માટે દેવું, દેવરાવવું તથા મધુર વાણી બોલવી, એ ત્રણ ગુણ કોઈ સત્પુરૂષમાંજ હોય છે ॥ ૬૧ ॥

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे प्रचलति यदि हैमः शीततां याति वन्हिः। विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रे न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ ६२ ॥

કદિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે, હિમાલય ચળાયમાન્ થાય, અગ્નિ શીતતાને પામે, તથા પર્વતની ટોચ ઉપર કમળ ખીલે, તોપણ સત્પુરૂષોનું વાક્ય ક્યારેય ચળાયમાન્ થતું નથી ॥ ૬૨ ॥

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रिया। चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥ ६३ ॥

જેવું ચિત્ત તેવી વાણી, જેવી વાણી તેવીજ ક્રિયા, એ રીતે ચિત્ત, વાણી તથા ક્રિયાને વિષે સત્પુરૂષની એક રૂપતા હોય છે ॥ ૬૩ ॥

वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः। करणं परोपकरणं येषां केषां न ते वन्द्याः ॥ ६४ ॥

જેમનું મુખ પ્રસન્નતાનું ઘર, હૃદય દયાળુ, વાણી અમૃત સરખું મધુર બોલનારી તથા ધર્મક્રિયા પરોપકારી હોય, તે કોને વંદ્ય નથી ॥ ૬૪ ॥

એ રીતનાં મહાજનોનાં લક્ષણ સંપાદન કરવાં, અને જે પોતાને ધન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેમાંથી પોતાના તથા કુટુંબના ઉપભોગ, પરોપકાર તથા કોઇ સાથે જુનો નેક જાળવવામાં જે વાપરવું ઘટે તે યથાશક્તિ વાપરવું, અને કંઇ મોટું ધર્મ કાર્ય ચાલુ રાખવું હોય તો તેને માટે ફંદ કરી તેના વ્યાજમાંથી ચલાવવું; એકદમ કંજુસ કે ઉડાઉ થવું નહીં. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् । रसायनमिवप्राज्ञैः सहसा न कदाचन ॥ ६५ ॥

બુદ્ધિમાને પોતે મેળવેલું ધન, રસાયનની પેઠે, ધીરે ધીરે ભોગવવું, પણ કયારેય એકદમ નહિ ॥ ૬૫ ॥

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदवक्षयात् । रक्षितं वर्धयेत्सम्यक् वृद्धं दीनेषु निक्षिपेत् ॥ ६६ ॥

ધન ન મળે ત્યાંસુધી ઈચ્છવું, મળેલાની ક્ષયથી રક્ષા કરવી, રક્ષણ કરેલાને સારી રીતે વધારવું, અને વધેલા ધનને ગરીબોના ઉપકારમાં વાપરવું ॥ ૬૬ ॥

दानोपभोगरहिता दिवसा यस्य यांति वै । स कर्मकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ६७ ॥

જે ધનવાનના દિવસ પરોપકાર તથા ભોગ વિના જાય છે, તે લુવારની ધમણની પેઠે, શ્વાસ લેતાં પણ જીવતો નથી ॥ ૬૭ ॥

दातव्यं भोक्तव्यं केवलधनसंचयो न कर्तव्यः । पश्येहमधुकरीणां संचितमर्थं हरंत्यन्ये ॥ ६८ ॥

ધન દેવું તથા ભોગવવું પણ કેવળ તેનો સંચય ન કર્યા કરવો, કારણ અહિંજ મધમાંખિના કેવળ એકઠા કરેલા મધને બીજા હરી જાય છે! તે જો ॥ ૬૮ ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवंति वित्तस्य । यो न ददाति न भुंक्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ६९ ॥

દાન, ભોગ તથા નાશ, એ ધનની ત્રણ ગતિ થાય છે, માટે જે દેતો તથા ભોગવતો નથી, તેના ધનની નાશરૂપ ત્રીજી ગતિ થાય છે ॥ ૬૯ ॥

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम् । वित्तं त्यागनियुक्तं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥ ७० ॥

પ્રિય વાણી સહિત દાન, ગર્વ રહિત જ્ઞાન, ક્ષમા યુક્ત શૌર્ય, તથા પરોપકાર સહિત ધન, એ ચાર શ્રેષ્ઠ ગુણ દુર્લભ છે ॥૭૦॥

यो नात्मजे न गुरवे न च बंधुवर्गे दीने दयां न कुरुते न च भृत्यवर्गे ।
किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके काकोऽपिजीवतिचिरंचबलिंचभुंक्ते॥७१॥

જે પુત્ર, વડીલ, બાંધવ, ચાકર તથા ગરીબ પરદયા કરતો નથી, તેના જીવિતનું ફળ મનુષ્ય લોકમાં શું છે? કારણ કાગડો પણ ઘણો કાળ જીવે ને બળી ખાયે છે ॥૭૧॥

તેમ શાર્ઙ્ગધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिनिपुणैर्बहुभिस्तिरस्कृतस्य ।
उदरभरणमात्रकेवलेच्छोः
पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः ॥७२॥

અહિત તથા હિતરૂપ વિચારે કરી શૂન્ય બુદ્ધિવાળા અને ઘણા વિદ્વાનોએ તિરસ્કાર કરેલા, માત્ર ઉદર ભરણની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષપશુ તથા પશુમાં શું વિશેષ છે ॥ ૭૨ ॥

यो न ददाति न भुंक्ते सति विभवे
नैव तस्य तद्द्रव्यम् । तृणमयकृत्रिम-
पुरुषो रक्षति शस्यं परस्यार्थे ॥ ७३ ॥

જે વૈભવ છતાં પરોપકાર કરતો નથી, ને ભોગ ભોગવતો નથી, તેનું તે દ્રવ્ય નથી, કેમકે તૃણમય કૃત્રિમ પુરૂષ પારકાને અર્થે ધાન્યની રક્ષા કરે છે ॥ ૭૩ ॥

गर्जितबधिरीकृतककुभा किमनेन
कृतं हि घनेन । इयती चातकचं-
चुपुटी सापि भृता नैव जलेन ॥ ७४ ॥

ગાજીને મેઘે દિશાઓ બેહેરી કરી મૂકી, તેણે કરી એણે શું કર્યું? કારણ આટલુંક ચાતક પક્ષીનું ચાંચરૂપ પાત્ર જળવડે ભર્યું તો નહીં ॥ ૭૪ ॥

વળી પ્રસંગ રત્નાવળીમાં કહ્યું છે કે,

ग्रासोद्गलितसिक्थस्य करिणः
किं गतं भवेत् । पिपीलिका
तु तेनैव सकुटुंबोपजीवति ॥ ७५ ॥

હાથિના સીજવેલા ભાતના પિંડરૂપ ગ્રાસમાંથી કંઈ પડી ગયું તો તેમાં તેનું શું ગયું? પણ તે વડે કીડિયો તો કુટુંબ સહિત જીવે છે ॥ ૭૫ ॥

તેમ રસિકજીવનમાં કહ્યું છે કે,

इयतां संपत्तावपि च सलि-
लानां त्वमधुना न तृष्णामार्तानां
हरसि यदि कासार सहसा ।
निदाघे चंडांशौ किरति परितो
ऽङ्गारनिकरं कृशीभूतः केषामहह
परिहर्ताऽसि खलु ताम् ॥ ७६ ॥

હે તળાવ, હમણાં પાણીની આટલી સંપત્તિ છતાં જો તું તર્ષ્યાની તૃષાને એકદમ ટાળીશ નહિ, તો ઉનાળામાં સૂર્યનાં તીક્ષ્ણ કીરણ ચોમેરથી અંગાર સમૂહ ફેલાવશે, ત્યારે સૂકાયલો તું કેની તૃષા મટાડીશ ॥ ૭૬ ॥

પણ એ પરોપકાર કરવા તથા ભોગ ભોગવવામાં નિયમ રાખવો, કેમકે ગજા ઉપરાંત પરોપકાર કરવાથી નિર્ધન થવાય છે, ને ભોગ ભોગવવાથી રોગી તથા દરિદ્ર થવાય છે. જેથી શરીર તથા ધન બન્નેનો નાશ થતાં પોતાના કુટુંબમાં દુઃખ આવી પડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે કે, પોતાના જીવતાં તથા મરણ પછી પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ સારી રીતે થાય તે રીતનો પોતાની શક્તિ મુજબ બંદોબસ્ત કરવો; પણ પાડોસણને આટો આપવો ને ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે, તથા બાવાને બંટી

દેવી ને છોકરાં છાશ પિયે, એ રીતના ઘર વેંચી નાતવરા કરવા જેવા પરોપકાર તથા ભોગ કોઈ કાળે કરવા નહિ, પણ સદા નિયમથી વર્તવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

अर्थानामीश्वरो यः स्यादिंद्रिया-
णामनीश्वरः । इन्द्रियाणामनैश्व-
र्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ७७ ॥

જે ધનનો ઇશ્વર છે, પણ ઇન્દ્રિયોનો નિયંતા નથી, તે ઇન્દ્રિયો વશ ન રાખવાથી ધનથી ભ્રષ્ટ થાય છે ॥ ૭૭ ॥

रथः शरीरं पुरुषस्य राज-
न्नात्मा नियंतेंद्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै
र्दांतैः सुखं याति रथीव धिरः ॥ ७८ ॥

હે રાજન્, પુરૂષનું શરીર રથ, આત્મા સારથી ને ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે, માટે ધીર મનુષ્ય સાવધાન થઈ તે નિયમમાં રાખેલા ઇન્દ્રિયરૂપ સારા અશ્વે કરી કુશળ સારથીની પેઠે સુખ પામે છે, ॥ ૭૮ ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव
रिपुरात्मनः ।बंधुरात्मात्मन-
स्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ॥ ७९ ॥

આત્મા પોતે પોતાનોજ બંધુ તથા પોતે પોતાનોજ શત્રુ છે, કેમકે જેણે પોતાને પોતા વડે જીત્યો છે, તે પોતાનો બંધુ છે ॥ ૭૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

कुरंगमातंगपतंगमीना
भृंगा हताः पंचभिरेव पंच ।
एकः प्रमादी स कथं हतो न
यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥ ८० ॥

હરિણ, હસ્તી, પતંગ, મત્સ્ય તથા ભ્રમર, એ પાંચ પ્રાણિ ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધરૂપ પાંચ વિષયમાં અતિ આસક્ત થવાથી તે વડે હણાય છે; તો એકજ ગાફલ મનુષ્ય જે પાંચ ઇન્દ્રિય વડે પાંચે વિષયને અતિ આસક્તિથી સેવે તે કેમ ન હણાય ॥ ૮૦ ॥

પણ અમુક સમયે પરોપકાર કરશું તથા ભોગ ભોગવશું એવા વિચાર રાખવા નહિ; કેમકે સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે પદાર્થ માત્ર અનિત્ય હોવાથી ક્ષણમાત્ર પણ શરીરનો ભરોસો નથી. માટે જે શુભ કર્તવ્ય હોય, તે નિરંતર કરતા રેહેવું. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

आयुः क्षणलवमात्रं न लभ्यते हेम-
कोटिभिः क्वापि । तच्चेद्गच्छति सर्वं
मृषा ततः काधिका हानिः ॥ ८१ ॥

કોટી સોના મોહોર વડે પણ ક્યાંય ક્ષણ માત્ર આયુષ મલતું નથી, માટે તે જો સર્વે ફોકટ જાય, તો તેથી અધિક હાનિ બીજી કઇ ॥ ૮૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

यावत्स्वस्थमिदं शरीरमरुजं याव-
ज्जरा दूरतो यावच्चेंद्रियशक्तिरप्र-
तिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा
कार्यःप्रयत्नो महान् संदीप्ते भवने
प्रकूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ८२ ॥

જ્યાંસુધી આ શરીર રોગ ન થતાં સ્વસ્થ છે, ઘડપણુ છેટું છે, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ હણાઈ નથી, ને આયુષનો ક્ષય થયો નથી, ત્યાંસુધીજ બુદ્ધિમાને પોતાના શ્રેય માટે મહાન્ પ્રયત્ન કરી લેવો; કેમકે ઘરને આગ લાગે ત્યારે કુવો ખોદવાનો યત્ન કેવો ॥ ૮૨ ॥

કારણુ ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

चेतोहरा युवतयः सुहृदोऽनुकूलाः
सद्बांधवाः प्रणतिनम्रगिरश्च भृत्याः ।
गर्जंति दंतिनिवहास्तरलास्तुरंगाः
संमीलने नयनयोर्न हि किंचिदस्ति ॥८३॥

ભોજ રાજાએ કહ્યું કે, મારે ચિત્તને હરે તેવી સ્ત્રી, અનુકૂળ મિત્ર, સારા સંબંધી, નમ્રતા તથા વિનયયુક્ત વાણીવાળા ચાકર અને ગર્જતા હસ્તિ તથા ચંચળ ઘોડા છે! ત્યારે કાલીદાસ બોલ્યો કે, આંખ વિંચાયા પછી કંઇ નથી ॥ ૮૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अशनं मे वसनं मे जाया मे बंधु-
वर्गो मे । इति मे मे कुर्वाणं काल-
वृको हंति पुरुषाजम् ॥ ८४ ॥

આ મારૂં અન્ન, મારાં વસ્ત્ર, મારી સ્ત્રી તથા મારા સંબંધી, એમ મારૂં મારૂં કરનાર પુરૂષરૂપ બકરાને, કાળરૂપ વરૂ હણે છે ॥ ૮૪ ॥

संक्षेपात् कथ्यते धर्मो जनाः किं
विस्तरेण वः । परोपकारः पुण्याय
पापाय परपीडनम् ॥ ८५ ॥

હે મનુષ્ય, પરોપકારથી પુણ્ય તથા પારકાને પીડા કરવાથી પાપ, એ સંક્ષેપથી ધર્મ કહેવાય છે, વિસ્તારે કરી શું ॥૮૫॥

अनित्यानि शरीराणि विभवो
नैव शाश्वतः । नित्यं संनिहितो
मृत्युः कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥ ८६ ॥

શરીર નાશવંત છે, વૈભવ નિરંતર નથી, ને મૃત્યુ નિત્ય પાસે છે, એમ જાણી ધર્મ સંગ્રહ કરવો ॥ ૮૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत
पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः
कृतमस्य न वा कृतम् ॥ ८७ ॥

આવતી કાલનું કાર્ય આજે, ને દિવસના પાછલા પહોરનું કાર્ય પેહેલા પોહોરે, કરવા યોગ્ય હોય તો કરવું; કેમકે મૃત્યુ, મનુષ્યે પોતાનું કામ પુરૂં કર્યું વા નથી કર્યું, તેની વાટ જોતો નથી ॥ ૮૭ ॥

એ રીતે ધનનો ઉપયોગ કરતાં તેની રક્ષા કરવી. કોઇની સાથે ધીરધાર આદિ લઈ કોઇ રીતનો વાંધો પડે તો ચાલતાં સુધી ઘર મેળે પતાવવો, ને તેમ જો ન પતી શકે તો, વચમાં બે સારા મધ્યસ્થ ઠેરવી તે દ્વારા પતાવવો, પણ બોહોસ કરી બન્ને પક્ષને ધનની હાની થાય તે રીતે રાજદરબારે ચડવું નહીં. કેમકે નીતિમાન્ મધ્યસ્થો જે ચુકાદો આપે છે, તે ઘણુંકરી યથાર્થજ હોય છે. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

मानाद्वा यदि वा लोभात् क्रोधाद्वा यदि वा भयात् । योऽन्यायादन्यथा ब्रूते स नरः पापमाप्नुयात् ॥८८॥

માન, લોભ, ક્રોધ વા ભયથી જે મનુષ્ય ન્યાય મૂકી અન્યથા બોલે, તે પાપી થાય છે ॥ ૮૮ ॥

વળી પાકી અવસ્થામાં પુત્ર નહાના હોય વા હોયજ નહીં, તો ધંધાનો મોટો ડોળ કરવો નહીં; તેમ કોઇને પોતાનું નામ, ઠામ તથા ધન સોંપી તે દ્વારા પણ મોટા ડોળમાં પડવું નહીં, કેમકે ઘણુંકરી પારકાને કાળજી થોડી હોય છે. તેમ ધણી જો સંભાળવા અસમર્થ હોય, તો તેમની દાનતમાં પણ ફેર પડે છે; જેથી નામ, ઠામ તથા ધન એ ત્રણેને નુકસાન પોહોચે છે. અને તેવી નુકસાની પાકી અવસ્થામાં ફરી કમાવાની શક્તિ ન હોવાથી અતિ દુઃખદાયક થઇ પડે છે. ધન જતું રહે તો મનુષ્યની સ્થિતિ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

तानींद्रियाणि विकलानि मनस्तदेव सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव । अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ८९

જો કે તેજ વિકલ નહીં થયેલી ઇન્દ્રિયો, તેજ મન, તેજ નહિ હણાયલી બુદ્ધિ તથા તેજ વચન છતાં, જ્યારે પુરૂષ ધનની ગરમીથી રહિત થાય છે, ત્યારે ક્ષણમાં જાણે બીજોજ થઇ જાય છે ! એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥૮૯॥

માટે ધનની રક્ષા કરતાં સંસારમાં પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખમાં જાય, તે રીતે ન્યાયથી સદા યત્ન કરતાં રેહેવું. અને પરોપકાર કરવામાં પ્રીતિ રાખવી; જેથી ઉત્તમ ગૃહસ્થોની પંક્તિમાં ગણના થાય છે, ને પોતાને પણ સુખ રહે છે. ઉત્તમ તથા અધમ ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यदि रामा यदि च रमा यदि तनयो विनयगुणोपेतः । तनये तनयोत्पत्तिर्ह्यरोगिता चेत्किमाधिक्यम् ॥ ९० ॥

આ સંસારમાં જો રૂડી સ્ત્રી, ધન, વિવેકી ગુણવાન્ પુત્ર, પૌત્ર તથા શરીર નિરોગી હોય, તો તેથી અધિક શું ॥ ૯૦ ॥

सानंदं सदनं सुताश्च सुधियः कांता न दुर्भाषिणी स्वेच्छापूर्णधनं स्वयोषितिरतिः स्वाज्ञापराः सेवकाः । आतिथ्यं विभुचिंतनं प्रतिदिनंमिष्टान्नपानं गृहे साधोर्मैत्र्यमरोगिता च सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥ ९१ ॥

આનંદયુક્ત ઘર, સારી બુદ્ધિવાળા પુત્ર, મધુર બોલનારી સ્ત્રી, ઈચ્છા પૂર્ણ થઇ શકે તેટલું ધન, માત્ર પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિ, આજ્ઞા પાળનાર ચાકર, પરોણાગત, પ્રતિ દિવસ ઈશ્વરચિંતન, ઘરમાં રૂચતાં અન્નપાન, સજ્જનની મિત્રતા તથા નિરંતર નિરોગીપણું, એટલાયે યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય જાણવો ॥ ૯૧ ॥

क्रोधांधाः शिशवः सवारि सदनं
पंकावृतं चांगणं शय्या • दंशवती
च रूक्षमशनं धूमेन पूर्णं गृहम् ।
भार्या निष्ठुरभाषिणी प्रकुरुते
क्रोधांधदृष्टिं सदा स्नानं शीतलवा-
रिभिः प्रतिदिनं धिग्धिग्गृहस्थाश्रमः ९२

ક્રોધે કરી અંધ બાળક, ભિનું તથા ધૂમાડાવાળું ઘર, ગારાવાળું આંગણું, શય્યા માંકડવાળી, લુખું ભોજન, સ્ત્રી સદા કઠોર બોલનારી તથા ક્રોધાંધ દૃષ્ટિથી જોનારી અને નિત્ય શીતળ જળ વડે સ્નાન, એટલાયે યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમને ધિક્કાર છે ૯૨

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरीच विद्या
षड्जीवलोके हि सुखानि राजन् ॥९३॥

હે રાજન્, નિત્ય ધનાગમ, નિરોગીપણું, પ્રિય તથા પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી, વશ્ય પુત્ર તથા પુરૂષાર્થ સંપાદન કરાવનારી વિદ્યા, એ છ જીવ લોકમાં સુખ કહ્યાં છે ॥૯૩॥

कुग्रामवासः कुलहीनसेवा
कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या ।
पुत्रश्च मूर्खो विधवा च कन्या
विनाग्निना षट् प्रदहंति कायम् ॥ ९४ ॥

અને કુગ્રામમાં વાસ, કુલહીનની સેવા, ખરાબ ભોજન, ક્રોધમુખી ભાર્યા, મુર્ખ પુત્ર તથા વિધવા કન્યા, એ છ અગ્નિ વિના શરીરને બાળે છે ॥ ૯૪ ॥

आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः
सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः
षड्जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥९५॥

હે રાજન્, આરોગ્ય, અનૃણીપણું, અપ્રવાસ, સજ્જનની સંગત, પોતાની ખાત્રીની જીવિકા તથા નિર્ભય વાસ, એ છ જીવ લોકમાં સુખ કહ્યાં છે ॥ ૯૫ ॥

अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैः संधिं परदाराभिमर्षम् ।
दंभं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं
न सेवते यश्च सुखी सदैव ॥ ९६ ॥

જે ઘરથી અનર્થરૂપ પ્રવાસ, પાપીની સોબત, પરદારગમન, દંભ, ચોરી, ચાડી તથા મદ્યપાન કરતો નથી, તે સદા સુખી જાણવો ॥ ૯૬ ॥

એ રીતે ધન મેળવી તેનો યથાશક્તિ પરોપકાર કરવામાં તથા પોતાના તેમજ કુટુંબના ઉપભોગ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં ન આવે ને જરા આવી પ્રાપ્ત થાય અથવા અચાનક મરણ આવી પહોંચે, તો તે વેળા ઘણોક પશ્ચાત્તાપ થાય છે. કારણ કહ્યું છે કે,

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता
दानं न दत्तं वयमेव दत्ताः ।
कालो न यातो वयमेव याता
तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥९७॥

ભોગ ભોગવ્યા નહિ, પણ અમેજ ભોગવાણા! દાન દીધું નહિ, પણ અમેજ દેવાણા! કાળ ગયો નહીં, પણ અમેજ ગયા! અને તૃષ્ણા જીર્ણ થઇ નહિ, પણ અમેજ જીર્ણ થયા ॥ ૯૭ ॥

अर्थाः पादरजः समा गिरिनदी वेगोपमं यौवनं आयुष्यं जलबिंदुलोलचपलं फेनोपमं जीवनम् । दानं यो न करोति निश्चलमतिर्भोगं न भुंक्ते च यः पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः शोकाग्निना दह्यते ॥ ९८ ॥

ધન પગની રજ સમાન, યૌવન પર્વતની નદીના વેગ સરખું, આયુષ જળબિંદુ સરખું ચપળ તથા જીવતર ફીણ સમાન છે, એમ જાણી જે નિશ્ચય મતિવાળો પરોપકાર કરતો નથી તથા ભોગ ભોગવતો નથી, તે વૃદ્ધ થયા પછી પશ્ચાત્તાપ યુક્ત થઇ શોકરૂપ અગ્નિ વડે બળે છે ૯૮

એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે, તેમ મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો, ને ધન વિના વ્યવહારસંબંધિ કંઇ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી આચાર્યે તે મેળવવામાં ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં ભૂતિને અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ यान्यनवद्यानिकर्माणितानिसेवितव्यानिनोइतराणि ॥

નવમો ઉપદેશ જે કંઈ અનિંદિત કર્મ હોય તે કરવા અને નિંદિત હોય તે ન કરવાનો છે. કારણ લોકમાં અનિંદિત કર્મ કરનાર યશ તથા સત્કારને અને નિંદિત કર્મકરનાર અપયશ તથા તિરસ્કારને પામે છે. જેની લોકમાં નિંદા થતી નથી એવું સદાચરણ અનિંદિત અને તેનાથી ઉલટું જે અસદાચરણ તે નિંદિત કર્મ કહેવાય છે. હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, સ્વચ્છતા રાખવી, ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી, પરોપકાર કરવો, દયા રાખવી, મનને નિયમમાં રાખવું, ક્ષમા રાખવી, કોઇનો દ્રોહ ન કરવો, સ્ત્રી પુરૂષે સંપથી રેહેવું, કુટુંબમાં કલેશ ન કરવો, તેનું પોષણ કરવું, બાળકોનું રક્ષણ કરવું, તેમને સારી કેલવણી આપવી, તેમના ઉપર ક્રૂર ન થવું, તથા તેમને કવખતે પરણાવી દેવાં નહીં. પરસ્ત્રીગમન ન કરવું, શરીર સ્વસ્થ રહે તે રીતે આચરવું, વડીલોનું માન રાખવું, નહાના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, રાજનિયમને અનુસરી ચાલવું, દુર્જનની સોબત ન કરવી, રોગી તથા અપંગનું હાસ્ય ન કરવું, તેમના ઉપર દયા રાખવી, રોગનું, અપંગપણાનું તથા મરવાનું મહેણું ન મારવું, પ્રિય બોલવું, કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગવું, વૃથા કાળક્ષેપ કરવો નહીં, સાહસ ન કરવું, વાદ ન કરવો, પોતાની શક્તિ મુજબ વર્તવું, પોતાનાં વખાણ ન કરવાં, ગર્વ ન કરવો, દેશકાળને અનુસરી ચાલવું, ચાડી ન કરવી, મિથ્યાભિમાન ન રાખવું, પરોણાનો સત્કાર કરવો અને કોઇના પણ સારા ગુણ હોય તે ગ્રહણ કરવા દુર્ગુણ ગ્રહણ કરવા નહીં, ઇત્યાદિ સદાચરણ અનિંદિતકર્મ કેહેવાય છે. વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા તથા ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् । अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि च ॥ ९९ ॥

પાણીમાં મળ મૂત્ર છોડવાં વા થુંકવું નહીં, તેમ વિષ તથા અપવિત્ર પદાર્થથી ખરડાયલું વા લોહિયાળું બીજું કંઈ પણ નાખવું નહિ ॥ ૯૯ ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १०० ॥

મળ મૂત્રનો ત્યાગ, તે કર્યા પછી હાથ પગ ધોવારૂપ ક્રિયા તથા એઠું અન્ન નાખવું, એ બધું ઘરથી દૂર કરવું ॥૧૦૦॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

यस्य चित्तं द्रवीभूतं कृपया सर्वजंतुषु । तस्य ज्ञानेन मोक्षेण किं जटाभस्मलेपनैः ॥ १०१ ॥

જેનું ચિત્ત સર્વ પ્રાણિ પર દયાવડે પિગળે છે, તેને જ્ઞાન, મોક્ષ, જટા તથા ભસ્મ લેપને કરી. શું? ॥ ૧૦૧ ॥

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च । शुभं वेत्त्यशुभं पापं भद्रं वेत्त्यबुधो नरः ॥ १०२ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય અમિત્રને મિત્ર કરે છે, મિત્રનો દ્વેષ તથા હાનિ કરે છે, શુભને અશુભ જાણે છે અને પાપને કલ્યાણ માને છે ॥ ૧૦૨ ॥

अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा । यत्रास्ते विषसंसर्गोऽमृतं तदपि मृत्यवे ॥ १०३ ॥

અશુભાચરણથી શુભની પ્રાપ્તિ દેખાય, તોપણ તેથી શુભગતિ થતી નથી, કેમકે જેમાં વિષ મળેલું છે, એવું અમૃત પણ મરણ પમાડે છે ॥ ૧૦૩ ॥

मनसापि हि भूतानां योऽनिष्टानि प्रचिन्तयेत् । भवंति तस्य तान्येव इह लोके न संशयः ॥ १०४ ॥

જે મનવડે પણ પ્રાણિયોનું અનિષ્ટ ચિંતવે છે, તેને આ લોકમાં તેવુંજ થાય છે, એમાં સંશય નહિ ॥ ૧૦૪ ॥

अयशः प्राप्यते येन येन चापगतिर्भवेत् । पुण्यं च भ्रश्यते येन तत्कर्म न समाचरेत् ॥ १०५ ॥

માટે જેથી અપકીર્તિ તથા અવગતિ થાય અને પુણ્ય નાશ પામે, તેવું કર્મ આચરવું નહિ ॥ ૧૦૫ ॥

भिन्नस्वरमुखवर्णः शंकितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः । भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसंत्रासितः पुरुषः ॥१०६॥

પાપ કરી, પોતાનાજ કર્મથી ભય પામેલ મનુષ્ય, ભેદાયલા સ્વર તથા મુખવર્ણવાળો, શંકાથી જોનારો તથા તેજ ઉડી ગયેલો થાય છે ॥ ૧૦૬ ॥

परोपदेशवेलायां शिष्टाः सर्वे
भवंति वै। विस्मरंति हि शिष्टत्वं
स्वकार्ये समुपस्थिते ॥ १०७ ॥

પારકાને ઉપદેશ દેવા ટાણે બધા શ્રેષ્ઠ થાય છે, પણ પોતાના કાર્ય ટાણે શ્રેષ્ઠપણું ભુલી જાય છે ॥ ૧૦૭ ॥

जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं
खलु देहिनाम्। तथाविधमिति
ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणमाचरेत् ॥ १०८ ॥

જળમાં પડેલા ચંદ્ર બિંબની પેઠે મનુષ્યનું જીવિત ચંચળ છે, એમ જાણી નિરંતર સદાચરણે વર્તવું ॥ ૧૦૮ ॥

यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा
ध्रुवं प्रियः। आत्मना हि कृतं
पापमात्मनैव हि भुज्यते ॥ १०९ ॥

જે મનુષ્ય પાપ કરે છે, તેનો આત્મા જરૂર તેને પ્રિય નથી, કેમકે તે પોતે કરેલા પાપને પોતેજ ભોગવે છે ॥૧૦૯॥

वनेऽपि दोषाः प्रभवंति रागिणां
गृहेऽपि पंचेन्द्रियनिग्रहस्तपः।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ११० ॥

ઇન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને વનમાં પણ વિકારરૂપ દોષ થાય છે, ને પાંચે ઇન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવી, એ ઘરને વિષે પણ તપ છે, માટે જે ઇન્દ્રિયો વશ રાખી સારા કર્મમાં પ્રવર્તે, તેને ઘરજ તપોવન છે ॥ ૧૧૦ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

इर्ष्यां छिंधि भज क्षमां जहि मदं
पापे रतिं माकृथाः सत्यं ब्रूह्यनुयाहि
साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान्।
मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय
ह्याच्छादय स्वान्गुणान् कीर्तिं पालय
दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् १११

હે મનુષ્ય, અદેખાઈ મૂક, ક્ષમા રાખ, મિથ્યા અભિમાન છોડ, પાપમાં પ્રીતિ મ કર, સાચું બોલ, સત્પુરૂષની પદવીને અનુસર, વિદ્વાનોની સોબત કર, માનવા લાયકને માન આપ, શત્રુને પણ વિનય કર, પોતાના ગુણની પ્રશંસા મ કર, યશસ્વી થા અને દુઃખિત પર દયા કર, કેમકે એ સત્પુરૂષોનાં લક્ષણ છે ॥૧૧૧॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयंती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरंति देहम्।
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवांभो
लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ११२

વાઘણની પેઠે ચોમેરથી તિરસ્કાર કરતી જરા ઉભી છે, શત્રુની પેઠે રોગ દેહને હણે છે, ભાંગેલા ઘડામાંથી પાણીની પેઠે આયુષ્ સ્રવી જાય છે, તોપણ મનુષ્ય અહિત આચરે છે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૧૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

तद्भोजनं यच्छिशुवृद्धशेषं
तत्सौहृदं यत्क्रियते परस्मिन् ।
सा प्राज्ञता या न करोति पापं
दंभं विना यः कुरुते स धर्मः ॥ ११३ ॥

જે બાળક તથા વૃદ્ધને જમાડી જમવું તેજ ભોજન, જે પારકાને વિષે સ્નેહ કરાય તેજ સ્નેહ, જેથી પાપ ન કરાય તેજ ડહાપણુ અને દંભવિના જે આચરણુ કરાય, તેજ ધર્મ કહેલ છે ॥ ૧૧૩ ॥

पादाभ्यां न स्पृशेदग्निं गुरुं पंडि-
तमेव च । नैव गां न कुमारीं च
न वृद्धं च शिशुं तथा ॥ ११४ ॥

અગ્નિ, વડીલ, પંડિત, ગાય, કુમારી, વૃદ્ધ તથા બાળકને પગે કરી સ્પર્શ ન કરવો ॥ ૧૧૪ ॥

यादृशी जायते बुद्धिर्व्यवसायो-
ऽपि यादृशः । सहाया यादृशा
एव तादृशी भवितव्यता ॥ ११५ ॥

જેવી બુદ્ધિ, જેવો વ્યવસાય તથા જેવા સહાય હોય, તેવું ભાવી થાય છે ॥ ૧૧૫॥

दैवायत्तं फलं केचिद्बुद्धिर्दैवानु-
सारिणी । वदंत्यपि च कर्तव्यं
सुविचार्यैव धीमता ॥ ११६ ॥

જો કે કેટલાક, મનુષ્યની બુદ્ધિ દૈવને અનુસરનારી તથા ફળ મળવું દૈવાધીન કહે છે, તોપણુ બુદ્ધિમાને સારી રીતે વિચાર કરીનેજ કરવું ॥ ૧૧૬ ॥

पापासक्तं हि बंधाय पुण्यासक्तं
तु मुक्तये । मन एव मनुष्याणां
कारणं बंधमोक्षयोः ॥ ११७ ॥

પાપમાં લાગેલું મન બંધન અને પુણ્યમાં લાગેલું મન મુક્તિને આપનાર છે, માટે મનુષ્યનું મનજ બંધ મોક્ષનું કારણુ છે॥૧૧૭

अगम्यान्यः पुमान्याति असे-
व्यांश्च निषेवते । स दुःखमुपगृ-
ह्णाति हतधीर्विषपो यथा ॥ ११८ ॥

જે અગમ્ય પ્રત્યે જાય છે તથા ન કરવાનું કરે છે, તે હણાયલી બુદ્ધિવાળો વિષ પિનારની પેઠે દુઃખ પામે છે ॥૧૧૮॥

नित्यं छेदस्तृणानां क्षितिनखलिखनं
पादयोरल्पपूजा दंतानामल्पशौचं
वसनमलिनता रूक्षता मूर्धजानाम् ।
द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं
ग्रासहासातिरेकः स्वांगे पीठे च वाद्यं
भवति धनपतेर्भूमिपस्यापि वाच्यम्॥११९।

નિત્ય ઘાંસનાં તરખલાં ભાંગવાં, ભૂમિપર નખથી લખવું, પગ બરાબર ધોવા નહિ, દાંત બરાબર સાફ કરવા નહિ, મેલાં લુગડાં પેહેરવાં, માથાના કેશ સમારવા નહિ, સવાર સાંઝ સુઇ રેહેવું, વસ્ત્ર રહિત સુવું, ઘણું ખાવું તથા હસવું, અને પોતાનાં શરીર વા પાટલા પર વગાડવું, એટલાં લક્ષણુ ધનપતિ રાજામાં હોય તો પણુ નિંદાય છે ॥ ૧૧૯ ॥

प्राप्य चाप्युत्तमं जन्म लब्ध्वा चेंद्रियसौष्ठवम् । नवेत्त्यात्महितं यस्तु स भवेदात्मघातकः ॥ १२० ॥

ઉત્તમ જન્મ તથા ઇન્દ્રિયો પામી, જે પોતાનું હિત જાણે નહિ, તે આત્મઘાતિ થાય છે ॥ ૧૨૦ ॥

यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः शुभमिच्छता। सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे ॥ १२१ ॥

કલ્યાણ ઇચ્છનારે પોતાના આત્માની પેઠે બીજાને જોવો, કારણ જેમ પોતામાં, તેમ બીજામાં સુખ દુઃખની લાગણી સમાન હોય છે ॥ ૧૨૧ ॥

मांधाता च महीपतिः कृतयुगालंकारभूतो गतः सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यांतकः । अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो याता दिवं भूपते नैकेनापि समं गतोहि विभवस्तस्मान्न कार्योऽनयः ॥ १२२ ॥

હે ભૂપતિ, સત્ય યુગનો અલંકારરૂપ માંધાતા રાજા મૃત્યુ પામ્યો, જેણે સમુદ્રમાં પાજ બાંધી રાવણને માર્યો તે રામ ક્યાં? અને બીજા યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓ પણ મરણ પામ્યા, પણ તેમાંના એક સાથે પણ વૈભવ ગયો નહિ, માટે અન્યાય કરવો નહિ ॥ ૧૨૨ ॥

पापं कर्तुमृणं कर्तुं मन्यंते मानवाः सुखम् । परिणामोऽतिगहनो महतामपि नाशकृत् ॥ १२३ ॥

પાપ તથા કરજ કરવામાં પ્રથમ મનુષ્ય સુખ માને છે, પણ તેનો પરિણામ મોટાઓને પણ નાશ કરે એવો અતિ ગહન છે ॥ ૧૨૩ ॥

सर्वस्य द्वे सुमतिकुमती संपदापत्तिहेतू एको गोत्रे प्रभवति पुमान् यः कुटुंबं बिभर्ति। वृद्धो यूना सह परिचयात्त्यज्यते कामिनीभिः स्त्री पुंवच्च प्रभवति यदा तद्धिगेहं विनष्टम् ॥ १२४ ॥

સર્વને સુમતિ તથા કુમતિ બન્ને ક્રમથી સંપત્ તથા આપતની પ્રાપ્તિ થવામાં હેતુ છે; જે કુટુંબને પાળે તે એકજ પુરૂષ કુળમાં મનાય છે, યુવાન સાથે પરિચય થવાથી સ્ત્રિયો વૃદ્ધને મૂકે છે, અને જ્યારે ઘરમાં સ્ત્રી પુરૂષની પેઠે સ્વતંત્ર થાય ત્યારે તે ઘર નાશ પામે છે ॥ ૧૨૪ ॥

रोगशोकपरीतापबंधनव्यसनानि च । आत्मापराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ॥ १२५ ॥

રોગ, શોક, પરિતાપ, બંધન તથા દુઃખ, એ દેહધારિને પોતાના અપરાધરૂપ વૃક્ષનાં ફળ છે ॥ ૧૨૫ ॥

यांति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यंचोऽपि सहायताम्। अपंथानं तु गच्छंतं सोदरोऽपि विमुंचति ॥ १२६ ॥

ન્યાય માર્ગે ચાલનારને પશ્વાદિ પણ સહાય થાય છે, પણ અન્યાય માર્ગે ચાલનારને સગો ભાઈ પણ મૂકી દે છે ॥૧૨૬॥

न जारजातस्य ललाटशृंगं
कुलप्रसूतस्य न पाणिपद्मम् ।
यदा यदा मुंचति वाक्यबाणं
तदा तदा जातिकुलप्रमाणम् ॥ १२७ ॥

જારથી જન્મેલાના લલાટમાં શિંગડું, ને કુળથી જન્મેલાના હાથમાં કમળ થતું નથી, પણ જ્યારે વાક્યરૂપિ બાણ મૂકે છે, ત્યારે તેની જાતિ તથા કુળનું પ્રમાણ થાય છે ॥ ૧૨૭ ॥

सत्यं मृदु प्रियं वाक्यं धीरो
हितकरं वदेत् । आत्मोत्कर्षं तथा
निंदां परेषां परिवर्जयेत् ॥ १२८ ॥

ધીર મનુષ્યે સત્ય, કોમળ, પ્રિય તથા હિતકરનાર વાક્ય બોલવું, ને પોતાનાં વખાણ તથા પારકાની નિંદાનો ત્યાગ કરવો ॥ ૧૨૮ ॥

विरक्तः परदारेषु निस्पृहः
परवस्तुषु । दंभमात्सर्य हीनो यः स
साधुः कथ्यते बुधैः ॥ १२९ ॥

જે પરસ્ત્રીમાં વિરક્ત, પારકી વસ્તુમાં નિસ્પૃહ, ને દંભ તથા અદેખાઇથી હીન હોય તેને બુદ્ધિમાન્ સાધુ કહે છે ॥૧૨૯॥

सत्यमेव व्रतं यस्य दया दीनेषु
सर्वदा । कामक्रोधौ वशे यस्य
स साधुः कथ्यते बुधैः ॥ १३० ॥

જેને સત્યજ વ્રત છે, દીન પર સદા દયા છે, તથા કામ ક્રોધ વશ છે, તેને બુદ્ધિમાન્ સાધુ કહે છે ॥ ૧૩૦ ॥

मुनिर्भवति मौनान्न नारण्यवस-
नान्मुनिः । मुनिर्भवतिवश्यात्मा
स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ १३१ ॥

મનુષ્ય મુંગું રેહેવાથી તથા અરણ્યમાં વસવાથી મુનિ થતો નથી, પણ મનને વશ કરવાથી મુનિ થાય છે, કેમકે સ્થિર બુદ્ધિવાળો મુનિ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૧ ॥

यो हि न कुरुते पापं सर्वभूतेषु
कर्हिचित् । कर्मणा मनसा वाचा
स ज्ञानी कथ्यते बुधैः ॥ १३२ ॥

જે કોઇ કાળે પણ મન, વાણી તથા કર્મે કરી, કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે પાપ કરતો નથી, તેને બુદ્ધિમાન્ જ્ઞાની કહે છે ॥૧૩૨॥

એ ઉપરાંત પણ દેશકાળને અનુસરી અનેક પ્રકારનાં અનિંદિત કર્મ કેહેવાય છે, કેમકે જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી રીતભાત હોય છે; જે એક દેશમાં નિંદિત, તો બીજા દેશમાં અનિંદિત કેહેવાય છે. માટે દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તવું. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

नूतनप्राक्तनानां च व्यवहारविदां
धिया । प्रतिक्षणं चाभिनवो व्यव-
हारो भवेदतः ॥ १३३ ॥

વ્યવહાર જાણનાર જુના તથા નવા મનુષ્યોની બુદ્ધિ વડે, પ્રતિક્ષણે લોકમાં નવી નવી રીતભાત થાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

वक्तुं न शक्यते प्रायः प्रत्यक्षाद-
नुमानतः । उपमानेन तज्ज्ञानं
भवेदाप्तोपदेशतः ॥ १३४ ॥

માટે ઘણું કરી તે કહેવા શક્ય નથી, પણ માત્ર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા ઉપમાને કરી તથા આપ્ત મનુષ્યના ઉપદેશથી તેનું જ્ઞાન થાય છે ॥ ૧૩૪ ॥

એ રીતે સદાચરણ પાળનાર તથા દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તનાર મનુષ્ય સર્વત્ર માન પામી સુખી થાયછે, માટે આચાર્યે નિંદિત કર્મનો ત્યાગ કરી અ-નિંદિત કર્મ સેવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્ત્રીના આચાર પ્રક-રણમાં અનિંદિત કર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ यान्यस्माकंसुचरितानितानित्वयोपास्यानिनोइतराणि ॥

હવે દશમો ઉપદેશ ગુરૂ આદિ વડિલોનાં જે સારાં આચરણ હોય તે ગ્રહણ ક-રવાં, ને દુરાચરણ હોય તે ગ્રહણ ન કરવાનો છે. કેમકે કોઇના પણ ગુણ ગ્રહણ કરવાથી ને દોષ ત્યાગવાથી મનુષ્ય સારી રીતે કુશળ થઇ લોકમાં સુખી થાય છે, ને સારા યશને પામે છે. માટે અમુક પાસેથી મારે ગુણ શીખવા યોગ્ય છે વા અયોગ્ય! એવો વિચાર છોડી દઇ સર્વમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરવા. અને ગાડરિયા પ્રવાહની રીતે આ અમારા બાપનો કુવો છે, એવા દુરાગ્રહથી પાસે રહેલી નદીનું મીઠું પાણી છોડી દઇ, કુવામાંનું ખારૂં પાણી પીવાની પેઠે, પરંપરાથી ચાલતી આવેલી બાપદાદાની રૂઢી કદી ખરાબ હોય, તો તે હઠથી ગ્રહણ કરવી નહીં; કારણ તેવા હઠથી પોતાની સ્થિતિ કદી સુધરતી નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च
परिजल्पतः । सर्वतः सारमा-
दद्यादश्मभ्य इव कांचनम् ॥ १३५ ॥

બકવાદ કરનાર, ઉન્મત્ત તથા કાલું કાલું બોલતા બાળકથી, તેમજ બીજા સર્વથી, પથ્થરમાંથી કાંચનની પેઠે સાર ગ્રહણ કરવું ॥ ૧૩૫ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

शत्रोरपि गुणा ग्राह्या गुरोस्त्या-
ज्यास्तु दुर्गुणाः। देशकालानुरो-
धेन वर्तितव्यं सदा बुधैः ॥ १३६ ॥

બુદ્ધિમાને શત્રુના પણ ગુણ ગ્રહણ ક-રવા, ને ગુરૂના પણ દુર્ગણ ત્યાગ કરવા, અને દેશ કાળને અનુસરી ચાલવું ૧૩૬

એમ છતાં પણ જેઓ ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે સારા ઉપદેશને હઠથી સ્વીકારતા નથી તેમના વિષે કહ્યું છે કે,

अगतित्वमतिश्रद्धा ज्ञानाभ्यासे
रुचिर्न वै। त्रयः शिष्यगुणा ह्येते
मूर्खाचार्यस्य पुष्टये ॥ १३७॥

ગતિહીનપણું, અતિ વિશ્વાસ તથા જ્ઞાનના અભ્યાસમાં અરૂચિ, એ શિષ્યના ત્રણ ગુણ મૂર્ખ આચાર્યની પુષ્ટિ માટે છે ॥ ૧૩૭ ॥

માટે સદા પોતાના કલ્યાણ વાસ્તે દુર્ગુણ છોડી સદ્ગુણ ગ્રહણ કરી સદાચારથી વર્તવું, અને સર્વશક્તિમાન્ સર્વાન્તરયામી પરમેશ્વરની ભક્તિમાં તત્પર રહી તેની પ્રાર્થના કરતા રેહેવું. તે વિષે કહ્યું છે કે,

ॐनमस्ते सते ते जगत्कारणाय
नमस्ते चिते सर्वलोकाश्रयाय।
नमो द्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय
नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय ॥१३८॥

હે સતરૂપ, જગતના કારણ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વ લોકના આશ્રય, અદ્વિતીય, મૂક્તિદાતા, નિત્ય તથા સર્વ વ્યાપિ પરબ્રહ્મ, તને નમસ્કાર છે ॥ ૧૩૮ ॥

त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं
त्वमेकं जगत्पालकं स्वप्रकाशम्।
त्वमेकं जगत्कर्तृ पातृ प्रहर्तृ
त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ १३९॥

તું એકજ સર્વનો રક્ષક, મુખ્ય, જગતનો પાલક, સ્વપ્રકાશ, જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય કર્તા, શ્રેષ્ઠ, નિશ્ચળ તથા નિર્વિકલ્પ છે ॥ ૧૩૯ ॥

भयानां भयं भीषणं भीषणानां
गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम्।
महोच्चैः पदानां नियंतृत्वमेकं
परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम् ॥ १४० ॥

વળી તું એકજ ભયનો ભય, ભયંકરનો ભયંકર, પ્રાણિયોની ગતિ, પવિત્રનો પવિત્ર, ઉંચામાં ઊંચા સ્થાનનો નિયંતા, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તથા રક્ષણનો પણ રક્ષણ છે ॥ ૧૪૦ ॥

वयं त्वां स्मरामो वयं त्वां भजामो
वयं त्वां जगत्साक्षिरूपं नमामः।
सदेकं निधानं निरालंबमीशं
भवांभोधिपोतं शरण्यं व्रजामः ॥ १४१ ॥

માટે જગતના સાક્ષિરૂપ તને અમે યાદ કરિયે, ભજીયે તથા નમિયે છિયે, અને તું સત્ય સ્વરૂપ, વિશ્રાંતિ સ્થાન, નિરાલંબ, ભવસાગર તરવાની નોકા તથા રક્ષક, એક ઇશને શરણે છિયે ॥ ૧૪૧ ॥

विदुर्यं न चित्तेंद्रियाणीन्द्रियेशं
विजानाति यस्तानि नित्यं नियंता।
जगत्साक्षिणं व्यापकं विश्ववंद्यं
चिदानंदरूपं तमीशं प्रपद्ये ॥ १४२ ॥

જે ઇન્દ્રિયના ઈશને મન તથા ઇન્દ્રિયો જાણતી નથી, પણ જે નિયંતા નિત્ય તેમને જાણે છે, તે જગતના સાક્ષી, વ્યાપક તથા વિશ્વને નમવા લાયક, ચિદાનંદરૂપ ઈશને શરણ છું ॥ ૧૪૨ ॥

अणोरप्यणीयान्महद्भ्यो महीयान्
रवीन्दुग्रहज्याभगोलादिकर्ता ।
य ईशो हि सृष्ट्यादिमध्यान्तसंस्थ
श्चिदानंदरूपं तमीशं प्रपद्ये ॥ १४३ ॥

જે નાનાથી નાનો, મોટાથી મોટો, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગૃહ, પૃથ્વી, તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનો કર્તા, નિયંતા અને સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં રહેલો છે, તે ચિદાનંદરૂપ ઈશને શરણ છું ॥ ૧૪૩ ॥

यतो जायते विश्वमेतत्समस्तं
स्थितंयत्र यस्मिंल्लयं याति काले ।
अनादिं विभुं आदिमध्यान्तशून्यं
चिदानंदरूपं तमीशं प्रपद्ये ॥ १४४ ॥

જેથી આ સમગ્ર વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં રહ્યું છે ને કાળે કરી જેમાં લય પામે છે, તે અનાદિ, વ્યાપક અને આદિ, મધ્ય તથા અંત શૂન્ય ચિદાનંદરૂપ ઇશને શરણ છું ॥ ૧૪૪ ॥

वशे यस्य विश्वं समस्तं सदास्ते
यदाभासतो भाति यद्वै विचित्रम् ।
न जानंति यं तत्त्वतो योगिनोऽपि
चिदानंदरूपं तमीशं प्रपद्ये ॥ १४५ ॥

જેને સદા સમસ્ત વિશ્વ વશ છે, ને જેના આભાસથી એ વિચિત્ર વિશ્વ ભાસે છે, અને જેને યોગિ પણ તત્વથી જાણતા નથી, તે ચિદાનંદરૂપ ઈશને શરણ છું૧૪૫

એ પ્રમાણે ગુણગ્રાહી મનુષ્ય સુખી થાય છે, માટે આચાર્યે વડીલોનાં દુશ્ચરિત છોડી સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર પ્રકરણમાં સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ इत्याचारप्रकरणम् ॥

॥ ॐतत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ विचारप्रकरणप्रारंभः ॥

प्रश्न.

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्धया शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्

જે પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ મહાભૂતોની
ઉત્પત્તિ તથા શક્તિનાં કારણ, વિશ્વના અધિપતિ,
અચળ તથા સર્વજ્ઞ ઇશ્વરે, પૂર્વે પ્રજાપતિને સૃજ્યો,
તે અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડો અર્થાત્ સારી બુદ્ધિ આપો ॥ ૧ ॥

પ્રથમ પ્રકરણુમાં સૃષ્ટિ સંબંધિ તથા દ્વિતીય પ્રકરણુમાં આચાર વિષે વિચાર કર્યો છે. હવે ત્રીજા પ્રકરણુમાં જીવ, ઈશ્વર તથા પરમાત્મા સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે. જેમ મનુષ્યને સૃષ્ટિ તથા આચાર સંબંધિ જ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય છે, તેમ જીવાદિનું જ્ઞાન મેળવવાની ઘણીજ અગત્ય ભાસે છે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવેથી મનુષ્ય ગર્વ રહિત બની તથા આચાર જાણુવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થઈ સુખી થાય છે, તેમ જીવાદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી મનુષ્ય નાનાપ્રકારના સંશયોથી મુક્ત થઈ સુખી થાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा
विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति
न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ २ ॥

અજ્ઞ, ઇશ્વરને નહિ માનનાર તથા વેહેમી નાશ પામે છે, તેમાં વેહેમીનું આહિં તથા બીજે સુધરતું નથી, ને તેને સુખ પણુ થતું નથી ॥ ૨ ॥

માટે જેને સારાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ મળેલી છે, એવાં મનુષ્ય પ્રાણિયે જો જીવાદિ સંબંધી વિચાર ન કર્યો, તો તેનો જન્મ વૃથા જાણુવો. કેમકે બીજા પ્રાણિ-

યોને તે સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિજ નથી! પૂર્વે આ ભરતખંડમાં ઘણાક તત્ત્વવેત્તાઓ થઇ ગયા છે, જેમણે જીવાદિ સંબંધિ ઘણો સારી રીતે વિચાર કર્યો છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

किं कारणं ब्रह्म । कुतः स्म जाता
जीवामः केन । क्व च संप्रतिष्ठिताः ।
केन सुखेतरेषु वर्तामहे ॥ ३ ॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? આપણે કયાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેણે જીવિયે છિયે? કયાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી સુખ દુઃખમાં વર્તિયે છિયે ॥ ૩ ॥

॥ किंकारणंब्रह्म ॥

હવે જગતનું કારણ શું બ્રહ્મ છે? એ પેહેલો પ્રશ્ન છે; તે વિષે વિચાર કરિયે તો જરૂર જગતનું કંઇ પણ કારણ હોવું જોઇએ એમ તર્કમાં આવે છે. તર્ક કર્યા સિવાય કોઇ પણ વસ્તુનું યથાર્થપણું જાણવામાં આવી શકતું નથી. જેમ કસોટીના પથ્થર ઉપર કસ કાઢતાં સોનાનું યથાર્થપણું જણાય છે, તેમજ હરકોઇ પદાર્થમાં કેટલી સત્તા છે, તે વિશ્વાસથી માનવાને બદલે જો તર્કથી વિચારવામાં આવે, તો તે પદાર્થની સત્તાનું યથાર્થપણું જણાઇ આવે છે. વિશ્વગુણાદર્શમાં કહ્યું છે કે,

मोहं रुणद्धि विमलीकुरुते च बुद्धिं
सूते च संस्कृतपदव्यवहारशक्तिम् ।
शास्त्रांतराभ्यसनयोग्यतया युनक्ति
तर्कश्रमो न तनुते किमिहोपकारम् ॥४॥

તર્ક અજ્ઞાનને ટાળે છે, બુદ્ધિને નિર્મળ કરે છે, સારી રીતે રચેલા વાક્યની પદ્ધતિ સમજવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજાં શાસ્ત્ર ભણવામાં યોગ્ય કરે છે, માટે તેમાં કરેલો શ્રમ આ લોકમાં શું ઉપકાર કરતો નથી ॥ ૪ ॥

વળી કારણ વિના કાર્ય થતું નથી, એ ન્યાયથી જગતરૂપ કાર્યનું કંઇ પણ કારણ અનુમાન કરવામાં આવે છે. જો કે સૃષ્ટિમાં અનેક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તથાપિ તે સર્વનો જડ અને ચૈતન્યમાં સમાસ થાય છે. જડ વસ્તુ જોવામાં વા જાણવામાં આવવાથી તે દૃશ્ય વા જ્ઞેય કેહેવાય છે, ને ચેતન તેને જોનારો હોવાથી દૃષ્ટા વા જ્ઞાતા કેહેવાય છે. જો સૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય ન હોત ને એકજ જડ વસ્તુ હોત, તો સૃષ્ટિનો અનુભવ કરનાર કોઈ થાતજ નહિ. એમ છતાં પણ પદાર્થવાદી ચાર્વાકે કહ્યું છે કે,

चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्य-
श्चैतन्यमुपजायते ।
किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो
द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ॥ ५ ॥

જેમ ચોખા આદિ દ્રવ્યકૃત સુરાબીજવડે સંયુક્ત થયેલા દ્રવ્યે કરી, દારૂમાં કેફરૂપ શક્તિ આવે છે, તેમ પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ ચાર મહાભૂત એકઠાં થવાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૫ ॥

अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्श-
स्तथाऽनिलः । केनेदं चित्रितं त-
स्मात्स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः ॥ ६॥

અગ્નિ ઉષ્ણુ, જળ શીત તથા વાયુ શીત સ્પર્શવાળો છે, એ કેણે નિર્માણ કર્યું? માટે તેની સ્વભાવથીજ વ્યવસ્થા જાણવી.૬

વળી કહ્યું છે કે,

केनांजितानि नयनानि मृगांगनानां
को वा करोति रुचिरांगरुहान् मयूरान् ।
कश्चोत्पलेषु दलसन्निचयं करोति
को वा करोति विनयं कुलजेषु पुंसु ॥७॥

હરિણિનાં નેત્ર કેણે આંજ્યાં? મોરને સુંદર પીછવાળા કોણુ કરે છે? કમળને વિષે પાંખડીનો સમુદાય કોણુ રચે છે? અને કુળવાન્ પુરૂષમાં વિનય કોણુ મૂકે છે ૭

निम्नोन्नतं कः कुरुते जलानां
विचित्रभावं मृगपक्षिणां च ।
माधुर्यमिक्षौ कटुतां मरीचे
स्वभावतः सर्वमिदं हि सिद्धम् ॥ ८ ॥

વળી પાણીતું નીચાઉંચાપણું, મૃગ તથા પક્ષિયોનો વિચિત્ર ભાવ, શેરડીમાં મધુરતા તથા મરીમાં તીખાસ કોણુ કરેછે! માટે એ સર્વ સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે ૮

પણુ એ સ્વાભાવિક ધર્મની પ્રવૃત્તિ ચૈતન્યની સત્તા વિના ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી, કારણુ ક્રિયા થવામાં હેતુ ચૈતન્ય છે પણુ જડ નથી. જો પદાર્થોમાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોત તો જીવરૂપ વિશેષ ચૈતન્ય કેમજ થાત. કેમકે સામાન્ય અગ્નિનું અસ્તિત્વ છે, તોજ તે પ્રકાશરૂપે વિશેષ થાય છે. સર્વ કોઇને પોતાના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય છે; જેમ કોઇ શૂન્ય ઘરનો અનુભવ કરનારો કેહે છે કે, "આ ઘરમાં કોઇ નથી," તો ત્યાં તેનો અનુભવ કરનાર તે પોતે સાક્ષી છે. તેમ જડ વસ્તુજ છે, ને તે મિશ્રિત થવાથી ચૈતન્યનો ઉદ્ભવ થાય છે, એમ કેહેનારો પોતે તેનો સાક્ષી છે, એમ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે; માટે જડ ઉપરાંત ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ છે, જે વિષે શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

अस्ति स्वयमित्यस्मिन्नर्थे कस्यास्ति
संशयः पुंसः । अत्रापि संशयश्चेत्सं-
शयिता यः स एव भवसि त्वम् ॥ ९ ॥

"પોતે છે" એ અર્થમાં કયા મનુષ્યને સંશય છે? ને એમાં પણુ જો તને સંશય હોય, તો જે સંશય કરનાર તેજ તું ઠરે છે ॥ ૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જડનો અનુભવ કરનાર ચેતન છે, પણુ તે મન વાણિઆદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતું નથી. સામવેદના કેનોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

न तत्र चक्षुर्गच्छति न
वाग्गच्छति नो मनो न
विद्मो न विजानीमो
यथैतदनुशिष्यात् ॥ १० ॥

તે બ્રહ્મને આંખ દેખતી નથી, વાણી કહી શકતી નથી, તથા મન જાણી શકતું નથી, તેથી અમે પણુ જાણુતા નથી, માટે તેનો શિષ્યને કઇ રીતે ઉપદેશ કરવો, એ અમે સમજી શકતા નથી ॥ ૧૦ ॥

यस्यामतं तस्य मतं
मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां-
विज्ञातमविजानताम् ॥११॥

બ્રહ્મ જાણી શકાતું નથી, એમ જેને નિ-શ્ચય છે, તે બ્રહ્મને જાણે છે; ને "મેં બ્રહ્મને જાણ્યું" એમ જેને નિશ્ચય છે, તે બ્રહ્મને જાણતો નથી. કેમકે તે "જાણુંછું" એમ કહેનારને જણાયું નથી, ને "જાણ્યું નથી," એમ કેહેનારને જણાયું છે ॥ ૧૧ ॥

કારણ યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च
परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बु-
द्धेरात्मा महान्परः ॥ १२ ॥

ઇન્દ્રિયથી પર વિષય, વિષયથી પર મન, મનથી પર બુદ્ધિ તથા મહાન્ આત્મા બુદ્ધિથી પણ પર છે ॥ ૧૨ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो
न चक्षुषा । अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र
कथं तदुपलभ्यते ॥ १३ ॥

તે વાણી, મન તથા ચક્ષુએ પ્રાપ્ત થવા શક્ય નથી, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ નહિ માનનારને તે કેમ જણાય? ॥ ૧૩ ॥

તેમ શ્રીમદ્‌ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે,

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ १४ ॥

એ આત્માને કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે વિચારે છે, કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે કહે છે તથા કોઇ આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળે છે, ને સાંભળીને પણ એને કોઈ જાણતુંજ નથી ॥ ૧૪ ॥

પરંતુ જેમ શોધ્ર કરવાથી પદાર્થોના ગુણ દોષ જણાઇ, તેની સત્તા જાણી શકાય છે, તેમ સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થનો જેમાં સમાસ થાય છે, એવા જડ ચેતન્યનો વિવેકથી વિચાર કરતાં સામાન્ય ચૈતન્ય સ્પષ્ટપણે જણાઇ આવે છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના શ્વેતા-શ્વતર ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्ति
र्नदृश्यते नैव च लिंगनाशः ।
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्य
स्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १५ ॥

જેમ પોતાના કારણરૂપ અરણિમાં રહેલ અગ્નિનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તેથી કંઇ એના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ નથી, કેમકે તે ફરી અરણિનાં કાષ્ઠ મંથન કરવાથી પ્રગટ થઇ ગ્રહણ કરાય છે, તેમ દેહને વિષે રહેલ આત્મા વિચારથી જણાય છે ॥ ૧૫ ॥

વળી કઠોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न
प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १६ ॥

એ સર્વ ભૂતમાં ગુપ્ત રહેલ આત્મા સ્હેજ જણાતો નથી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરનાર પંડિતને સૂક્ષ્મ એકાગ્ર બુદ્ધિવડે જણાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ મુંડકોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं
सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च
पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ १७ ॥

તે સર્વથી મહત્, સ્વયંપ્રકાશ, અચિન્ત્યરૂપ તથા સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે, પણ અજ્ઞાનિને દૂરથી પણ દૂર છે, અને જ્ઞાનિને હૃદયને વિષે પાસેજ રહ્યું છે ॥ ૧૭ ॥

ચાણાક્યનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

पुष्पे गंधं तिले तैलं काष्ठे वह्निं
पयोघृतम् । इक्षौ गुडं तथा देहे
पश्यात्मानं विवेकतः ॥ १८ ॥

જેમ પુષ્પમાં ગંધ, તિલમાં તેલ, કાષ્ટમાં અગ્નિ, દૂધમાં ઘી તથા શેરડીમાં ગોળને જુવે છે, તેમ દેહને વિષે રહેલા આત્માને વિવેકથી જો ॥ ૧૮ ॥

વળી શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षु-
र्निरीक्षते । अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत
भास्वंतं भानुमंधवत् ॥ १९ ॥

સર્વ વ્યાપક સચ્ચિદાત્માને જ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળો જુવે છે, પણ તે વિનાનો, જેમ પ્રકાશિત સૂર્યને આંધળો દેખે નહીં તેમ દેખતો નથી ॥ ૧૯ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ એવું સ્થાન નથી, કે જ્યાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોય. જેમ સામાન્ય અગ્નિ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ તે પણ સર્વત્ર રહ્યું છે, ને સામાન્ય અગ્નિની પેઠે સર્વત્ર જ્ઞાન પ્રકાશે છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

कतरः स आत्मा । येन वा रूपं पश्यति ।
येन वा शब्दं शृणोति । येन वा गन्धाना-
जिघ्रति । येन वाचं व्याकरोति । येन
वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥२०॥

તે આત્મા કોણ? તો કે જેની સત્તાથી પ્રાણી ચક્ષુવડે રૂપ જુવે છે, કાન વડે શબ્દ સાંભળે છે, નાકવડે ગંધ સુંઘે છે, મુખવડે વાણી બોલે છે અને જીભ વડે સ્વાદ અસ્વાદ જાણે છે ॥ ૨૦ ॥

તેમ કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

यतो वा इमानि भूतानि जायंते ।
येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तद्ब्रह्म ॥ २१ ॥

જે થકી આ પ્રાણિમાત્ર ઉત્પન્ન થાયછે, ઉત્પન્ન થઇ જેની સત્તા વડે જીવે છે, ને વિનાશ સમય જેમાં જઈ રહે છે, તે બ્રહ્મ ॥ ૨૧ ॥

એ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઇ પણ કાળે વિનાશ ન પામવાથી સત્, જ્ઞાનરૂપ હોવાથી ચિત્ તથા મનના અભાવને લીધે સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત હોવાથી આનંદરૂપ કેહેવાય

છે, અર્થાત્ તે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. વળી તે વ્યાપક હોવાથી અનંત ને એકજ હોવાથી અદ્વિતીય કેહેવાય છે. નૃસિંહોત્તરતાપિનીમાં કહ્યું છે કે,

अयमात्मा नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो-मुक्तो निरंजनो विभुरद्वयानंदः ॥ २२ ॥	આ આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય, મુક્ત, નિરંજન, વ્યાપક, અદ્વિતીય તથા આનંદસ્વરૂપ છે ॥ ૨૨ ॥

વળી અથર્વવેદના સર્વોપનિષદ્સારમાં કહ્યું છે કે,

सत्यं ज्ञानमनंतमानंदं ब्रह्म ॥ २३ ॥	સત્ય, જ્ઞાન, અનંત તથા આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે ॥ ૨૩ ॥

પણ એ સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશ રહેલ છે, જે નિત્ય અંતર્બહિર તેવડે વ્યાપ્ત હોવાથી, બીજમાંથી વૃક્ષ તથા વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામે છે. વૃદ્ધિ સમય વૃક્ષની પેઠે અનેક બ્રહ્માંડ રૂપ જગત્ બને છે ને સંકોચ સમય બીજની પેઠે પરમાણુરૂપે રહે છે. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે પંચદશીમાં કહ્યું છે કે,

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्ति स्वयंप्रभः । इत्येकदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः ॥ २४ ॥	આ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એક અંશ સર્વભૂત ને ત્રણ અંશ સ્વપ્રકાશ છે; એ રીતે પરમાત્માના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ શ્રુતિ કહે છે ॥ ૨૪ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २५ ॥	હે અર્જુન, સૃષ્ટિમાં જે કંઇ સ્થાવર જંગમ રૂપ સત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જડ ચૈતન્યના સંયોગથી જાણ ॥ ૨૫ ॥

પણ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઇ કાળે પણ નાશ પામતું નથી, કેમકે તે અવયવ રહિત છે, તેથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડતા નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ २६ ॥ ॥	જેણે આ સર્વ વ્યાપ્યું છે, તેને અવિનાશી જાણ, કેમકે એ અવિનાશીને વિનાશ કરવા કોઈ સમર્થ થતો નથી ॥ ૨૬॥

પણ જડાંશ અવયવવાળું હોવાથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડે છે. જો કે પરમાણુનો પણ કોઇ કાળે નાશ થતો નથી, તોપણ તે રૂપાંતરને પામતા દેખાવાથી નાશવાન્ કહેલ છે. સૃષ્ટિમાં કાળે કરી જ્યાં જળ ત્યાં સ્થળ ને સ્થળ ત્યાં જળ, વસ્તી ત્યાં જંગલ ને જંગલ ત્યાં વસ્તી અને પર્વત ત્યાં મેદાન ને મેદાન ત્યાં પર્વત થવારૂપ ફેરફાર

થાય છે. વળી કોઇ પણ દૃશ્ય વસ્તુ એકજ સ્થિતિમાં રહેલી ભાસતી નથી; કોઇ થોડે કાળે તો કોઇ ઘણે કાળે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયના વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપરથી કહ્યું છે કે,

दृश्याणि सर्वाणि विनश्वराणि ॥ २७ ॥ સર્વે દૃશ્ય પદાર્થ નાશવંત છે ॥ ૨૭ ॥

એથી એમ ન માનવું કે આ જગત્ ત્રણે કાળમાં નથી, કેમકે ભૂતકાળના વિદ્વાનોએ રચેલા ગ્રંથોથી જણાય છે કે, પૂર્વે જગત હતું, વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યક્ષ ભાસે છે, ને ભવિષ્યમાં ભૂતની પેઠે હોવું જોઇએ. જગત્ છે તોજ તેનું નેત્રની કીકીના જલાંશમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પણ જો નજ હોત તો કોઇ કાળે ભાસત નહિ. માટે જ્યારે દૃષ્ટિ પડે છે ત્યારેજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કેહેવું અસંભવિત છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત છે, તેમાં જો અવયવવાળું જડાંશ વૃદ્ધિ પામી જગતરૂપ ન થયું હોત તો કદી ભાસત નહિ. કારણ નિરવયવ વસ્તુમાં સાવયવ વસ્તુનું ભાસવું અસંભવિત છે. દોરડીમાં સર્પ તથા છીપમાં રૂપું ભાસવું સંભવિત છે, કેમકે દોરડી તથા છીંપ બન્ને સાવયવ છે, ને ત્યાં સર્પ તથા રૂપું ભાસવા જેવો યોગ થાય છે. ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં સૂર્યકિરણ તથા પૃથ્વીમાંથી નિકળતી વરાળના મિશ્રિત યોગરૂપ કારણ છે, તેમ આકાશની નીલતા પ્રકાશ તથા તિમિરના મિશ્રિત યોગથી ભાસે છે; પણ વંધ્યાસુત, ખપુષ્પ તથા શશશૃંગ તો મૂળમાંજ નથી તો તેની ઉપમા જગતને કેમ અપાય! માટે નિરવયવ સામાન્ય ચૈતન્યમાં સાવયવ જડાંશનો યોગ થવાથીજ જગત્ ભાસે છે. કારણ વિના કાર્ય થતું નથી ને કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણ હોય છે, એ ન્યાયથી અવયવવાળા જગતનું કારણ અવયવવાળું હોવું જોઇએ. એથી સામાન્ય ચૈતન્યને કંઇ દ્વૈતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે જ્યાં મન છે ત્યાંજ દ્વૈત છે; પણ સામાન્ય ચૈતન્યમાં મનનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ચૈતન્ય વ્યતિરિક્ત બીજા કોઇ જગત્ જેવા પદાર્થનું ભાસવાપણું છેજ નહિ. જેમ કોઇને પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય ને ખુંચે, તેમ જગત્ કંઇ મનના અભાવને લીધે સામાન્ય ચૈતન્યને ખુચતું નથી, માટે સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વૈતજ ઠરે છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત હોવાથી તેમાં સજાતીય, વિજાતીય તથા સ્વગતમાંના કોઇ પણ પ્રકારનો ભેદ સંભવતો નથી. એકજ જાતના બે પદાર્થનો જે ભેદ તે સજાતીય, બન્ને જુદી જુદી જાતના પદાર્થનો જે ભેદ તે વિજાતીય, તથા એકજ પદાર્થમાં અવયવે કરી જે ભેદ તે સ્વગતભેદ કેહેવાય છે. માટે સામાન્ય ચૈતન્ય સચ્ચિદાનંદ રૂપે એકજ છે, એમ અનુમાન થાય છે. વળી પદાર્થ માત્રનું ભાસવું કિંવા ન ભાસવું એ વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક તથા પારમાર્થિક, એ ત્રણ પ્રકારની સત્તાવડે થાય છે. જાગૃત અવસ્થામાં વ્યાવહારિક, સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાતિભાસિક તથા સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં પારમાર્થિક સત્તા વર્તે છે. એક અવસ્થાની સત્તાનું બીજી અવસ્થામાં અભાવ હોવાથી જાગૃતના પદાર્થ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં ભાસતા નથી. તેમ સુષુપ્તિનું અજ્ઞાન સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના પદાર્થ જાગૃતમાં ભાસતા નથી; પણ જે જે અવસ્થામાં જે જે પદાર્થ ભાસે છે, તે તે અવસ્થામાં

તે તે પદાર્થ સત્ય છે, કેમકે તેમ ન હોય તો ભાસેજ નહિ, ને જેમ જાગૃતમાં સિંહ વ્યાઘ્રાદિને જોતાં ભય થાય છે, તેમ સ્વપ્નમાં થાય નહિ. પણ જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં કંઇ ભાસતું નથી. એ ઉપરથી એક અવસ્થાના પદાર્થનો બીજી અવસ્થામાં અભાવ જણાય છે; પણ વસ્તુતાથી કંઇ અભાવ નથી. કેમ કે ફરી તેજ અવસ્થામાં તેવા પદાર્થોનું ભાસવું થાય છે. જો કે જાગૃતના પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નના પદાર્થો કંઈ સત્ય નથી, તથાપિ જાગૃતના પદાર્થો જોયાથી તેનો જે મનમાં બીજરૂપે સંસ્કાર રહે છે, તેજ સ્વપ્નમાં ઉદ્ભવ થઇ પદાર્થરૂપે ભાસે છે. પણ જો જાગૃતમાં પદાર્થ નજ હોત, તો તેનો મનમાં સંસ્કાર પણ રેહેત નહિ, ને કંઇ સ્વપ્નમાં ભાસત પણ નહિ. માટે જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી, તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિ દશામાં એકજ સામાન્ય ચૈતન્યનો સદ્ભાવ છે, ત્યાં જગતનું ભાસવું મૂળમાંજ નથી. જેથી સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વિતીયજ ઠરે છે, ને જગતની અંદર બહાર સર્વત્ર વ્યાપિ રહ્યું છે, અને તેનીજ સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામે છે; માટે તેજ સામાન્ય ચૈતન્ય, જડાંશને આ પરિદૃશ્યમાન જગતરૂપ થવામાં કારણ છે, અને તેજ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા કેહેવાય છે, માટે સૃષ્ટિનું કારણ સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માજ છે. નૃસિંહોત્તરતાપિની ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

एष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ २८ ॥

એજ પરમાત્મા સર્વનું કારણ અને પ્રાણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થવામાં હેતુ છે ॥ ૨૮ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચાર પ્રકરણમાં જગતના કારણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

॥ कुतःस्मजाताजीवामःकेन ॥

હવે આપણે કયાંથી ઉત્પન્ન થયા ને શ્યાવડે જીવિયે છેયે, એ બીજો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સ્હેજ વિચાર કરિયે તો સર્વ પ્રાણી પોતપોતાના માતા પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં ભાસે છે. જરાયુજ તથા અંડજ પ્રાણિયોમાં એ રીતની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે, સ્વેદજમાં પણ કોઇ કોઈ સમય જોવામાં આવે છે, ને ઉદ્ભિજ્જમાં પુષ્પરજના સંયોગે કરી ભાસે છે; અને એ સર્વ પ્રાણિયોનું જીવન એક બીજાવડે થતું જણાય છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર જડાંશથી તથા જીવાત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં ભાસે છે. પ્રથમ સામાન્ય ચૈતન્યની સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ પામીને પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતરૂપ થયું, ને એ ચારના અનેકપ્રકારના મિશ્રિત યોગથી સૃષ્ટિમાં અનેકપ્રકારનાં પ્રાણિયોનાં શરીર થયાં જણાય છે. અને જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ જેવા આકાર તથા શક્તિવાળી ઉપાધિયુક્ત હોય,

તેવા આકાર તથા શક્તિરૂપે વિશેષ ભાસે છે, તેમ જ્યાં જેવું શરીરનું બંધારણ ત્યાં તેવું સામાન્ય ચૈતન્યનું જીવાત્મારૂપે વિશેષપણું થયેલ ભાસે છે. યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपंरूपं प્रतिरूपो बहिश्च ॥ २९ ॥

જેમ જગતમાં રહેલો એક અગ્નિ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, તેમ સર્વ ભૂતની માંય તથા બહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે ॥ ૨૯ ॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ३० ॥

વળી જેમ જગતમાં રહેલ એકજ વાયુ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, તેમ સર્વ ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે ॥ ૩૦ ॥.

જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ, સૂર્યરૂપ મોટી ઉપાધિથી તેવા વિશેષરૂપે થઇ આખા જગતને પ્રકાશ કરે છે, ને દીપકરૂપ નાની ઉપાધિથી તેવા અલ્પરૂપે થઇ ઘરના થોડા ભાગનેજ પ્રકાશ કરી શકે છે; તેમ એકજ સામાન્ય ચૈતન્ય મહદ્‌શક્તિની ઉપાધિથી સર્વ શક્તિમાન્ ઇશ્વર બની સર્વજ્ઞ, ને અલ્પ શક્તિની ઉપાધિથી અલ્પ શક્તિમાન્ જીવ બની અલ્પજ્ઞ થઇ શકે છે. વસ્તુતાથી સામાન્ય ચૈતન્યનો કંઇ ભેદ ભાસતો નથી, માત્ર શક્તિનોજ ભેદ જણાય છે. જેમ મનુષ્ય જાતિત્વેકરી એક છતાં વિભૂતિના ભેદથી રાજા અને પ્રજા થાય છે, તેમ ચૈતન્ય એક છતાં શક્તિના ભેદથી ઇશ્વર અને જીવ થઇ શકે છે. જેમ મનુષ્યશરીરમાં ઉત્પન્ન થઇ, તેમાં રહી તથા તેમાંથી પોષણ મેળવનાર કૃમિ કીટાદિના મનથી, કદી મનુષ્યના અસ્તિત્વનો અભાવ હોય, તોયપણ તે મનુષ્ય છે, તેમ ઇશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં રહી તેમાંથી પોષણ મેળવનાર મનુષ્યના મનથી, કદી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય ન થાય, તોપણ તે હોવો જોઇએ. કેમકે મનુષ્યના ઊદરમાં થયેલા પ્રત્યેક કૃમિ કીટાદિને પોતપોતાના શરીરનું જુદું જુદું અભિમાન હોવા છતાં, આખા મનુષ્યશરીરનો અભિમાની એક જીવાત્મા જુદો છે, તેમ ઇશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યેક જંગમ પ્રાણિયોને પોતપોતાના શરીરનું જુદું જુદું અભિમાન હોવા છતાં, આખા વિરાટરૂપ શરીરનો અભિમાની એક ઈશ્વર હોવો જોઇએ; અને જેમ કૃમિકીટાદિ મનુષ્યને જાણી શકવા અસમર્થ છે, તેમ મનુષ્ય પ્રાણી પણ ઈશ્વરને જાણી શકવા સમર્થ નથી. કેમકે જેમ પ્રત્યેક દીપકના તેલવર્તિકાદી ભિન્ન ભિન્ન તથા હદવાળાં છે, તેમ મનુષ્યાદિ શરીરધારી પ્રાણિયોની બુદ્ધિ પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન તથા હદવાળી છે; ને જેમ તેલવાર્તિકાદી સાથે યોગ પામી દીપક રૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ તે તૈલવાર્તિકાદીની શક્તિ પ્રમાણે પ્રકાશકરેછે, તેમ અલ્પ બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી જીવાત્મારૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય, જેટલા પ્રદેશમાં તે બુદ્ધિની શક્તિ પહોંચે તેટલા પ્રદેશ સંબંધિ જાણી શકે છે; પણ વિશેષ

જાણી શકતું નથી. એથીજ મનુષ્યાદિ પ્રાણિ એક બીજાના મનની વાત જાણી શકતાં નથી, પણ ઈશ્વર તો સર્વ જાણી શકે છે. કેમકે જેમ સૂર્યગોળ વા તેના વાતાવરણ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિ પ્રમાણે મહા પ્રકાશરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ આખા જગતને પ્રકાશે છે, તેમ વ્યાપક બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિ પ્રમાણે ઈશ્વરરૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય બધું જાણે તેમાં નવાઈ નથી. જેમ દેહ જીવ વડે વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, ને જીવ તેનો આત્મા છે, તેમ જગત્ ઇશ્વરે કરી વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, ને ઇશ્વર તેનો આત્મા છે. એ રીતે જડાંશથી પ્રાણિયોનાં શરીર તથા ચૈતન્યાંશથી તેમના જીવાત્મા થયેલ ભાસે છે. હવે સાધારણ દૃષ્ટિયે જોતાં સર્વ પ્રાણિયો ખાનપાનથી જીવે છે; પણ વિશેષ વિચારતાં એમ જણાયછે કે, જો ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂળ ન હોય તો ખાનપાનના પદાર્થ પાસે છતાં પણ પ્રાણિયો જીવી શકતાં નથી. સૃષ્ટિમાં કયાંય કારણ વિના કાર્યની સ્થિતિ ભાસતી નથી, એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર પૃથ્વી, જળ તેજ તથા વાયુરૂપ કારણના કાર્ય છે; તેથી એ ચાર મહાભૂતમાંથી કોઇના પણ અભાવે પ્રાણી જીવી શકતાં નથી. આહારને પૃથ્વીનો, પાનને જળનો, જઠરાગ્નિને અગ્નિનો અને પ્રાણવાયુને વાયુનો ભાગ સમજવો. જો કે એ પ્રત્યેક મહાભૂત જડ જેવાં લાગે છે, તોપણ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત જણાય છે, કેમકે તેમનાથી પ્રાણિયોનાં ચૈતન્યાંશને પુષ્ટિ થતી ભાસે છે. પણ પ્રાણિયો સર્વજ્ઞ ન હોવાથી, સૃષ્ટિ નિયમરૂપ ઈશ્વરી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાવડે ઈશ્વરના અપરાધિ થાય છે, જેથી તેની ઈચ્છા પ્રતિકૂળ થતાં તેઓ અવધિની પૂર્વે મરણ પામે છે. માટે જેમ બને તેમ મનુષ્યે વિશેષ જ્ઞાનવાન્ થઇ સૃષ્ટિ નિયમો જાણી, તે પ્રમાણે ચાલી ઇશ્વરની કૃપા મેળવીને સો વર્ષની અવધી પર્યંત જીવિ શકાય તે રીતનો પ્રયત્ન કરવો.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જીવોની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું નિરૂપણ.

॥ क्वचसंप्रतिष्ठिताः ॥

હવે આપણે કયાં રહ્યા છિયે, એ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચારિયે તો એમ જણાય છે કે, આપણે કોઇ ઘરમાં રહ્યા છિયે. પણ ક્રમથી વિશેષ વિચારતાં કોઈ ગામ, નગર, દેશ અને ખંડમાં રહેલા ભાસિયે છૈયે; ને તેથી પણ આગળ વિચારિયે તો આ ભૂગોળ ઉપર આપણે રહ્યા છિયે, એમ ભાસે છે. પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આપણે કોઇ મહા શક્તિમાન્ જગતરૂપ શરીરવાળા ઈશ્વરના અંગમાં, આપણા શરીર માહેલા કૃમિકીટાદિની પેઠે રહ્યા છિયે. આકાશમાંના અસંખ્ય ગોળ મળી ઈશ્વરનું જગતરૂપ શરીર ને તે પ્રત્યેક ગોળને તેના અવયવ કલ્પેલ છે; એવા જગતરૂપ શરીરનો જે અભિમાની ચૈતન્ય તે ઈશ્વર કેહેવાય છે. જેને જાણવા તેના પેટમાં રેહેલ મનુષ્ય પ્રાણી કોઇ કાળે પણ સમર્થ થઇ શકે એમ નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચાર પ્રકરણમાં પ્રાણિયોના નિવાસસ્થાનનું નિરૂપણ.

॥ केनसुखेतरेषुवर्तामहे ॥

હવે આપણે શ્યાથી સુખ દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ ચોથો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, આપણુને સુખ દુઃખ થવાનું કારણ બીજું છે. પણ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં આપણે પોતેજ તે સુખ દુઃખ થવામાં કારણ છિયે, એમ જણાય છે, કેમકે જેવી ક્રિયા તેવું ફળ થવાના નિયમ પ્રમાણે મનુષ્ય જેવું આચરે તેવું પામે છે. ગમે તેવો સમજુ પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી; કદી તે પોતાના મનથી પાપથી મુક્ત થયેલો સમજે તો ભલે, પણ સૃષ્ટિનિયમ્ તો એવો છે કે, ક્રિયાનું ફળ ગમે તે પ્રકારે મળવુંજ જોઇએ. માટે તેવા દોઢ ડાહ્યાયે વિવેક છોડી કોઇ પ્રત્યે અશુભ રીતે વર્તી જોવું, તેનો બદલો જો તેને ન મળે તો જાણવું જે, તે પાપથી મુક્ત થયેલ છે. કદી સામાન્ય ચૈતન્ય મુક્ત છે, એમ સમજી તે પોતાને મુક્ત માનતો હોય તો તેમાં તેની મોટી ભુલ છે; કેમકે તે પોતે તો વિશેષ છે, ને ક્રિયાનું જે ફળ થવું તે વિશેષનેજ થાય છે. કેમકે ક્રિયા વિશેષથીજ થાય છે, સામાન્યમાં ક્રિયા નથી, તો ત્યાં ફળ પણ નથી. સામાન્ય અગ્નિને કંઇ વાયુ, જળ તથા પૃથ્વી બાધ કરી શકતાં નથી, પણ વિશેષ અગ્નિને બાધ કરે છે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. તો જીવાત્મારૂપ વિશેષ ચૈતન્યને પાપ પુણ્યનું ફળ કેમ ન મળે! કદી પોતાને અસંગ સમજી પાપ પુણ્યનો ભોક્તા ન માને, તો તેમાં પણ તેની ભૂલ છે. કેમકે કંઈ પણ ક્રિયા તેમાં મન જોડ્યા સિવાય તથા મમત્વ બાંધ્યા વિનાં થઇ શકતી નથી. વળી મન ચંચળ હોવાથી સુષુપ્તિ, મૂર્છા તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિના સ્થિર રહી શકતું નથી, ને કંઇને કંઇ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ તેમાં એકજ વેળા બે ઠેકાણે પ્રવૃત્ત થવાની શક્તિ ન હોવાથી "અસંગ રહેવું ને ક્રિયા કરવી," એ બન્ને એકજ વખતે તેનાથી થાય નહિ. માટે જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં જીવાત્મા મનની હાજરીથી ક્રિયા કરે છે, ને તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ ભોગવે છે. તો ત્યાં તે અસંગ કેમ કહેવાય? યદ્યપિ સુષુપ્તિ, મૂર્છા વા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનના અભાવે જીવાત્મા અસંગ થાય, તો તેથી શું થયું! તે પાછો જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં આવતાં ક્રિયાનું ફળ ભોગવશે. મનમાં રજોગુણ આવ્યા સિવાય કોઇ પણ કાર્યનો આરંભ, સત્વગુણ આવ્યા સિવાય તેનું પાલન તથા તમોગુણ આવ્યા સિવાય તેનો નાશ થતો નથી, ત્યારે અસંગ રહી ક્રિયા કરવાપણું ક્યાં રહ્યું! અસંગ રહીને ક્રિયા તો એવી થાય છે કે, જેમ કોઇ બેશુદ્ધ મનુષ્યનાં પથારીમાંજ મળમૂત્ર નિકળી પડે, દૂધ, પાણી વા ઔષધ પાઓ તો માંડ તેના પેટમાં જાય, ને તેનું ઉઘાડું શરીર ઢાંકો તો ઢંકાય; તેમ શુદ્ધિવાળાએ જાણી જોઇને આચરવું. પણ એવી અસંગ ક્રિયા શુદ્ધિવાળાએ કરવી ઘટતી નથી, કેમકે સૃષ્ટિ નિયમજ એવો છે કે, જંગમ પ્રાણિયોયે સદા સાવધાન રહી ક્રિયા કરવી;

જો તેમ ન હોત તો તેને જંગમ કરવાની જરૂરજ શી હતી? એક લોલસા જેવોજ બનાવત. બાળક જો રડે નહિ, હસે નહિ, હાથ પગ હલાવે નહિ ને ઉદાસીન પડ્યું રહે, તો ઘરનાં સર્વે વિચારમાં પડી તેનું કારણ શોધવા માંડે છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જંગમ પ્રાણિયે બુદ્ધિમાં ક્રિયા રહિત થવું, એ સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટું છે. માટે સદા પોતાના કાર્યમાં સાવધાન રહેતાં સદાચરણે વર્તવું. કારણ બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति। पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ॥ ३१ ॥

જીવાત્મા જેવું કરે તથા આચરે તેવો થાય; સારૂં કરે તો સારો ને નઠારૂં કરે તો નરતો થાય, કેમકે પુણ્ય કર્મે કરી પુણ્યવાન અને પાપે કરી પાપિષ્ટ થાયછે ॥૩૧॥

તેમ યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३२ ॥

જીવાત્માને રથમાં બેસનાર, શરીરને રથ, બુદ્ધિને સારથી તથા મનને રાશ જાણ ૩૨

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ३३ ॥

માટે બુદ્ધિમાન, ઇન્દ્રિયોને ઘોડા, વિષયને માર્ગ અને શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનયુક્ત આત્માને ભોકતા કહે છે ॥ ૩૩ ॥

વ્યવહારમાં તો ક્રિયાનું ફળ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ કેટલાંક સુખ દુઃખમાં જ્યાં તેમનાં કારણ જાણવામાં આવતાં નથી, ત્યાં એમ સમજવું કે, મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી તેવાં સુખ દુઃખ થાય તે રીતનું તેનું કંઇ આચરણ અજાણે થઇ ગયું હશે; કેમકે કારણ વિના કાર્ય થવાનો સ્વભાવ નથી. લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી અનુકૂળ પતિકૂળ વર્તતાં ક્રમથી લોક, રાજા તથા ઈશ્વરતરફથી સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ લોક તથા રાજ્યનિયમની પેઠે સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે જાણી શકાતા નથી, જેથી મનુષ્યને જેનું કારણ જાણવામાં આવે નહિ એવાં સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ એકાએક થાય છે. જેમ મનુષ્યજાતિત્વે કરી એક છતાં, લોક તથા રાજા પોતપોતાના નિયમથી ઉલટા ચાલનારને શિક્ષા કરે છે, તેમ સર્વે શક્તિમાન્ ઈશ્વર પણ ચૈતન્યત્વે કરી એક છતાં, અલ્પ શક્તિમાન્ જીવને, જો પોતાના નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલે તો શિક્ષા કરે છે. પણ જેમ મનુષ્યના ઉદરમાં રહેલા વિકારકરનાર કૃમિકીટાદિ, તેમને મનુષ્ય કેવી રીતે શિક્ષા કરશે તે કંઇ જાણતાં નથી, તેમ ઈશ્વર જીવને કેવી રીતે શિક્ષા કરે એ કંઇ તેના જાણવામાં આવી શકે નહિ. કારણ તે સર્વે શક્તિમાન્ તુફાન, રેલ, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ, રોગ, અકસ્માત્ વા પ્રેરણા, એમાંના ગમે તે પ્રકારથી અપરાધિ પ્રાણિયોને શિક્ષા કરે છે. બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

स सर्वेषां भूतानामधिपतिः ॥ ३४ ॥ ते सर्व भूत प्राणिनो नियंता छे ॥ ३४ ॥

માટે તેનો દંડ ઉગ્ર છે, ને તે ન્યાયિ હોવાથી કોઇનો પક્ષ રાખે તેમ નથી. વાસ્તે લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી જેમ બને તેમ માહિતગાર થઇ, તે પ્રમાણે વર્તવું; જેથી બહુધા કરી દુઃખ ન થતાં સુખ થવાનો સંભવ રહે છે. એ રીતે આચરતાં સર્વાંતર્યામિ સર્વ શક્તિમાન્ ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાં નિત્ય જોઇ, ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો; કેમકે ચિત્તની સ્થિરતાથીજ આનંદ ભાસે છે. માટે યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે,

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यंति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ३५॥

જે એક, જગતને વશ રાખનાર તથા સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા છે, અને જે એક વસ્તુને બહુ પ્રકારે કરે છે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરે છે, તેમને આનંદરૂપ નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ છે, બીજાને નહિ ॥ ૩૫ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यंति धीरा
स्तेषांशांतिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ३६ ॥

જે અનિત્યનો નિત્ય તથા ચેતનનો ચેતન છે અને સર્વ પ્રાણિયોને તેમના કર્મનું ફળ આપે છે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરે છે, તેમને નિત્યશાંતિ થાય છે, બીજાને નહિ ॥૩૬॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના વિચાર પ્રકરણમાં પ્રાણિયોને સુખદુઃખ થવાના કારણનું નિરૂપણ.

इति विचारप्रकरणम्

॥ समाप्तोयं ग्रन्थः ॥